

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΠΟΖΩΝΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΠΟ ΤΗ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΝ
ΥΦΗΓΗΣΙΝ» ΤΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΣΤΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΙΗ' ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΠΟΖΩΝΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΠΟ ΤΗ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΝ
ΥΦΗΓΗΣΙΝ» ΤΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΣΤΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΙΗ' ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΠΟΥ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Απόστολος Παπαϊωάννου Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
Σπύρος Πανταζής Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
Χαράλαμπος Μπαμπούνης Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Αθηνών

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Απόστολος Παπαϊωάννου Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
Σπύρος Πανταζής Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
Χαράλαμπος Μπαμπούνης Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Αθηνών
Αικατερίνη Πλακίτση Επίκ. Καθηγήτρια Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων
Απόστολος Κατσίκης Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Ιωαννίνων
Αλέξανδρος Αλεξάκης Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων
Αθανάσιος Φωτόπουλος Επίκ. Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Πατρών

Εγκρίθηκε στη συνεδρία αριθμ. -----/----- του Τμήματος
Νηπιαγωγών.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Νηπιαγωγών, της
Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν
υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

(Ν. 5343/32 άρθρο 202 § 2)

«Οἶδ' ὅτι θνητὸς καὶ ἐφήμερος, ἀλλ' ὅταν ἄστρον
Μαστένω πυκινὰς ἀμφιδρόμους ἕλικας,
οὐ ἔτ' ἐπιψάω γαίης ποσίν, ἀλλὰ παρ' αὐτῶ
Ζηνί, θεοτρεφέος πίμπλαμαι ἀμβροσίης.»

Ἐπιγράμμα ὅπερ εἶπε Πτολεμαῖος εἰς ἑαυτόν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κάθε φορά που διαβάζει κανείς Ιστορία, αναπόφευκτα θέτει το ερώτημα «πού;» το οποίο πρέπει να απαντηθεί. Ο «χώρος» αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των ιστορικών ερωτημάτων και «ἀναγκαιοτάτην μάθησιν εις ὅλους τοὺς ἀνθρώπινους βαθμούς...»¹, «πρὸς ἀκριβή κατάληψιν τῶν συμβάντων, ὅσα διηγεῖται ἡ ἱστορία»². «... ἄνευ ταύτης (της Γεωγραφίας) οὐδεμία ἐπίδοσις γίνεται εἰς τὴν Ἱστορίαν...»³ και «ἄνευ δὲ τῆς Γεωγραφίας ἡ ἱστορία συγκεχυμένον τι καὶ τυφλὸν ἐστι μάθημα...»⁴.

Πέρα από την ἀρρηκτὴ σχέση της Γεωγραφίας με την Ἱστορία⁵, ως επιστημῶν, η Γεωγραφία χαρακτηρίστηκε και «ὑπάλληλος» των Μαθηματικῶν, της Φιλοσοφίας και της Αστρονομίας⁶. «Ἀναγκαιοτάτον [...] εἰς εὐμάθειαν, καὶ προὐργιαίτατον πᾶσι τὸ εἰδέναι...»⁷.

---

¹ Ἀδὰμ Χριστιάνος Γάσπαρης, *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ Καπετανάκη, Βιέννη 1808, *Πρὸς τὸς φιλομαθεῖς ὁμογενεῖς*, σελ. η'.

² Βλ. Γόλσμιθ, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Σύντομος ἔκθεσις τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου, Βιέννη 1807², τόμος Β', σελ. α'.

³ Βλ. Βασίλειος Παπαευθυμίου, *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, Βιέννη 1807, σελ. XIX.

⁴ Πρβλ. Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου, τῶν Δημητρίων, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, Βιέννη 1791, *Προσίμιον*, σελ. 8.

⁵ «σφικτότατα συνδεδεμένοι». Πρβλ. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1819, *Εἰσαγωγή*, σελ. 6.

⁶ Πρβλ. Χρῦσανθος Νοταρᾶς, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, Παρίσι, 1716, *Εἰσαγωγή*, σελ. 1. Βλ. ἐπίσης, Μελέτιος Μήτρου, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, Βενετία 1728, *Εἰσαγωγή*, σελ. 1.

⁷ Βλ. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης – Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος, *Ὁδοῦ Μαθηματικῆς*, τόμ. τρίτος, *Ἑνετίσιν αψιμθ' (1749), Σύνταγμα ἀκριβέστατον τῶ ἐν τῇ Θεωρητικῇ Γεωγραφίᾳ χρησιμωτέρων*, Προσίμιον, σελ. 191.

Η διαθεματική αυτή διάσταση της Γεωγραφίας και η εφαρμογή της στην εκπαιδευτική πράξη, ήταν για μένα ένα από τα κυρίαρχα ενδιαφέροντά μου. Βασικό κριτήριο, ωστόσο, που με οδήγησε στην απόφαση να ασχοληθώ με την έρευνα της Ιστορικής Γεωγραφίας του ελληνικού χώρου, ήταν, πέρα από το προσωπικό ενδιαφέρον για τον ευρύτερο τομέα της Γεωγραφίας και της χαρτογραφίας, το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ιστορία της Γεωγραφίας του ελληνικού χώρου και για τη διερεύνηση και μελέτη των γεωγραφικών κειμένων, που αφορούσαν στην περιγραφή του ελλαδικού χώρου.

Σε ό,τι αφορά στη γνώση του «χώρου», δηλαδή της γεωγραφικής πραγματικότητας ενός τόπου, ως «σχολική ύλη», κρίθηκε: «παραδοτέα ἐν πᾶσι τοῖς σχολείοις κοινῶς [...]. Τὸ πρέπον, τὸ χρήσιμον, τὸ ἀναγκαῖον, καὶ τὰ τρία παρέσονται αὐτῇ τῇ Ἐπιστήμῃ...»⁸, «ἡδονικωτάτη και πλήρης χαρίτων μάθησις»⁹, «[...] ὅλη ἄνθος τυγχάνουσα, καὶ ἔστιν οὕτω πρὸς τῷ ἀναγκαιοτάτῃ καὶ θεμελιώδῃ σπουδῇ [...] μηδὲν μηδαμόθεν τὸ πικρὸν ἢ τὰ κανθῶδες ἔχουσα...»¹⁰.

Καθοριστική, για την πραγματοποίηση της παρούσας μελέτης, υπήρξε η συνεργασία μου με τον κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, που πρόθυμα ανέλαβε την επίβλεψη της εργασίας μου και με προέτρεψε για τη συνέχειά της.

Στην πορεία των αναζητήσεών μου, για την οριοθέτηση του θέματος, προέκυψαν άπειρα ερωτήματα και ανεξερεύνητες πτυχές του ευρύχωρου, επιστημονικά, χώρου της γεωγραφίας της Ελλάδας.

Οριοθέτησα, χρονικά, το θέμα της ερευνάς μου, με βάση τα δικά μου ερωτήματα και τους δικούς μου προβληματισμούς. Η αρχή της «ιστορικής συνέχειας» ήταν ένα από τα βασικά κριτήρια καθώς και παράγοντας που καθοδήγησε την πορεία της μελέτης μου. Τα δύο χειρόγραφα της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, που δημοσιεύτηκαν, το 1998 από τις εκδόσεις «Μίλητος», με την ευγενική όσο και πολύτιμη προσφορά του αρχιμανδρίτη της Μονῆς Βατοπαιδίου Ευφραΐμ και της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης της Βενετίας, υπήρξαν για μένα η αιτία να θέσω την αφετηρία της εργασίας μου στη διερεύνηση του έργου του Ἑλληνα γεωγράφου των Ελληνιστικῶν χρόνων. Τις αναστατικές εκδόσεις, όπως, άλλωστε και άλλα παλαιότυπα, μελέτησα στο Εργαστήριο Ιστορίας Νεότερης Ελλάδος και Νεοελληνικού Πολιτισμοῦ, του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, που διευθύνει ο επόπτης καθηγητής.

---

⁸ Βλ. Ἰώσηπος Μοισιόδακας, *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781, *Τὸ Προοίμιον*, σελ. VI.

⁹ Πρὸβλ. Ἀδὰμ Χριστιάνος Γάσπαρης, *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. ζ'.

¹⁰ Πρὸβλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., *Προοίμιον*, σελ. 8-9.

Το ενδιαφέρον μου, παράλληλα, για τα επίπεδα της γεωγραφικής γνώσης που κατείχαν οι υπόδουλοι Έλληνες, με οδήγησαν στη μελέτη των γεωγραφικών εγχειριδίων του 18^{ου} και των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αι. και στη διατύπωση του κεντρικού ερωτήματος της έρευνάς μου. Τι γνώριζαν οι Έλληνες κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας για το χώρο που ζούσαν, τα όριά του, το φυσικό περιβάλλον, τη διαμόρφωση του εδάφους, την ιστορία του; Πώς και πού όριζαν την «πατρίδα»; Πώς και τότε ενημερώθηκαν για την Ελλάδα που απελευθέρωσαν με τον Αγώνα του 1821;

Σε όλο το διάστημα της ενασχόλησής μου με την παρούσα μελέτη αρκετοί είναι αυτοί που με στήριξαν, με τον τρόπο του ο καθένας, και οφείλω να τους ευχαριστήσω.

Τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη οφείλω στον επόπτη καθηγητή μου, κ. Απόστολο Παπαϊωάννου για το ενδιαφέρον που επέδειξε από την πρώτη στιγμή μέχρι την τελευταία φάση της εργασίας μου, για τις πολύτιμες υποδείξεις του, την προσοχή του και την ενθάρρυνσή του σε στιγμές δύσκολες που αντιμετώπισα στην πορεία της έρευνας.

Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, στον καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Σπυριδώνα Πανταζή και στον αναπληρωτή καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη.

Θα ήταν παράλειψή μου αν δεν απηύθυνα και από τη θέση αυτή τις θερμές ευχαριστίες μου στον καθηγητή, πρόεδρο του Ιστορικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη για τις πολύτιμες συμβουλές του και τη συμπαράστασή του καθώς και στον Λέκτορα του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Δημήτρη Ράπτη, ο οποίος με στήριζε και με ενθάρρυνε κατά τη διάρκεια της επίπονης εργασίας μου.

Οι ευχαριστίες μου στρέφονται και προς το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, προς όλους εκείνους που με βοήθησαν, ο καθένας με τον τρόπο του. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους αρμόδιους υπαλλήλους της Κεντρικής Βιβλιοθήκης, οι οποίοι μερίμνησαν να δανεισθούν για λογαριασμό μου από βιβλιοθήκες του εξωτερικού σπάνια βιβλία και άρθρα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους υπαλλήλους των βιβλιοθηκών των Ακαδημαϊκών Ιδρυμάτων της χώρας, καθώς και σε αυτούς των περιφερειακών Δημοτικών Βιβλιοθηκών.

Μεγάλη διευκόλυνση παρείχαν σε μένα, σε όλες τις φάσεις της εργασίας μου, οι ψηφιακές συλλογές του Πανεπιστημίου της Κρήτης «Ανέμη», του Εργαστηρίου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας του

Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «ΚΕΝΕΦ», του Ιστορικού Αρχείου Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών «Πέργαμος», της Εθνικής και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου από τη θέση αυτή.

Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους δικούς μου ανθρώπους, την οικογένειά μου. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ τη μητέρα μου, η οποία μου δίδαξε το πρώτο μάθημα Γεωγραφίας, όταν μου περιέγραφε, παιδάκι εγώ, αυτά που βρίσκονται «πίσω» από το βουνό και «πέρα» από τη θάλασσα και το πρώτο μάθημα Αστρονομίας, τα βράδια που αναζητούσαμε στον ουρανό την «Πούλια» και τον «Αυγερινό».

Είναι ευνόητο ότι για κάθε είδους αβλεψίες και παραλείψεις που υπάρχουν στη Διατριβή μου η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Ιωάννινα, Αύγουστος 2011

Χ.Ι.Μ.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ambros.	Ambrosianus (Μιλάνο)
Athous Vatop.	Athous Vatopedi
Cod.	Codex
Constantinop. Serag.	Constantinopolitanus Seragliensis (Κων/πολη)
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας
E.A.	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
E.E.B.Σ.	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
E.H.M.	Ἐταιρεία Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν
E.Λ.Ι.Α.	Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο
E.M.A.	Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου
E.M.N.E.	Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ
E.M.Π.	Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο
ENINΠ	Ἐργαστήριον Νεότερης Ἑλλάδας καὶ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
E.I.E.	Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν
ἐ.ἀ.	ἐν ἀποστρατεία
HE	Ἑπειρωτικὴ Ἑστία
HX	Ἑπειρωτικὰ Χρονικά
I.E.E.	Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν)
κ.ε.	καὶ ἐξῆς
KENEΦ	Ἐργαστήριον Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας
K.N.E.	Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν
Laurent.	Laurentianus (Φλωρεντία)
Marc. gr.	Marcianus Graecus (Βενετία)
M.E.E.	Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ (Δραχνδάκης)
M.I.E.T.	Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς
MBV	Βιβλιοθήκη Μονῆς Βατοπαιδίου
Palat. gr.	Palatinus graecus
Paris. gr.	Parisinus graecus
r:	recto
τχ.	τεύχος
Fabric.	Fabricianus (Κοπεγχάγη)
χ. α.	χωρὶς ἀρίθμηση
χφ.	χειρόγραφο
v	verso

Vat.	Biblioteca Vaticana
Vatic. gr.	Vaticanus graecus
Vatic. Urb. gr.	Vaticanus Urbinas graecus
Vatic. palat. gr.	Vaticanus palatines graecus
Vatop.	Vatopedi

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ἡ γεωγραφία μίμησις ἐστὶ διαγραφῆς τοῦ κατειλημμένου τῆς γῆς μέρους ὅλου μετὰ τῶν ὡς ἐπίπαν αὐτῷ συνημμένων, [...]. Τῆς δὲ γεωγραφίας ἰδιὸν ἐστὶ τὸ μίαν τε καὶ συνεχῆ δεικνύναι τὴν ἐγνωσμένην γῆν, ὡς ἔχει φύσεώς τε καὶ θέσεως, καὶ μέχρι μόνων τῶν ἐν ὄλαις περιεκτικωτέραις περιγραφαῖς αὐτῇ συνημμένων, οἷον κόλπων, καὶ πόλεων μεγάλων, ἐθνῶν τε καὶ ποταμῶν τῶν ἀξιολογωτέρων, καὶ τῶν καθ' ἕκαστον εἶδος ἐπισημοτέρων. [...].».

*Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις,
Ὁ κώδικας 655 τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου,
[ἀναστατικὴ ἐκδόση, Αθήνα 1998 "Μίλητος"=],
Βιβλίον Ι. φ. 1r.*

Ὁ γεωγραφικὸς χώρος, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, υπῆρξε ἡ βάση γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν οἱ πολιτισμοί¹¹. Ἦταν ἀκόμη ὁ κύριος παράγοντας ποὺ κατηύθυνε ἱστορικὲς ἐξελίξεις, ἐπηρέασε τὶς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπέδρασε στὰ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ τοῦ χαρακτηριστικὰ¹².

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὁ ὅρος «Γεωγραφία», εἶχε τὴν ἐννοία τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς μελέτης τῆς γῆς, ὡς οὐράνιο σῶμα, ὡς σῶμα φυσικὸ καὶ ὡς κατοικία τοῦ ἀνθρώπου¹³. Ἀρχικὰ, ἦταν ταυτισμένη μετὰ τὴν Ἀστρονομία καὶ «υπάλληλος» τῶν Μαθηματικῶν. Περιγραφές, ὡστόσο, «γεωγραφικές», τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς, τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν, ἐμπεριέχονταν σὲ ἱστορικὰ ἔργα, σὲ μυθολογικὰ, ἀκόμη καὶ σὲ ἰατρικὰ.

Ἡ «Γεωγραφία» ὡς ξεχωριστὸ ἀντικείμενο μελέτης, ἀυθύπαρκτο καὶ ἀποσυνδεδεμένο ἀπὸ ἄλλες Ἐπιστήμες, ἀντιμετωπίστηκε καὶ

---

¹¹ Βλ. Fernand Braudel, *Γραμματικὴ τῶν Πολιτισμῶν*, (μτφρ. Ἄρης Ἀλεξάκης), Αθήνα (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης) 2005, σελ. 60 - 68.

¹² «CXX. Ὅκόσοι μὲν χώρην οὐρεινὴν τε οἰκέουσι καὶ τρηχεῖν καὶ ὑψηλὴν καὶ ἔνυδρον, καὶ αἰ μεταβολαὶ αὐτέοισι γίνονται τῶν ὠρέων μέγα διάφοροι, ἐνταῦτα εὐκοῦς εἶδεα μεγάλα εἶναι καὶ πρὸς τὸ ταλαίπωρον καὶ τὸ ἀνδρῆιον εὖ πεφυκότα· καὶ τὸ τε ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἰ τοιαῦται φύσεις οὐκ ἦκιστα ἔχουσι.

CXXI. Ὅκόσοι δὲ κοῖλα χωρία καὶ λειμακώδεα, καὶ πνιγηρὰ, καὶ τῶν θερμῶν πνευμάτων πλέον μέρος μετέχουσι ἢ τῶν ψυχρῶν, ὕδασι τε χρέονται θερμοῖσι, οὗτοι δὲ μεγάλοι μὲν οὐκ ἂν εἴησαν, οὐδὲ κανονίαι, ἐς εὖρος δὲ πεφυκότες καὶ σαρκώδεις, καὶ μελανότριχες, καὶ αὐτοὶ μέλανες μᾶλλον ἢ λευκότεροι· φλεγματῖαι τε ἦσσαν ἢ χολώδεις· [...]. Πρβλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἱπποκράτους τὸ Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων*, δευτέρου ἐκδοθέν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· ᾧ προσετέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους καὶ Ὁ Νόμος, μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· καὶ τὸ τοῦ Γαληνοῦ ὅτι ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος. Φιλοτίμω δαπάνη τῶν ὁμογενῶν Χίων., Ἐν Παρισίοις, 1816, § cxx καὶ cxxi, σελ. 112, 114.

¹³ Βλ. Ἀντώνιος. Μηλιαράκης, *Ὁδηγὸς τῶν Ἀπλῶν Τοπογραφικῶν Περιγραφῶν*, Ἐν Αθήναις 1901, σελ. 5 (χ. ἀ.).

καταγράφηκε, από τον Στράβωνα (66 π. Χ. – μετά το 21 μ. Χ.) με το έργο του «Γεωγραφικά», που ήταν μια μορφή «Φυσικής» Γεωγραφίας και «Ανθρωπογεωγραφίας»¹⁴ επίσης από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (περ. 100 – 178 μ. Χ.) με τη «Γεωγραφικήν Ὑφήγησιν» που τέθηκαν οι βάσεις της «Θεωρητικής - Μαθηματικής» Γεωγραφίας καθώς και της «Χαρτογραφίας». Τα δύο αυτά γεωγραφικά συγγράμματα, αποτέλεσαν τη βάση για την εξέλιξη της Γεωγραφίας και ταυτόχρονα κάλυψαν τις ανησυχίες και τις ανάγκες για την όσο γινόταν πληρέστερη γνώση αυτού του αντικειμένου, μέχρι και τον 18^ο αι.

Ο ελληνικός γεωγραφικός χώρος διαμορφώθηκε από την εποχή του «εποικισμού»¹⁴ των χωρών της Μεσογείου. Στη συνέχεια και κατά τη διάρκεια της μακραίωνης Ιστορίας του διαφοροποιήθηκε από μεγάλα ιστορικά γεγονότα, όπως, ο ελληνικός αποικισμός, οι Μηδικοί πόλεμοι, οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι Ρωμαϊκές κατακτήσεις, η κατάλυση του βυζαντινού κράτους από τους Οθωμανούς. Οι μεταβολές που επιφέρουν τα ιστορικά γεγονότα στον γεωγραφικό χώρο¹⁵ συνδέονται με την ίδρυση και την οίκηση νέων πόλεων, την ερήμωση περιοχών από επιδρομές, τη μετακίνηση κατοίκων από μια περιοχή σε μια άλλη, την ύπαρξη οδικού δικτύου, την εκμετάλλευση νέων περιοχών, την αξιοποίηση των παραθαλάσσιων περιοχών - των λιμανιών.

Ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο κατοίκησαν οι Έλληνες και αποκαλούμε «Ελλάδα», απλώνονταν γύρω από τη Μεσόγειο, σε μια μεγάλη περιοχή. Το Αιγαίο πέλαγος ήταν το κέντρο του «ελληνικού» αυτού γεωγραφικού χώρου και τα νησιά του αποτελούσαν το επίκεντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων τους.

Η Ελληνική Ιστορική Γεωγραφία¹⁶ ανασυνθέτει το γεωγραφικό παρελθόν του ελλαδικού χώρου. Μετέχει και της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Είναι δηλαδή, η γεωγραφία των ιστορικών εξελίξεων που επέφεραν μεταβολές στον «χάρτη». Είναι η γεωγραφία της Ιστορίας. Αποκαλύπτει και καταγράφει τις «μικρές πραγματικότητες» που διαμόρφωσαν τον ελληνικό πολιτισμό.

---

¹⁴ Βλ. Γεώργιος Τ. Κόλιας, *Ιστορική Γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήναι 1969², Εισαγωγή, σελ. 2.

¹⁵ «Τόπος καὶ χρόνος, [...] αἱ δύο ἀναγκαῖαι συνθῆκαι πάσης ἐποπτείας, πᾶν ὑπάρχον καὶ συμβαῖνον ὑπάρχει καὶ συμβαίνει εἰς τόπον τινὰ καὶ χρόνον...». Βλ. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Ιστορική Χρονολογία*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1819, σελ. 3. Βλ. επίσης, Fernand Braudel, *Γραμματική τῶν Πολιτισμῶν*, ὄπ.π., σελ. 102.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Encyclopédie de la Pléiade, Ἱστορία καὶ μέθοδοι τῆς* (δ/νση Charles Samaran), Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1979, τόμ. Α', σελ. 117. Βλ. επίσης, Γεώργιος Τ. Κόλιας, *Ιστορική Γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, ὄπ.π., Εισαγωγή, και Fernand Braudel, *Γραμματική τῶν Πολιτισμῶν*, ὄπ.π., σελ. 83 – 85.

1.1. Αντικείμενο, περιεχόμενο και σκοπός της διερεύνησης

Η μελέτη της Ελληνικής Ιστορικής Γεωγραφίας συνδέεται άρρηκτα με το γεωγραφικό παρελθόν της Ελλάδας¹⁷. Έτσι, αβίαστα προβάλλεται ο σκοπός της εργασίας: η ανάδειξη του γεωγραφικού παράγοντα ως βασικού πολιτισμικού συντελεστή του Νέου Ελληνισμού. Γενικότερα ο ελληνικός πολιτισμός δεν είναι νοητός και υπαρκτός χωρίς τα γεωγραφικά δεδομένα. Η «Γεωγραφική Ύφήγησις» του Κλαύδιου Πτολεμαίου μπορεί να θεωρηθεί η αφετηρία, όπως διασώθηκε από τη χειρόγραφη παράδοση. Η έρευνα, η εξέταση και η μελέτη των γεωγραφικών εγχειριδίων του 18^{ου} και των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αι., είναι οι άλλοι στόχοι της διατριβής, προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός. Υπό την έννοια αυτή, οι εκάστοτε στόχοι είναι τα μέσα που οδηγούν στο βασικό σκοπό του όλου εγχειρήματος.

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το χρονολογικό διάγραμμα που καταγράφει την εξέλιξη της γεωγραφικής γνώσης από την αρχαιότητα ως τη νεότερη εποχή. Η Ελληνική Ιστορική Γεωγραφία εξετάζεται, όπως και η Ιστορία, σε τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος καλύπτει την αρχαιότητα, μέχρι το 325 μ. Χ., όταν ο Μέγας Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσα του Ρωμαϊκού κράτους στο ανατολικό τμήμα, στο Βυζάντιο. Η δεύτερη περίοδος, η περίοδος των μέσων χρόνων, καλύπτει τους χρόνους μέχρι το 1453, όταν οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη και καταλύθηκε το Βυζαντινό κράτος. Η τρίτη περίοδος, η περίοδος της οθωμανοκρατίας, από το 1453, που οι ελληνικές κτήσεις έγιναν μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέχρι την επανάσταση του 1821 και την απελευθέρωση των πρώτων ελληνικών εδαφών.

Αρχικά ερευνήθηκαν η φυσική Γεωγραφία στα έπη του Ομήρου, η Ανθρωπογεωγραφία στα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα και θεμελιώθηκε η Θεωρητική – Μαθηματική Γεωγραφία και η χαρτογραφία με τη «Γεωγραφική Ύφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου.

Κατά την εποχή του Μεσαίωνα (330 – 1453μ. Χ.), παύει η παραγωγή γεωγραφικών κειμένων και το ενδιαφέρον για την επιστήμη της Γεωγραφίας μειώνεται αισθητά¹⁸. Εξαίρεση αποτελεί το ουσιαστικό

---

¹⁷ «Ἐν τῶν πρωτίστων τοῦ ἀνθρώπου καθηκόντων ἐστὶν ἡ γνῶσις τοῦ πλανήτου, ὃν οἰκεῖ, καὶ τοῦ ὁποίου οὐδεμίαν γωνίαν ἀνεξερεύνητον ὀφείλει νὰ καταλίπη· αὕτη δὲ ἦν ἡ πρώτη ἀφορμὴ, ἐξ ἧς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων λαβοῦσα τὴν ὑπαρξίν ἡ γεωγραφία ἀνεπτύχθη καὶ προσήχθη ἐν Ἑλλάδι [...]». Βλ. Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Περιοδεία τῆς Αἰγύπτου*, Ἐν Ἀθήναις 1876, τόμ. Β', 350 – 351.

¹⁸ Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, (μτφρ. Γ. Σωτηριάδη), Ἐν Ἀθήναις, (ἔκδ. Πάπυρος) 1964, τόμ. Γ', σελ. 425 - 429.

ενδιαφέρον του Μάξιμου Πλανούδη (1260 - 1310) για τα γεωγραφικά κείμενα¹⁹.

Στη νεότερη εποχή (1453 - 1821 μ. Χ.), η ανάπτυξη της χαρτογραφίας ακολουθεί την πρόοδο των εξερευνήσεων, του περιηγητισμού και την εκ νέου εκδήλωση του ενδιαφέροντος για την περιγραφή του χώρου²⁰.

Στο δεύτερο μέρος εμπεριέχεται το γεωγραφικό έργο του Έλληνα γεωγράφου των Ελληνιστικών χρόνων, Κλαύδιου Πτολεμαίου, «Γεωγραφική Ύφήγησις». Μελετήθηκαν και περιγράφηκαν δύο χειρόγραφα της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως» που διασώθηκαν, ο κώδικας της Μονής Βατοπαιδίου (MBV, αρ. κωδ. 655, 1300 ci) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (αρ. κωδ. 388, 1453 - 1454). Τα δύο χειρόγραφα είναι προσιτά χάρη στην αναστατική έκδοσή τους²¹ από τις εκδόσεις «Μίλητος».

Το μέρος αυτό διαρθρώνεται σε έξι κεφάλαια. Το πρώτο παρουσιάζει, συνοπτικά, τον Έλληνα γεωγράφο, τη ζωή και το έργο του. Το δεύτερο κεφάλαιο παρέχει λεπτομερή περιγραφή της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως». Εξηγείται η δομή, η διάρθρωση και αναλύεται το περιεχόμενό του. Στο κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνονται εκτενή αποσπάσματα της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως», όπως τα ανέγνωσα, τα συνέκρινα και τα μετέγραψα. Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την αποδοχή της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως» και τη συμβολή της στην εξέλιξη της θεωρητικής Γεωγραφίας και της χαρτογραφίας.

Το έργο του Πτολεμαίου, παρέμεινε επίκαιρο για τους επόμενους αιώνες, ως σήμερα, και αποτέλεσε τη βάση για τη χαρτογράφηση του κόσμου μέχρι και τον 18^ο αι. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στη χειρόγραφη παράδοση του έργου του Κλαύδιου Πτολεμαίου, όπως αυτή διασώζεται στις βιβλιοθήκες και στα μουσεία του κόσμου. Το επόμενο κεφάλαιο περιέχει την περιγραφή του κώδικα 655 της Μονής Βατοπαιδίου. Εστιάζεται στη συμβολή του βυζαντινού λόγιου, μοναχού και πρῶιμου για την εποχή εκείνη επιστήμονα Μάξιμου Πλανούδη, στη διάζωση της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως». Μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε, ότι η δραστηριότητα του Πλανούδη, η επιστημονική του κατάρτιση και η πίστη του στις φυσικές Επιστήμες, έγιναν η αιτία να γνωρίζουμε σήμερα τη «Γεωγραφική Ύφήγησιν». Κάτι ανάλογο έπραξε

---

¹⁹ L.D. Reynolds - N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολογοί*, Αθήνα (M.I.E.T.) 2001, σελ. 94 - 95.

²⁰ Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου*, Αθήνα (Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν) MCMLXXXI (1981), σελ.16 - 18. Βλ. επίσης, *Τόπος και Εἰκόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τόμ. Α', ἀπὸ τὸν 15^ο ἕως τὸν 17^ο αἰῶνα*, Αθήνα (ἐκδ. Ὀλκός) 1978, Ἡ Ἱστορία τῶν εἰκόνων καὶ ἡ εἰκονικότητα τῆς Ἱστορίας, σελ. XI - XVI.

²¹ Βλ. ΕΙΝΕΝΠΙ, Τμήμα Χειρογράφων.

ένας ακόμη Έλληνας, λόγιος και διανοούμενος του 15^{ου} αι. Ο Έλληνας καρδινάλιος της Δυτικής Εκκλησίας Βησσαρίων²², με εντολή του οποίου, αντιγράφηκε η «Γεωγραφική Ύφήγησις» στον όντως εντυπωσιακό από κάθε άποψη κώδικα 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας. Ο κώδικας αυτός είναι το αντικείμενο παρουσίασης και διερεύνησης του έκτου και τελευταίου κεφαλαίου του δεύτερου μέρους της διατριβής. Η αξία και η συμβολή των λογίων αυτών από το ένα μέρος στη διάσωση των χειρογράφων και από το άλλο στη διάδοση της γεωγραφικής γνώσης, δεν είναι δυνατό να συνυπολογιστούν αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τη γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή, σε ό,τι αφορά στα γεωγραφικά ενδιαφέροντα. Με τη ναυτική επικράτηση των Βενετών²³ κυρίως και των Γενουατών στη Μεσόγειο και με την επιβολή του Χριστιανισμού ως κυρίαρχης θρησκείας, οι Βυζαντινοί φαίνεται ότι παραμέλησαν τη «Γεωγραφία». Τέθηκαν, ωστόσο, οι βάσεις, τους αμέσως επόμενους αιώνες, για την ανάπτυξη της χαρτογραφίας, με τους ναυτικούς χάρτες – νησολόγια²⁴ και εγκαινιάστηκε η εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων.

Το τρίτο μέρος αναφέρεται στην παιδεία του Γένους κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας²⁵. Στα τρία κεφάλαια, αυτού του μέρους, καταγράφεται η κατάσταση της εκπαίδευσης και της παιδείας στον ελληνικό χώρο. Οι άνευ όρων και οριών προσπάθειες των Δασκάλων του Γένους, των ιεραρχών, των ευεργετών, των Ελλήνων της Διασποράς, να συντηρήσουν σχολεία σε ευρύτατα γεωγραφικά διαμερίσματα χωρίς

---

²² Βλ. Αχιλλέας Α. Κύρου, *Βησσαρίων ο Έλληνας*, Αθήναι (έκδ. Αετός) 1947, τόμ. Β', σελ. 155 - 160. Βλ., επίσης, L.D. Reynolds - N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι*, όπ.π., σελ. 175.

²³ Βλ. Charles Diehl, *Βενετία, Μία Δημοκρατία Πατρικίων*, (μτφ. Σπύρου Διον. Μοτσενίγου), Αθήναι (Τυπογραφείον Α, Σιδέρη) 1948, Βιβλ. Β', κεφ. ΙΙ, *Η κατάκτησις τῆς Ανατολῆς καὶ τὸ ἀποικιακὸν Κράτος τῆς Βενετίας*, σελ. 50 - 79.

²⁴ Βλ. Στέφανος Μακρυνίχαλος, *Ελληνικοί Πορτολάνοι τοῦ 16^{ου}, 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος*, π. «Ἐρανιστής», ἔτος Α', τχ. 3 / 4, Αθήνα (Ιούνιος - Αὐγούστος) 1963, σελ. 128 - 135. Του ἰδίου, *Ελληνικοί Πορτολάνοι τοῦ 16^{ου}, 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος Συμπληρώματα*, π. «Ἐρανιστής», ἔτος Α', τχ. 5, Αθήνα (Οκτώβριος) 1963, σελ. 211 - 216. Βλ. επίσης, γενικά, Γεώργιος Τόλιας, *Οἱ Ἑλληνικοὶ ναυτικοὶ χάρτες - Πορτολάνοι 15^{ος} - 17^{ος} αἰῶνας*, Αθήνα (Ολκός) 1999, σελ. 35 - 45.

²⁵ Βλ. σχετικά, Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα Περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη (ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνδρέα Α. Κορομηλά) 1867. Βλ. επίσης, Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Αθήνα (ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἄλκη Ἀγγέλου - Φίλιππου Ἡλιοῦ) 1976. - Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑλληνικά Σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, Αθήνα (ἀναστατικὴ ἔκδοσις Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου καὶ Νότη Καραβία) 1992, (α' ἔκδοσις Αθήνα 1936), τόμ. Α' Β'. - Ἄλκης Ἀγγέλου, *Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς χώρες*, Ἰ.Ε.Ἐ., Αθήνα (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1978, τόμ. Γ', σελ. 366, 379.

κρατική υπόσταση, με ελάχιστη υποστήριξη και με λιγοστά μέσα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι πέτυχαν απόλυτα, αν κρίνουμε από τα αποτελέσματά τους. Παράλληλα, διερευνάται η δυσκολία της πρόσληψης των ευρωπαϊκών σύγχρονων μεθόδων για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Καταγράφονται οι πρωτοβουλίες των λογίων για τη διάδοση των φυσικών επιστημών και την είσοδό τους στα προγράμματα σπουδών των ανώτερων Σχολών²⁶. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στο επιστημονικό ελληνικό βιβλίο²⁷. Από τον τρόπο διακίνησής του, ειδικότερα του σχολικού εντύπου, την εποχή αυτή, ξεπροβάλλουν αβίαστα τα γεωγραφικά εγχειρίδια του 18^{ου} και του 19^{ου} αι. και παράλληλα ανα(απο)δεικνύεται η αναγκαιότητα και η ωφελιμότητα της συγγραφής τους.

Στο τέταρτο μέρος, δίνεται έμφαση στον σχολιασμό των επιμέρους γεωγραφικών κειμένων – εγχειριδίων, του 18^{ου} αι., στο περιεχόμενό τους και στη σύνδεσή τους με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής που γράφτηκαν. Καταγράφονται τα περιεχόμενα και ταυτόχρονα διαφαίνονται ο σκοπός που εξυπηρετούσαν, η αναγκαιότητά τους και η αποδοχή ή η απόρριψή τους από την κοινωνία. Γίνεται, ειδική αναφορά, στην περιγραφή του ελληνικού χώρου, της φυσικής, της κοινωνικής και της πολιτικής του κατάστασης, που περιέχεται σε κάθε εγχειρίδιο. Επίσης, καταχωρίστηκαν οι απόψεις των συγγραφέων, για την ωφελιμότητα της γεωγραφικής ενημέρωσης των Ελλήνων, οι οποίες διατυπώθηκαν στους προλόγους των εγχειριδίων.

Τα ελληνικά εγχειρίδια που γράφονται και δημοσιεύονται τον 18^ο αι. στον ελλαδικό χώρο είναι αυτά της «ιστορικής – φυσικής» Γεωγραφίας και της «θεωρητικής – μαθηματικής» Γεωγραφίας. Η «Εισαγωγή εις τὰ Γεωγραφικά και Σφαιρικά» του Χρύσανθου Νοταρά (1716), Η «Όδος Μαθηματικῆς», που περιείχε και Γεωγραφία, του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Μπαλάνου Βασιλόπουλου (1749) και η «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1781), είναι θεωρητικές Γεωγραφίες, οι οποίες έχουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους και είναι γραμμένες πάνω στα πρότυπα των αρχαίων γεωγραφικών συγγραμμάτων, περισσότερο της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Εκφράζεται,

---

²⁶ Βλ. Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης, *Αί Φυσικαί Ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι*, Αθήναι 1926. Βλ. επίσης, Λέανδρος Βρανούσης, *Ἰδεολογικές ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις*, Ἰ. Ἐ. Ἔ. ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 433 – 451. - Κωνσταντίνος Δημαρᾶς, *Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἰ. Ἐ. Ἔ. ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 328 – 359. - Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ θετικές ἐπιστήμες στὸν ἑλληνικὸν ὄχι (15^{ος} – 19^{ος} αἰῶνας)*, Ἀθήνα (Ἰ. Ζαχαρόπουλος) 1991.

²⁷ Βλ. Χρῆστος Γ. Πατρινέλης *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1474 - 1820)*, Θεσσαλονίκη 1981. Βλ. επίσης, Φίλιππος Ἡλιού, *Ἱστορίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου*, Ἡράκλειο (Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης) 2005.

ωστόσο, η τάση που επικρατεί, την εποχή αυτή, για την ανακάλυψη του εξωτερικού κόσμου και τον συγχρονισμό με τη φωτισμένη Ευρώπη²⁸.

Το πέμπτο και τελευταίο μέρος της διατριβής, είναι αφιερωμένο στα γεωγραφικά εγχειρίδια των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αι. Αυτή, την προεπαναστατική περίοδο, οι Έλληνες λόγιοι με την καθοριστική συμβολή των οικονομικών παραγόντων της ελληνικής Διασποράς, έγραψαν και μετέφρασαν γεωγραφικά εγχειρίδια, συνέταξαν γεωγραφικά Λεξικά και σχεδίασαν γεωγραφικούς χάρτες.

Τα εγχειρίδια αυτών των ετών παρουσιάζουν διαφορές σε ό,τι αφορά στη δομή του περιεχομένου τους και στο είδος της Γεωγραφίας που προβάλλουν, σε σχέση με τα εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα. Σε καθένα από αυτά υπάρχουν πληροφορίες μαθηματικής Γεωγραφίας, φυσικής Γεωγραφίας αλλά και Ανθρωπογεωγραφίας. Η γεωγραφική γνώση προσφέρεται πλέον στους Έλληνες περισσότερο οργανωμένη και η διάδοσή τους ήταν σχεδόν καθολική.

Αυτή την περίοδο, ξεχώρισαν οι μορφές του Αδαμάντιου Κοραή²⁹ και του Κ. Μ. Κούμα³⁰. Ο πρώτος με τις παραινέσεις και τα συγγράμματά του, διακήρυξε ότι η ανάγκη του Γένους για τη γνώση του χώρου και παράλληλα η γνώση της ιστορικής του συνείδησης θα οδηγήσουν στην απελευθέρωση. Ο Κ. Μ. Κούμας, υποστήριξε, όσο κανείς άλλος, τις Φυσικές Επιστήμες και ειδικότερα τη «Γεωγραφία», από το «Φιλολογικόν Γυμνάσιο της Σμύρνης». Καινοτόμος και στη χρήση των εποπτικών μέσων και των χαρτών, ήταν ο Κ. Μ. Κούμας, με τους οποίους, όπως ισχυριζόταν και ορθώς, «έβρισκε στήριγμα ό νοῦς»³¹.

---

²⁸Εξάλλου κινούμαστε μέσα στο κλίμα του Διαφωτισμού. Μια από τις σημαντικότερες επιλογές του, μετά την ανακάλυψη της δύναμης του λαϊκού παράγοντα και του έθνους, ήταν η εκπαίδευση και η παιδεία.

²⁹Βλ. σχετικά, Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν ταῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, Αθήνα (ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά) 1868, σελ. 662 – 672. - Θερεϊανός Δημήτριος, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1889

³⁰ Βλ. σχετικά, Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας*, Μέρος Β', Αθήναι (τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα) 1857, σελ. 286 – 289. - Κ. Μ. Κούμας, *(Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων, τόμ IB', Οἱ Ἕλληνες, Διαφωτισμός – Ἐπανάστασις*, Αθήναι (Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία) MCMLXVI (1966).

³¹ Βλ. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1819, Πρόλογος, σελ. στ'.

1.2. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα

Το βασικό ερώτημα που θέτει η παρούσα μελέτη σχετίζεται με τη συμβολή των γεωγραφικών εγχειριδίων στην ανάπτυξη της γεωγραφικής γνώσης των Ελλήνων σε συνδυασμό με τα ιστορικά γεγονότα και τις εξελίξεις στο σύνολό τους. Η συνάρθρωση της Γεωγραφίας με την Ιστορία στον συγκεκριμένο χώρο με αυτούς τους χρονικούς περιορισμούς είναι αποκαλυπτική για όλες τις αλλαγές που θα συντελεστούν μετά το 1821, καθ' όλη δηλαδή τη διάρκεια του 19^{ου} αι. Η γνώση του χώρου και η συνείδηση του ιστορικού παρελθόντος, τουλάχιστον στην εποχή του Διαφωτισμού, περιλαμβάνονται στο βασικό αίτημα της διατριβής. Ως ένα βαθμό εξηγείται έτσι και η έκρηξη του Αγώνα με τα γνωστά αποτελέσματά του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτή είναι η μοναδική αιτία και απόδειξη.

1.3. Πηγές - βιβλιογραφία

Οι πρωτογενείς πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν οι πληροφορίες για την ανάπτυξη του υπό έρευνα θέματος, είναι: ο κώδικας της Μονής Βατοπαιδίου (MBV, αρ. κωδ. 655, 1300 ci) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (αρ. κωδ. 388, 1453 – 1454) που περιέχουν τη «Γεωγραφικήν Ὑφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου και τα γεωγραφικά εγχειρίδια που τυπώθηκαν από το 1716 ως το 1819.

Στις δευτερογενείς πηγές, που χρησιμοποιήθηκαν, ανήκουν: η ενδεκάτομη Bibliographie Hellenique του Έmile Legrand για τους ΙΕ' - ΙΗ' αι., το έργο Incunabula typographica (1460 – 1500) του Henry Walters, των Γ. Λαδά – Α. Χατζηδήμου, η τρίτομη βιβλιογραφία των Δ. Γκίνη και Β. Μέξα για τα έτη 1800 – 1863 και του Φ. Ηλιού (Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία), καθώς και η δίτομη συλλογή του Ανδρέα Παπαδόπουλου – Βρετού (1845, 1854, 1857) και το δίτομο έργο «Ελληνική Βιβλιογραφία» του Θ. Παπαδόπουλου. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, οι βιβλιογραφίες των χαρτών του Χρίστου Ζαχαράκι και οι παλαιότερες, του Münster, του Boschini, του Dupper.

Σημαντικός αριθμός χειρογράφων και εντύπων μελετήθηκαν στο Εργαστήριο Νεότερης Ελλάδας και Νεοελληνικού Πολιτισμού της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη βιβλιοθήκη της Παλαιάς Βουλής και της Βουλής, στη Γεννάδειο, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.).

Χρησιμοποιήθηκαν, ακόμη, οι ψηφιακές συλλογές του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κρήτης και του Εργαστηρίου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που διευθύνει ο αν. καθηγητής κ. Κων/ος Θ. Πέτσιος.

Σημ. Η βοηθητική βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε παρατίθεται στο τέλος της εργασίας.

1.4. Μεθοδολογική προσέγγιση

«Πᾶσα γνῶσις καὶ πᾶν γνῶσεων σύστημα πρέπει νὰ φυλάττη κανόνας· διότι τὸ ἀκανόνιστον εἶναι ἄλογον· [...] ὁ κανὼν ἐκφράζει πάντοτε ἐνότητα, εἰς τὴν ὁποίαν καθυπάγεται παντοδαπότης [...] καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος ἀπαιτεῖ πάντοτε ἁρμονίαν ἀπαιτεῖ ἄρα μέθοδον εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐννοιῶν καὶ γνῶσεών μας.».

Κ.Μ.Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, τόμ. Β', σελ. 194.

Για να διερευνηθεί η Ελληνική Ιστορική Γεωγραφία και να μελετηθεί η συμβολή του γεωγραφικού παράγοντα στην πορεία της ιστορίας του Ελληνισμού, είναι απαραίτητος ο εντοπισμός των πρωτογενών και δευτερογενών μαρτυριών, η καταγραφή τους, η συστηματική μελέτη τους, η ανάλυση των δεδομένων, η σύγκριση και η αξιολόγηση, προκειμένου να συναχθούν συμπεράσματα. Τη δυνατότητα αυτή μας δίνει η μεθοδολογία της ιστορικής μεθόδου, την οποία και ακολουθήσαμε³². Με την ιστορική μέθοδο επιχειρούμε να εξηγήσουμε το

---

³² Βοηθήματα που χρησιμοποιήθηκαν για την επιλογή της μεθόδου και την διεξαγωγή της έρευνάς μας ήταν τα έργα: *Encyclopédie De La Pléiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, (μτφρ. Έλένης Στεφανάκη), εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, Louis Cohen, Lawrence Manion, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, (μτφρ. Χρυσούλα Μητσοπούλου – Μάνια Φιλοπούλου), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 1994, Γιέρζι Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής Μεθοδολογίας*, (μτφρ. Μαρία Μαραγκοῦ - Γιώργος Μαραγκός), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, Λάζος Γρηγόρης, *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες – θεωρία και πράξη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1998, Bell Judith, *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας* (πρόλογος – εισαγωγή – απόδοση Αναστασία Βαλεντίνη Ρήγα), εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, Braudel Fernand, *Μελέτες για την Ιστορία*, (μτφρ. Οντέτ Βαρών και Πόδη Σταμούλη), εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων 1986, Παπαϊωάννου Απόστολος Γ., *Η διδασκαλία της Ιστορίας - Η Ιστορία της μακράς διάρκειας*, (Βιβλιοκρισία), Λιβαδειά -Ιωάννινα 2002, Walsh W. H., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας*, (μτφρ. Φανούριος Βώρος), εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ Αθήνα 1994³, Löwith Karl, *Τὸ νόημα της Ιστορίας* μτφρ. Μάριος Μαρκίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, Σπύρος Ασδραχάς *Ιστορικά Απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, Γιώργος Καμαράδος – Βυζάντιος *Η αναθεώρηση της Ιστορίας – Η ιστορική αλήθεια μέσα στο χρόνο*

παρελθόν του ανθρώπου στα πλαίσια μιας οπτικής που τονίζει, σε μεγάλο βαθμό, την οικονομική, την πολιτική, την πολιτιστική και την πνευματική του ανάπτυξη³³.

Παράλληλα, οι δύο «αχώριστες» συντεταγμένες, του χώρου και του χρόνου, που συνεξετάζονται στην παρούσα εργασία, επιβάλλουν την αναζήτηση της γεωγραφικής πραγματικότητας προκειμένου να ερμηνευθούν τα ιστορικά δεδομένα³⁴. Η αναζήτηση είναι χαρακτηριστικό της ιστορικής μεθόδου.

Συγκεκριμένα, η διεξαγωγή της έρευνάς μας, ξεκίνησε από το προπαρασκευαστικό στάδιο της ανασκόπησης της Βιβλιογραφίας, προκειμένου να ενημερωθούμε γύρω από την έρευνα που έχει προηγηθεί στο ζήτημα που μελετούμε και ταυτόχρονα να εντοπίσουμε τις πρωτογενείς και δευτερογενείς μαρτυρίες που θα μας οδηγήσουν στην ολοκλήρωση μιας τεκμηριωμένης ερευνητικής προσπάθειας.

Μελετήθηκαν, εκτός από τη γνωστή Βιβλιογραφία, η οποία αναφέρεται στο οικείο κεφάλαιο, οι ηλεκτρονικοί και έντυποι κατάλογοι Βιβλιοθηκών, κάθε είδους (δημοτικές, βιβλιοθήκες ιδρυμάτων, μοναστηριών, ιδιωτικές συλλογές). Εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν χειρόγραφα και έντυπα γεωγραφικού περιεχομένου που αφορούν στον ελληνικό χώρο και αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για την έρευνά μας.

Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό ότι η διερεύνηση των πηγών περιελάμβανε και την έρευνα και μελέτη της χαρτογράφησης του ελληνικού χώρου.

Στη συνέχεια, οι πηγές ταξινομήθηκαν σε πρωτογενείς και δευτερογενείς, με κριτήριο τη σχέση τους με το μελετώμενο θέμα και αξιολογήθηκαν προσεκτικά, ώστε να επιβεβαιωθεί η αξία τους για το σκοπό της έρευνάς μας.

Η αξιολόγηση των δεδομένων περιελάμβανε την εξωτερική κριτική κατά την οποία ελέγχθηκε η αυθεντικότητα των πηγών και την εσωτερική κριτική κατά την οποία αξιολογήθηκε η αξία και η ακρίβεια των πηγών³⁵.

Το τελευταίο στάδιο, της σύνθεσης και της συγγραφής της εργασίας ήταν το πιο επίπονο. Οι πληροφορίες που συνελέγησαν ήταν πολλές, η αξιολόγησή τους αρκετά δύσκολη και η διατύπωση των αλληλεπιδράσεων του πρωτογενούς υλικού με τις δευτερογενείς πληροφορίες απαιτούσε, πέρα από τη διατήρηση της αντικειμενικότητας

είναι ένα θέμα που απασχολεί τον σύγχρονο άνθρωπο – Ιστορική Μελέτη, εκδ. Πιτσιλός, Αθήνα 1983.

³³ Πρβλ. Louis Cohen, Lawrence Manion, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, όπ.π., 71, 72.

³⁴ Βλ. Charles Samaran, *Encyclopédie De La Pléiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, όπ.π., τόμ Α', σελ. 108.

³⁵ Βλ. L. Cohen, L. Manion, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, όπ.π., σελ. 81 – 83.

στην οπτική μας, και την δημιουργικότητα για τη συστηματική ανάλυση των δεδομένων. Μια επιπλέον δυσχέρεια του εγχειρήματός μας ήταν η ευρύτητα της χρονικής περιόδου που διερευνήθηκε. Κρίθηκε σκόπιμο, για την κατανόηση της σχέσης της «διάρκειας» και της «διαδοχής», να καταρτιστεί ο χρονολογικός πίνακας που περιλαμβάνεται στη διατριβή, με τον τίτλο «Γεωγραφικό Χρονολόγιο».

Μέρος Α'

Η ιστορία της Γεωγραφίας στον ελληνικό χώρο.

Κεφάλαιο I

Η Γεωγραφία στην αρχαιότητα.

Τις πρώτες πληροφορίες για την κατάσταση του ελληνικού γεωγραφικού χώρου μας παραδίδει ο Όμηρος³⁶ (τέλος ένατου – αρχές όγδοου αιώνα π. Χ.), στην «Οδύσσεια». Περιγράφει τους τόπους που επισκέφθηκε ο Οδυσσεύς κατά την πολύχρονη περιπλάνησή του. Αναφέρεται στο κλίμα, στα νερά, στο έδαφος, στην οικονομική ανάπτυξη, στους ανθρώπους, στα ήθη και στα έθιμά τους³⁷. Παράλληλα, δίνει πληροφορίες για το σχήμα της Γης, που είναι ένας επίπεδος δίσκος ο οποίος περιβάλλεται από τον Ωκεανό³⁸. Η «οικουμένη»³⁹, για τον Όμηρο, τελειώνει εκεί που αρχίζει ο κόσμος των θεών⁴⁰ όπου βρίσκεται και η κατοικία των νεκρών⁴¹. Οι γεωγραφικές γνώσεις του Ομήρου προέρχονταν από τις διηγήσεις των

---

³⁶ «...ὅτι δ' οὐ φαύλως νομίζομεν ἐκ πολλῶν δῆλον·οἱ τε γάρ πρῶτοι θαρρήσαντες αὐτῆς ἄψασθαι τοιοῦτοί τινες ὑπῆρξαν, Ὅμηρός τε καὶ Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος καὶ Ἐκαταῖος, ὁ πολίτης αὐτοῦ καὶ Ἐρατοσθένης φησί...». Βλ. Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, (εἰς. - μτφρ. - σημ). Π.Α. Βαλάκη, Ἀθήναι (ἐκδ. Ἰωάννου καὶ Π. Ζαχαρόπουλου) 1940, βιβλίο I, κεφάλαιο Α', I.

-«[...] ἡ ἀρχαιότης ἐπήνει πολὺ τὰς γεωγραφικὰς γνώσεις τοῦ Ὀμήρου, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ἀκριβέστατα.[...]. Βλ. Γόλσμιθ, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., τόμ. Γ' σελ. 283.

-«[...] Ὅτι μὲν ὁ μέγας οὗτος ποιητής, ἀπαριθμῶν πολλὰς πόλεις, καὶ μάλιστα τὰς Ἑλληνικὰς, ἐφύλαξε φυσικὴν τινα τῆς τοποθεσίας αὐτῶν τάξιν, καὶ ἀκολουθῶς ἐγεωγράφησε, δὲν εἶναι ἀμφιβολία [...]. Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλίων ἑπτακαίδεκα*, Παρίσι (ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου), τ. Α' 1815, Προλεγόμενα σελ. ιη'.

³⁷ «... οὐ μόνον τὸ πεδῖον ἔνθα τόσον μέγας καὶ πολυχρόνιος ἀγὼν διεδραματίσθη, ἀλλὰ καὶ τὰλλα τῆς γῆς μέρη τὰ τότε γνωστὰ [...] οὐ μόνον τὴν Ἑλλάδα, ἣτις εἶναι τὸ κέντρον τοῦ κόσμου, τὰς περικειμένας νήσους, ἀλλὰ καὶ τὴν μικρὰν Ἀσίαν τὴν πρὸς δυσμὰς, μέρος τῆς Λιβύης, τὸν Αἴγυπτον ποταμὸν (τὸν Νεῖλον) καὶ τὰ μέρη τῆς Φοινίκης. Ὀλίγον δέ γινώσκει τὴν Ἰταλίαν, ἣν καλεῖ ἔσπεριαν καὶ τὴν Τρινακρίαν ἢ Σικελίαν, κλ.». Βλ. Εὐάγγελος Κοφινιώτης, *Ὀμηρικὴ Γεωγραφία*, Ἀθήνα (ἐκδ. Δημιουργία - Απ. Χαρίσης), 1988 (1^η ἐκδ. 1884), σελ. ιβ', ιγ'.

³⁸ Βλ. «Πίναξ τοῦ κόσμου καθ' Ὅμηρον», π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (1813), σελ. 96. Βλ. ἐπίσης, Christian Jacob, *Γεωγραφία καὶ Ἐθνογραφία*, ὅπ.π., σελ. 33 - 61.

³⁹ «...Μὰ τότε αὐτὸς γὰρ τοὺς ἀπόμακρους Αἰθίοπες εἶχε φύγει, γὰρ τοὺς Αἰθίοπες, ποὺ στὴν τέλειωσι τοῦ κόσμου χωρὶα ζοῦνε...». Βλ. Ὀμήρου *Ὀδύσσεια* (α 22 - 23), μτφρ. Νίκου Καζαντάκη - Ἰωάννη Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1965.

⁴⁰ «...Ἀπὸ τίς δυὸ μπασιὲς τοῦ τῆ βορεινῆ μονάχα δύνουνται νὰ κατεβοῦν ἀνθρώποι ἢ ἄλλη εἶναι τῶν θεῶν καὶ στρέφεται κατὰ νοτιὰ κανένας δὲν τὴν περνᾷ θνητός· οἱ ἀθάνατοι μονάχα τὴ διαβαίνουν...», (*Ὀδύσσεια*, ν 109 - 112).

⁴¹ «...ἔφτασε πιά στοῦ βαθιορέματου τοῦ Ὠκεανοῦ τὴν ἄκρα. Τῶν Κιμμερίων ἢ χώρα βρίσκεται κεῖ πέρα καὶ τὸ κάστρο...». (*Ὀδύσσεια*, λ 13 - 14).

θαλασσοπόρων, Ελλήνων και Φοινίκων⁴². Γι' αυτό και οι σταθμοί και οι περιπλανήσεις του Οδυσσέα συμπίπτουν με τους θαλάσσιους ναυτικούς και εμπορικούς δρόμους της εποχής και με τα λιμάνια της Μεσογείου.

Μετά τη μυθική περιγραφή της «οικουμένης» από τον Όμηρο, περνάμε στην επιστημονική εκδοχή του σχήματος της Γης και των αποστάσεων, μέσω των μετρήσεων, των «...έν Ίωνία φυσικῶν φιλοσόφων, γεωμετρῶν και ἀστρονόμων»⁴³. Ο Αναξίμανδρος (Μίλητος περ. 610-546 π.Χ.), μαθητής του Θαλή του Μιλήσιου⁴⁴, έγραψε το πρώτο ελληνικό επιστημονικό σύγγραμμα, «Περί φύσεως», συνοδευμένο από χάρτες του ουρανού και της υδρογείου⁴⁵. Παρόμοιες προσπάθειες έκανε και ο «έτερος εκ τῶν Ίωνων φιλοσόφων», φίλος του Αναξίμανδρου, Έκαταίος, ο οποίος κατασκεύασε χάρτη της υδρογείου χρησιμοποιώντας υλικό από τα μεγάλα, για την εποχή, ταξίδια που πραγματοποίησε ο ίδιος⁴⁶. Το έργο του Έκαταίου αποτέλεσε τη γραπτή πηγή για τον Ηρόδοτο τον Αλικαρνασσέα (περ. 484-426 π.Χ.), ο οποίος ταξίδεψε και διέμεινε σε πολλές χώρες του αρχαίου κόσμου αναζητώντας πληροφορίες, τις οποίες, κατέγραψε στα εννέα βιβλία του έργου του «Ίστορία». Ο Ηρόδοτος εξιστορεί τους Μηδικούς πολέμους και παράλληλα παραθέτει στοιχεία γεωγραφικά και εθνογραφικά⁴⁷. Παρουσιάζει, επίσης, τα όρια της οικουμένης και τις ονομασίες των Ηπειρώων⁴⁸.

---

⁴²«...Μιά μέρα εκεί μᾶς ἤρθαν Φοινίκες θαλασσοξακουσμένοι,...», (Οδύσεια, ο 415). Βλ. επίσης, Fernand Braudel, Filippo Coarelli, Maurice Aymard, *Η Μεσόγειος Ο χώρος και η Ιστορία*, (μτφρ. Έφη Αβδελά – Ρίκα Μπενβενίστε), Αθήνα (εκδ. Αλεξάνδρεια) 1990, σελ. 85 – 86 και 95 – 97.

⁴³Βλ. David C. Lindberg, *Οι απαρχές της Δυτικής Επιστήμης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π (β' ανατύπωση), Αθήνα 2003, σελ. 38 – 41. Βλ. επίσης, Christian Jacob, *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην Αρχαία Ελλάδα*, όπ.π., σελ. 69 – 70.

⁴⁴«600π.Χ. Θαλής ο Μιλήσιος [sic] έπλευσεν εις Αίγυπτον, έμυθη από τούς ιερείς της Μέμφιδος, έδεδάχθη τήν γεωμετρίαν, αστρονομίαν, και φιλοσοφίαν, έπεστράφη εις τήν Ελλάδα, και έδίδαξε περί εκλείψεων και περί γενικῶν γνώσεων τοῦ Παντός». Βλ. Σολομώντος Νικολαΐδου Κυπρίου, *Χρονολογικός Πίναξ*, Αΐγινα (Εκ τής Βασιλικής Τυπογραφίας Διευθυνομένης υπό Π.Πατρικίου), 1833.

⁴⁵«...Κατ'έκείνους τούς χρόνους έπενόησεν ο Αναξίμανδρος, μαθητής τοῦ Θαλήτος, τούς πίνακας, τας σφαίρας, και τά σημεία τοῦ Ζωδιακοῦ». Βλ. Σολομώντος Νικολαΐδου, *Χρονολογικός Πίναξ*, όπ.π.. - Επίσης, «Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος, ακουστής Θαλεω, πρώτος έτόλμησε τήν οικουμένην έν πίνακι γράψαι...». Βλ. Άγαθημέρου τοῦ Ὁρθωνος, *Τής Γεωγραφίας ύποτυπώσεων έν έπιτομῇ*, στο έργο του Δημητρίου Άλεξανδριδου, *Συλλογής τῶν έν έπιτομῇ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων*, Βιέννη 1807, τόμ. Α', σελ. 141.

⁴⁶«[...]Μεθ'όν Έκαταίος ο Μιλήσιος, άνήρ πολυπλανής, διακρίβωσεν, ώστε θαυμασθῆναι το πρᾶγμα [...]». Βλ. Άγαθημέρου τοῦ Ὁρθωνος, *Τής Γεωγραφίας ύποτυπώσεων έν έπιτομῇ*, όπ.π., σελ. 141.

⁴⁷«Άν και τὸ σύγγραμμά του εἶναι ιδίως ιστορία, περιέχει όμως πολλές σημειώσεις γεωγραφικάς, τῶν οποίων ή ορθότης, ως και τῶν ιστορικῶν ειδήσεων,

Οι υπάρχουσες γεωγραφικές γνώσεις συμπληρώθηκαν με τον «Περίπλου»⁴⁹ «τοῦ Ἑλληνος Σκύλακος τοῦ Καρυανδέως...» γεωγράφου και θαλασσοπόρου, ο οποίος κατ' εντολή του βασιλιά της Περσίας Δαρείου του Α' πραγματοποίησε (μεταξύ του 519 και του 512) τον πρώτο περίπλου της Αραβίας, ξεκινώντας από τον Ινδό ποταμό και καταλήγοντας στο Σουέζ⁵⁰. Στο ίδιο περιηγητικό πνεύμα κινήθηκε και ο Πυθέας ο Μασσαλιώτης (4^{ος} αι. π. Χ.), θαλασσοπόρος, γεωγράφος, αστρονόμος και μαθηματικός, ο οποίος πρόσθεσε πληροφορίες για τα παράλια της Βαλτικής θάλασσας, τη Βρετανία και τις βόρειες ακτές της, ως τη νήσο Θούλη (τη σημερινή Ισλανδία)⁵¹.

Την πληρέστερη, ωστόσο, γνώση της οικουμένης έδωσαν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου τον 4^ο αι. π.Χ. Η εισχώρηση ενός οργανωμένου στρατού στις χώρες της Ανατολής, η ίδρυση νέων κρατών, η οικοδόμηση νέων πόλεων, η γνωριμία με άλλες ανθρώπινες φυλές, με διαφορετικές γλώσσες, θρησκείες, συνήθειες, είχαν ως αποτέλεσμα την προώθηση των μεγάλων μετακινήσεων και την εξοικείωση του πολιτισμένου κόσμου με την ιδέα της «οικουμένης». Οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου άνοιξαν το δρόμο για τη γνώση του κόσμου. Διαφάνηκε η ανάγκη της αντικατάστασης της γνώσης του περιορισμένου τόπου με τη γνώση της οικουμένης⁵².

Μεγάλη ώθηση στην καλλιέργεια και τη μελέτη της Γεωγραφίας δόθηκε και κατά τους επόμενους από τον Αλέξανδρο χρόνους. Την

ἀνακαλύπτεται καὶ βεβαιοῦται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας, καθόσον προχωρεῖ ἡ σοφία εἰς τοὺς νεωτέρους, καὶ πολλαπλασιάζονται τῶν περιηγητῶν τὰ συγγράμματα,», ωστόσο, δείχνει, σύμφωνα με τον Κοραή, «ἀμαθίαν, ἢ καὶ ἀσυγχώρητον ἀπροσεξίαν», σε ὅτι αφορά στις γεωγραφικές ειδήσεις. Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα, ὅπ.π., τόμ Α', σελ. κ'.*

⁴⁸ Βλ. Christian Jacob, *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην Αρχαία Ελλάδα*, ὅπ.π., σελ. 89 – 98.

⁴⁹ Βλ. Müllerus Carolus, *Geographi Graeci Minores*, Hildesheim 1965, τόμ Ι, σελ. 14 – 96.

⁵⁰ « Τῆς δὲ Ἀσίας τὰ πολλὰ ὑπὸ Δαρείου ἐξευρέθη, ὅς βουλόμενος Ἰνδὸν ποταμὸν, ὅς κροκοδείλους δεύτερος οὗτος ποταμῶν πάντων παρέχεται, τοῦτον τὸν ποταμὸν εἰδέναι, τῆ ἐς θάλασσαν ἐκδίδοι, πέμπει πλοίοισι ἄλλους τε, τοῖσι ἐπίστευε τὴν ἀληθινήν ἐρέειν, καὶ δὴ καὶ Σκύλακα ἄνδρα Καρυανδέα...». Βλ. Ἡροδότου, *Ἐν Μελπομένη* στο ἔργο του Δημητρίου Αλεξανδριδου, *Συλλογῆς τῶν ἐν ἐπιτομῇ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 1.

⁵¹ Βλ. Βενιαμίν Φάρρινγκτον, *Ἡ Ἐπιστήμη στὴν Αρχαία Ελλάδα*, (μτφρ. Ν. Ραϊῆς), Ἀθήνα (εκδ. Κάλβος) 1989, σελ 261. Και ἄλλοι γεωγράφοι ἐπιδόθηκαν σε περιηγήσεις και περίπλους και ἔγραψαν σχετικά συγγράμματα. Σημαντικότεροι ο Κνίδιος Αγαθαρχίδης και ο Εὐδοξος ἀπὸ τὴν Κίζυκο.

⁵² Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου στὴν παγκόσμια ἱστορία*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), 1973, τόμ. Δ', σελ. 232 – 235. Βλ. ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Τσάτσος, *Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι (περίοδος 323 – 201 π. Χ.)*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθῆναι (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), 1973, τόμ. Δ', σελ. 238 – 239.

εποχή της βασιλείας των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο, προωθήθηκε η μελέτη του κόσμου, στα δύο μεγάλα πνευματικά κέντρα που ιδρύθηκαν⁵³ στα πρότυπα, σε ό,τι αφορά στην επιστημονική έρευνα, των Σχολών των Αθηνών⁵⁴, στο Μουσείο και στη Βιβλιοθήκη⁵⁵. Οι επιστήμονες, κυρίως Έλληνες⁵⁶, που φιλοξενούνταν στο Μουσείο απολάμβαναν όλες τις ανέσεις, διαμονή, διατροφή, ακόμα και μισθό, προκειμένου να διδάσκουν ελεύθερα την επιστήμη τους. Στο χώρο του Μουσείου υπήρχαν επιστημονικά τμήματα - εργαστήρια που διευκόλυναν το έργο των επιστημόνων. Τέτοια ήταν το ιατροχειρουργικό κατάστημα, το φυσιολογικό και ζωολογικό – για τη διευκόλυνση των φυσικών επιστημών – και το αστεροσκοπείο εξοπλισμένο με όργανα παρατήρησης και έρευνας. Στους χώρους αυτούς τέθηκαν τα θεμέλια της επιστημονικής θεώρησης για κάθε τομέα. Αναδείχθηκαν οι επιστήμες, συστηματοποιήθηκαν οι γνώσεις, οργανώθηκαν οι έρευνες και κωδικοποιήθηκαν οι μετρήσεις που αποτέλεσαν στη συνέχεια τα πρώτα επιστημονικά δεδομένα⁵⁷.

Ο κλάδος που διέπρεψαν περισσότερο οι Αλεξανδρινοί ήταν η Αστρονομία και η Γεωγραφία, η οποία έλαβε επιστημονική μορφή και «μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀμερικῆς ἔμεινεν ἐντελῶς ἀμετάβλητος»⁵⁸. Ο πρώτος επιστήμονας που έδωσε έμφαση στις γεωγραφικές μαθηματικές μετρήσεις ήταν ο

---

⁵³Λόγος υπέρ της άποψης ότι το Μουσείο ιδρύθηκε από τον Α' Πτολεμαίο είναι η στενή σχέση που είχε με τον Αλέξανδρο. Υπήρξε και αυτός μαθητής του Αριστοτέλους και συμμαθητής του Αλέξανδρου. Τον ακολούθησε στην εκστρατεία ως σωματοφύλακάς του. Σατράπης στην αρχή (323 – 306 π.Χ.) και βασιλιάς της στη συνέχεια (306 – 285 π.Χ.), προσπάθησε να ξεελληνίσει τη χώρα με βάση το σχέδιο του Αλέξανδρου.

⁵⁴Βλ. Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Ιστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας*, Ἐν Ἀθήναις, 1886, σελ. 270. Βλ. επίσης, Christian Jacob, *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην Αρχαία Ελλάδα*, ὅπ. π., σελ. 173, 174.

⁵⁵Η Βιβλιοθήκη ιδρύθηκε με την προτροπή του Αθηναίου Δημητρίου Φαληρέα, μαθητή του Θεόφραστου, ο οποίος ήταν ο διάδοχος του Αριστοτέλους στην «Περιπατητική Σχολή». Βλ. Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Ιστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας*, ὅπ.π., σελ. 270.

⁵⁶ Κατά την ίδρυσή του, το Μουσείο, προοριζόταν μόνο για τους Έλληνες λόγιους που κατέφθαναν από την Ελλάδα είτε αυτοβούλως, είτε προσκαλεσμένοι από τους Αλεξανδρινούς ηγέτες. Στη συνέχεια, ήταν τέτοια η απήχηση του έργου που επιτελούνταν σε αυτό, ώστε, προσέρχονταν από όλα τα μέρη του κόσμου.

⁵⁷Πλήθος ιστορικών έργων γράφτηκαν από τους Αλεξανδρινούς συγγραφείς. Περισσότερο οι Αλεξανδρινοί ασχολήθηκαν με τη Χρονολογία και τη Γεωγραφία, «τους οφθαλμούς της Ιστορίας», τις οποίες θεμελίωσαν ως επιστημονικούς κλάδους. Συγγράμματα Χρονολογίας έγραψαν ο Ερατοσθένης ο Κυρηναίος, στον οποίο είχε ανατεθεί η επιστασία της Βιβλιοθήκης από τον Γ' Πτολεμαίο τον Ευεργέτη, τα έργα «Όλυμπιονίκαι» και «Περὶ Χρονογραφῶν», ο Σωσιγένης ο Αλεξανδρεὺς, ο Θέων ο Αλεξανδρεὺς και ο Κλαύδιος Πτολεμαίος το έργο «Πρόχειροι Κανόνες». Βλ. Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Ιστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας*, ὅπ.π., σελ. 389 - 390.

⁵⁸Βλ. Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Ιστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας*, ὅπ.π., σελ. 390 - 394.

Ερατοσθένης (276-196 π. Χ.), ο οποίος υπηρέτησε και ως ο πρώτος υπεύθυνος της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας. Υπολόγισε την περιφέρεια, τη διάμετρο της Γης, καθώς και την απόστασή της από τον ήλιο. Μίλησε ακόμη για τη σφαιρικότητα της Γης, και ανέπτυξε ένα σύστημα συντεταγμένων, που με βάση αυτό ήταν δυνατό να καθοριστεί το ακριβές σημείο μιας περιοχής πάνω σε χάρτη.⁵⁹

Στον τομέα των αστρονομικών μετρήσεων, σημαντική ήταν η προσφορά του Ιππάρχου (2^{ος} αι. π. Χ.), ο οποίος αξιοποίησε τις αστρονομικές του γνώσεις και παρατηρήσεις και προσδιόρισε τις θέσεις διαφόρων πόλεων υπολογίζοντας και την απόσταση μεταξύ αυτών. Ο Ίππαρχος, διατύπωσε επίσης, την άποψη περί διαφορετικής διάρκειας των εποχών και της μεταβλητότητας της θέσης των πλανητών⁶⁰.

Οι μεταγενέστεροι γεωγράφοι, όπως ο Ποσειδώνιος (Απάμεια Συρίας 135 - 51 π. Χ.) με τα έργα «Περί Ωκεανού» και «Περίπλους ἢ Περιήγησις» και ο Στράβων από την Αμάσεια του Πόντου (περ. 68 π.Χ. – 24 μ.Χ) έδωσαν νέα ώθηση στη σπουδή της Γεωγραφίας. Στα 17 βιβλία των «Γεωγραφικῶν» του, ο Στράβωνας, αναπτύσσει τις απόψεις του για την θέση της Γης στο Σύμπαν, το σχήμα της γης, τις κλιματικές ζώνες και τους τροπικούς και πολικούς κύκλους. Περιγράφει ολόκληρη σχεδόν τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και παραθέτει γεωγραφικές πληροφορίες και πληροφορίες για ήθη και έθιμα, πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, για την οικονομική και την πολιτική κατάσταση των πόλεων. Κάνει λόγο επίσης, και για διάφορα γεωλογικά και φυσικά φαινόμενα (ηφαίστεια, σεισμούς κ.λπ.). Την ίδια περιγραφική μορφή ακολουθούν στα συγγράμματά τους και οι Ρωμαίοι γεωγράφοι, Πομπώνιος Μέλας (περί το 40 μ. Χ.), ο οποίος επέμεινε στη «Χωρογραφία» του στην παράκτια περιγραφή των χωρών, και ο Πλίνιος (23 – 79 μ.Χ.), που με το έργο του «Φυσική Ίστορία» διασώζει κείμενα παλαιότερων γεωγράφων.

Τον 2^ο αι. μ. Χ., εμφανίζεται ο Μαρίνος ο Τύριος⁶¹, ο οποίος συνέλεξε στοιχεία, μετρήσεις και παρατηρήσεις, προκειμένου να καταρτίσει μια «Παγκόσμια Γεωγραφία». Ο ίδιος δεν πρόλαβε να καταγράψει τα συμπεράσματά του και το έργο του ολοκλήρωσε ο Έλληνας αστρονόμος και γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος⁶², έζησε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, τον 2^ο

---

⁵⁹Βλ. Απόστολος Ν. Κατσίκης, *Διαθεματική Γεωγραφία*, Αθήνα (εκδ. Τυπωθήτω) 2004, σ. 41,42.

⁶⁰Βλ. Peter Tallack, *Το Βιβλίο των Επιστημών*, (μτφρ. Τεύκρος Μιχαηλίδης, Ανδρέας Μιχαηλίδης), Αθήνα (εκδ. Αλεξάνδρεια) 2005, σελ 26.

⁶¹ Θεωρείται ο ιδρυτής της Μαθηματικής Γεωγραφίας.

⁶²«Ἐτει τῷ ο' μπ / Χριστὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸ φῶς Πτολεμαῖος ὁ Κλαύδιος, ὁ Κορυφαῖος τῶν Ἀστρονόμων, ἀνὴρ ὄντως θαυμάσιος, καὶ ὡς φησι Πλίνιος ὑπὲρ τὴν

αιώνα μ.Χ. επί Μάρκου Αυρηλίου. Τα έργα του γεωγραφικού, αστρονομικού και μαθηματικού ενδιαφέροντος, αποτέλεσαν για τους μετέπειτα αιώνες τα μοναδικά επιστημονικά συγγράμματα. Το πιο γνωστό γεωγραφικό έργο του, στο οποίο αξιοποιούνται οι μετρήσεις του Μαρίνου του Τύριου, και του Ερατοσθένους είναι η «Γεωγραφική Ὑφήγησις»⁶³. Διέσωσε επίσης το έργο του Ιππάρχου στη «Μαθηματικὴν Σύνταξιν» και ήταν ο πρώτος που υποστήριξε το γεωκεντρικό σύστημα του σύμπαντος.

Τον ίδιο αιώνα ζει και ο Πausανίας⁶⁴, από τη Μικρά Ασία. Περιηγήθηκε την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, τη Λιβύη τη Συρία και έγραψε, μεταξύ 160 και 177 μ. Χ., το έργο «Ἑλλάδος Περιήγησις» σε 10 βιβλία⁶⁵. Το έργο του αποτελεί περιγραφή της γεωγραφικής κατάστασης του ελληνικού χώρου, περισσότερο της Αττικής, της Πελοποννήσου και της Βοιωτίας και παραθέτει ιστορικές, μυθολογικές και θρησκευτικές πληροφορίες. Η συμβολή του συγκεκριμένου έργου είναι μεγάλη σε ό,τι αφορά στην εκτεταμένη περιγραφή των μνημείων της αρχαιότητας, των μνημείων των Αθηνών, της Ολυμπίας και των Δελφών.

Τον 2^ο αι. μ. Χ. περιγράφεται ο τότε γνωστός κόσμος και από τον Διονύσιο τον Περιηγητή στο έργο του «Περιήγησις Οἰκουμένης», το οποίο αποτελείται από 1187 εξάμετρους στίχους, στα πρότυπα του Καλλίμαχου.

Την επίδραση του γεωγραφικού παράγοντα στον άνθρωπο τονίζει ο Ιπποκράτης (5^{ος} αι. π.Χ.), στο έργο «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων». Το φυσικό περιβάλλον, σύμφωνα με τον συγγραφέα, το κλίμα, οι άνεμοι, τα νερά, η ακτινοβολία του ήλιου καθορίζουν την υγεία του ανθρώπου,

---

φύσιν τῶν θνητῶν· οὗτος οὐ μόνον περὶ τὴν Ἀστρονομίαν μεγάλας ἐποιήσατο τὰς ἐπιδόσεις, ἀλλὰ καὶ Γεωμέτρης ἀνεφάνη ἄριστος, ὡς βεβαιοῖ τὰ τοσαῦτα ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα Γεωμετρικῶς [...]. Βλ. Μεθόδιος Ἀνθρακίτης – Μπαλάνος Βασιλόπουλος, *Ὀδὸς Μαθηματικῆς*, τόμ. πρῶτος, Ἐνετίησιν ἀψμθ' (Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου τοῦ Βόρτολι), Προοίμιον, σελ. XIX. - «Πτολεμαίου τοῦ μετὰ Χριστὸν τῷ δευτέρῳ αὐτῶν ἀκμάσαντος...». Βλ. Ζαβείρας [sic] Γεώργιος Ἰ. (μτφρ., *Μέθοδος Ἀστρογνωσίας*), Πέστη τῆς Οὐγγαρίας (ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Τ. Τράτνερ) 1815, σελ. 4.

⁶³Βλ. Κωνσταντῖνος Σφυρῆς, *Αἱ τῷ Γεωγράφῳ ἀναγκαῖαι χαρτογραφικαὶ γνώσεις*, ὅπ.π., σελ. 414.

«Ὁ Στράβων ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου, καὶ μετέπειτα ὁ Πτολεμαῖος τὴν ἠῤῥησαν πολὺ (τῇ Γεωγραφίᾳ), ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος ἐπεμελήθη μάλιστα νὰ διορίσῃ τὸ μῆκος καὶ πλάτος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ μόνη μέθοδος τοῦ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν τελείαν ἀκρίβειαν...». Βλ. Γόλσμιθ, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., τόμ. Γ', σελ. 337.

⁶⁴Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ.16.

⁶⁵ Αττικά, Κορινθιακά, Λακωνικά, Μεσσηνιακά, Ηλείακά (2 βιβλία), Αχαϊκά, Αρκαδικά, Βοιωτικά και Φωκικά.

την σωματική και την ψυχική, και διαμορφώνουν τα στοιχεία εκείνα που κάνουν ένα έθνος να διαφέρει από το άλλο⁶⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της Γεωγραφίας κατά την Αρχαιότητα ήταν περισσότερο συμπληρωματικός. Υπηρέτησε την Αστρονομία και τα Μαθηματικά, τη μυθογραφία στα ομηρικά έπη, την Ιστορία στο έργο του Ηροδότου και την Ιατρική στο έργο του Ιπποκράτη..

---

⁶⁶ Βλ. *Ιπποκρατική Ιατρική*, (εισ. μτφρ. σημ.) Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 181.

Κεφάλαιο II

Η Γεωγραφία στους μέσους χρόνους.

Μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κράτους από τη Ρώμη στο Βυζάντιο τον 4^ο μ. Χ. αι. (330 μ. Χ.) και τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Αιγύπτου από την Αλεξάνδρεια στην Αντιόχεια, το 337 μ. Χ., η Αλεξάνδρεια παύει να είναι το κέντρο της ελληνικής σοφίας και της επιστημονικής γνώσης. Στην Κωνσταντινούπολη συγκεντρώνεται, εκτός από τη διοικητική εξουσία και η πνευματική δραστηριότητα. Οι επιστημονικές αναζητήσεις περιήλθαν σε παρακμή και οι επιστήμες οπισθοδρόμησαν. Η Γεωγραφία, ως επιστημονικός ερευνητικός τομέας, ασφαλώς, είχε την ίδια τύχη⁶⁷. Σε αυτό συνέβαλε και η στροφή του ενδιαφέροντος των βυζαντινών προς τα ιερά κείμενα⁶⁸, μετά την εδραίωση του Χριστιανισμού από τον νέο αυτοκράτορα. Η Αγία Γραφή πρόβαλε τη θεολογική ερμηνεία του Σύμπαντος και αντικατέστησε τις αρχαίες ιδέες και την επιστημονική γνώση⁶⁹.

Τα γεωγραφικά συγγράμματα, που παράγονται μέχρι και τον 12^ο αι., την εποχή των σταυροφοριών, στο Βυζάντιο, δεν παρουσιάζουν καμμία πρωτοτυπία και είναι συμπιλήματα των έργων του Στράβωνα και του Κλαύδιου Πτολεμαίου, τα έργα των οποίων κυριαρχούν ως τα μόνα επιστημονικά, πλήρη και άρτια⁷⁰. Τα έργα της εποχής αυτής με γεωγραφικό ενδιαφέρον είναι η «Γεωγραφική Ύποτύπωση» του Αγαθημέρου, (5^{ος} – 6^{ος} αι.), «Ο Συνέκδημος» του Ιεροκλή, (6^{ος} αι.), που ήταν μια μορφή ταξιδιωτικού οδηγού, οι «Παρεκβολαί», του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, (12^{ος} αι.), σχολιασμοί στο έργο του Διονυσίου του Περιηγητή «Οικουμένης Περιήγησις»⁷¹, τα «Ἐθνικά» του Στέφανου Βυζάντιου, και τα έργα του Νικηφόρου Βλεμμύδη, (12^{ος} – 13^{ος} αι.), «Ἱστορία περὶ τῆς Γῆς ἐν συνόψει» και «Γεωγραφία Συνοπτική ἢ Σύνοψις γεωγραφική» που είναι παράφραση στο έργο του Διονυσίου του Περιηγητή⁷².

---

⁶⁷«Οἱ Βυζαντινοὶ ἠμέλησαν ἐντελῶς τὴν γεωγραφίαν.», Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., τόμ. Γ', σελ. 425.

⁶⁸Βλ. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, σελ. 25 – 34.

⁶⁹Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., τόμ. Γ', σελ. 426.

⁷⁰Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 2001, τόμ. Α', σελ. 368.

⁷¹Το έργο αυτό είχε μεγάλη διάδοση και ως διδακτικό εγχειρίδιο. Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ. π., τόμ. Γ', σελ. 515.

⁷²Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 389 – 400.

Πληροφορίες γεωγραφικού ή τοπογραφικού ενδιαφέροντος περιλαμβάνονταν σε ιστορικά ή εκκλησιαστικά έργα⁷³, τα οποία εξυπηρετούσαν διοικητικές και εκκλησιαστικές ανάγκες⁷⁴, όπως στα δοκίμια του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (905 – 959 μ.Χ.) «Περί βασιλείου τάξεως» και «Περί θεμάτων», όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα, για να ορίσει τη γεωγραφική εξάπλωση της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι⁷⁵. Γεωγραφικά αποσπάσματα που προέρχονται από το έργο του Αριστοτέλους, αλλά και του Στράβωνα και του Πτολεμαίου⁷⁶ παρέχει και ο Μέγας Βασίλειος, στην «Εξαήμερο»⁷⁷.

Εξαίρεση αποτελεί, γι' αυτή την εποχή, η «Χριστιανική Τοπογραφία» του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, ελληνόφωνου νεστοριανού χριστιανού από την Αίγυπτο⁷⁸, ο οποίος παρουσιάζει, τον 6^ο αι., ένα θεολογικό κείμενο με σκοπό να καταρρίψει τη θεωρία της σφαιρικότητας της Γης και να εισάγει μια νέα χριστιανική θεωρία, σύμφωνη με την Αγία Γραφή⁷⁹. Κατά τη «Χριστιανική Τοπογραφία», το Σύμπαν έχει σχήμα κύβου και αποτελείται από δύο επίπεδα, το επίγειο και το ουράνιο, τα οποία χωρίζονται με μια πύλη. Το έργο αυτό πέρα από την αστρονομική αξία, που ήταν μηδαμινή, πρόσφερε πολύτιμες γεωγραφικές, τοπογραφικές και ταξιδιωτικές πληροφορίες, τις οποίες είχε συλλέξει ο συγγραφέας από τα ταξίδια που πραγματοποίησε ο ίδιος. Η θεωρία του Ινδικοπλεύστη, είχε μεγάλη απήχηση σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Οι βυζαντινοί λόγιοι και μελετητές δεν αποδέχτηκαν ποτέ τη θεωρία του και θεωρούσαν αυτονόητο το σφαιρικό σχήμα της Γης. Ανάμεσά τους ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Ιωάννης

---

⁷³Ήταν λίστες τοπωνυμίων, κατάλογοι επισκοπικών εδρών, πατριαρχικών θρόνων κ.λπ.. Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία τής Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, όπ.π., τόμ. Γ', σελ. 429, 430.

⁷⁴Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία τής Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, όπ. π., τόμ. Γ', σελ. 432 – 439. Βλ. επίσης, Βίκτωρ Θ. Μελάς, *Γής Περίοδος Πάσης*, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 2003, σελ. 17.

⁷⁵Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 365.

⁷⁶Βλ. Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, *Τά γεωγραφικά στοιχεία στην Έξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου*, Ιωάννινα 1991, σελ. 5 - 7.

⁷⁷Άλλοι συγγραφείς μη γεωγραφικών έργων που περιλαμβάνουν στα κείμενά τους γεωγραφικά αποσπάσματα είναι ο Προκόπιος, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, ο Φιλοστόργιος, ο Νόννοσος, ο Μένανδρος ο Προτήκτωρ κ. ά. Βλ. Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, όπ.π., σελ. 6 - 7.

⁷⁸Βλ. Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανική Τοπογραφία*, (εισ.- μτφ. - σχόλια, Φάνης Καλαϊτζάκης), Αθήνα (εκδ. Στοχαστής) 2007, σελ. 8. Πρβλ. επίσης, Charles Samaran, *Encyclopédie De La Pléiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, (μτφρ. Έλένης Στεφανάκη) τόμ. Α', Αθήνα (Εθνικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης) 1985, σελ. 366.

⁷⁹Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία τής Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, όπ.π., τόμ. Γ', σελ. 427., Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ., Α', σελ. 380.

Φιλόπονος, ο Γεώργιος Πισίδης, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο Συμεών Σήθ, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης⁸⁰.

Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για τη Γεωγραφία αυξήθηκε κατά την περίοδο των σταυροφοριών, με την ανάπτυξη της ναυτιλίας και των εμπορικών ταξιδιών, τις διπλωματικές επαφές και την έξαρση των ταξιδευτών – προσκυνητών προς τους Αγίους Τόπους⁸¹. Πλήθος εμπόρων επισκέπτονται τα λιμάνια της Μεσογείου και πολυάριθμοι προσκυνητές συρρέουν στην Παλαιστίνη. Βοηθήματα στα ταξίδια τους οι Ευρωπαίοι είχαν, αρχικά, τα αρχαία ελληνικά κείμενα του Στράβωνα, του Ηροδότου, του Πausανία, του Θουκυδίδη⁸², τους αρχαίους «Περίπλους»⁸³ και τον «Σταδιασμό ή Περίπλου τῆς Μεγάλης Θαλάσσης» του 10^{ου} αι. Ο «Σταδιασμός» περιείχε πληροφορίες – οδηγίες για τα λιμάνια, τα αγκυροβόλια, τα επικίνδυνα περάσματα⁸⁴. Πολλοί από τους ταξιδευτές – περιηγητές κατέγραφαν σε «Ημερολόγια», «Αφηγήσεις», «Οδοιπορικά» στοιχεία του ταξιδιού τους· τους κατοίκους των περιοχών που επισκέπτονταν, τις συνήθειές τους και ό,τι σχετιζόταν με ναούς, μοναστήρια, εμπόριο, προϊόντα, αρχαία μνημεία. Πολλές φορές τα χρονικά αυτά ήταν εμπλουτισμένα με εικόνες, χάρτες τοποθεσιών και σκηνές και δραστηριότητες της καθημερινής ζωής. Τα ταξιδιωτικά αυτά κείμενα δε συνέβαλαν στην διεύρυνση των γεωγραφικών γνώσεων⁸⁵ λόγω της προχειρότητάς τους.

Ειδικός λόγος πρέπει να γίνει, στο σημείο αυτό, για τον Καλαβρό Κυριακό Αγκωνίτη, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα, ενδιαφέρθηκε για τα μνημεία, τις επιγραφές, τα χειρόγραφα, και στα «Σημειωματάρια» του περιέγραψε πολλά ελληνικά μέρη⁸⁶. Ανάμεσα στους επισκέπτες των ελληνικών χωρών, κατά την περίοδο των μέσων χρόνων, ξεχωρίζει και ο

---

⁸⁰Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 381- 382.

⁸¹Το ενδιαφέρον για τους Αγίους Τόπους άρχισε μετά το 327 που η μητέρα του αυτοκράτορα βρήκε τον Τίμιο Σταυρό και έχτισε το ναό του Αγίου Τάφου. Ο σκοπός πλέον κάθε καλού χριστιανού ήταν να επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους. Βλ. περισσότερο, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α' (333 μ. Χ. – 1700), Αθήνα 1981⁴, σελ. 28 – 32. Βλ. επίσης, Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 373.

⁸²Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 66 – 73.

⁸³Βλ. Βίκτωρ Μελάς, *Δύο χειρόγραφοι Ελληνικοί Πορτολάνοι*, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 2003, σελ. 13.

⁸⁴Ήταν μια πρόωπη μορφή των ναυτικών χαρτών, «Πορτολάνων», που κυκλοφόρησαν αργότερα. Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 83 – 84. Βλ. επίσης, Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 387 και Καρλ Κρουμπάχερ, *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, όπ. π., τόμ. Γ', σελ. 432.

⁸⁵Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 377.

⁸⁶Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 301

Φλωρεντίνος ελληνολάτρης κληρικός Christoforo Buondelmonti⁸⁷, ο οποίος το 1406 επισκέπτεται την Ελλάδα και εγκαθίστανται στη Ρόδο. Γύρω στο 1420, δημιούργησε το πρώτο χειρόγραφο «νησολόγιο» ή *isolario*, το οποίο περιελάμβανε κείμενα και χάρτες για 72 νησιά του Αιγαίου (Arcipelago)⁸⁸.

Στη συνέχεια, μετά την αποτυχία των σταυροφοριών, και την «ισλαμοποίηση της Εγγύς και Μέσης Ανατολής»⁸⁹, εμφανίζονται οι Άραβες, οι οποίοι μετέφρασαν στα αραβικά τα έργα του Κλαύδιου Πτολεμαίου, υιοθέτησαν τις απόψεις του και προχώρησαν στην κατασκευή υδρόγειων και ουράνιων σφαιρών. Σημαντικότερος Άραβας γεωγράφος και θεολόγος ήταν ο Ίμπν Μπατούτα (13^{ος} μ. Χ. αι.)⁹⁰. Για τον ελληνικό χώρο πληροφορίες μας παραδίδει το χρονικό του Άραβα περιηγητή και γεωγράφου Εδρυσή, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1154 και το χρονικό που έγραψε συνοδεύεται από χάρτη του τότε κόσμου χαραγμένο πάνω σε σφαίρα⁹¹. Οι Άραβες έκαναν προσπάθειες να περιγράψουν και να χαρτογραφήσουν τη νότια Ασία και τη βόρεια Αφρική, χωρίς, ωστόσο, να ξεπεράσουν τα επίπεδα της γνώσης του Ιππάρχου, του Ερατοσθένους και του Πτολεμαίου.

Την ίδια εποχή, της κυριαρχίας των Αράβων στη Μεσόγειο και του αποκλεισμού των Ευρωπαίων από τα λιμάνια και τους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην Ανατολή, η Βενετία, κυρίαρχη δύναμη στη Μεσόγειο από το 10^ο αι.⁹² αναζητά νέους εμπορικούς δρόμους⁹³ και νέες αγορές στην απέραντη Ανατολή⁹⁴.

Ο πρώτος Βενετός έμπορος που ταξίδεψε στην απέραντη χώρα ήταν ο νεαρός Μάρκο Πόλο. Επί είκοσι τέσσερα χρόνια (1271 – 1295), παρέμεινε στην Ασία, (Μογγολία, Κίνα, Ινδοκίνα, Ινδίες). Οι εντυπώσεις του νεαρού θαλασσοπόρου, που περιελήφθησαν στο βιβλίο του *Livre des Merveilles*, άλλαξαν τον προσανατολισμό του εμπορίου πλούτισαν τις γεωγραφικές γνώσεις των Ευρωπαίων και

---

⁸⁷Βλ. *Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, τόμ. Α', από τον 15^ο έως τον 17^ο αιώνα*, Αθήνα (έκδ. Όλκος) 1978, σελ. 4 - 5.

⁸⁸Βλ. περισσότερα, Βάσια Τσοκοπούλου, *Αιγαίου Περίπλους με οδηγούς τούς παλιούς χαρτογράφους*, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 2003, σελ. 11. Βλ. επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 290 – 301*.

⁸⁹Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τής Ιστορίας του Νεοελληνικού χώρου*, όπ.π., σελ. 17.

⁹⁰Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τόμ. Α', όπ.π., σελ. 240 – 241*.

⁹¹Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τόμ. Α', όπ.π., σελ. 214 – 216*.

⁹²Βλ. Charles Diehl, *Βενετία, Μία Δημοκρατία Πατρικίων*, όπ.π., σελ. 48 – 60.

⁹³Σε αυτό συνέβαλε η συμμαχία του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου με τους αντίπαλους Γενουάτες και η εγκατάσταση των Μογγόλων, τον 13^ο αιώνα, στο μεγαλύτερο μέρος της Ασίας και στην ανατολική Ευρώπη.

⁹⁴Βλ. Charles Diehl, *Βενετία, Μία Δημοκρατία Πατρικίων*, όπ.π., σελ. 73 – 76.

εγκαινίασαν μια νέα εποχή εξερευνητικών ταξιδιών που θα τους οδηγούσαν στις χώρες όπου παράγονταν οι πρώτες ύλες⁹⁵.

Παράλληλα, στο Βυζάντιο, κατά την «Παλαιολόγεια Αναγέννηση», (13^{ος} – 14^{ος} αι.)⁹⁶, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για επιστημονικά κείμενα γεωγραφικού περιεχομένου. Στα τέλη του 13^{ου} αι. (1295), ο Μάξιμος Πλανούδης, λόγιος ιερωμένος, με ενδιαφέρον για τις Επιστήμες, διέσωσε⁹⁷ το γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου «Γεωγραφική Ύφήγησις» και σχολίασε το έργο του Στράβωνα.

Η Γεωγραφία, κατά τους μέσους χρόνους, δεν παρουσίασε ιδιαίτερη εξέλιξη. Τέθηκαν, ωστόσο, οι βάσεις για την ανάπτυξη της χαρτογραφίας, με τους ναυτικούς χάρτες – νησολόγια, και εγκαινιάστηκε η εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων.

---

⁹⁵Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ. 16. Βλ. επίσης, Charles Diehl, *Βενετία, Μία Δημοκρατία Πατρικίων*, ὅπ. π., σελ. 74.

⁹⁶Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., τόμ. Δ', σελ. 614. Βλ. επίσης, Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, ὅπ.π., σελ. 216 – 243.

⁹⁷Βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Χαιρώνεια 1454 – 1902, Εἰκόνα καὶ Πραγματικότητα*, Χαιρώνεια 2002, σελ. 29, 30.

Κεφάλαιο III

Η Γεωγραφία στους νεότερους χρόνους.

Η Γεωγραφία των νέων χρόνων (15^{ος} – 19^{ος} αι.), ταυτίζεται με την ιστορία των εξερευνήσεων. Μετά τις σταυροφορίες, την ανάπτυξη των εμπορικών και προσκυνηματικών ταξιδιών, και το ταξίδι του Μάρκο Πόλο, η γνώση της «οικουμένης» σταδιακά ολοκληρωνόταν και οι τομείς που σχετίζονταν με τη Γεωγραφία εξελίσσονταν ραγδαία.

Ο 15^{ος} και ο 16^{ος} αι. χαρακτηρίζονται από τα εξερευνητικά ταξίδια προς ανακάλυψη νέων χωρών. Είναι η εποχή των Μεγάλων Ανακαλύψεων που για τους επόμενους αιώνες – ως τον 18^ο αι. - οι Δυτικοευρωπαίοι θα προσπαθούν να γνωρίσουν τη γη. Σε αυτό συνέβαλε η χρήση μέσων και εργαλείων καθώς και εφευρέσεων. Παράλληλα, η ολοκλήρωση της κατάκτησης των Βαλκανίων (1453 μέχρι το 1541) από τους Τούρκους και ο αποκλεισμός των Ευρωπαίων από την Ανατολή και τα λιμάνια της Αφρικής, λόγω της εξάπλωσης των Αράβων⁹⁸, ώθησαν τους Ευρωπαίους στην αναζήτηση νέων εμπορικών δρόμων. Η Μεσόγειος «υποβαθμίζεται». Παύει να είναι το κέντρο του κόσμου, το επίκεντρο του εμπορίου και η «εσωτερική θάλασσα» της οικουμένης⁹⁹. Η ανακάλυψη της Αμερικής από τον Χριστόφορο Κολόμβο το 1492, ο περίπλους του Ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας, το 1497 – 1498, από τον Vasco de Gama και η πραγματοποίηση του «γύρου της γης» από το Μαγγελάνο, μετατόπισαν το οικονομικό, το εμπορικό και το κατακτητικό ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, προς τις «Νέες χώρες»¹⁰⁰.

Με το άνοιγμα των Ευρωπαίων προς τον «Νέο κόσμο», διαφάνηκε η ανάγκη της ύπαρξης οδηγιών για την εξυπηρέτηση πρακτικών αναγκών των ταξιδευτών. Από τον 13^ο αι., ήδη, οι εμπορικοί θαλάσσιοι δρόμοι, τα λιμάνια και η φυσική τους κατάσταση, ο τρόπος προσέγγισής τους, οι κίνδυνοι που επεφύλασσαν και οι ευκολίες που εξασφάλιζαν, αποτυπώνονταν στους «πορτολάνους». Οι πορτολάνοι ήταν κείμενα με οδηγίες που απευθύνονταν στους ναυτικούς και ήταν γραμμένοι, επί το πλείστον, από «εμπειρικούς» θαλασσοπόρους. Οι χειρόγραφοι πορτολάνοι παρουσίασαν μεγάλη ανάπτυξη σε όλη τη διάρκεια του 15^{ου},

---

⁹⁸Fernand Braudel, *Γραμματική τῶν Πολιτισμῶν*, ὄπ.π., σελ. 116 – 119.

⁹⁹Fernand Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ Μεσογειακὸς Κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, τόμος Α', *Ὁ ρόλος τοῦ περιγύρου*, (μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη), Αθήνα (Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης) 1991, σελ. 208 καὶ 275 – 279. Βλ. ἐπίσης καὶ Fernand Braudel, Filippo Coarelli, Maurice Aymard, *Ἡ Μεσόγειος Ὁ χῶρος καὶ ἡ Ἱστορία*, (μτφρ. Ἐφη Αβδελά – Ρίκα Μπενβενίστε), Αθήνα (εκδ. Αλεξάνδρεια) 1990, σελ. 159 – 165 καὶ Διονύσιος Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Αθήνα 1978, σελ. 362.

¹⁰⁰Fernand Braudel, *Γραμματικὴ τῶν Πολιτισμῶν*, ὄπ. π., σελ. 425.

του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα¹⁰¹.

Με τον καιρό, οι περιγραφικοί πορτολάνοι αντικαταστάθηκαν¹⁰² από τους ναυτικούς χάρτες, τους «χάρτες - πορτολάνους»¹⁰³. Αυτοί ήταν χάρτες πάνω στους οποίους ήταν σημειωμένες οι οδηγίες «προς ναυτιλομένους», διάφορα όργανα και η χρήση τους, πλοία και σκηνές από τη ζωή στα λιμάνια. Η ενδοχώρα, που λίγο ενδιέφερε τους ταξιδιώτες, ήταν αποτυπωμένη χωρίς πολλές λεπτομέρειες¹⁰⁴. Άριστοι σχεδιαστές χειρόγραφων πορτολάνων υπήρξαν οι Ιταλοί και οι Έλληνες. Σημαντικοί Έλληνες ήταν οι Αντώνιος Πελεκάνος, Ιωάννης Ξενοδόχος, Γεώργιος Σιδέρης - Καλαποδάς, Αντώνιος από τη Μήλο και Νικόλαος Βουρδόπουλος¹⁰⁵.

Η εφεύρεση της τυπογραφίας, (1455 ci.), δίνει μεγάλη ώθηση στην έκδοση έντυπων πορτολάνων. Ο πρώτος έντυπος ελληνικός πορτολάνος ήταν του Ηπειρώτη Δημήτρη Τάγια¹⁰⁶ στον οποίο περιγράφονται οι ακτές της Δαλματίας, της Αλβανίας, της Κυρίως Ελλάδας, της Μακεδονίας, της Θράκης, οι Δυτικές ακτές της Προποντίδας, οι ακτές της Μαύρης θάλασσας και οι ακτές της Μπαρμπαριάς¹⁰⁷. Ο πορτολάνος αυτός εκδόθηκε το 1573 στη Βενετία και είναι αφιερωμένος, από το δημιουργό

---

¹⁰¹Επτά συνολικά χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι, όλοι του 16^{ου} αιώνα, έχουν εντοπιστεί και περιγραφεί. Βλ. Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, Faculté de Philosophie et Lettres, Liège 1947. Βλ. επίσης, Στέφανος Μακρουμίχαλος, *Έλληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας*, π. «Έραμιστής», έτος Α', τχ. 3 / 4, Αθήνα (Ιούνιος - Αύγουστος) 1963, σελ. 128 - 135. - Χρ. Σολιώτης, *Ο πορτολάνος της Ζαγοράς*, π. «Ναυτική Επιθεώρηση», τχ. 425, 429, 430, 431, Αθήνα 1985. - Σπυρίδων Λάμπρου, *Κατάλογος κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής*, π. «Νέος Έλληνομνήμων», τόμ 4^{ος} (1907), σελ. 482.

¹⁰²Βλ. Στέφανος Μακρουμίχαλος, *Έλληνικοί Πορτολάνοι*, όπ. π., σελ. 128. Πρβλ Χρίστος Ζαχαράκις, όπ. π., σελ. 15.

¹⁰³Βλ. Αγαμέμνων Τσελίκας (έπιμ. και πίνακες), *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι, Οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς*, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 2003, σελ. 14. Βλ. επίσης, Α. Ι. Τζαμτζής, *Αιγαιοπελαγίτικοι Πορτολάνοι, 28 Χάρτες με λιμάνια του Αιγαίου απ' το 19^ο αιώνα*, Αθήνα (έκδ. του Ναυτικού Μουσείου της Ελλάδος) 1981, (Εισαγωγή). Επίσης, Leonora Navari, Νίκος Καραπιδάκης, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Στέφανος Κακλαμάνης, Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, Βίκτωρ Μελάς, *Το Ιόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία και Ιστορία (16^{ος} - 18^{ος} αι.)*, Αθήνα (Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης) 2007, σελ. 202 - 216.

¹⁰⁴Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Έντυπη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου*, όπ.π., σελ. 25.

¹⁰⁵Βλ. Γεώργιος Τόλιας, *Οι Έλληνικοί ναυτικοί χάρτες* όπ.π., σελ. 35 - 45.

¹⁰⁶Βλ. Στέφανος Μακρουμίχαλος, *Έλληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας Συμπληρώματα*, π. «Έραμιστής», έτος Α', τχ. 5, Αθήνα (Οκτώβριος) 1963, σελ. 211 - 216. Βλ. επίσης, Γεώργιος Τόλιας, *Οι Έλληνικοί ναυτικοί χάρτες*, όπ.π., σελ. 21.

¹⁰⁷Οι περισσότεροι πορτολάνοι περιγράφουν αυτές τις διαδρομές. Κάποιοι έχουν ως αφετηρία την Αλεξάνδρεια, ωστόσο, το Ιόνιο και το Αρχιπέλαγος κυριαρχούν ως οι περισσότερο περιγραφόμενες διαδρομές. Βλ. Αγαμέμνων Τσελίκας, *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι*, όπ.π., σελ. 17 - 18 και Στέφανος Μακρουμίχαλος, *Έλληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας*, π. «Έραμιστής», έτος Α', τχ. 3 / 4, Αθήνα 1963, σελ. 148.

του, σε κάθε «καραβοκύρη», «ναύκληρο καὶ κόμητα», και σε ὅποιον «ναυτική ἀγαπᾶ, γέρο καὶ παλληκάρι»¹⁰⁸. Εἶχε προηγηθεῖ το Isolario, του

---

¹⁰⁸«Σ τὸς χίλιους πεντακόσιους πενήντα ὀκτῶ καὶ μία,
Ποῦ τρέχομε τὴν σήμερο, ἐνσάρκου οἰκονομία,
ἔς ταις δεκαπέντε τοῦ ἀπριλίου, ἡμέρα μιὰ τετράδη,
ἔς τὸ χέρι μου ἦρθε τὸ λοιπὸν ταχὺ καὶ ὄχι βράδου,
ἐμένα τοῦ Δημήτριου Τάγια, ὡς μὲ λέσι,
ἔχ τὴν Πάργαν εἶμαι, τὸ λοιπὸν ἔς τὸ χέρι μου εἶχε πέσει,
ὁ Πορτολᾶνος καὶ τιμὴ, λέγω, τῆς ναυτοσύνης,
ποδότων καραβοκυρῶν βιβλίον δικαιοσύνης,
ναυκλήρων τε καὶ κόμητων, καὶ ὅποιος δελετάρει,
καὶ ὅποιος ναυτικὴ ἀγαπᾶ, γέρος καὶ παλληκάρι.
Δεν εἶχε δὲ τὸν πίνακα, μὰ ἔγω τὸν εἶχα βάλει,
γιὰ ναῦρης εὐκόλα τι θὲς καὶ σῶρθη ἔς τὸ κεφάλι.
Καὶ εἰς τὸ νοῦ μου ἔβαλα τ' ἢ στάμπα δὲν τὸν ἔχει,
οὐδὲ ὀλίγ', οὐδὲ πολὺ ξὲ τούτου νὰ μετέχη.
Λέγω ἔς τὴν στάμπα ἄς βαλθῆ, καθένας νὰ μαθαίνη
γιὰ τὴν τιμὴν τοῦ ὀκάθε εἰς ὅπου καὶ ἂν τυχαίνη.
Γιατὶ πολλοὶ τὸν εἶχασιν κρυμμένον, φυλαμμένον,
εἰς τὴν κασσέλλα δυνατὰ καὶ κατακλειδωμένον·
πῶς νὰ τὸν ἔχουν μόν' αὐτοὶ νὰ φαίνωνται μεγάλοι,
νὰ τὸ κρατούσινε ψηλά, τάχα πῶς εἶν' κεφάλι.
Μὰ, ὡς ἦρθεν εἰς τὸ χέρι μου, λέγω ἄς τότε δώσω
ἔς τὴν στάμπα, νὰ τὸν ποκτηστῆ κάθα ἄνθρωπος ὡς τόσο.
Μόν' νὰ ἡξέρη γράμματα ὥστε ποῦ νὰ διαβάζη,
ἂν ἔχη καὶ τὸν φίλον του κοντὰ του ἄς τὸν κράζη.
Καὶ ὅποιος δὲν ξέρει γράμματα, ναὶ ἄς τὸν ἀγοράση,
καὶ ἄς βάλῃ ἄλλον σύντροφον, καὶ ἄς τοῦ τὸν διαβάση,
καὶ νὰ μαθαίνη νὰ γρικᾶ, καὶ νὰ μηδὲν νυστάζη,
καὶ νὰ περνοῦν οἱ λογισμοί, τὸν κόσμον νὰ μοιράζη
γιατὶ τὴν τέχνην π' ἀγαπᾶ καὶ τῶν ναυτῶν ἀρέσει,
καὶ ὅπου ἀγαπᾶ τὸ πέλαγος, ἄς μὴν ψηφᾶ τορνέσι,
καὶ ἄς ἀγοράση καὶ ἄς ἰδῆ τὸν κόσμον πῶς γυρίζει,
καὶ ποῖα στράτα τὸν φελᾶ, καὶ ποῖα τὸν μποδίζει.
Γιατὶ ὁ κόσμος ἐδεπᾶ ὅλος εἶναι γραμμένος,
ἀπὸ Γκλιτέρα ἔς Μιγριλιὰ ἐδῶναι καμωμένος,
ἀπὸ νησιά σὲ νησιά, κόσταις, ἀπεραντζάδαις,
πουνέντης, Ἀρτζιπέλαγος μὲ σέκαις καὶ γηφάδαις.
Λέγω κὴ Μαύρη Θάλασσα ἔναι καὶ ἡ Σκλαβουνία,
ὅπου ἡ σάντη βρίσκειται, Σὰν Σίγο καὶ Ἡνία,
καὶ ἡ Κωνσταντινόπολι μετὰ τὴν Βενετία,
ὀπῶχουνε πολλὴ ἐμπασιὰ ἐξ ὅλα τὰ παντοῖα.
Σουρία καὶ Ἀνατολή, λέγω, καὶ Μπαρμπαρία,
καὶ ἀπεραντζάδαις περισσάις ἔχ τὸ κάβο Μπὸν Ἀνδρία,
ἐξ ὅτι γράφει τὸ χαρτὶ, λέγω, τὰ ναβεγάρει,
σκόγια καὶ σέκαις δείχνει σου, ὅποιος τὸν ἐπάρη·
σὲ ποῖον ἄνεμο νὰ πᾶς, σ' ποῖα κάρτα καταβαίνεις,
σοῦ δείχνει τὰ σημάδια ἔς τὰ πόρτα ὅπου μπαίνεις.
Ταις σέκαις μὲ τὴν πιθαμὴν ταις ἔχει μετρημέναις,
καὶ βρούσες μὲ κρούα νερὰ ἔχει σημαδεμμέναις·

Bartolomeo Delli Sonetti, που εκδόθηκε το 1485, στη Βενετία, και είχε αποτυπωμένα ελληνικά νησιά¹⁰⁹. Την ίδια εποχή (16^{ος} αι.), κυκλοφόρησαν τρεις ακόμα ναυτικοί χάρτες που περιείχαν χάρτες των ελληνικών νησιών. Το Isolario του B. Bordone (1547), το Isole Piu Famose Del Mondo του T. Porcacchi (1572) και το Isole Famose του G. F. Camocio (1563)¹¹⁰. Οι ναυτικοί χάρτες, ως εμπειρικές αποτυπώσεις των διαδρομών, με την ανακάλυψη νέων χωρών και τη διεξαγωγή πλέον, μεγάλων ταξιδιών, δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και κατά τον 18^ο αιώνα η παραγωγή τους έφθινε¹¹¹.

Οι Ευρωπαίοι, ωστόσο, από τον 15^ο αιώνα, δραστηριοποιήθηκαν και στον τομέα της έντυπης χαρτογραφίας. Τη βάση στη χαρτογράφηση της οικουμένης, αποτελούσαν οι πτολεμαϊκοί χάρτες¹¹² οι οποίοι από το 1477 (έκδοση της Βολωνίας), μέχρι το 1578 (έκδοση Mercator), τυπώνονταν σε δύο μορφές, χαλκογραφημένοι ή ξυλογραφημένοι¹¹³.

Η Ελλάδα απεικονίστηκε σε χάρτες όσο καμμία άλλη χώρα. Οι λόγοι ήταν το ένδοξο παρελθόν της, που παρήγαγε ιστορικούς χάρτες, και η γεωγραφική της θέση· η Ανατολική Μεσόγειος συγκέντρωνε πάντα το

σ' κάθε πόρτο τήν θάλασσα μεριά έχει μετρομένη,
καὶ ὅπου ῥάξης καὶ σταθῆς, κάθε πρέζα γραμμένη
σ' ποιὸν ἄνεμον ῥάζ' ἄγκουρα, σ' ποιὸν δένει πλωρήσι,
καὶ, ὄντεν ἔρθ' ἢ λεβάδα του, ἄς πάγη νὰ τὸ λύση.

Λοιπὸν ὅλοι τὸ ξέρετε, μὰ ἄγὼ σᾶς τὰνθυμίζω,

καὶ συμπαθᾶτε μου, ἀδελφοί, καλὰ καὶ ἄ δὲν γνωρίζω.» Βλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris 1885, tome second, p. 16, 17.

¹⁰⁹Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπὴ χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 13. Βλ. επίσης, *Τὸ Ἴόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία (16^{ος} – 18^{ος} αἰ.)*, ὅπ.π., σελ. 102.

¹¹⁰Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπὴ χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 15. Βλ. επίσης, Βασίλης Σφυρόερας, Άννα Αβραμέα, Σπύρος Ασδραχάς, *Χάρτες καὶ Χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*, Αθήνα (Ολκός) 1985, σελ. 50 – 64. - *Τὸ Ἴόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία (16^{ος} – 18^{ος} αἰ.)*, ὅπ.π., σελ. 106 – 111. - *Τόπος καὶ Εἰκόνα*, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 73 – 97.

¹¹¹Βλ. Γεώργιος Τόλιας, *Οἱ ἑλληνικοὶ ναυτικοὶ χάρτες*, ὅπ. π., σελ. 31.

¹¹²Το Βυζάντιο κληροδότησε τις επιστημονικές του γνώσεις στον Ελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα χειρόγραφα και οι λίγοι λόγοι που παρέμειναν και οι ανταλλαγές με την Ιταλία συντήρησαν αυτές τις γνώσεις. Μέρος των διασωθέντων αποτελούσαν οι χειρόγραφοι πτολεμαϊκοί χάρτες της Βυζαντινής Παλαιολόγειας Αναγέννησης η οποία έδωσε τη σκυτάλη στην Ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Βλ. Εὐθύμιος Νικολαΐδης, *Οἱ ἐπιστῆμες στὸ Βυζάντιο στὸ Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία στὸν ἑλληνικὸ Χῶρο (17^{ος} – 19^{ος} αἰ.)*, Αθήνα - Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν-Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν (Μεταίχιμο) 2003, σελ. 27. Βλ. επίσης, Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπὴ χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ. 9 και Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Β' (1948 – 1971), Αθήνα (Ἴκαρος), 1981⁴, σελ. 91.

¹¹³Οι εκδόσεις των πτολεμαϊκών χαρτών συνεχίστηκαν μέχρι τον 18^ο αιώνα χωρίς, ωστόσο, να παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού, αποτελούσαν ανατυπώσεις των παλαιότερων. Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπὴ χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 9 – 12.

εμπορικό ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών δυνάμεων¹¹⁴. Η αξιοσημείωτη, ωστόσο, κατά τα άλλα παραγωγή χαρτών αυτής της εποχής, παρέμεινε προσκολλημένη στην πτολεμαϊκή μορφή.

Ο πιο γνωστός χάρτης της Ελλάδας, βασισμένος στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, του Πausανία, του Στράβωνα και του Πτολεμαίου, ήταν ο οκτάφυλλος χάρτης «Ἑλλάς» που εξέδωσε ο Κερκυραίος Νικόλαος Σοφιανός¹¹⁵ το 1536 στη Βενετία¹¹⁶. Ο χάρτης του Σοφιανού μαζί με τον «μοντέρνο» χάρτη του Castaldi (1545), χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα από τους μετέπειτα χαρτογράφους. Ο Ortelius, Ολλανδός (1527 – 1598), ήταν ένας από τους χαρτογράφους που αναφέρθηκαν στο έργο του Σοφιανού και του Castaldi¹¹⁷. Δεν ήταν πρωτότυπος χαρτογράφος, ωστόσο, συνέβαλε στην ανάπτυξη της ιστορικής χαρτογραφίας. Στο έργο του που εκδόθηκε το 1570, διέσωσε έργα προηγούμενων χαρτογράφων με πλούσιες διακοσμητικές παραστάσεις¹¹⁸.

Σύγχρονος του Ortelius, με σημαντική προσφορά στην χαρτογραφία, είναι ο επίσης Ολλανδός Gerard Mercator (1512 – 1594). Στο έργο του «Ἄτλας» το οποίο διακρίνεται για την πρωτοτυπία και για την επιστημονική του ακρίβεια, αφιερώνει πέντε χάρτες στον ελλαδικό χώρο¹¹⁹.

Ο Mercator είναι ο πρώτος που έδωσε την ονομασία «Ἄτλας» στη συλλογή χαρτών συσχετίζοντας τον όρο με τον «Ἄτλαντα» της ελληνικής μυθολογίας ο οποίος υποχρεώθηκε από τον Δία να κρατά στους ώμους

---

¹¹⁴Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 3

¹¹⁵Βλ. περισσότερα: - *Τόπος καὶ Εἰκόνα*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 70. - *Χάρτες καὶ Χαρτογράφοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους*, ὅπ. π., σελ. 106. - Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 13 – 14. - Γεώργιος Τόλιας, *Οἱ Ἑλληνικοὶ ναυτικοὶ χάρτες*, ὅπ. π., σελ. 19 – 20. – του ἰδίου, *Τῆς Εὐρυχώρου Ἑλλάδος: ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὄρια τοῦ ἑλληνισμοῦ*, π. «Τὰ Ἱστορικά», τόμ. 15^{ος} τχ 28,29, (Μέλισσα) 1998, σελ. 26 – 30. - Ο Νικόλαος Σοφιανός εἶχε εκδώσει το 1544, στη Βενετία, το σύγγραμμα «Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου», το οποίο, ἦταν βασισμένο στο μαθηματικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique des XV et XVI siecles*, Paris MCMLXII, τόμ. I, αρ. 111, σελ. 265.

¹¹⁶Το έργο αυτό τυπώθηκε στο τυπογραφείο που ίδρυσε ο ἴδιος ο Νικόλαος Σοφιανός με τον Μάρκο Σαμαριάνο και τον Νικόλαο Ἐπαρχο. Βλ. *Τόπος καὶ Εἰκόνα*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 70.

¹¹⁷Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 14.

¹¹⁸Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ. 22.

¹¹⁹Χάρτη της Ελλάδας, (της Πελοποννήσου, της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Αχαΐας και της Κρήτης) με ενσωματωμένους μικρότερους χάρτες ελληνικών νησιών και της Κύπρου. Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ.21. Βλ. επίσης, *Τὸ Ἴόνιο Πέλαγος, Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία (16^{ος} – 18^{ος} αἰ.)*, ὅπ.π., σελ. 80 – 81.

του τον ουρανό¹²⁰. Η έννοια, ο όρος, ως σημασία, περιεχόμενο και ουσία, καθιερώθηκε και χρησιμοποιείται ευρύτατα¹²¹.

Κατά τον 16^ο αι. ξεχώρισε στον τομέα της χαρτογραφίας και ο Γερμανός Sebastian Münster (1489 – 1552). Στο έργο του *Cosmographia Universalis* (1550), περιλαμβάνονται δύο χάρτες της Ελλάδας καθώς και χάρτες της Κρήτης και της Κύπρου¹²².

Περισσότερο αποτελεσματικός σε ό,τι αφορά στην παραγωγή χαρτών με αντικείμενο την Ελλάδα, όχι όμως και σε πρωτότυπα έργα, ήταν ο 17^{ος} αιώνας. Οι περιοχές που ενδιέφεραν τους χαρτογράφους, αυτή την περίοδο, λόγω των εμπορικών ταξιδιών, ήταν η νησιωτική Ελλάδα, περισσότερο «το Αρχιπέλαγος». Σημαντική ήταν η αναφορά σε ελληνικά νησιά του Ιταλού χαρτογράφου M. Boschini, ο οποίος αφιέρωσε το 1651, ένα έργο του στην Κρήτη. Η Εύβοια και τα νησιά του Αρχιπελάγους ήταν επίσης, αντικείμενα μελέτης του Boschini¹²³. Τα ελληνικά νησιά τόσο του Αιγαίου, αλλά και του Ιονίου Πελάγους χαρτογραφήθηκαν και από τον επίσημο χαρτογράφο της Ενετικής Δημοκρατίας M. V. Coronelli ο οποίος απέδωσε με τον καλύτερο τρόπο, με ακρίβεια στις απεικονίσεις και «κάλλος» στη διακόσμηση, τις ενετικές κτήσεις¹²⁴. Από τον Coronelli χαρτογραφήθηκαν ακόμη η Πελοπόννησος, η Ανατολική Μεσόγειος, η

---

¹²⁰Οδύσσεια, α' 53 «...θεὰ δ' ἐν δώματα ναίει,

Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος. ὅς τε θαλάσσης
πάσης βένθεα οἶδεν, ἔχει δὲ τε κίονας αὐτὸς
μακρὰς, αἶ γαῖαν τε καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχουσι
τοῦ θυγάτηρ δύστηνον ὀδυρόμενον κατερύκει,...

Ἡσίοδος Θεογονία: 507, «...Κούρη δ' Ἰαπετὸς καλλίσφυρον Ὠκεανίνην
ἠγάγετο Κλυμένην καὶ ὁμὸν λέχος επισυνέβαινε
ἢ δὲ οἱ Ἄτλαντα κρατερόφρονα γείνατο παῖδα
Τίκτη δ' περιχύσαντα Μενοίτιον ἠδὲ Προμηθεά
Ποικίλον αἰολόμητιν, ἀμαρτίνοον τ' Ἐπιμηθεά,...

«Μετά πορεία άλλων δέκα ημερών υπάρχει άλλος λόφος από αλάτι και νερό και γύρω ζουν άνθρωποι. Με τον λόφο αυτό συνεχεται ένα βουνό που ονομάζεται Ἄτλας. Είναι στενό και κυκλωτερές και τόσο ψηλό, ώστε λέγεται πως δεν μπορεί κανείς να δει τις κορυφές του. Χειμώνα καλοκαίρι δεν του λείπουν τα σύννεφα. Οι ντόπιοι λένε ότι είναι η κολόνα που κρατάει τον ουρανό. Οι κάτοικοι της περιοχής πηραν τ' όνομά τους από το βουνό. Ονομάζονται Ἄτλαντες. Λέγεται ότι αυτοί ούτε τρώνε τίποτα το ζωντανό ούτε βλέπουν όνειρα». Ἡροδότου *Ἱστορίαι*, Βιβλίο Δ' *Μελομένη-* 184., (μτφρ. Ἄγγελου Βλάχου), Ἀθήνα (έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα) 1978, σελ. 166, 167.

¹²¹Πρβλ. τη χρήση του όρου σε σύγχρονες μελέτες και μάλιστα σε έργα που έχουν τη μορφή πηγών, όπως, *Οικονομικός και Κοινωνικός Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1964 (τρίγλωσση έκδοση - ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά - τοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν).

¹²²Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 18. Βλ. επίσης, *Τόπος και Εικόνα*, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 99.

¹²³Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Ἐντυπη χαρτογράφηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ὅπ. π., σελ. 16. Βλ. επίσης, *Τόπος και Εικόνα*, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 193 - 218.

¹²⁴Βλ. *Τὸ Ἴόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία καὶ Ἱστορία (16^{ος} – 18^{ος} αἰ.)*, ὅπ.π., σελ. 174.

Εύβοια, η Κρήτη και η Κύπρος και περιλαμβάνονται στο βιβλίο του *Atlante Veneto* του 1691 – 1696¹²⁵. Την ίδια περίπου εποχή διακρίνονται και οι χάρτες του Francesco Levanto (1663), στους οποίους απεικονίζονται η Ελλάδα, το Αρχιπέλαγος και οι Μικρασιατικές ακτές. Σημαντικοί επίσης, χαρτογράφοι του 17^{ου} αιώνα, με κάποια πρωτοτυπία στο έργο τους, είναι οι Ολλανδοί, Hondius, και Blaeu. Και οι δύο αυτοί επανέκδωσαν τους χάρτες του Mercator, με δικές τους προσθήκες σε ό,τι αφορά στη διακόσμηση, στις μικρογραφίες και στις μυθικές, κυρίως, παραστάσεις. Διαφορετικό είναι το έργο του Φλαμανδού γεωγράφου Ο. Dapper. Στα ταξιδιωτικά βιβλία του για την Πελοπόννησο, το Ιόνιο Πέλαγος και για το Αρχιπέλαγος, που εκδόθηκαν το 1688, έχει συμπεριλάβει μικρούς σε μέγεθος χάρτες ελληνικών νησιών¹²⁶.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} και κατά τον 18^ο αιώνα, κυκλοφορούν πλήθος χαρτών. Οι διαφορές, ωστόσο, που παρουσιάζουν είναι σε επίπεδο διακοσμητικό, χρωμάτων, περιεκτικότητας σε παραστάσεις και όχι σε ουσιαστικά σημεία αποτύπωσης του χώρου. Αξιοσημείωτη είναι η δραστηριότητα των Γάλλων και των Άγγλων χαρτογράφων, κατά τον 18^ο αιώνα, όταν δηλαδή, απέκτησαν εκτός από εδάφη και εμπορικά ενδιαφέροντα στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου. Σημαντικοί Γάλλοι χαρτογράφοι είναι οι Delisle, Jaillot, de Fer, Roux και, ο d' Anville, ενώ από τους Άγγλους, ξεχωρίζει ο Sanex και ο Randolph¹²⁷.

Σε ό,τι αφορά στα γεωγραφικά συγγράμματα κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής περιόδου, εξακολουθούν να επικρατούν, ως ορθά και επιστημονικά, η «Γεωγραφική Ύφήγησις» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, η «Χριστιανική Τοπογραφία» του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, η «Οϊκουμένης Περιήγησις» του Διονυσίου του Περιηγητή με τα σχόλια του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης και τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα. Το ενδιαφέρον των Βυζαντινών ήταν, σαφώς, προσανατολισμένο στις αστρονομικές γνώσεις με πιο διαδεδομένο το έργο του Πτολεμαίου. Η γεωκεντρική θεωρία του Πτολεμαίου αντιμετώπισε δυσκολίες, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όταν εμφανίστηκε ο Νικόλαος Κοπέρνικος που αναμόρφωσε το σύστημα του Πτολεμαίου, άλλαξε τη θέση του ήλιου και τον τοποθέτησε στο κέντρο του Σύμπαντος. Η Σελήνη ανεξαρτητοποιήθηκε από τον Ήλιο και η Γη έγινε πλανήτης του ηλιακού πλέον, συστήματος. Η διάταξη, οι θέσεις, οι τροχιές και οι κινήσεις των πλανητών και οι υπολογισμοί, με βάση τη θεωρία του Κοπέρνικου, έδιναν μια εύκολη ερμηνεία της διάταξης του Σύμπαντος και συνδυάζονταν αρμονικά. Έτσι το σύστημά του επικράτησε

---

¹²⁵Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Έντυπη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου*, όπ. π., σελ. 16.

¹²⁶Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Έντυπη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου*, όπ. π., σελ. 25. Βλ. επίσης, *Τόπος και Εικόνα*, όπ. π., τόμ. Γ', σελ. 11 – 33.

¹²⁷Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Έντυπη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου*, όπ. π., σελ. 27 - 31.

ως ορθό¹²⁸.

Με την εφεύρεση της τυπογραφίας, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την εκτύπωση γεωγραφικών συγγραμμάτων από τους τυπογράφους της Βενετίας. Περισσότερο από κάθε άλλο σχετικό κείμενο, η «Γεωγραφική Ύφήγησις» του Κ. Πτολεμαίου παρουσίασε αλληπάλληλες εκδόσεις στη λατινική γλώσσα, αρχικά, με πρώτη την έκδοση του 1475¹²⁹. Η ύπαρξη των χαρτών στα χειρόγραφα της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως», δικαιολογούν τις πολλές εκδόσεις του συγκεκριμένου έργου. Η δραστηριότητα αυτή υποκινήθηκε από το γενικότερο ενδιαφέρον που υπήρχε κατά την περίοδο αυτή για τη χαρτογράφηση της οικουμένης και την περαιτέρω γνώση του κόσμου. Σε όλη τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα τυπώνονται στη Βενετία με τη φροντίδα Ελλήνων λογίων, του Εμμανουήλ Χρυσολωρά, του Μάρκου Μουσούρου και άλλων, η «Κοσμογραφία»¹³⁰ του Κλαύδιου Πτολεμαίου¹³¹ και η «Ἑλλάδος Περιήγησις» του Πausανία¹³². Ο Στράβων τυπώθηκε στα ελληνικά το 1815 και το 1817 με τη φροντίδα του Αδαμάντιου Κοραή¹³³.

Η κατάσταση σε ό,τι αφορά στη συγγραφή γεωγραφικών συγγραμμάτων στην ελληνική γλώσσα, αλλάζει από τις αρχές του 18^{ου} αι. Από τη μια το ενδιαφέρον για την Αστρονομία, το οποίο κληροδοτήθηκε από το Βυζάντιο, και για την αρχαία Ελλάδα στα πλαίσια του ουμανισμού και της Αναγέννησης που ανθούσε αυτή την εποχή στην Ευρώπη και από την άλλη η επαφή, μέσω των ταξιδιών, όλο και περισσότερων Ελλήνων λογίων με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και σκέψης πρόβαλαν την ανάγκη ύπαρξης γεωγραφικών συγγραμμάτων. Κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αι. τυπώνονται δύο εγχειρίδια Γεωγραφίας. Η μαθηματική – θεωρητική Γεωγραφία «Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ»¹³⁴, του Χρυσανθου Νοταρά, το 1716, και η φυσική – πολιτική «Γεωγραφία Παλαιά

---

¹²⁸Βλ. περισσότερα, Peter Tallack, *To Βιβλίο των Επιστημών*, ὄπ.π., σελ 42.

¹²⁹ Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique des XV et XVI siecles*, Paris MCMLXII, τόμ. III, αρ. 15, σελ. 34.

¹³⁰ Το έργο «Κοσμογραφία», του Κλαύδιου Πτολεμαίου, είναι η «Γεωγραφική Ύφήγησις», 1475... *Cosmographia... Chrysolora*, 1478... *Cosmographia... Chrysolora*,

¹³¹ (1475) αρ.15, σελ. 34, (1478), αρ.22 και 23, σελ. 42 – 46, (1514), αρ. 167, σελ. 194. Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique des XV et XVI siecles*, Paris MCMLXII, τόμ. III. Επίσης, (1551), αρ. 532, σελ. 18, (

¹³²(1516), αρ. 51, σελ. 143. Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique des XV et XVI siecles*, Paris MCMLXII, τόμ. I. Επίσης, (1583). Πρβλ. Θωμά Παπαδόπουλου, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία* (1466ci. – 1800), Αθήναι 1984, αρ. 4688, σελ. 350.

¹³³ Βλ. Φίλιππου Ηλιού, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τόμ πρώτος 1801 – 1818, Αθήνα (Βιβλιολογικό Εργαστήρι Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) 1997, σελ. 435 και 519.

¹³⁴ Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique au dix - huitieme siecle*, Paris 1918, τόμ. I, αρ. 122, σελ. 151.

και Νέα»¹³⁵ του Μελέτιου Μήτρου, το 1728. Από τα μέσα του 18^{ου} αι. που επικρατεί η λογική, ότι, για να ερμηνεύσουμε τη σύγχρονη πραγματικότητα και να αποκτήσουμε αυτογνωσία, αρκεί να μελετήσουμε τη φύση και να καταπολεμήσουμε τις δεισιδαιμονίες¹³⁶, η συγγραφή, η μετάφραση και η έκδοση γεωγραφικών συγγραμμάτων αυξήθηκε σταδιακά και κορυφώθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι., μέχρι την Επανάσταση.

Ωστόσο, παρά την πλουσιότερη παραγωγή γεωγραφικών, ταξιδιωτικών, περιηγητικών κειμένων, σχεδιαγραμμάτων, χαρτών, οδηγιών, η Γεωγραφία εξακολουθεί να λειτουργεί και να διδάσκεται ως βοηθητική της Ιστορίας, ως ταξιδιωτική οδηγία ή ως περιηγητική αφήγηση. Εξαίρεση αποτελούν μεμονωμένοι δάσκαλοι – λόγιοι, οι οποίοι, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. διδάσκουν τη Γεωγραφία ως ξεχωριστό μάθημα στις Σχολές που διευθύνουν, όπως, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Νικηφορος Θεοτόκης, οι Δημητρείς, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο Ανθιμος Γαζής, ο Κ.Μ.Κούμας, ο οποίος από το 1813 που λειτούργησε το «Φιλολογικόν Γυμνάσιον τῆς Σμύρνης», δίδασκε το μάθημα της Γεωγραφίας μία φορά την εβδομάδα στους μικρούς μαθητές.

Στην Ελλάδα η Γεωγραφία θεωρήθηκε αυτοτελής επιστήμη, στα μέσα του 19^{ου} αι.¹³⁷ ενώ οι προσπάθειες για την ίδρυση «Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας»¹³⁸, άρχισαν το 1893 και ολοκληρώθηκαν το 1901. Το 1906 διαλύθηκε για να επαναλειτουργήσει χωρίς διακοπή από το 1909. Ο σκοπός της, με βάση το καταστατικό, είναι «...ή από πάσης γεωγραφικής απόψεως γνῶσις τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ἢ προαγωγή τῆς γεωγραφικῆς ἐπιστήμης καθόλου καὶ ἡ διάδοσις τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων...». Το 1925, η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία έγινε μέλος της «Διεθνούς Γεωγραφικής Ένωσης».

---

¹³⁵ Πρβλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique au dix - huitieme siecle*, Paris 1918, τόμ. Ι, αρ. 179, σελ. 211 - 217.

¹³⁶ Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ θετικές ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (15^{ος} – 19^{ος} αἰῶνας)*, Αθήνα (Ι. Ζαχαρόπουλος) 1991, σελ. 96 κ. ἑ. (81 – 130).

¹³⁷ Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834 – 1914)*, Αθήνα (Ιστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας) 1988, Εἰσαγωγή, σελ. 15.

¹³⁸ Στη Γαλλία, το 1821, ιδρύθηκε η πρώτη «Γεωγραφική Εταιρεία». Ακολούθως στη Γερμανία το 1828, στην Αγγλία το 1830, στη Ρωσία το 1845, στην Αυστρία το 1856, στην Ιταλία το 1867, στην Ουγγαρία το 1872, στο Βέλγιο το 1876, στη Φινλανδία το 1888. Βλ. Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, *Περιοδεία τῆς Αἰγύπτου*, ὄπ.π., τόμ. Β', σελ. 301 - 346.

Μέρος Β'

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (περ. 100 – 178 μ.Χ.).

Κεφάλαιο I

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (περ. 100 – 178 μ. Χ.).

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (2^{ος} αι. μ. Χ.)¹³⁹, αστρονόμος, μαθηματικός και γεωγράφος, γεννήθηκε στην Πτολεμαΐδα των Θηβών ή την Ερμείου, πόλη της Θηβαΐδας στην Άνω Αίγυπτο επί της αριστερής όχθης του Νείλου, αλλά, έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στην Αλεξάνδρεια. Τις αστρονομικές παρατηρήσεις του πραγματοποίησε στην Κάνωβο¹⁴⁰, πόλη της Αιγύπτου επί του αρχαίου φυσικού βραχίονα του Νείλου στη Δυτική πλευρά του Δέλτα, πρωτεύουσα του Μενελαΐτου νομού.¹⁴¹

Η καταγωγή του, από πλούσια οικογένεια, του επέτρεψε να ταξιδέψει αρκετά και να προμηθευτεί αστρονομικά όργανα, ώστε να επιτύχει με δικές του παρατηρήσεις να συμπληρώσει τις απόψεις προγενέστερων αστρονόμων και γεωγράφων¹⁴². Το όνομά του συνδέθηκε με την Αστρονομία και τα Μαθηματικά, κυρίως, αλλά και με τη Γεωγραφία και τη Χαρτογραφία. Συστηματοποίησε την ελληνική Αστρονομία και έθεσε τις βάσεις της μαθηματικής Γεωγραφίας.

---

¹³⁹«Οὗτος ὁ Πτολεμαῖος κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ μὲν ἦνθησε χρόνους· διήρκεσε δὲ καὶ μέχρι Μάρκου τοῦ Ἀντωνίνου.....». Βλ. Vita Ptolemaei, e Schedis Savilianis descripta, in C.F.A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia, cum introductione a Aubrey Diller*, p. XXXII, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1966. Βλ. επίσης, «περὶ τὰ 138 ὁ κοσμογράφος Πτολεμαῖος ζῆ ἐπὶ τῆς βασιλείας Καίσαρος Ἀντωνίνου Πίου». Βλ. *Χρονολογικὴ ἐπιθεωρία τῶν ἀξιοληπτικῶν ἀνακαλύψεων τῆς γῆνης σφαίρας...*, π. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», τόμ. Β' (1812), σελ. 242. - «Πτολεμαῖος, ὁ Κλαύδιος χρηματίσας, Ἀλεξανδρεὺς, φιλόσοφος, γεγονῶς ἐπὶ τῶν χρόνων Μάρκου τοῦ βασιλέως. οὗτος ἔγραψε Μηχανικὰ βιβλία γ', Περὶ φάσεων καὶ ἐπισημασιῶν ἀστέρων ἀπλανῶν βιβλία β', Ἄπλωσιν ἐπιφανείας σφαίρας, Κανόνα πρόχειρον, τὸν Μέγα αστρονόμον ἦτοι Σύνταξιν καὶ ἄλλα.». Βλ. Λεξικὸ Σονίδα, λήμμα Κλ. Πτολεμαῖος.

¹⁴⁰«...ἐλέγετο δὲ οὗτος (ὁ Ἐνδυμίων) αἰεὶ καθεύδειν, διότι αστρονομῶν ἐπ' ἐρημίας διέτριβεν, διὸ καὶ φίλος τῇ Σελήνῃ. ὁ καὶ περὶ Πτολεμαίου φασίν· οὗτος γὰρ ἐπὶ μ' ἔτη ἐν τοῖς λεγομένοις Πτεροῖς τοῦ Κανώβου ᾧκει αστρονομία σχολάζων· διὸ καὶ ἀνεγράψαντο τὰς στήλας ἐκεῖ τῶν εὐρημένων αὐτῷ αστρονομικῶν δογμάτων...». Βλ. L. G. Westerink, *The Greek Commentaries on Plato's Phaedo*, Volume I Olympiodorus, North – Holland Publishing Company, Amsterdam, Oxford, New York 1976, § 10. 4¹⁴, p. 143.

¹⁴¹Βλ. *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, [=ἀναστατική ἐκδοση, Ἀθήνα 1998 “Μίλητος”=], Βιβλίον IV φ. 26r.

¹⁴²«[...] Τὰς πρώτας καταβολὰς αὐτῶν (τῶν ἐπιστημῶν) χρεωστοῦμεν εἰς τὸν Εὐκλείδην, Ἐρατοσθένην, Ἀπολλώνιον Περγαῖον, Πτολεμαῖον [...] ἄνδρας, οἵτινες κατέβαλον τῶν ἐπιστημῶν τὰ θεμέλια, εἰς τὰ ὅποια ἤδη ἐπιστηρίζεται ὄχι μόνον τὸ οἰκοδόμημα ὅλων τῶν Γραμμάτων, ἀλλὰ τρόπον τινὰ καὶ ὅλης τῆς διοικήσεως τοῦ κόσμου ἡμῶν...». Βλ. π. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», τόμ. Ι' (1820), *Ἐξασκήσεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰς ἐπιστήμας* (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ Συγγράμματος, “*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*” τοῦ κλεινοῦ Ἑρδέρου, μεταφρασθέν ὑπὸ Ἀν. Πολυζωΐδου, Τῆν 20 Νοεμ. 1819. Ἐν Γοττίγγῃ.), σελ. 104 – 114.

Το αστρονομικό και μαθηματικό περιεχομένου έργο του ήταν βασισμένο στις μετρήσεις του Ιππάρχου και αποτέλεσε το μοναδικό άρτιο αστρονομικό έργο μέχρι τον 6^ο αι. μ. Χ., την εποχή που ο Κοπέρνικος διατύπωσε την ηλιοκεντρική θεωρία, η οποία επικράτησε, στη συνέχεια, αντικαθιστώντας το Πτολεμαϊκό – γεωκεντρικό σύστημα του σύμπαντος.¹⁴³

Το σημαντικότερο έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου είναι η «Μεγάλη Σύνταξις τῆς Ἀστρονομίας»¹⁴⁴, γνωστή ως «Μαθηματική Σύνταξις» ή «Μεγίστη» ή «Ἀλμαγέστη»¹⁴⁵. Το θεμελιώδες για την Αστρονομία, έργο αποτελείται από 13 βιβλία¹⁴⁶, στα οποία ο συγγραφέας επιχειρεί να εξηγήσει το «σύστημα του κόσμου», τη διάταξη των ουρανίων σωμάτων - των πλανητών - και τις κινήσεις τους στο σύμπαν. Σύμφωνα με το «Πτολεμαϊκό» κοσμογραφικό σύστημα, η Γη είναι σφαιροειδής, όπως και ο Ουρανός, και παραμένει ακίνητη και σταθερή στο κέντρο του σύμπαντος. Γύρω από τη Γη κινείται ο Ήλιος, οι πλανήτες και οι όλοι οι αστέρες. Η διάταξη των ουρανίων σωμάτων σε σχέση με την απόστασή τους από τη Γη, είναι η Σελήνη, ο πιο κοντινός πλανήτης και ακολουθούν ο Ερμής, η Αφροδίτη, ο Ήλιος, ο Άρης, ο Δίας και ο Κρόνος. Οι επτά αυτοί πλανήτες κινούνται, «περὶ τὴν Γῆν», με τρόπο πολύπλοκο, που ωστόσο, εξηγείται από τον Αλεξανδρινό επιστήμονα. Περιλαμβάνει, επίσης, η «Μαθηματική Σύνταξις», κατάλογο με 1022 αστέρες, η καταγραφή μέρους των οποίων οφείλεται στις παρατηρήσεις του ίδιου¹⁴⁷.

Αστρονομικού περιεχομένου είναι και τα έργα «Ὑπόθεσις πλανωμένων», «Φάσεις ἀπλανῶν ἀστέρων καὶ συναγωγή ἐπισημασιῶν», «Ἄπλωσις ἐπιφανείας», γνωστό ως *Planisphaerium*, μια θεωρία στερεογραφικής προβολής της σφαίρας, η «Τετράβιβλος Σύνταξις» ή «Ἀποτελεσματικά». Στο έργο αυτό πραγματεύεται τις συνέπειες των αστρονομικών φαινομένων στο χώρο, κάτω από τη Σελήνη, δηλαδή στη Γη, όπως η εναλλαγή των εποχών, οι σεισμοί, οι πλημμύρες και στον άνθρωπο, οι αρρώστιες και τα χαρακτηριστικά των λαών.

Το έργο «Πίνακες» είναι μια μελέτη της Αστρολογίας¹⁴⁸, προς χρήση των αστρολόγων και το έργο «Περὶ κριτηρίου τοῦ ἡγεμονικοῦ», μια μικρή πραγματεία μεταφυσικού περιεχομένου. Στο «Κανὼν βασιλέων», ο

---

¹⁴³Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, ὄπ.π., τόμ. Α', σελ. 361-362.

¹⁴⁴Ευάγγελος Σπανδάγος, *Ἡ Μαθηματικὴ Σύνταξις του Πτολεμαίου*, Αθήνα (Αίθρα) 2003, σελ. 23 – 26.

¹⁴⁵Ἡ ονομασία «Ἀλμαγέστη», καθιερώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑυρωπαϊοὺς καὶ προέκυψε ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου στα αραβικά (827) με τὴν ονομασία «Ταβείρ ἄλ Μαγίσθη».

¹⁴⁶Σε ἀντιστοιχία με τὰ 13 βιβλία τῶν «Στοιχείων» τοῦ Εὐκλείδη.

¹⁴⁷Ὁ κατάλογος ἀστέρων τοῦ Ἰππάρχου, τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τοῦ οὐοίου χρησιμοποίησε ὁ Πτολεμαῖος, περιελάμβανε 850 αστέρες.

¹⁴⁸Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ ὅρος «αστρονομία» σήμαινε καὶ τὴν «αστρολογία» με τὴν οὐοία ἀσχολούνταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς ἐξαίρεση, καὶ πίστευαν ὅλοι.

συγγραφέας κάνει μια χρονολογική ταξινόμηση των βασιλέων των δυναστειών της Αιγύπτου (Βαβυλωνίας, Περσίας, ελληνικής μοναρχίας από Αλεξάνδρου και Πτολεμαίου και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων μέχρι του Διοκλητιανού), από Ναβονασσάρ, περίπου 747 π. Χ., μέχρι Αντωνίνου του Εύσεβους, 161 μ. Χ..

Διαφορετικού περιεχομένου, ωστόσο, μαθηματικής φύσεως είναι τα έργα του: «Ὀπτική» περί οράσεως, περί διαθλάσεως του φωτός και περί ατμοσφαιρικής διαθλάσεως και «Ἀρμονικά», περί μουσικής ή μαθηματική θεωρία της αρμονίας.

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, ασχολήθηκε και με τη Γεωγραφία και τη χαρτογραφία. Είχε τη δυνατότητα, στην Αλεξάνδρεια όπου ζούσε, να μελετήσει τα συγγράμματα των προγενέστερων γεωγράφων, στην περίφημη Βιβλιοθήκη και να συντάξει το γεωγραφικό έργο «Γεωγραφική Ὑφήγησις». Στο έργο αυτό ολοκλήρωσε το γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Αναξίμανδρου (6^{ος} αι. π. Χ.), του Σκύλακος του Καρυανδέως (6^{ος} – 5^{ος} αι. π.Χ.), του Ηροδότου (5^{ος} αι. π. Χ.), του Δικαιάρχου του Μεσσήνιου (4^{ος} αι. π. Χ.), του Ερατοσθένους (3^{ος} αι. π.Χ.), του Ιππάρχου (2^{ος} αι. π.Χ.), διαδόχου του Ερατοσθένους στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, και του Μαρίνου του Τύριου (2^{ος} αι. μ. Χ.)¹⁴⁹. Λιγότερο επηρεάστηκε από τον Στράβωνα (1^{ος} αι.π.Χ–1^{ος} αι.μ.Χ), για τον οποίο γνώριζε το «ελάττωμά» του, να θεωρεί τον Όμηρο πηγή κάθε γνώσης¹⁵⁰ παραβλέποντας το έργο του Ηροδότου¹⁵¹. Για το τέλος της ζωής του δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες. Πιθανολογείται ότι πέθανε σε ηλικία 78 ετών, το 165 ή το 178 μ. Χ.

---

¹⁴⁹Βίκτωρ Θ. Μελᾶς, *Γῆς Περίοδος Πάσης*, Ἀθήνα (ΜΙΕΤ) 2003, σελ. 7 – 13. Βλ. επίσης, Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* ὄπ.π. τόμ. Α' σελ. 361 – 403. - Μιχαήλ Κορδώσης, *Ἡ Ἑλληνική παρουσία στὸν Ἰνδικό, π. «Ἱστορικογεωγραφικά», τόμ. 3^{ος}, Θεσ/νίκη 1989, σελ. 255 – 273.*

¹⁵⁰ Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα*, ὄπ.π., τόμ. Α', σελ. ιζ' - ιη'.

¹⁵¹ Ο Πτολεμαίος «...ὄστις ἀνάστησε τὴν πεντακόσια ἔτη πνιγμένην ἀλήθειαν τοῦ Ἡροδότου...». Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα*, ὄπ.π., τόμ. Α', σελ. ξδ', και π. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», *Ἀρχαία Ἑλληνική Γραμματεία*, τόμ. Ζ' (1817), σελ. 263.

Κεφάλαιο II

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος και η «Γεωγραφική Ὑφήγησις».

Το γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου «Γεωγραφική Ὑφήγησις», είναι ένα εγχειρίδιο μαθηματικής Γεωγραφίας¹⁵² βασισμένο στις παρατηρήσεις και στις μετρήσεις που ο ίδιος έκανε. Αποτελείται από οκτώ βιβλία και έχει ως θέμα την περιγραφή της γης και την αποτύπωση του κατοικημένου τμήματος αυτής, της «οικουμένης», σε πίνακες¹⁵³. Εξετάζει τη γη ως ουράνιο σώμα, ως μέρος του σύμπαντος και διερευνά το μέγεθος, τη μορφή και την οργάνωσή της¹⁵⁴. Για την αποτύπωση της «οικουμένης», συγκρότησε ένα σύστημα μεσημβρινών και παραλλήλων 8.000 τόπων, και όρισε τη θέση σημείων της γης υπολογίζοντας το γεωγραφικό μήκος και το γεωγραφικό πλάτος τους¹⁵⁵. Αξιοποίησε τις

---

¹⁵²«... ἐκεῖνη (ἡ Χωρογραφία) μὲν, οὐ δεῖ μεθόδου μαθηματικῆς ἐνταῦθα (στὴ Γεωγραφία) δὲ τοῦτο μάλισα προηγείται τὸ μέρος.». Βλ. *Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ὅπ.π., Βιβλίον I. φ. 1r.*

«...ἄλλος Ἕλληνας Κλαύδιος Πτολεμαῖος Ἀλεξανδρεὺς ἔγραψε περὶ τὸ 160 Α. Χ Γεωγραφίαν νέαν, ἣτις περιγράφει μόνον τὰ ὅρια τῶν Χωρῶν, ὀνόματα καὶ ἀριθμοὺς, διὰ νὰ προσδιορίζωνται ἐπὶ πίνακος οἱ τόποι· πλείω δὲ ἐξήγησιν ἄλλων δὲν ἔκαμε.». Βλ. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1819, Εἰσαγωγή, σελ. 4. Βλ. ἐπίσης, «Ἡ κατασκευὴ, ὡς οἶόν τε, πιστῆς εἰκόνας τῆς Γῆς ἐπιφανείας καὶ τῶν μερῶν αὐτῆς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς συμπάσης Μαθηματικῆς Γεωγραφίας καὶ τὸ ὑποκειμένον τῆς ἐν αὐτῇ περιεχομένης χαρτογραφίας...», Κωνσταντῖνος Δ. Σφυρῆς, *Αἱ τῶν Γεωγράφων Ἀναγκαῖαι Χαρτογραφικαὶ γνῶσεις*, π. «Ἀθηνᾶ», τόμ. 22^{ος}, Ἀθήνα 1910, σελ. 392.

«[...] ὧν ταῖς ἴδησιν, ἐφ' ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρώποις, ἢ τῶν πολλῶν σπουδῆ καὶ φιλομαθία σαφῆ κατέστησεν, ἐκ τῆς γεωγραφίας τοῦ θειοτάτου καὶ σοφωτάτου Πτολεμαίου [...]». Βλ. Δημήτριος Ἀλεξανδριδῆς, *Συλλογῆς τῶν ἐν ἐπιτομῇ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων*, Βιέννη, 1807, σελ. 382.

¹⁵³«...Ἐτι δ' ὅτιοῦτος τῆς ἐκθέσεως τρόπος ἐμπούσει τοῖς βουλομένοισι καὶ κατὰ πίνακας ἀπογράφεσθ(αι) τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης, ἀνὰ μίαν ἢ καὶ πλείους ἐπαρχίας (καὶ) σατραπείας. ὡς ἂν ἐφαρμόζωσιν ταῖς συμμετρῖαις τῶν πινάκων. μετὰ τοῦ προσήκοντος λόγου τὸ καὶ σχηματισμοῦ τῶν ὑφ' ἐκάστου πίνακος περιλαμβανομένων(ων) πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς ἐντάξεως γίνωμένης...». Βλ. *Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ κώδικας 388...*, ὅπ.π., Βιβλ. II, φ. 7r.

¹⁵⁴«... προεσκεφθῆναι γὰρ δεῖ καὶ τῆς ὅλης γῆς τὸ, τε σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος· Ἐτι δὲ τὴν πρὸς τὸ περιέχον θέσιν, ἵνα καὶ τὸ κατεληγμένον αὐτῆς μέρος ἐν εἰπεῖν, καὶ πόσον ἐστὶ καὶ ποῖον. Καὶ ἔτι τῶν ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἐκάστους, ὑπὸ τίνος εἰσι τῆς οὐρανοῦ σφαίρας παραλλήλους· ἐξ ὧν τὰ τε μεγέθη τῶν νύχθημέρων καὶ τοὺς κατὰ κορυφὴν γινομένους τῶν ἀπλανῶν, καὶ τοὺς ὑπὲρ γῆν ἢ ὑπὸ γῆν αἰεὶ φερομένους· καὶ ὅσα τῷ περιὸς οἰκίσεως λόγῳ σὺνάπτομεν, ἐξέσται προσδιαλαμβάνειν...». Βλ. *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ κώδικας 388...*, ὅπ.π., Βιβλ. I, φ. 1r.

¹⁵⁵«...ἵνα μηδὲν ἡμῖν τῶν ἐνταχθῆ

μελέτες, τις μετρήσεις και τους υπολογισμούς που οι προγενέστεροί του, ο Ίππαρχος¹⁵⁶ στον τομέα της Αστρονομίας και ο Μαρίνος ο Τύριος¹⁵⁷ στον τομέα της Γεωγραφίας, έκαναν και τελειοποίησε τις απόψεις τους. Η «Γεωγραφική Υφήγησις» δεν υστερεί και στις φυσικές περιγραφές των τόπων¹⁵⁸. Τα έξι βιβλία της «Γεωγραφικής Υφήγησεως», (II – VII), είναι

σομένων εις συμπλήρωσιν τῆς ὅλης οἰκουμένης, ἀόριζον ἔχη τὸν τρόπον. Διὸ καὶ τὰς παραθέσεις τῶν μοιρῶν ἐφ' ἑκάστου τοῖς ἐκτὸς μέρεσιν τῶν σελιδίων παρεθήκαμεν, καὶ νονίων τρόπον. προτάσσοντες μέντοι τὰς τοῦ μήκου, τῶν τοῦ πλάτου· ὅπως ἂν τῖνες ἐμπίπτωσιν διορθώσεις ἀπὸ τῆς πλείονος ἰσορίας, ἐν ἧ ἐν τοῖς ἐχομένοις διαλείμμασιν τῶν σελιδίων, ποιεῖσθαι τὰς παραθέσεις αὐτῶν. προειλόμεθα δὲ τάξιν τοῦ περὶ τὴν καταγραφὴν εὐχρήσου πανταχῆ ποιούμενοι πρόνοιαν'...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος *Γεωγραφικὴ Υφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ.π., Βιβλ. II, φ. 7r.

¹⁵⁶2ος αι. π. Χ. Ο σημαντικότερος αστρονομικός παρατηρητής της αρχαιότητας. Παρατηρώντας ένα νέο αστέρι στον αστερισμό του Σκορπιού, το 134 π.Χ., κατάρτισε κατάλογο 850 αστερών, ορατών δια γυμνού οφθαλμού. Υπολόγισε τη διάρκεια του ηλιακού έτους, τις αποστάσεις των ουρανίων σωμάτων και θεωρούσε απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη το γεωγραφικό –ουρανογραφικό πλάτος και το γεωγραφικό μήκος – αξιοποιώντας τα δεδομένα των εκλείψεων της Σελήνης - ενός τόπου για τον προσδιορισμό των αποστάσεων διαφόρων πόλεων πάνω στη Γη. Σ' αυτόν οφείλεται επίσης, η υιοθέτηση του κύκλου των 360 μοιρών. Ο Ίππαρχος παρέμεινε προσηλωμένος στις επιστημονικές αστρονομικές παρατηρήσεις του και δεν συμπεριέλαβε στα έργα του τη γεωγραφική περιγραφή. Έτσι η προσφορά του ήταν μόνο στον τομέα της χαρτογραφίας. Για περισσότερα βλ., Στυλιανός Κ. Πουλόπουλος, *Η Γεωγραφία και η Γεωοικονομική τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν σύγχρονον*, Αθήναι 1962/1963, (ἀνάτυπο ἐκ τοῦ τόμου II' τοῦ περιοδικοῦ Σπουδαί), σελ. 96,97. Βλ. επίσης, Peter Tallack, *Το Βιβλίο των Επιστημών*, ὅπ.π., σελ. 26.

¹⁵⁷τέλη 1ου – α' μισό 2ου αι. μ. Χ. Ως «αδικημένος γεωγράφος και χαρτογράφος» έχει χαρακτηριστεί ο Μαρίνος ο Τύριος. Δεν έχουν διασωθεί έργα του. Το σημαντικότερο από αυτά η «Γεωγραφική Υφήγησις» διασώθηκε κατά μεγάλο μέρος από τον Κλαύδιο Πτολεμαῖο. Αναγνώρισε τη σφαιρικότητα της Γης και ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τις γεωγραφικές συντεταγμένες τοποθεσιών για τη σύνταξη γεωγραφικών πινάκων. Καθόρισε ως πρώτο μεσημβρινό τον διερχόμενο από τις Κανάριες Νήσους (το δυτικότερο άκρο της Οικουμένης). Η σημαντικότερη συμβολή του ήταν στη χαρτογραφία. Κατάρτισε χάρτη κυλινδρικής προβολής με τη βοήθεια ενός δικτύου μεσημβρινών και παραλλήλων. Ο χάρτης αυτός αποτέλεσε τον πρώτο ναυτικό χάρτη στον κόσμο τον οποίο αντέγραψε κατά την Αναγέννηση ο Μερκάτωρ και παρουσίασε ως δικό του (1569). Ο ίδιος χάρτης ανασχεδιάστηκε από τον Τοσκανέλλι και χρησιμοποιήθηκε από τον Κολόμβο. Για τους παραπάνω ισχυρισμούς βλ. Στυλιανός Κ. Πουλόπουλος, ὅπ.π. σελ. 120 – 122.

¹⁵⁸ «...τῆς δὲ γεωγραφίας ἰδίον ἐστὶ τὸ μίαν τε καὶ συνεχῆ δεικνῦναι τὴν ἐγνωσμένην γῆν, ὡς ἔχει φύσεώς τε καὶ θέσεως (καὶ) μέχρι μόνων τῶν ἐν ὅλαις περιεκτικωτέραις περιγραφ(αῖς) αὐτῇ σὺνημμένων· οἷ(ον)· κόλπων· καὶ πόλεων μεγάλων ἔθνων τε (καὶ) ποταμῶν τῶν ἀξιολογωτέρων· καὶ τῶν καθ' ἕκαστον εἶδος ἐπισημοτέρων...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Υφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ. π., βιβλίο I, (*Τίνι διαφέρει Γεωγραφία Χωρογραφία*), φ. 1r.

αφιερωμένα στη λεπτομερή καταγραφή συντεταγμένων των φυσικών χαρακτηριστικών της «οικουμένης», η οποία κατατάσσεται ανά ηπείρους και επαρχίες. Ορίζονται με ακρίβεια οι συντεταγμένες των ηπείρων, των χωρών και επαρχιών τους, των ποταμών, των λιμνών, των συνόρων, των πόλεων, των λιμανιών, των ποταμών, των αποστάσεων μεταξύ των περιοχών. Αναφέρονται επίσης, επιγραμματικά, οι «κάτοικοι» και κάποιες ιδιαιτερότητές τους¹⁵⁹.

Το Βιβλίο I της «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την ανάλυση των όρων «γεωγραφία» και «χωρογραφία» και τις διαφορές τους. Μεγάλο μέρος του πρώτου βιβλίου, είναι αφιερωμένο σε διορθώσεις λαθεμένων υπολογισμών που διαπίστωσε, ο συγγραφέας, στις μετρήσεις του Μαρίνου του Τύριου¹⁶⁰ και στις ελλειπείς, κατά τη γνώμη του, πληροφορίες του Ιππάρχου¹⁶¹. Ορίζει τις αποστάσεις των περιοχών «τῆς ἐγνωσμένης γῆς», «κατὰ ὁδοιπορίας» και «κατὰ πλοῦν», σύμφωνα με τις δικές του «γεωμετρικῆς» και «μετεωροσκοπικῆς» παρατηρήσεις και μετρήσεις¹⁶², το πλέγμα των μεσημβρινών και των παραλλήλων, καθώς

---

¹⁵⁹«... ποιούμενοι τὴν ὑφήγησιν κατὰ τὴν ἑξαρχ(ῆς) ἐπαγγελίαν, μέχρι μόνου τοῦ πρὸς τὴν τοπικὴν κατανόησιν τε καὶ ἔνταξιν χρησίμου· παραιτησάμενοι τὸ πολὺχ(ουν) τῶν περὶ τὰς ἰδιοτροπίας τῶν ἔθνων ἰσορηθέν πλήν, εἰ μὴ που τί τῶν καθομιλημένων σὺντόμου τὲ καὶ ἀξιοχρέου δέοιτο παρασημασίας.». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ. π., Βιβλίο II, φ. 7r.

¹⁶⁰«... Διόρθωσις τῆς κατὰ Μαρίνον τοῦ πλάτους τῆς ἐγνωσμένης γῆς διασάσεως ἀπὸ τῶν φαινομένων. Ἡ αὐτὴ διόρθωσις ἀπὸ τῶν διανύσεων τῶν κατὰ τὰς ὁδοιπορίας καὶ τῶν κατὰ πλοῦν διανύσεων. Περὶ τῶν εἰς τὸ μῆκος τῆς οἰκουμένης ὑπὸ τοῦ Μαρίνου μὴ δεόντ(ως) ἐπιλελογισμένων. Περὶ τῶν ἐν τῇ κατὰ μέρος ἐκθέσει τῶν Μαρίνω διαπεφωνημ(ένων). Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν τοῦ Μαρίνου σὺντάξεων πρὸς κατὰ τὴν κατὰ γραφὴν τῆς οἰκουμένης δύσχωρησίας. Περὶ τῆς ἀσυμμετρίας τοῦ κατὰ τὸν Μαρίνον γεωγραφικοῦ πῆνακος.....». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ. π., *Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ Κλαυδ(ίου) Πτολεμαίου*, φ. 1r.

¹⁶¹«... ἐπεὶ δὲ μόνος ὁ Ἴππαρχος ἐπ' ὀλίγων πόλεων ὡς πρὸς τοσοῦτο πλήθος τῶν κατατασσομένων ἐν τῇ γεωγρα(φία) ἑξάρματα τοῦ βορείου πόλου παρέδωκεν ἡμῖν'...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, ὅπ. π., Βιβλίο I, φ. 2r.

¹⁶² «... τῆς τοιαύτης μεθόδου τὸ προηγουμενον ἐστὶ, ἰσορία περιόδ(ικ)ῆ τὴν πλείστην περίποιουσα γνῶσιν, ἐκ παραδόσεων τῶν μετ' ἐπίσάσεως θεωρητικῆς, τὰς κατὰ μέρος χώρας περιελθόντων· καὶ ὅτι τῆς ἐπίσκεψεως καὶ παραδόσε(ως), τὸ μὲν ἐστὶ γεωμετρικόν· τὸ δὲ μετεωροσκοπίον· γεωμετρικόν μὲν, τὸ διὰ ψῆλης τῆς ἀναμετρήσεως τῶν διασάσεων τὰς πρὸς ἀλλήλους θέσεις τῶν τόπων ἐμφανίζον·

και τις δυσκολίες που ενέχουν οι υποδείξεις των προκατόχων του για την καταγραφή της οικουμένης σε πίνακα. Παράλληλα, παρέχει ο ίδιος οδηγίες για την σχεδίαση της οικουμένης σε επίπεδη επιφάνεια, διατηρώντας τη συμμετρία της αποτύπωσής της σε σφαίρα.

Συγκεκριμένα:

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ Κλαυδίου Πτολεμαίου.

Τίτι διαφέρει γεωγραφία χωρογραφίασ.

Τίτι δεῖ ὑποκεῖσθαι πρὸς τὴν γεωγραφίαν.

Πῶς ἀπὸ τοῦ ζαδίασμοῦ τῆς τυχούσης ἰθυτενοῦς διασάσ(εως)

κᾶν μὴ ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἢ μεσημβρινόν ὁ τῆς περιμέτρου

τῆς γῆς ζαδίασμος λαμβάνεται καὶ τὸ ἀνάπαλιν.

Ὅτι δεῖ τὰ ἐκ τῶν φαινομένων τηρούμενα προὑποτίθεσθαι

τῶν ἐκ τῆς περιόδικῆς ἰσορίας.

Ὅτι ταῖς ἐγγυτέραις τῶν ἰσοριῶν προσεκτέον διὰ τὰς ἐν τῇ γῇ

κατὰ χρόνους μεταβολὰς.

Περὶ τῆς κατὰ Μαρίνον γεωγραφικῆς ὑψηγήσεως.

Διόρθωσις τῆς κατὰ Μαρίνον τοῦ πλάτους τῆς ἐγνωσμένης

γῆς διασάσεως ἀπὸ τῶν φαινομένων.

Ἡ αὐτὴ διόρθωσις ἀπὸ τῶν διανύσεων τῶν κατὰ τὰς ὁδοὶ

πορείας καὶ τῶν κατὰ πλοῦν διανύσεων.

Ὅτι οὐ δεῖ τοὺς Αἰθιοπας μεσημβρινοτέρ(ους) ὑποτίθεσθαι τοῦ

ἀντικειμένου παραλλήλου τοῦ διὰ Μερῆς.

Περὶ τῶν εἰς τὸ μῆκος τῆς οἰκουμένης ὑπο τοῦ Μαρίνου μὴ δεόντ(ως)

ἐπιλελογισμένων.

Διόρθωσις ἀπὸ τῶν ὁδοιποριῶν τοῦ μήκουσ τῆς ἐγνωσμένης γ(ῆς).

Ἡ αὐτὴ διόρθωσις ἀπὸ τῶν κατὰ πλοῦν διανύσεων.

Περὶ τοῦ ἀπὸ τῆς Χρυσῆς Χερσονήσου ἐπὶ τὰ Καττίγαρα διάπλου.

Περὶ τῶν ἐν τῇ κατὰ μέρος ἐκθέσει τῶν Μαρίνω διαπεφωνημ(ένων).

Ὅτι παρήλθε τίνα αὐτὸν καὶ κατὰ τοὺς τῶν ἐπαρχιῶν περιῶ

ρίσμοῦσ.

Περὶ τῶν διαπεφωνημ(ένων) αὐτῶ πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν καθ' ἡμᾶς

ἰσορηθέντων.

Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν τοῦ Μαρίνου συντάξεων πρὸς κατὰ τὴν κατὰ

γραφὴν τῆς οἰκουμένης δυσχρησίας.

Περὶ τοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς ὑψηγήσεως προχείρου πρὸς τὴν καταγραφὴν.

Περὶ τῆς ἀσυμμετρίας τοῦ κατὰ τὸν Μαρίνον γεωγραφικοῦ

πίνακος.

Τίτι δεῖ τηρεῖν ἐπὶ τῆς ἐν ἐπίπεδῳ γίνομένης καταγραφῆς.

Πῶς δεῖ τὴν οἰκουμένην ἐν [σφαίρα] καταγράφειν.

μετεωροσκοπίον δὲ, τὸ διὰ τῶν φαινομένων ἀπὸ τῶν ἀσρολάων καὶ σκιοθήρων ὀργάνων...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφικὴ Ὑψηγήσις, ὄπ. π., Βιβλίον Ι, φ. 1ν.

Ἐκθεσίς τῶν ἐξασσομένων τῆ καταγραφῆ μεσημβρινῶν
καὶ παραλλήλων.

Μέθοδος εἰς τὴν ἐν ἐπίπῃδῳ τῆς οἰκουμένης σὺμμετρον τῆ
σφαιρικῆ θέσει καταγραφῆν.

Στο Βιβλίο II, περιγράφεται το δυτικότερο μέρος της Ευρώπης,
δηλαδή, η Βρετανία, η Ισπανία, η Γαλλία και η Γερμανία:

Τάδε ἔνεσ<τ>ὶν ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ Κλαυδ(ίου) Πτολεμ<αῖ>ου:

Πρόλογος τῆς κατὰ μέρος ὑφήγησεως.

Ἐκθεσίς τοῦ δὺσμικωτέρου τῆς Εὐρώπης κατὰ τὰς ὑποκειμένας
ἐπαρχίας, ἢ σατραπείας.

Ἰουερνῖας νήσου Βρεττανικῆς...

Ἀλουῖωνος νήσου Βρεττανικῆς

Ἰσπανῖας Βαιτικῆς

Ἰσπανῖας τῆς Λουσιτανίας

Ἰσπανῖας Ταρρακωνησιᾶς

Κελτογαλατίας Ἀκονιτανῖας

Κελτογαλατίας Λουγδονησιᾶς

Κελτογαλατίας Βελτικῆς

Κελτογαλατίας ναρβωνησιᾶς

Γερμανῖας Μεγάλης

Βαιτίας, καὶ Βινδελκῖας

Νωρῖκου

Παννονῖας τῆς Ἄνω

Παννονῖας τῆς Κάτω

Ἰλλυριδος Λιβουρνῖας

Δαλματίας ἐπαρχίαι ις'

Περιορισμός

Ἀκρωτήρια

Νῆσοι

Ποταμῶν παραθέσεις(εις)

Παραλίου περιγραφή

Πελαγῶν ὀνόμ(α)τα

Ὅρη

Ποταμοί

Λίμναι

Ἐπαρχί(ων) ὀνόμ(α)τα

Χῶραι, ἢ ἔθνη

Ἐπίγραφαί

Ἐπίγράμματα

Ἐπίσημοι πόλεις

Δεύτεραι πόλ(εις)

Τρίται πόλ(εις)

Πρόλογος

Το Βιβλίο III, περιέχει την περιγραφή του ανατολικού μέρους της
Ευρώπης, την Ιταλία, την Ελλάδα, τη Ρωσία και τις χώρες της βαλκανικής
χερσονήσου:

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ τρίτῳ τῶν πτολεμαίου γεωγραφικῶν.

Ἐκθεσίς τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Εὐρώπης μετὰ τὰς ὑποκειμένας ἐπαρχίας
καὶ σατραπείας.

Ἰταλίαν ὅλην

Κύρνον νήσον

Σαρδώ νήσον

Σικελίαν νήσον

Σαρματία τὴν ἐν Εὐρώπῃ

Ταυρικήν χερσόνησον
Ἰαζύγας Μετανάστας
Δακίαν
Μύσιαν τὴν ἄνω
Μύσιαν τὴν κάτω
Θράκην καὶ χερσόνησον
Μακεδονίαν
Ἑπειρον
Ἀχαΐαν
Πελοπόννησον
Κρήτην νῆσον
Εὐβοίαν νῆσον

Στο Βιβλίο IV, περιγράφεται ἡ Λιβύη (αφρικανικὴ ἡπειρος):

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ Δ' (τετάρτῳ) τῶν πτολεμαίου γεωγραφικῶν.
Ἐκθεοῖς τῆς ὅλης λίβυης κατὰ τὰς ὑποκειμένας ἐπαρχίας
ἢ σατραπείας.
Μαυριτανίαν τῆς γιγανθῆς
Μαυριτανίαν κάισαρηνσίαν
Νουμηδίαν· ἀφρικὴν· κϋρηναϊκὴ Μαρμαρικὴν
Τὴν ἰδίως λίβυην·
αἰγύπτου ὅλην κάτω καὶ ἄνω·
Τὴν ὑπὸ τὰς εἰρημένους ἐπαρχίας· Ἐντὸς Λιβύην
Τὴν ὑπὸ τὴν αἰγύπτου αἰθιοπίαν
Τὴν ὑπὸ ταύτας ἐντὸς αἰθιοπίαν

Στο Βιβλίο V, περιγράφονται τὰ μέρη τῆς Μεγάλῃς Ἀσίας καὶ ἡ
Κύπρος:

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ Ε' (πέμπτῳ) τῶν πτολεμαίου
Ἐκθεοῖς τῶν πρώτων μερῶν τῆς Μεγάλῃς ἀσίας κατὰ τὰς ὑποκειμένας
κειμένας ἐπαρχίας ἢ σατραπείας
Πόντου καὶ βιθυνίας·
Τῆς ἰδίως καλουμένης ἀσίας·
Φρυγίας·
Λυκίας·
Γαλατίας
Παφλαγονίας
Παμφιλίας
Καππαδοκίας
ἀρμενίας Μικρῶν
Σιλικίας
Σαρματίας τῆς ἐν ἀσία
Κολχίδος
ἰβηρίας
ἀλβανίας

ἄρμενίας Μεγάλης
 σϋρίας
 κοίλης φοινίκης
 Παλαιστίνης ἰουδαίας
 ἄρραβίας πετραίας
 Μεσοποταμίας
 ἄρραυϊας ἐρήμου
 Βαβϋλωνίας
 (Κύπρου νήσου θέσις.)¹⁶³

Στο Βιβλίο VI περιγράφονται τα υπόλοιπα μέρη της Ασίας:

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ ἐκτῷ τῶν πτολεμαίου γεωγραφικῶν:

Ἐκθεσις τῶν ἐφεξῆς μερῶν τῆς Μεγάλης ἀσίας

Ἀσϋρίας	Κουσίανῆς	Μηδίας
Περσίδος	Καρμανίας ἐρήμου	Ἀρραβίας
εὐδαίμονος	Καρμανίας	ἀρκανίας
Μαργΐανῆς	Βακτριανῆς σογδιανῶν	
Σάκων	Σκυθίας ἐντὸς ἱμάου ὄρου	
Σκυθίας τῆς ἐκτὸς ἱμάου ὄρους		Σηρικῆς
ἀρείας	Παροπανισάδων	Δραγγιανῆς
ἀραχωσίας	Γεδρώσιας	

Η διαίρεση «τῆς ἐγνωσμένης γῆς» σε ἠπειρούς¹⁶⁴, τὰ ὄρια «Τῆς γῆς τὸ κατὰ τὴν ἡμετέραν οἰκουμένην μέρο(ς)» και οι συντεταγμένες τους, περιέχονται στο VII βιβλίο της «Γεωγραφικῆς Ὑψηγήσεως»¹⁶⁵. Περιέχεται ἡ περιγραφή των απομακρυσμένων περιοχῶν της Ασίας.

¹⁶³ Η περιγραφή της Κύπρου περιλαμβάνεται στο V Βιβλίο της «Γεωγραφικῆς Ὑψηγήσεως», δεν περιέχεται, ωστόσο, στον κατάλογο των περιεχομένων του V Βιβλίου.

¹⁶⁴ «Τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης ἐν ἠπείροις διηρημ(έν)οις τρισίν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑψηγήσις, Ὁ κώδικας 388..., ὄπ. π., βιβλίο VII, ὑπογραφή κεφαλαιώδης τοῦ τῆς οἰκουμένης πίνακος. φ. 48r.

¹⁶⁵ «Τῆς γῆς τὸ κατὰ τὴν ἡμετέραν οἰκουμένην μέρος Περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν ἀγνώσω γῆ τῆ παρακειμένη τοῖς ἀνατολικοῖς ἔθνεσι τῆς Μεγάλ(ης) Ἀσίας· Σίναις τὲ καὶ τοῖς ἐν τῇ Σϋριῆ. Ἀπὸ δὲ μεσημβρίας, ὁμοίως ἀγνώσω γῆ· τῆ περι κλειούση τὸ Ἰνδικὸν πέλαγος· καὶ τῆ περιεχούση τὴν ἀπὸ μεσημβρίας τῆς Λιβύης Αἰθιοπίαν· Ἀγισύμβα χώραν καλουμένην. Ἀπὸ δὲ δϋσμῶν τῆ τὲ ἀγνώσω <γῆ τῆ> περιλαμβανούση τὸν Αἰθιοπικὸν κόλπον τῆς Λιβύης· καὶ τῷ ἐφεξῆς Δϋτικῷ ὠκεανῷ· παρακειμένω δὲ τοῖς τῆς Λιβύ(ης) καὶ τῆς Εὐρώπης δϋσμῖκωτάτοις μέρεσιν. Ἀπ' ἀρκτων δὲ τῷ σϋνημμένω ὠκεανῷ· τῷ περι ἔχοντι τὰς Βρεττανικὰς νήσους, καὶ τὰ βορειότατα τῆς Εὐρώπης· καλουμένω δὲ Δουηκαλύδονίω τὲ

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ Ζ̄ (ἑβδόμῳ) τῆς Κλαυδίου πτολεμαίου (γεωγραφικῶν).¹⁶⁶

Ἐκθεσίς τῶν ἐσχάτων μερῶν τῆς Μεγάλης ἀσίας.

Ἰνδικῆς τῆς ἐντὸς Γάγγου ποταμοῦ.

Ἰνδικῆς τῆς ἐκτὸς Γάγγου ποταμοῦ.

Κινῶν Γῆς.

Ταπροβάνης νήσου καὶ τῶν περὶ αὐτήν:

Υπογραφή κεφαλαιώδης τοῦ τῆς οἰκουμένης πίνακος.

Κρίκωτῆς σφαίρας μετὰ τῆς οἰκουμένης καταγραφή.

Υπογραφή τοῦ ἐκπετάσματος:

Με τὴν χαρτογράφηση τῆς οἰκουμένης, ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν τὸ κύριο μέλημά του¹⁶⁶, ασχολεῖται ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος στὸ VIII Βιβλίον τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως». Παραθέτει οδηγίες, παρατηρήσεις καὶ συμβουλές γιὰ τὴν αποτύπωση τοῦ «κόσμου» σὲ πίνακες. Καταγράφει ἐκτενῶς τὶς περιοχές ποὺ θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνονται σὲ κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τους¹⁶⁷. Αναφέρεται στὴ σχεδίαση 27 πινάκων. Ἐναν πίνακα τῆς οἰκουμένης¹⁶⁸ καὶ 26 ἀναπαραστάσεις μερῶν τῆς¹⁶⁹.

(καὶ) Σαρματικῶ καὶ ἔτι γῆ ἀγνώσῳ τῇ παρακειμ(έν)η

ταῖς ἀρκτικώταταις χώραις τῆς Μεγάλης Ἀσίας

Σαρματία καὶ Σκυθία καὶ Σηρικῆ...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ. π., βιβλίον VII, φ. 48r.

¹⁶⁶«...Ἐν ταῖς κωνικαῖς προβολαῖς ἐν γένει, ὧν ἐφευρέτης εἶναι ὁ μέγας τῆς ἀρχαιότητος Γεωγράφος καὶ συγγραφεὺς τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» Κλαύδιος Πτολεμαῖος...». Βλ. Κωνσταντῖνος Δ. Σφυρῆς, *Αἱ τῷ Γεωγράφῳ ἀναγκαῖαι χαρτογραφικαὶ γνώσεις* ὅπ.π. σελ. 414.

¹⁶⁷«Ὁ δέκατος καὶ τελευταῖος πῖναξ τῆς

εὐρώπης, περιέχει τὴν μακε

δονίαν καὶ τὴν ἠπειρον. καὶ τὴν ἀχαΐαν καὶ τὴν

πελοπόννησον καὶ κρήτην τὴν νήσον καὶ τὴν εὐ

βοιαν· σὺν ταῖς περὶ αὐτάς νήσοις.[...]

περιορίζεται δὲ ὁ πῖναξ

ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν αἰγαίῳ πελάγει καὶ μύρτώῳ

καὶ καρπαθίῳ. Ἀπὸ δὲ μεσημβρίας ἀδριατικῶ

πελάγει καὶ λίβυκῶ. Ἀπὸ δὲ δύσεως ἰονίῳ

πελάγει καὶ ἀδριατικῶ.

Ἀπὸ δὲ ἀρκτων, δαλματίαν καὶ μυσία,

τῇ ἄνω καὶ θράκη.[...] Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ

κώδικας 388..., ὅπ. π., βιβλίον VIII, φ. 68 v.

¹⁶⁸«...τῆς οἰκουμένης

ὅλης καταγραφὴ σύμμετρος καθ' ἕνα πίνακα

καταλαμβανομένης ὑπ' ὅσιν ἡμῖν γέγονεν, ...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος,

Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, ὅπ. π., βιβλίον VIII, φ. 50r.

¹⁶⁹«...ἀκόλουθόν ἐσὶν ἡμῖν προεκθέσθαι τὰς ἐσομέν(ας)

ὑπογραφὰς κεφαλαιώδεις εἰ δῖαιροῦμεν

αὐτὴν εἰς πλείους πίνακας ἕνεκεν τοῦ δύνασθαι

(καὶ) πάντα τὰ ἐφοδευμένα καὶ μετὰ τῆς πρὸς

Ειδικότερα:

Τάδε ἔνεσιν ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν Κλαυδίου Πτολεμαίου γεωγραφικῶν.
Μετὰ ποίας προθέσεως δεῖ ποιῆσθαι τὴν κατὰ πίνακας διαίρεσιν τῆς οἰκουμένης.

Τίνα καθ' ἑκάστων τῶν πινάκων ὑπογράφειν ἀρμόσει.

Ἐκθεσίς πασῶν τῶν ὑπογραφῶν· αἷς περιέχονται

Εὐρώπης πίνακες, δέκα.

χώραι κβ̃ πόλεις ρη̃.

Λιβύης πίνακες τὰσσαρες· χώραι ἐπτὰ, πόλεις ρς̃

Γίνονται ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῆς οἰκουμένης πίνακες κς̃ χώραι ογ̃ πόλεις τν̃'

Οἱ «ελληνικές περιοχές»¹⁷⁰, δηλαδή, ἡ Θράκη, ἡ Θρακική Χερσόνησος, ἡ Μακεδονία, ἡ Ἡπειρος, ἡ Αχαΐα (κυρίως Ελλάδα), ἡ Πελοπόννησος, ἡ Κρήτη καὶ τὰ νησιά που ἀνήκουν σ' αὐτές, περιγράφονται στο βιβλίο III τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» ὡς ἐξῆς:

Θράκης θέσις

Ἡ Θράκη περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῆ κάτω μῦ
σία παρὰ τὴν εἰρημένην γραμμὴν· ἀπὸ δε δυσμῶν τῆ
ἄνω μῦσία καὶ μακεδονίας μέρει τῷ ἀπὸ τοῦ εἰρημένου
Ὀρβύλου ὄρους μέχρι πέρατος οὗ ἡ θέσις [...]

ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῷ μακεδονίας μέρει τῷ ἀπὸ τοῦ
ἐκτεθειμένου πέρατος μέχρι τῶν τοῦ νέσου ποταμοῦ ἐκβολῶν.

Διὰ τοῦ αἰγαίου πελάγους καὶ μέρει τοῦ μέλανος κόλπου
καὶ τῆ ἐντεῦθεν ἀποτεينوμένη τὴν χερσόνησον γραμμῆ [...]¹⁷¹».

χερσοννήσου θέσις.

Ἡ δὲ χερσόνησος περιῶρίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῆ εἰρη
μένη ὑπὸ τὴν θράκην γραμμῆ· ἀπὸ τοῦ μέλανος
κόλπου ἐπὶ τὴν προποντίδα καὶ τῷ ἐντεῦθεν μέρει
τῆς προποντίδος τῷ μέχρι καλλιῶνπόλεως [...].

Μακεδονίας θέσις·

Ἡ Μακεδονία περιῶρίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων ταῖς ἐκτε
θειμέναις πλευραῖς δαλματίας καὶ μῦσίας τῆς ἄνω·
καὶ θράκης ἀπὸ δὲ δυσμῶν τῷ ἰονίῳ πελάγει τῷ ἀπὸ
Δύρραχίου ἤτοι Ἐπιδάμνου μέχρι πεπυλύχνου
ποταμοῦ [...].

τὸ εὐδηλότερον σύμμετρία κατατάσσειν...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὅπ. π., βιβλίο VIII, φ. 50r.

¹⁷⁰ Ο χαρακτηρισμός εἶναι δικός μας. Ὡς «Ἑλλάδος θέσις», χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο μόνο ἡ «Αχαΐα» ἡ ὁποία περιλαμβάνει, σύμφωνα πάντα με τὸ χφ, τὶς περιοχές: «Λοκρῶν Ὀζολῶν, Φωκίδος, Βοιωτίας, Μεγαρίδος, Ἀττικῆς...». Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, ὅπ. π., βιβλίο VIII, φ. 21v.

¹⁷¹ Μετὰ τὴν αναγραφὴ τῶν ὀρίων κάθε περιοχῆς συνεχίζει με τὶς πόλεις, γιὰ τὶς ὁποῖες σημειώνει τὶς συντεταγμένες τους.

ἠπειρου θέσις

Τῆς ἠπειρου ἡ μὲν ἄρκτικωτάτη πλευρά Διορίζεται τῷ τῆς μακεδονίας μέρει κατὰ τὴν εἰρημένην γραμμῆ ἡ δὲ ἀπ ἀνατολῶν τῆ ἐντεῦθεν γραμμῆ παρὰ τὴν ἀχαΐαν μέχρι τῆς τοῦ ἀχελώου ποταμοῦ ἐκβολαί [...] ἡ δὲ ἀπὸ δύσεως πλευρὰ τῆ κατὰ τὰ ἀκροκεραυνία τοῦ ἰονίου πελάγους παραλίω ἥς ἡ περιγραφή ἔχει οὕτως [...].

ἀχαΐας θέσις.

Τῆς ἀχαΐας ἡ μὲν σὺνημμένη ταῖς εἰρημέναις Ἐπαρχίαις μέχρι τοῦ ἰσθμοῦ τῆς πελοποννήσου ἦν ἐλάδα καλοῦσιν ὀρίζεται ἀπὸ μὲν δύσεως τῆ ἠπειρῶ ἀπὸ δὲ ἄρκτων τῆ τε μακεδονίαν κατὰ τὰς εἰρημένας πλευράς καὶ μέρει τοῦ αἰγαίου πελάγους ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῷ ἐφεξῆς μέρει τοῦ αἰγαίου πελάγους ἕως σουνίου ἄκρο. ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῷ τε ἀδριατικῷ πελάγει κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀχελώου ποταμοῦ παραλίαν τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου, καὶ αὐτῷ τῷ ἰσθμῷ. καὶ τῷ ἐντεῦθεν κρητικῷ πελάγει μέχρι σουνίου ἄκρου καὶ ἐστὶν ἡ μὲν τῆς παραλίου περιγραφή τοιαύτη [...].

πελοποννήσου θέσις

Ἡ πελοπόννησος ὀρίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῷ τε κορινθιακοῦ κόλπου καὶ τῷ ἰσθμῷ καὶ τῷ ἐφεξῆς κρητικῷ πελάγει ἀπὸ δὲ δυσμῶν καὶ μεσημβρίας τῷ ἀδριατικῷ πελάγει ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῷ κρητικῷ πελάγει. [...].

κρήτης νήσου θέσις

Ἡ κρήτη περιόριζεται ἀπὸ μὲν δυσμῶν ὑπὸ τοῦ ἀδριατικοῦ πελάγους ἀπὸ δὲ ἄρκτων ὑπὸ τοῦ κρητικῷ πελάγους. ἀπὸ δὲ μεσημβρίας ὑπὸ τοῦ λιβυκοῦ πελάγους ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν ὑπὸ τοῦ καρπαθίου πελάγους. [...].

κύπρου νήσου θέσις

Ἡ κύπρος περιόριζεται πάντοθεν πελάγει καὶ ἀπὸ μὲν δύσεως, παμφυλίω πελάγει κατὰ τὴν περιγραφὴν τοιαύτην [...].

Ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῷ αἰγυπτίω πελάγει καὶ τῷ σϋριακῷ κατὰ τὴν περιγραφὴν τοιαύτην [...].

Ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῷ σϋριακῷ πελάγει [...].

Ἀπὸ δὲ ἄρκτων τῷ κίλικίω ἀλῶνι κατὰ περιγραφὴν τοιαύτην [...].

Ἡ σημαντικότητα τοῦ γεωγραφικοῦ αὐτοῦ ἔργου, τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως», ἐγκεῖται στους χάρτες που περιέχονται σε αὐτό καὶ στις οδηγίες οι οποίες παρέχονται ἀπὸ τον γεωγράφο, για τὴν

κατασκευή των περιφημών «πινάκων» της οικουμένης και των «έγνωσμένων μερῶν τῆς γῆς»¹⁷². Δεν υπάρχουν, ωστόσο, αναφορές ούτε τεκμήρια που να αποδεικνύουν αν ο ίδιος ο γεωγράφος σχεδίασε χάρτη ή χάρτες, ή αν παρέθεσε μόνο τις οδηγίες για την κατασκευή τους¹⁷³. Ούτε μας είναι γνωστό το έργο του Μαρίνου του Τύριου, ώστε να διατυπώσουμε ασφαλές συμπέρασμα για την πατρότητα των χαρτών¹⁷⁴. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι κάποιος Αγαθοδαίμων¹⁷⁵, μηχανικός από την Αλεξάνδρεια – όπως αυτοπροσδιορίζεται – σχεδίασε το χάρτη της οικουμένης. Σε αρκετά χειρόγραφα της Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως¹⁷⁶, υπάρχει η ακόλουθη σημείωση: Ἐκ τῶν Κλαυδίου πτολεμαίου γεωγραφικῶν βιβλίων ὀκτώ (sic) τὴν οἰκουμένην πᾶσαν ἀγαθὸς δαίμων ἀλεξανδρεὺς μηχανικὸς ὑπετύπωσα¹⁷⁷, καθώς και οι εξάμετροι στίχοι:

Ἐν γραμμαῖς τὸν κόσμον ἀριθμηθέντα νόησον·
ἄρκτους, ὠκεανόν, δύσιν, ἀντολίην τε, νότον τε·
χεῖμα, θέρος, φυσικὰς τ' ἀτραπούς, σκολιὰς τε κελεύθους,

---

¹⁷²Μεγαλύτερη απήχηση από τα οκτώ βιβλία της Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως, είχε το VIII βιβλίο - που περιείχε τους χάρτες - και στους κύκλους των αστρολόγων του μεσαίωνα και της Αναγέννησης αλλά και στους αστρονόμους όλων των εποχών.

¹⁷³Οι μελετητές της Γεωγραφίας θεωρούν απίθανο να σχεδίασε χάρτες ολόκληρου του τότε γνωστού κόσμου ο Αλεξανδρινός επιστήμων. Βλ. Erich Polaschek, *Ptolemy's geography in a new light*, π. «Imago Mundi» 1959, σελ. 17 – 37. «Το κενό των 1000 ετών από τη συγγραφή της Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως μέχρι τα βυζαντινά χειρόγραφα με χάρτες είναι πολύ μεγάλο και δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί είναι πιστά αντίγραφα τυχόν σχεδίων του Πτολεμαίου». Βλ. Ευστάθιος Φινόπουλος – Λεονόρα Ναβάρι, *Ἡ Ελλάδα τοῦ Πτολεμαίου*, Ἐκδόσεις χαρτῶν τῆς «Γεωγραφίας», 1477 – 1730. Συγκριτική μελέτη, Αθήνα (Ἑλληνική Ἐταιρεία Χαρτογραφίας) 1990, σελ. 12.

¹⁷⁴Βλ. O. A. W. Dilke, *Greek and Roman maps, The development of Ptolemaic maps*, Thames and Hudson, London 1985, σελ. 154,155.

¹⁷⁵Ο Αγαθοδαίμων, κατ' άλλους ήταν σύγχρονος με τον Κλαύδιο Πτολεμαίο, κατ' άλλους πολύ μεταγενέστερος. Με το όνομα αυτό υπάρχουν αναφορές στην αρχαιότητα για κάποια θεότητα, προστάτη της αμπελουργίας και της οινοποιίας, ταυτιζόμενη με τον Διόνυσο. Οι αρχαίοι Ἕλληνες αποκαλούσαν με το όνομα αυτό τον συμβολικό θεό του Νείλου. Βλ. Κωνσταντῖνος Σφυρῆς, Μ.Ε.Ε., τόμ. 1^{ος}, σελ. 115.

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στη «Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν», Βιβλίο IV, Κεφ. 5^ο, αναφερόμενος στον Νεῖλο σημειώνει: *Μέγα Δέλτα καλεῖται καθ' ὃ ἐκτρέπεται ὁ Μέγας ποταμὸς, ὁ καλούμενος Ἀγαθὸς Δαίμων (ἢ Ἀγαθοδαίμων), καὶ ῥέων διὰ τοῦ [...]*. Βλ. C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, Hildesheim 1966 (α' έκδοση Leipzig 1843 – 1845), Βιβλ. IV, κεφ. 5, § 39, σελ. 257.

¹⁷⁶Vat. Urb. 82, Vat. 177, Paris 1401, Paris 1402, Marc. 388, Laurent. 49, Laurent. 626, Burney 111. Βλ. Περσεφόνη Παγωνάρη – Ἀντωνίου, *Οἱ χάρτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου*, περ. «Παρουσία», Αθήνα (Σύλλογος Διδακτικῆς Προσωπικῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν), τόμ Η' - 1992, σελ. 128, σημ. 14.

¹⁷⁷Βλ. Angelo Maria Bandini, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, Lipsiae MCMLXI* (1961), στ. 71-72. Βλ. επίσης, Cosimus Stornajolo, *Codices Urbinaes Graeci Bibliothecae Vaticanae, ex typographeo Vaticano, Romae MDCCCXCV* (1895), σελ. 114.

αἰθιόπας τ' ἄδρανεῖς, γερμανῶν δύσμορα φύλα,
σαυρομάτας χοίροισιν ἐοικότας, ἠδὲ καὶ αὐτῆς
αἰνομόρου σκυθίης χαλεπὸν γένος, ἄχρισ ἐς ἠῶ
ἰνδῶν σε σηρῶν τε, τὸ γὰρ πέρασ ἀντολίας γῆς¹⁷⁸.

Ο Κλαύδιος Πτολεμαῖος, φαίνεται να ήταν απόλυτα ικανοποιημένος με το ἔργο του ἀπὸ το ἐπίγραμμα που ἀφιέρωσε «εἰς ἑαυτὸν» και που περιλαμβάνεται σε αρκετὰ χειρόγραφα¹⁷⁹:

«Οἶδ' ὅτι θνητὸς καὶ ἐφήμερος, ἀλλ' ὅταν ἄστρον
Μαστένω πυκινὰς ἀμφιδρόμους ἔλικας,
οὐ ἔτ' ἐπιψάω γαίης ποσίν, ἀλλὰ παρ' αὐτῶ
Ζηνί, θεοτρεφέος πίμπλαμαι ἀμβροσίης.»¹⁸⁰.

---

¹⁷⁸Βλ. Cosimus Stornajolo, *Codices Urbinales Graeci Bibliothecae Vaticanae*, ex typographeo Vaticano, Romae MDCCCXCV (1895), σελ. 114, 129 και 204.

¹⁷⁹Βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, Ὁ κώδικας 388..., ὄπ. π., εσώφυλλο. Βλ. ἐπίσης, *Epigrammatum Anthologia Palatina*, Parisiis 1869, τόμος 1^{ος}, σελ. 118. - Angelo Maria Bandini, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, Lipsiae MCMLXI (1961), σελ. 489.

¹⁸⁰ «Γνωρίζω ὅτι γεννήθηκα θνητὸς και ἐφήμερος, ἀλλὰ ὅταν των ἀστρον ἐξετάζω τις πυκνές κι ἀμφόδρομες σαν ἔλικες πορείες τη γη πια με τα πόδια μου δεν την ἀγγίζω, ἀλλὰ κοντὰ στον ἴδιο τον Δία χορταίνω των θεῶν την τροφή την ἀμβροσία».

Κεφάλαιο Π.1

«Γεωγραφική Ύφήγησις»: Η αναγνώριση του έργου.

Το γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου έγινε αποδεκτό από τους συγχρόνους του και η Γεωγραφία ως επιστήμη, στην εποχή του, παρουσίασε μεγάλη πρόοδο¹⁸¹. Παράλληλα, η «Γεωγραφική Ύφήγησις» αποτέλεσε τη δίοδο, δια της οποίας οι γεωγραφικές γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων «μεταβιβάστηκαν», τόσο στη μεσαιωνική όσο και στη σύγχρονη εποχή¹⁸².

Η «Γεωγραφική Ύφήγησις» αποτέλεσε για αρκετούς αιώνες, βασικό εγχειρίδιο¹⁸³. Αρκετοί γεωγράφοι και ιστορικοί εργάστηκαν με βάση τις απόψεις και τις παρατηρήσεις του αρχαίου γεωγράφου. Ακόμα και στη σύγχρονη εποχή γίνονται αναφορές στο γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου.

Ο ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος, (δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. μ. Χ.), έχει αντλήσει από τον Πτολεμαίο τις «Γεωγραφικές παρεκβάσεις» του.

Ο Φιλοστόργιος, εκκλησιαστικός συγγραφέας, (4^{ος} – 5^{ος} αι. μ.Χ.), συνδύασε πληροφορίες από την Αγία Γραφή και από τη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου για να περιγράψει χώρες της Ερυθράς Θάλασσας.

Ο Μαρκιανός από την Ηράκλεια του Πόντου, στο έργο του «Περίπλους τῆς ἔξω θαλάσσης», έργο του 5^{ου} ή 6^{ου} αι., κάνει μια επιτομή στο έργο του μεγάλου γεωγράφου.

Αποσπάσματα από το γεωγραφικό έργο του Πτολεμαίου χρησιμοποίησε και ο Αγαθήμερος, 5^{ος} – 6^{ος} αι., στο έργο του «Γεωγραφίας Ὑποτύπωσις».

Ο Ιωάννης Φιλόπονος, 6^{ος} αι., συμμεριζόταν τις απόψεις του Πτολεμαίου, δεν ξέφευγε, ωστόσο, από την εγκυρότητα του Μεγάλου Βασιλείου¹⁸⁴. Το πτολεμαϊκό σύστημα και τη σφαιρικότητα της γης εκτός από τον Ιωάννη τον Φιλόπονο, αποδέχτηκαν και οι Γεώργιος Πισίδης, Ιωάννης Δαμασκηνός, Νικηφόρος Βλεμμύδης και Συμεών Σήθ.

---

¹⁸¹Βλ. Μιχαήλ Κορδώσης, *Σκέψεις για τη σύνθεση μιας ιστορίας τῆς Γεωγραφίας στο Βυζάντιο*, π. «Ιστοριογεωγραφικά», τόμ. 2^{ος}, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 131.

¹⁸² Βλ. Ευάγγελος Σπανδάγος, *Η Μαθηματική Σύνταξις του Πτολεμαίου*, ό.π., σελ. 23.

¹⁸³Από τις αρχές του 14^{ου} αι. έως τις αρχές του 17^{ου} αι., η πτολεμαϊκή Γεωγραφία αποτέλεσε και σχολικό εγχειρίδιο για τους μαθητές των σχολών της Κωνσταντινούπολης. Βλ. Βασίλειος Τσιότρας, *Η ἐξηγητική παράδοση τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, ό.π., σελ. 366 -367.

¹⁸⁴Ο Μέγας Βασίλειος είναι βέβαιο ότι έχει αντλήσει πληροφορίες από τη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου στην «Εξαήμερο», απλώς δεν αναφέρει τις πηγές του. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την επιρροή του Μ. Βασιλείου από παλαιότερους γεωγράφους. Βλ. Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, *Τὰ γεωγραφικά στοιχεία στήν Εξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, ό.π., σελ. 6 – 7.

Από τον 5^ο έως τον 9^ο αι. η «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου μεταφράστηκε στα αρμενικά, στα συριακά και στα αραβικά¹⁸⁵.

Στη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου καταφεύγει και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, τον 12^ο αι., για να ερμηνεύσει κείμενα του Διονυσίου του Περιηγητή¹⁸⁶ στο έργο του «Παρεκβολαί»¹⁸⁷. Την ίδια περίπου εποχή, (12^{ος} αι.), ο Ιωάννης Τζέτζης, στο έργο του «Χιλιάδες», αναφέρεται στη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου.

Σχόλια στο γεωγραφικό έργο του Πτολεμαίου έγραψαν ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Ισαάκ Αργυρός. Χειρόγραφα της «Γεωγραφικής Ύφηγήσεως» κατείχαν ο Ιωσήφ Βρυέννιος και ο Ιωάννης Χορτασμένος, ο οποίος αντέγραψε και τμήματα του έργου.

Κατά τον μεσαίωνα, με την μείωση των ταξιδιών, την κάμψη του εμπορίου και με την επικράτηση της Νέας θρησκείας, καταβλήθηκε προσπάθεια να αποσιωπηθούν τα αρχαία κείμενα, γιατί δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της Νέας θρησκείας, δεν ήταν δηλαδή, σύμφωνα με τα διδάγματα των Γραφών.¹⁸⁸ Η επιστημονική Γεωγραφία παραμερίστηκε και οι απόψεις του Πτολεμαίου, κυρίως για τη σφαιρικότητα της γης, παραποιήθηκαν¹⁸⁹.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα η «Γεωγραφική Ύφήγησις» βρισκόταν στην αφάνεια, μέχρι, λόγιοι αντιγραφείς του Βυζαντίου, οι οποίοι γνώριζαν την ύπαρξη χειρογράφων και εκτιμούσαν ή αντιλαμβάνονταν την αξία των γραφομένων του Πτολεμαίου, διέσωσαν το έργο. Το έργο εμφανίζεται κατά την Παλαιολόγεια Αναγέννηση (τέλη 13^{ου} με αρχές 14^{ου} αι.), στους χρόνους της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282 -1328), στη διάρκεια της οποίας συντελέστηκε σημαντικό πνευματικό έργο. Πολλά χειρόγραφα γράφηκαν και μεγάλος

---

¹⁸⁵Ο Μωάμεθ ο Β' έτρεφε μεγάλη αγάπη για τη Γεωγραφία. Ζήτησε από τον Γεώργιο Αμοιρούτζη να σχεδιάσει πάνω σε χειρόγραφο της Γεωγραφίας του Πτολεμαίου παγκόσμιο χάρτη με τις λεζάντες στα ελληνικά και στα αραβικά. Στη συνέχεια να μεταφραστεί όλος ο κώδικας στα αραβικά. Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* όπ.π., τόμ. Β' σελ. 360.

¹⁸⁶ L.D. Reynolds – N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολογοί*, Αθήνα (MIET) 2001, σελ. 90.

¹⁸⁷ Müllerus Carolus, *Geographi Graeci Minores*, Hildesheim 1965, τόμ. II, σελ. 201 – 407.

¹⁸⁸Βλ. Βαγγέλης Πανταζής, *Χάρτες και Ιδεολογίες, ο προσανατολισμός των χαρτών και η μοίρα των λαών*, Αθήνα (Κάλβος) 1989, σελ. 179 -182. Βλ. επίσης, L.D. Reynolds – N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολογοί*, όπ.π., σελ. 53 -57 και 65 -69.

¹⁸⁹Ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης (6^{ος} αι. μ. Χ.) με την «Χριστιανική Τοπογραφία» του αντικρούει την πτολεμαϊκή θεωρία ως μη χριστιανική. Ωστόσο, οι μορφωμένοι Βυζαντινοί δεν αποδέχτηκαν ποτέ την θεωρία του Ινδικοπλεύστη. Βλέπε σχετικά, Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* όπ.π., τόμ. Β', σελ. 381. Βλ. επίσης, Βαγγέλης Πανταζής, ό.π., σελ. 174 – 178 και Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, *Η Έλληνική παρουσία στον Ίνδικό*, όπ.π., σελ. 255-275.

αριθμός κλασικών έργων διασώθηκε, χάρη στη δράση του Μάξιμου Πλανούδη, του Δημήτρη Τρικλίνιου, του Θεόδωρου Μετοχίτη και άλλων.

Με την ανακάλυψη και την αναπαραγωγή του κώδικα της «Γεωγραφίας» από τον Μάξιμο Πλανούδη, το έργο γνώρισε μεγάλη απήχηση και τόσο η «Γεωγραφία» όσο και η «Χαρτογραφία» ως επιστήμες έλαβαν άλλη διάσταση. Βασίζονταν πλέον σε μετρήσεις και η αποτύπωση της οικουμένης, γινόταν περισσότερο ακριβής.

Η εφεύρεση της τυπογραφίας, 15^{ος} αι., έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς επιστήμονες, Έλληνες και μη, να ασχοληθούν με την έντυπη αναπαραγωγή του έργου. Η «Γεωγραφική Ύφήγησις» τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1475 χωρίς χάρτες με τον τίτλο «Κοσμογραφία»¹⁹⁰. Τη μετάφραση στα λατινικά, γι' αυτήν την πρώτη έκδοση, έκανε ο Εμμανουήλ Χρυσολωράς και ολοκλήρωσε ο μαθητής του Jacopo d' Angelo ο οποίος επιμελήθηκε και την έκδοση. Η πρώτη έκδοση με χαλκογραφημένους χάρτες έγινε στη Μπολόνια το 1477¹⁹¹. Το 1482 τυπώθηκε στη Γερμανία, και περιείχε 32 χάρτες σε ξυλογραφίες. Πρόκειται για την περίφημη έκδοση της Ουλμ, η οποία είναι η πρώτη έκδοση της πτολεμαϊκής «Γεωγραφίας» εκτός ιταλικού εδάφους. Ακολούθησε η έκδοση του Martin Waldseemüller στο Στρασβούργο, το 1513, που περιελάμβανε τον πρώτο χάρτη του «Νέου Κόσμου» και 20 άλλους χάρτες. Η έκδοση αυτή αποτέλεσε τη βάση για τις μετέπειτα εκδόσεις της Lyon 1535, και της Βιέννης 1541¹⁹².

Τον 16^ο αι. ο Νικόλαος Σοφιανός έγραψε σημειώσεις στη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου και ήταν ο πρώτος Έλληνας που σχεδίασε χάρτη της Ελλάδας, πιθανότατα το 1543¹⁹³, ενώ το πρώτο ελληνικό κείμενο τυπώθηκε το 1533 στη Βασιλεία από τον Froben με την επιμέλεια του Έρασμου και τον τίτλο «Περὶ τῆς Γεωγραφίας βιβλία ὀκτώ.»¹⁹⁴.

Τη «Γεωγραφικὴν Ύφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου χρησιμοποίησε ο Γερμανός, Sebastian Münster (1489 – 1552), ως κύρια πηγή, στο έργο του «Cosmographia Universalis» (1540), με το οποίο πέτυχε «να σχεδιάσει τον πλανήτη Γη»¹⁹⁵.

---

¹⁹⁰ Η συγκεκριμένη έκδοση επαναλήφθηκε το 1478 και το 1479.

¹⁹¹ Η έκδοση αυτή συνιστά τον πρώτο «εγχάρακτο άτλαντα» στον κόσμο. Βλ. περισσότερα, Ε. Φινόπουλος – Λ. Ναβάρι, *Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, ὅπ. π., Εισαγωγή, σελ. 12.

¹⁹² Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, *Έντυπη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου*, ὅπ.π., σελ. 9 – 12.

¹⁹³ Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα (Γνώση) 2000⁹, σελ. 116. Βλ. επίσης, Γεώργιος Τόλιας, *Τῆς Εύρυχώρου Ελλάδος*, ὅπ.π., σελ. 17 – 19. - Του ίδιου, *Χάρτες και Ιστορίες*, Θεσσαλονίκη (Ζήτη) 2008, σελ. 12.

¹⁹⁴ Βλ. Ε. Φινόπουλος – Λ. Ναβάρι, *Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, ὅπ.π., σελ. 12 - 13.

¹⁹⁵ «Πρώτος Σεβαστιανός ο Μινστερίος, Münster γερμανιστί, άνήρ Γερμανός, έσχεδίασε χάρτας ὅπως οὖν ἀκριβεστέρους καὶ πληρεστέρους. Εἴτε αὐτός, εἴτε οἱ μετ' αὐτόν, πάντες ἔλαβον ὑπογραμμὸν ἐν τοῖς σχεδιάσμασιν αὐτῶν τοὺς Πίνακας τῆς

Με την πτολεμαϊκή «Γεωγραφία» ασχολήθηκαν και οι διάσημοι χαρτογράφοι του 16^{ου} αιώνα. Ο Jacopo Gastaldi σχεδίασε τους χάρτες για την έκδοση του 1548 της Βενετίας με ιταλικό κείμενο, ο Mercator για την έκδοση της Κολωνίας του 1578 και ο Girolano Porro για την έκδοση επίσης της Βενετίας του 1596¹⁹⁶.

Η έκδοση του πτολεμαϊκού έργου συνεχίστηκε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, χωρίς, ωστόσο, μεγάλο ενδιαφέρον από άποψης πρωτοτυπίας¹⁹⁷. Συνολικά οι εκδόσεις των χαρτών της «Γεωγραφικής Υφήγησεως» ανέρχονται σε 40¹⁹⁸. Τελευταία αναφέρεται η έκδοση του Άμστερνταμ, το 1730, η οποία ήταν βασισμένη στην έκδοση του 1695 και περιείχε σχέδια του Mercator.

Το πτολεμαϊκό κείμενο εισάγεται και ως διδακτικό αντικείμενο, στα σχολεία της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας και μάλιστα σε απλή γλώσσα, στις αρχές του 17^{ου} αι., με την ερμηνευτική παράφραση του Ι βιβλίου, και αναφορές στα υπόλοιπα βιβλία της Γεωγραφίας, από τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα με το έργο του «Σύνοψις εισαγωγικωτέρα εις γεωγραφίαν»¹⁹⁹.

Γεωγραφίας του Πτολεμαίου». Βλ. Ίωσηπος Μοισιόδακας, *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., σελ. 165. Βλ. επίσης, Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Η Cosmographia Universalis (1544) του Sebastian Münster και η Ηπειρος*, π. «*Ηπειρωτικά Γράμματα*», περίοδος Β', έτος Α', τχ. 2, Ιωάννινα 2002, σελ.45 – 70. - Χρίστος Ζαχαράκις, ὄπ. π., σελ. 12 και Περσεφόνη Παγωνάρη – Αντωνίου, *Οί χάρτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, ὄπ.π., σελ. 138 σημ. 71.

¹⁹⁶Βλ. Άννα Αβραμεία, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα (Ολκός) 1985, σελ 51. Βλ. επίσης, Χρίστος Ζαχαράκις, ὄπ. π., σελ. 12.

¹⁹⁷Βλ. Χρίστος Ζαχαράκις, ὄπ. π., σελ. 12. Βλ. επίσης, Ε. Φινόπουλος – Λ. Ναβάρι, *Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, ὄπ.π., σελ. 14 - 15.

¹⁹⁸Κατάλογος των εκδόσεων των πτολεμαϊκών χαρτών, δημοσιεύεται από τους Ευστάθιο Φινόπουλο και Λεονόρα Ναβάρι στο έργο τους *Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, που εκδόθηκε από την Έλληνική Έταιρεία Χαρτογραφίας, το 1990. Ο κατάλογος περιλαμβάνει τις εξής εκδόσεις: Bologna 1477, Rome 1478, Florence 1482 και 1500, Ulm 1482 και 1486, Rome 1490, 1507 και 1508, Venice 1511, Strasbourg 1513, 1520, 1522 και 1525, Lyon 1535, Basle 1540, Vienne 1541, Basle 1542 και 1545, Venice 1548, Basle 1552, Venice 1561, 1562, 1564, 1564, 1574, Cologne 1578, και 1584, Venice 1596, Cologne 1597, Venice 1598 και 1599, Frankfurt and Amsterdam 1605, Cologne 1608, Arnheim 1617, Leyden 1618, Padua 1621, Franeker/Utrecht 1695, Utrecht 1698, Amsterdam/Utrecht 1704, Amsterdam 1730.

¹⁹⁹Βλ. περισσότερα, Βασίλειος Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση τῆς «Γεωγραφικῆς Υφήγησεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, ὄπ.π., σελ. 68 και 238 – 242.

Κεφάλαιο Π.2

«Γεωγραφική Ύφήγησις»: η χειρόγραφη παράδοση.

Το γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου διασώθηκε, όπως και μεγάλο μέρος των αρχαίων κλασικών κειμένων, μέσω των χειρογράφων. Η διάσωση της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως», όπως άλλωστε αναφέρθηκε, οφείλεται στον Μάξιμο Πλανούδη (1260 – 1310 μ. Χ.)²⁰⁰, βυζαντινό μοναχό και συγγραφέα, με τεράστια συμβολή στη διάσωση κλασικών κειμένων²⁰¹. Ο Μάξιμος Πλανούδης, ασχολήθηκε με όλους τους επιστημονικούς κλάδους, τη Γλώσσα, την Αστρονομία, τα Μαθηματικά²⁰². Έζησε την εποχή των Παλαιολόγων, Μιχαήλ Η' (1261 – 1282) και Ανδρόνικου Β' (1282 – 1328), κατά την οποία συντελέστηκε στο Βυζάντιο μια αναγέννηση και μια δημιουργική προσπάθεια σύνδεσης με το ένδοξο παρελθόν, η «Παλαιολόγια Αναγέννηση»²⁰³. Δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη²⁰⁴, ο Πλανούδης, ενδιαφερόταν για την κάλυψη των αναγκών των σχολείων και έγραψε πολλά συγγράμματα, επιγράμματα, παροιμίες, σχόλια, μεταφράσεις. Γνώριζε άριστα τη λατινική γλώσσα από την οποία μετέφρασε αρκετά έργα Λατίνων συγγραφέων²⁰⁵. Ιδιαίτερο

---

²⁰⁰Βλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, όπ.π., τόμ. Γ', σελ. 549 – 551. Βλ. επίσης, Βαρθάρα Καλογεροπούλου-Μεταλληνού, *Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία*, π. «Παρνασσός» XXIV (1982), σελ. 558 – 59. - L.D. Reynolds – N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι*, όπ.π. σελ. 94-95.

²⁰¹«Αλλά τοῦ Πλανούδη λίαν ἐπαινετὴ γίνεται ἡ φιλοπονία, συγγράφοντος ἐν ἐμφυλίοις ἔρισι καὶ ταραχαῖς καὶ διὰ τῆς γραφίδος ἀγωνιζομένου πρὸς διάσωσιν πατρῶας κληροδοσίας· ὡς συγγραφεὺς, γραμματικὸς, θεολόγος, ῥήτωρ, ὡς ἐπιστήμων τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων, ὡς φιλόσοφος καὶ ποιητῆς, καὶ περ οὐχὶ πολλοῦ καὶ μεγάλου λόγου ἄξιός ὢν, ἐπιστᾶται τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν δι' ὅτι κατῴρθωσε ἑνὴν ἀπὸ γενικοῦ ναυαγίου· [...]». Βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Μαξίμου τοῦ Πλανούδη ἐπιστολαὶ 6 ἀνέκδοτοι*, ΕΑ, ἔτος Δ' (1883-1884), ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, σελ. 184-185. Βλ. επίσης, Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Χαιρώνεια 1454 – 1902, Εἰκόνα καὶ Πραγματικότητα*, Χαιρώνεια (Πνευματικὸ κέντρο) 2002, σελ. 29 – 30.

²⁰²Εξέδωσε τα «Αριθμητικά» του Διόφαντου, τα «Φαινόμενα» του Άρατου, έγραψε σχόλια στα «Στοιχεία» του Ευκλείδη και στα έργα του Μακρόβιου, καθώς και το έργο «Ψηφιογραφία κατ' Ινδούς».

²⁰³Βλ. περισσότερο, Βαρθάρα Καλογεροπούλου – Μεταλληνού, *Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία*, όπ.π., σελ. 559 – 562. Βλ. επίσης, L.D. Reynolds – N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι*, όπ.π. σ. 98.

²⁰⁴Ο Μ. Πλανούδης, ήταν αυτός, ο οποίος παραβίασε τον «κανόνα» που ήθελε να φοιτούν στα μοναστικά σχολεία, αποκλειστικά σπουδαστές για τους οποίους οι γονείς τους είχαν αποφασίσει, από μικρή ηλικία, ότι θα ακολουθήσουν μοναστική ζωή και εκπαίδευε σπουδαστές για να ακολουθήσουν σταδιοδρομία πολιτική, στρατιωτική ή ιατρική. Βλ. περισσότερο, Ν. Η. Baynes – ST. L.B. Moss, *Βυζάντιο, Εἰσαγωγή στὸν Βυζαντινὸ Πολιτισμὸ*, Ἀθήνα (ἐκδ. Παπαδήμα) 1983, σελ. 309.

²⁰⁵Αυγουστίνου, Οβιδίου, Κάτωνος του Πρεσβυτέρου, Κικέρωνος, Καίσαρος κ.ά.. Προβλ. ενδεικτικά Βαρθάρα Καλογεροπούλου – Μεταλληνού, *Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία*, όπ.π., σελ. 564.

ενδιαφέρον επέδειξε για τη Γεωγραφία. Εκτός από το συνεργανιστικό έργο του, την «Ιστορική και Γεωγραφική Συναγωγή», το καλοκαίρι του 1295,²⁰⁶ αναζητά επίμονα²⁰⁷ κάποιο χειρόγραφο της «Γεωγραφικής Ύφηγησεως» του Πτολεμαίου. Το χειρόγραφο αυτό, που με αρκετό κόπο προμηθεύτηκε²⁰⁸ από τα περίχωρα της Αλεξάνδρειας, με τη μεσολάβηση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' και του πατριάρχη της Αιγύπτου Αθανάσιου Α', αντέγραψε και σχεδίασε πίνακα της οικουμένης²⁰⁹ με βάση τις οδηγίες του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Ακολούθησαν σημαντικές ή όχι παραγωγές χειρογράφων της «Γεωγραφικής Ύφηγησεως», αυτοκρατορικές ή μη, για να φτάσουμε στο τέλος της με τη μεγαλόπρεπη αντιγραφή και παραγωγή του κώδικα 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, στα μέσα του 15^{ου} αι. Το χειρόγραφο αυτό της «Γεωγραφικής Ύφηγησεως» έχει παραδοθεί από τη συλλογή των χειρογράφων που με εντολή του καρδινάλιου της Δυτικής Εκκλησίας, Βησσαρίωνα²¹⁰, (αντι)γράφτηκε τον

---

²⁰⁶Βλ. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Alfred Prucken Müller Verlag in Stuttgart 1950, p.. 2228, 2229.

²⁰⁷ Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 369, 370.

²⁰⁸Την απόκτηση του χειρογράφου την συνέκρινε με το μεγάλης σημασίας στρατιωτικό κατόρθωμα του αγαπημένου φίλου του Φιλανθρωπηνού (Αλέξιο Ταρχανιώτη, στρατηγό, εγγονό του Νικηφόρου Ταρχανιώτη και της Μαρίας Παλαιολογίνας), την ανάκτηση οχυρού κοντά στη Μίλητο από τους Σελτζούκους, στην ριθ' επιστολή: « ... ούτως έραστής τοῦ στρατηγήματος τοῦδε γίνομαι, οὔτως οὐκ ἂν μάλλον ηῦξάμην τάς Πτολεμαίου μοι βίβλους γενέσθαι, ἢ τοῦδε μεριστής εἶναι τοῦ κατορθώματος...». Πρβλ. Maximilianus Treu, *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, Amstelodamum, Apud A. M. Hakkert, MCMLX, σελ. 171, στίχος 167 – 170. Βλ. επίσης, Βαρβάρα Καλογεροπούλου – Μεταλληνοῦ, ό.π., σελ. 562, 563. - Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* ό.π., τόμ. Α', σελ. 370.

²⁰⁹ Βλ. Paulys Realencyclopädie, ό.π., σελ. 2229.

²¹⁰Ο Βησσαρίων γεννήθηκε στην Τραπεζούντα το 1403. Σε νεαρή ηλικία ήρθε στην Κων/πολη για ανώτερη μόρφωση και φοίτησε στη Σχολή του Μανουήλ Χρυσοκόκη. Συνδέθηκε με φιλία με τους λόγιους Ιωάννη Ευγενικό, Μανουήλ Χρυσοκόκη και με τον Ιταλό Φραγκίσκο Φίλελφο. Στις 30 Ιανουαρίου του 1423 έγινε δόκιμος και στις 30 Ιουλίου 1423 μοναχός σε μονή στην Σηλυβρία και πήρε το όνομα Βησσαρίων. Η φήμη του για τη μόρφωση και την ευγλωττία του τον έφερε πάλι στην Κων/πολη. Γύρω στο 1427, θα μεταβεί στην Πελοπόννησο για να συναντήσει τον Γεμιστό και θα συμπληρώσει τις σπουδές του μαζί με τον Γεώργιο Φραντζή και τον Γεώργιο Σχολάριο. Ο Πλήθωνας, μέσω του Πλατωνισμού, δίδασκε την κοσμοθεωρία του στους μαθητές του, στον κύκλο των οποίων εισήλθε και ο Βησσαρίων. Ήθελε να δημιουργήσει ένα σύστημα πολιτειακό, θρησκευτικό και φιλοσοφικό το οποίο θα προσαρμοζε την κλασική Ελλάδα, την Ελλάδα του Πλάτωνα προς τις νέες συνθήκες, να καταστήσει πάλι τους Έλληνες αντάξιους του παρελθόντος. Ο Βησσαρίων, εκτός από τη φιλοσοφία ενδιαφερόταν και για τις θετικές Επιστήμες, τα Μαθηματικά και την Αστρονομία.

Το 1438, έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Φερράρας για την ένωση των δύο Εκκλησιών ως απεσταλμένος της Ανατολικής Εκκλησίας. Την επόμενη χρονιά ο Πάπας Ευγένιος ο Δ' πρότεινε στον Βησσαρίωνα το αξίωμα του καρδινάλιου, πρόταση την οποία απεδέχθη το 1441, ύστερα από την δυσαρέσκεια που δοκίμασε από τους ανθενωτικούς στην Κωνσταντινούπολη. Από τη θέση αυτή δεν έπαψε να εργάζεται για

15^ο αι. στη Ρώμη²¹¹. Το σημαντικό αυτό χειρόγραφο σηματοδοτεί το τέλος της χειρόγραφης ελληνικής παράδοσης της «Γεωγραφικής Ὑφηγήσεως» και βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας.

Τα ελληνικά χειρόγραφα της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» που διασώζονται σήμερα, ξεπερνούν τα 40²¹². Βρίσκονται σε διάφορες βιβλιοθήκες, βιβλιοθήκες μοναστηριών και μουσεία ανά τον κόσμο και καλύπτουν, ή έχουν παραχθεί, από το τέλος του 13^{ου} έως το τέλος του 15^{ου} αι. μ. Χ..

Ξεκινώντας από το παλαιότερο θα επιχειρήσουμε να παραθέσουμε έναν κατάλογο των σημαντικότερων ελληνικών σωζόμενων χειρογράφων της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως».

Του 13^{ου} αιώνα, είναι οι κώδικες:

- Vaticanus gr. 191, χωρίς χάρτες²¹³, γραμμένος γύρω στα 1296²¹⁴.

την συμφωνία των χριστιανών, τη μόρφωση των Ελλήνων που κατέφευγαν στην Ιταλία, τη διάσωση των μοναστηριακών βιβλιοθηκών και τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Δημιουργήθηκε γύρω του ένας κύκλος λογίων που αποτελούσαν τα μέλη της «Βησσαριώνειας Ακαδημίας» η οποία στεγαζόταν στο σπίτι του.

Το 1447 γίνεται επίσκοπος Σικελίας και κατόπιν Τούσκλων (Βολωνίας), όπου επέφερε την ειρήνη και επαναλειτούργησε το πανεπιστήμιο στο οποίο δίδαξε και ο ίδιος. Αυτό, ωστόσο, που τον χαρακτήριζε ήταν το γεγονός ότι ο Βησσαρίων δεν έπαψε ποτέ να τρέφει ελληνικά αισθήματα και να διατηρεί τον εθνισμό του. Από το 1442, αμέσως μετά δηλαδή, την ανακήρυξή του σε καρδινάλιο, εκδήλωσε την αναγκαιότητα της οργάνωσης μιας σταυροφορίας, ενός ιερού πολέμου, εναντίον των Τούρκων από τις ενωμένες χριστιανικές δυνάμεις. Παρά το γεγονός ότι έπεισε τους περισσότερους πάπες στη διάρκεια της ζωής του να επιχειρηθεί αυτός ο πόλεμος, τελικά, οι έριδες μεταξύ των δύο Εκκλησιών παρεμπόδισαν την πραγματοποίηση της σταυροφορίας. Ο ίδιος ο Βησσαρίων ταξίδεψε σε όλη την Ευρώπη προκειμένου να πείσει τους ηγεμόνες να συμμετάσχουν. Το τέλος της ζωής του τον βρήκε στη Ραβέννα, στις 18 Νοεμβρίου του 1472, επιστρέφοντας από το ταξίδι που έκανε στη Γερμανία.

²¹¹Το σπίτι του Βησσαριώνος είχε μετατραπεί σε μέγιστο πνευματικό κέντρο της Αναγέννησης, «Βησσαριώνειος Ακαδημία», όπου εργάζονταν περισσότεροι από δεκαπέντε αντιγραφείς. Πρβλ. Αχιλλέας Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἑλληνας*, ὄπ.π., τόμ. Β', σελ. 158 - 159. Βλ. επίσης, Χρίστος Γ. Πατρινέλης, *Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, ὄπ.π., σελ. 63 κ.έ. - Καρλ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ὄ.π., τόμ. Α', σελ. 137. - L.D. Reynolds - N.G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλολογοί*, ὄπ.π. σ. 176 -181, Γεώργιος Κουρνούτος (ἐπιμ.), *Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας Α'*, Ἀθήναι 1956, σελ. 57.

²¹²Βλ. Λεονόρα Ναβάρι, *Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις καὶ τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα*, ὄπ.π., σελ. 56.

²¹³Κατάλογο των χειρογράφων της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» στα οποία περιέχονται χάρτες έχει καταρτίσει ο Dilke.. Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει και τους κώδικες που περιέχουν αραβικούς και λατινικούς χάρτες. Εμείς θα περιοριστούμε στην αναφορά των χειρογράφων που περιέχουν ελληνικούς χάρτες. 27 χάρτες περιέχουν οι παρακάτω κώδικες: **Fabric. bibl. Univ. Havniensis graecus 23**, Κοπεγχάγη, 13^{ος} αι., **Vat. Urb. gr. 82**, Βατικανό, τέλη 13^{ου} αι., **Constantinop. Serag. 57**, Κωνσταντινούπολη, τέλη 13^{ου} αι., **Vatop. 655**, Ἀθῶς, ἀρχές 14^{ου} αι., **Seragliensis graecus 27**, Κωνσταντινούπολη, 15^{ος} αι., **Marc. gr. 516**, Βενετία, 15^{ος} αι., **Laurent. Soppr. 626**, Φλωρεντία, 15^{ος} αι., **Paris. gr. 1402**,

- Vaticanus Urbinas gr. 82²¹⁵ περιγραμμένος κώδικας, πιστεύεται ότι είναι το αντίγραφο που ανήκε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο Β' και αντιγράφηκε για λογαριασμό του²¹⁶. Περιέχει 26 χάρτες²¹⁷ χωρών και έναν παγκόσμιο²¹⁸. Μεταφέρθηκε στην Ιταλία από τον Εμμανουήλ Χρυσολωρά (1350–1415), στενό φίλο του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, το 1397, ο οποίος τον δώρισε στον αριστοκράτη μαθητή του Palla Strozzi²¹⁹.

Παρίσι, 15^{ος} αι., **Marc. gr. 388**, Βενετία, 15^{ος} αι., **Historicus graecus 1**, Βιέννη, 15^{ος} αι. (1454), **Vossianus graecus F. 1**, Leiden, 16^{ος} αι. 64 ή 68 χάρτες περιέχουν τα ακόλουθα χειρόγραφα: **Laurentianus Plut. XXVIII. 49**, Φλωρεντία, αρχές 14^{ου} αι., **Burney III**, Βρετανική Βιβλιοθήκη, 14^{ος} αι., **Constantinop. chartaceus**, Κωνσταντινούπολη, 14^{ος} - 15^{ος} αι., **Palat. gr. 388**, Βατικανό, 15^{ος} αι. (1400 – 1450), **Mediolanensis graecus D 527**, Μιλάνο (Ambrosiana), 15^{ος} αι. (1400 – 1450). Πρβλ. O.A.W.Dilke, *Greek and Roman maps*, Thames and Hudson LTD, London 1985, *Ptolemy manuscripts with maps*, p. 198, 199

²¹⁴Βλ. Aubrey Diller, *De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque*, στο *Studies in Greek manuscript tradition*, ὄπ.π., σελ. V. Βλ. επίσης, N. G. Wilson, *Οἱ Λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, ὄπ.π., σελ. 298.

²¹⁵Βλ. Cosimus Stornajolo, *Codices Urbinae Graeci Bibliothecae Vaticanae, ex typographo Vaticano*, Romae MDCCCXCV (1895), σελ. 128. Ακόμη, πλήρη περιγραφή στο: O. A. W. Dilke, *Greek and Roman maps, The development of Ptolemaic maps*, Thames and Hudson, London 1985, σελ. 157, 158.

²¹⁶Βλ. Λεονόρα Ναβάρι, *Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις καὶ τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα*, ὄ.π., σελ. 49-50.

²¹⁷Τα διασωθέντα χειρόγραφα παραδίδονται, σε ὅτι αφορά στον αριθμό των χαρτών που περιέχουν (ὅσα ἀπὸ αὐτὰ περιέχουν), σε δύο ομάδες. Σε αὐτὰ που περιέχουν 26 χάρτες τμημάτων τῆς οἰκουμένης καὶ ἕνα παγκόσμιο καὶ σε αὐτὰ που περιλαμβάνουν 64 χάρτες μερῶν καὶ ἕνα παγκόσμιο. Στὴν πρώτη ομάδα ἀνήκουν οἱ κώδικες: Constant. Serag. gr. 57, Fab. gr. 23, Vat. 655, Marc. gr. 516, Marc. gr. 388 καὶ Paris. Gr. 1401. Εἶναι ὅλοι σχεδιασμένοι μετὰ τὸ τέλος τοῦ κειμένου (σαν παράρτημα). Στὴ δεύτερη ομάδα ἀνήκουν οἱ κώδικες: Laurent. 49 καὶ Londin Burney 111. Μία παραλλαγή αὐτῆς τῆς ομάδας ἀποτελοῦν οἱ κώδικες Ambros, 527 καὶ Constant. Serag. 27, οἱ ὁποῖοι περιέχουν 4 ἐπιπλέον χάρτες, τῶν ἠπείρων (2 γιὰ τὴν Ἀσία) καὶ εἶναι σχεδιασμένοι μαζί με τὸ κείμενο. Ὑπήρξε, ὡστόσο, ἕνα κοινὸ πρότυπο γιὰ τὸ σχεδιασμὸ τῶν χαρτῶν καὶ τῶν δύο ομάδων, βλ. Περσεφόνη Παγωνάρη – Ἀντωνίου, *Οἱ χάρτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, ὄπ.π., σελ. 125 – 129 καὶ 153 – 154.

²¹⁸Ο σχεδιασμὸς τῶν χαρτῶν τοῦ συγκεκριμένου κώδικα καθὼς καὶ ἡ διάταξή τους παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ με τοὺς κώδικες Constantinop. Serag. 57 καὶ Fabric. gr. 23. Πιστεύεται δε, ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἀρχαιότερη μορφή πτολεμαϊκῶν χαρτῶν καὶ συνδέονται με τὸν Μάξιμο Πλανούδη. Γιὰ περισσότερα βλ. Aubrey Diller, *The oldest manuscript of Ptolemaic maps*, ὄ.π. σελ. 62 -67.

²¹⁹Ο Palla Strozzi (1372 – 1462), ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἰταλοὺς σπουδαστὲς τῶν ἐλληνικῶν, μαθητὲς τοῦ Εμμανουήλ Χρυσολωρά, ὁ ὁποῖος κλήθηκε στὴν Ἰταλία νὰ διδάξει τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τὸ 1397. Εἶχαν καὶ οἱ δύο στὴν κατοχὴ τοὺς μεγάλο ἀριθμὸ ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν συγγραμμάτων. Ἀνάμεσα στα ἐλληνικὰ χειρόγραφα που εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ ο Strozzi ἦταν καὶ ἡ *Cosmography of Ptolemy*, με τοὺς χάρτες που φτιάχτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στάλθηκε στὴν Ἰταλία. Γιὰ περισσότερα βλ. Aubrey Diller, *The Greek codices of Palla Strozzi and Guarino Guarini*, ὄ.π. σελ. 313 -321.

- Constantinop. Serag. 57. Περιέχει 26 χάρτες χωρών και έναν χάρτη της οικουμένης.
- Ο Fabric. gr. 23²²⁰, συγγενικός (γραμμένος από το ίδιο χέρι) με τον Constantinop. Serag. 57²²¹. Περιείχε 26 χάρτες χωρών και έναν παγκόσμιο, από τους οποίους σώζονται μόνο οι τρεις.
- Ο Vaticanus gr. 177. Το χφ. φέρει κτητορικό σημείωμα του Μάξιμου Πλανούδη²²². Πιστεύεται ότι, είναι το χφ. που ανακάλυψε ο βυζαντινός λόγιος²²³. Ο κώδικας βρισκόταν στη Μονή της Χώρας μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αι. οπότε και μεταφέρθηκε στην Ιταλία από τον Οιναιώτη²²⁴.
- Ο κώδικας Athous Vator. gr. 655. Είναι απόγραφο του Urb. 82²²⁵, με κάποιες διαφορές στη διάταξη των χαρτών²²⁶. Τμήματά του είναι: ο Suppl. gr. 443^A που περιέχει τα 7 πρώτα φύλλα του κώδικα Athous Vator. gr. 655, που αφαιρέθηκαν από τον Μ. Μινωίδη²²⁷ και ο κώδικας Add 19391, ο οποίος περιέχει τα υπόλοιπα 21 φύλλα του βατοπαιδινού κώδικα, τα οποία αφαιρέθηκαν το 1853 από τον Κ. Σιμωνίδη²²⁸.

Του 14^{ου} αιώνα, είναι οι κώδικες:

- Vatic. gr. 178²²⁹ χωρίς χάρτες.
- Paris. Supplem. gr. 119 χωρίς χάρτες, επίσης.

---

²²⁰Ο Dilke, στο *Greek and Roman maps*, έχει χαρακτηρίσει το συγκεκριμένο χειρόγραφο ως το αρχαιότερο όλων.

²²¹Βλ. Diller, *De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque* στο C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, όπ.π., σελ. VI.

²²² «Claudii Ptolemei liber geographie et est p(ro)p(r)ius d(omi)ni Maximi philosophi greci ac monaci in monasterio Chore in Constantinop(o)li emptus a quodam Andronico Yneote...». Βλ. Iohannes Mercati, *Codices Vaticani Graeci, typis Polyglottis Vaticanis, Romae MCMXXIII (1923)*, σελ. 204.

²²³ Βλ. Λεονόρα Ναβάρι, *Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ή Γεωγραφική Υφήγησις και τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα* ό.π., σελ. 50.

²²⁴Βλ. Βασίλειος Τσιότρας, *Η ἐξηγητική παράδοση τῆς «Γεωγραφικῆς Υφήγησεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, όπ.π., σελ. 93 και 216. Βλ. επίσης, Iohannes Mercati, *Codices Vaticani Graeci*, όπ.π. σελ. 204 και N. G. Wilson, *Οἱ Λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, όπ.π., σελ. 298.

²²⁵ Βλ. Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript of Ptolemy and Strabo*, όπ.π., σελ. 174.

²²⁶Βλ. A. Diller, *The oldest manuscript of Ptolemaic maps*, ό.π., σελ. 99 – 109.

²²⁷Βλ. Σωτήρης Καδᾶς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655) στον τόμο Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφική Υφήγησις, [=αναστατική ἐκδοση, Αθήνα 1998 «Μίλητος»=]*, σελ. 22. Βλ. επίσης, Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript...*, ό.π., σελ. 174- 184. Το περιεχόμενο των αποσπασθέντων φύλλων «Διάγνωσις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἐν τῇ σφαιρᾷ γεωγραφίας», έχει δημοσιευθεῖ από τον Aubrey Diller, *The anonymous diagnosis of Ptolemaic Geography*.

²²⁸Βλ. Σωτήρης Καδᾶς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655)*, ό.π., σελ 22.

²²⁹Βλ. Iohannes Mercati, *Codices Vaticani Graeci*, όπ.π., σελ. 204.

- Laurent. gr. XXVIII 49, περιγαμηνός κώδικας με 64 χάρτες χωρών και έναν παγκόσμιο²³⁰.
- Londinensis Musei Britannici Burney 111²³¹, ο οποίος περιέχει 64 χάρτες χωρών, έναν παγκόσμιο και έναν ακόμη από άλλο χειρόγραφο. Παρουσιάζει ομοιότητες με τον Vaticanus Palatinus gr. 314²³², τον κώδικα του Μιχαήλ Αποστόλιου. Ως προς τους χάρτες θεωρείται απόγονος του Laurentianus gr. XXVIII 49.
- Oxoniensis Bodleianus gr. 3376, παλαιότερα Seldenianus gr. B 46, ο οποίος περιέχει 26 χάρτες χωρών και έναν παγκόσμιο. Ο συγκεκριμένος κώδικας θεωρείται συγγενικός με τον Laurentianus gr. XXVIII 49 και τον Vaticanus Urbinas gr. 82.
- Ambros. gr. 997. Είναι απόγραφο του Laurentianus gr. XXVIII 49, περιέχει 64 χάρτες χωρών, έναν παγκόσμιο και τέσσερις ακόμη χάρτες των τριών ηπείρων (οι δύο χάρτες είναι για την Ασία).
- Paris Coislin. gr. 337. Είναι απόγραφο του Oxoniensis Bodleianus gr. 3376.

Στα χειρόγραφα του 15^{ου} αιώνα ανήκουν οι κώδικες:

- Marc. gr 516²³³. Το χειρόγραφο αυτό κατείχε ο Βησσαρίων (το είχε φέρει μαζί του από την Κωνσταντινούπολη). Περιέχει είκοσι δύο χάρτες ακέραιους και δυο μισούς. Είναι συγγενικός με τον Vaticanus gr.177, τον Vaticanus gr. 178 και τον Parisinus Supplem. gr. 119.
- Vatic. Palat. gr 388. Δεν περιέχει χάρτες και έχει αντιγραφεί από τον Londinensis Musei Britannici Burney 111²³⁴. Γράφτηκε περίπου το 1463 από τον γραμματέα Δούκα²³⁵ στην Κωνσταντινούπολη.
- Vatic. Palat. gr. 314²³⁶ χωρίς χάρτες. Αντιγράφηκε από τον Μιχαήλ Αποστόλιο²³⁷ στην Κρήτη τον 15^ο αι., 1465 ή 1470²³⁸. Στο τέλος υπάρχει η υπογραφή: «μιχαήλος ἀποστόλ(ης) βυζάντιος πενία συζῶν ἐξέγραψεν.²³⁹».

²³⁰Το πρώτο μέρος της Γεωγραφίας αποτελεί αντιγραφή από τον κώδικα Vaticanus gr. 191. Βλ. Aubrey Diller, *De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque* στο C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, ὄπ.π., σελ. VIII.

²³¹ Το χειρόγραφο αυτό χρησιμοποιήθηκε για την «καλαίσθητη» έντυπη έκδοση της Ουλμ του 1482 των παγκόσμιων πτολεμαϊκών χαρτών.

²³² Βλ. Aubrey Diller, *De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque*, ὄ.π. σελ. IX.

²³³ Εκτός από τη Γεωγραφία του Πτολεμαίου περιέχει ακόμη τα «Τακτικά» του Αιλιανού και τα «Πνευματικά» και «Αυτόματα» του Ήρωνος του Αλεξανδρέως.

²³⁴Με βάση αυτόν τον κώδικα έγινε η πρώτη ελληνική έντυπη έκδοση στη Βασιλεία το 1533 από τον Έρασμο.

²³⁵ Στο φ. 150 του κώδικα, στο τέλος του VIII βιβλίου υπάρχει η υπογραφή: «τέλος σὺν θεῷ ἀγίῳ ἀμὴν: † ἀρχὴ καὶ τέλος) τῆς βίβλου ταύτης καλίστη (sic pro καλλίστης): † ἐτελειώθη) ἢ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ νοταρίου τοῦ δοῦκα. διὰ σύνδρομῆς (I. συνδρομῆς) καὶ ἐξόδου, (sic) τοῦ ἀγιωτάτου καὶ καθολικοῦ τῆς συνόδου πατρὸς ἡμῶν, ἱερωμονάχου (sic) φραῖ ἰω(άνν)ου, ὁ (sic) ἀπὸ τὴν ῥαγουζιαν (sic)». Βλ. Praeside I. B. Cardinal Pitra, *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae*, ex Typographeo Vaticano MDCCCLXXXV (1885), σελ. 250.

- Laurent. gr. Conv. Suppr. 626 ο οποίος είναι απόγραφο του Urbinas gr. 82.
- Marc. gr 377, απόγραφο του 655²⁴⁰.
- Marc. gr. 388, ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, απόγραφο του Vat. 177.

Αρκετά είναι επίσης τα χειρόγραφα που περιέχουν εξηγητικά κείμενα της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως»²⁴¹.

---

²³⁶Στον Μιχαήλ Αποστόλιο αποδίδονται και οι κώδικες, Paris gr. 1404 και Paris gr. 1403, απόγραφα του Vaticanus Palatinus gr. 314.

²³⁷ Ο Μιχαήλ Αποστόλιος, βυζαντινός λόγιος, μετά την άλωση της Πόλης, 1453, κατέφυγε στη Ρώμη προστατευόμενος του Βησσαρίωνα. Συμπλήρωσε τις σπουδές του και έμαθε τη λατινική γλώσσα. Ο «ασταθής» του χαρακτήρας τον οδήγησε σε ρήξη με το περιβάλλον του καρδινάλιου. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί μετέβη στην Κρήτη όπου παντρεύτηκε. Για να καταπολεμήσει την «πενία» του συνέστησε «σχολείον» όπου αντέγραφε και πουλούσε χειρόγραφα. Για περισσότερα βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν ταῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, Αθήνα (ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά) 1868, σελ. 70 – 74. Βλέπε επίσης για τους «...πενία συζῶντες ἀντιγραφεῖς», Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. Β' (1948 – 1971), Αθήνα (Ἴκαρος) 1981⁴, σελ. 316.

²³⁸Βλ. Aubrey Diller, *De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque*, ὄπ.π., σελ. VIII.

²³⁹Βλ. Praeside I. B. Cardinal Pitra, *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae*, ὄ.π. σελ. 179.

²⁴⁰Βλ. Σωτήρης Καδᾶς, Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655), ὄπ.π., σελ 11.

²⁴¹Βλ. Βασίλειος Τσιότρας, Ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου, ὄπ.π., σελ. 63 – 70.

Κεφάλαιο Π.3

Ο κώδικας 655 της Μονής Βατοπαιδίου

Στον ελληνικό χώρο, η «Γεωγραφική Ὑφήγησις» περιέχεται στον κώδικα 655 (τέλος 13^{ου} αρχές 14^{ου} αι.) που βρίσκεται στη Μονή Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους²⁴². Στον ίδιο κώδικα περιέχονται τα «Γεωγραφικά» και οι «Χρηστομάθειες» του Στράβωνα. Τέσσερα φύλλα της «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» περιέχονται και στον βομβύκινο κώδικα 115 (15^{ου} αι.), της Μονής Αγίου Διονυσίου, επίσης στο Άγιο Όρος²⁴³.

Ο κώδικας 655 δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, πιθανόν στη Μονή της Χώρας²⁴⁴, από το περιβάλλον του Μάξιμου Πλανούδη. Ο Μάξιμος Πλανούδης αφού απέκτησε χειρόγραφο της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου (πιστεύεται ότι είναι ο κώδικας Vatic. gr. 177) παρήγαγε τον κώδικα Vatic. Urb. gr. 82 ο οποίος προοριζόταν για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο²⁴⁵. Ο κώδικας, Athous Vator. gr. 655, σύμφωνα με τους μελετητές, αποτελεί απόγραφο του «αυτοκρατορικού» αυτού χειρογράφου²⁴⁶. Το ενδιαφέρον που επέδειξε για τη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου, ο Μάξιμος Πλανούδης, εκφράζεται με το ποίημα που αφιέρωσε στον αρχαίο γεωγράφο «Εἰς ἔπαινον Πτολεμαίου» και υπάρχει σε τέσσερα χειρόγραφα του Πλανούδη, μη γεωγραφικού περιεχομένου²⁴⁷.

---

²⁴² Βλ. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Paris 1924, σ. 131. Βλ. Επίσης, Spyr. P. Lambros, *Catalogue of Greek manuscripts on mount Athos*, Cambridge 1895.

²⁴³ Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Ἀθήναι (ΑΣΤΗΡ) 1959, σελ. 63

²⁴⁴ Βλ. Aubrey Diller, *Codices Planudei* στο *Studies in Greek manuscript tradition*, ὁ.π., σελ. 296.

²⁴⁵ Ο Μάξιμος Πλανούδης, πριν γίνει μοναχός υπηρέτησε στην αυλή του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, πιθανόν με το αξίωμα του γραμματικού. Βλ. Socrates Kougeas, *Analecta Planudea*, ὁ.π., σελ. 109.

²⁴⁶ Βλ. Λεονόρα Ναβάρι, *Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις καὶ τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα*, ὁ.π., σελ. 48.

²⁴⁷ *Θαῦμα μέγα χθονίοιο περίτροχον ἄντυγα κόσμου*

*πῶς σοφίη Πτολεμαῖος ὑπ' ὄψιν ἤγαγε πᾶσαν,
ὡς εἶ τις μίαν ἔγραφεν ἐν πινάκεσσι πολίχνην.
Οὐ μὲν ἐγὼ τοιοῦτον εἶδον ποτὲ πέπλον Ἀθήνης
δαίδαλα πάντα φέροντα πολύχροα καὶ κατὰ κόσμον,
οἶην τὴν δ' ἐννόησα Γεωγραφίην ἐρατεινήν,
εὐθρονον, εὐκατάμεικτον, ἀληθέα μάρτυσι πολλοῖς,
τοὶ πολλῶν μερόπων εἶδον ἄστεα καὶ νόον ἔσχον.
Καὶ δροσερὸν λιβάσι μὲν ἰδὼν λειμῶνα τις ἤδη
εἰαρινοῖς βρίθοντα μέτ' ἄνθεσι τέρψιν μὲν ὄσσε
καὶ κραδίην ἐχάρη μέγα θαύματι κέρσας;
Ἄλλ' οὐδὲν μετόπισθεν ἐκείθεν ἐδρέψατο κέρδος.
Εἰ δὲ τις ὄμμα βάλησι νόον περιεργον ἐρείσας
τῆδε Γεωγραφίην, τάχ' ἂν οὐ μέμψαιτο ἑαυτῷ.*

Ο κώδικας, είναι περγαμηνός, μεγάλου μεγέθους, σχήματος 8^{ου} με διαστάσεις 35,3/36 X 25/26,7 εκ.²⁴⁸ και αποτελείται από 40 τεύχη, σύνολο

Ἄμφ' ὀλίγω καμάτω γὰρ ὄλης ἀνεμάξατο γαίης
σχῆμα, θέσιν, σχέσιος τ' ἀλλήλων χωρὶς ἐκάστου
καὶ ποταμῶν προχύσεις, πόλιων, ὀρέων τε κελεύθους,
ἐνθα θ' ὄσσα νέμοιτο καὶ Ἀμφιτρίτη μετὰ νήσων.
Ἐν δὲ τι ἐξερέω, σὺ δ' ἐν φρεσὶ βάλλεο σῆσι,
μὴ σὲ παραπλήξειε ποιήσεως οὐνομα σεμνόν,
αἴκε μὲν ὠκεανοῖο βαθὺν ῥόον ἐνθάδε λεύσσης
γῆν μετροῦντα πρὸς πᾶσαν ἀπειρεσίησιν ἐρωαῖς
κλέπτειν ἀτρεκίην γὰρ ἀεὶ φιλέουσι ποηταὶ
ψευδαλέοις ἐπέεσσι καὶ ἀλλοκότοις ἐνὶ μύθοις.

Ἱστορίη σὺ δὲ μούνη πείθεό μοι Πτολεμαίου,
ὅττι καὶ ἀξιόπιστος ἀνήρ προσφερέστατος αὐτῶν,
οὐδὲ μιν οὐδαμόθεν Διονυσίω αὐτὸς εἴσκω.
Τῶνδε μὲν οὖν ἄλις. Ἔργον ἀτὰρ τόδε τηλίκον οἶον
νηρίθμοις ἐτέεσι κεκευθμένον οὐποτ' ἐραστοῦ
ἔμμορεν, ὅς φιλόκαλον ἔχων κέαρ ἐς φάος αὐτὸ
ἦσι φιλοφροσύνησιν ἐφωρμήθη προενεγκεῖν.
Ἀλλὰ θεοστέπτοιο μένος μεγάλου βασιλῆος
Ἀνδρονίκου Ῥωμαίων ἡγητῆρος ἀγανοῦ
οἶον ἀνέπλασεν ἂν τις ἐλευθερίησι λογισμῶν
κάρτα φιλοῤῷμαῖος ἀνακτορέης τύπον εἰκὸς
ἔσσυτο. Καὶ προὔτρεψατο θῆμιον ἀνδρ' ἐπὶ τῶδε
ποιμένα τὸν πόλις ἔσχεν Ἀλεξάνδροιο θεοειδῆ,
οἷα σοφὸν καὶ τηλεδαπῶν ἐπίστορα χωρῶν,
ὅς καὶ τούτου ἔκητι πόνον ἐνεδέξατο πουλύν.
Τέρμα δ' ἐπισταμένως πινυτῶς τὰ' ἐπεθήκατο τῶδε
λίσσόμενος βασιλῆα Θεὸν πάλιν οὐρία γαίης
Ῥωμαίων πλατύναι ἅτ' ἐνὶ προτέροισι βασιλεῦσιν.
Ἀλλὰ σὺ χαῖρε, μέγα κράτος ἔξοχον Ἀysonίηων,
ἀγλαῖη χαρίτων φιλίη τε κεκασμένε Μουσῶν,
ὅττι χρόνοις σοῖς ἔργον τηλίκον ἐξαφάνθη
σπουδῆ ὑμετέρη καὶ σοι κλέος ἔσσεται αἰεὶ

καὶ χάρις ὀψιγόνοισι μέτ' ἀνδράσιν εἵνεκα τοῖο. Βλ. Λεονόρα Ναβάρι, Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις καὶ τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα ὁ.π., σελ. 50, 51. Τους εἴκοσι τελευταίους στίχους ἔχει δημοσιεύσει ὁ Σωκράτης Κουγέας στὸ *Byzantinische Zeitschrift* 18, Leipzig, 1909, στὸ ἀρθρο τοῦ *Analecta Planudea*, p. 118.

²⁴⁸ Βλ. Σωτήρης Ν. Καδᾶς, Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655), ὁ.π., σελ 7. Κατὰ τὸν Μητροπολίτη Σωφρόνιο Ευστρατιάδη στὸ Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, Paris 1924, σ. 131, οἱ διαστάσεις τοῦ χειρογράφου εἶναι 35 X 24, γιὰ τὸν Γεράσιμο Συμυρνάκη στὸ *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, εκδ. Πανσέληνος, Καρυές Ἁγίου Ὄρους 1988, σ. 445, οἱ διαστάσεις εἶναι 37 X 25 εκ., καὶ γιὰ τὸν Diller στὸ ἀρθρο τοῦ *The Vatopedi manuscript of Ptolemy and Strabo*, οἱ διαστάσεις τοῦ χειρογράφου εἶναι 25 X 35 εκ.. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ στη μέτρηση οφείλεται στὸ ὅτι «... ἡ κοπὴ τῶν φύλλων εἰς τὰ χειρογράφα εἶναι συνήθως ἀκανόνιστος [...] ἡ μέτρηση δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής...». Βλ. Λίνου Πολίτη, Ὁδηγὸς Καταλόγου Χειρογράφων, Ἀθῆναι 1961, σελ. 9.

299 φύλλα²⁴⁹. Η «Γεωγραφική Ὑφήγησις» καταλαμβάνει τα φφ. 1α – 54β. Το κείμενο είναι γραμμένο σε μια στήλη και καταλαμβάνει χώρο ίσο με 25,5/27,5 X 18/20 εκ. του φύλλου. Είναι μοιρασμένο σε 37 έως 47 στίχους και έχει χρησιμοποιηθεί μελάνι χρώματος μαύρου για το κυρίως κείμενο και κόκκινο για τους τίτλους των ενοτήτων και τα αρχικά γράμματα κάθε παραγράφου. Είναι λιτό στην εμφάνισή του, χωρίς, κοσμήματα, εικόνες και σχεδιασμούς.

Το τμήμα της «Γεωγραφικής Ὑφήγησεως» που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, και των επισκεπτών,²⁵⁰ είναι αυτό που περιέχει τους πίνακες – χάρτες. Στο χειρόγραφο, το οποίο ανήκει στην ομάδα με τους 27 χάρτες, υπήρχαν αρχικά είκοσι έξι χάρτες χωρών των τριών ηπείρων, (δέκα της Ευρώπης, τέσσερις της Β. Αφρικής, δώδεκα της Ασίας) και ένας χάρτης της οικουμένης, συγκεντρωμένοι στα φφ.34r – 54v στο τέλος του VIII βιβλίου της «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως». Σήμερα, στο χειρόγραφο που βρίσκεται στη Μονή Βατοπαιδίου, περιέχονται μόνο είκοσι πέντε χάρτες. Οι τρεις πρώτοι χάρτες, του χφ, δύο ολόκληροι και ένας μισός, (της οικουμένης – ολόκληρος, των βρετανικών νησιών – ολόκληρος και το αριστερό μέρος του χάρτη της Ιβηρικής χερσονήσου), περιέχονται στο τμήμα του κώδικα Add. 19391 που βρίσκεται στο Λονδίνο²⁵¹.

Οι χάρτες είναι σχεδιασμένοι σε επιφάνεια με χαραγμένους παράλληλους και μεσημβρινούς και με οριζόντια και κάθετη κλίμακα μοιρών. Δεν διαθέτουν χρωματική ποικιλία. Με αποχρώσεις του κίτρινου και του καφέ είναι χρωματισμένη η στεριά, με γαλάζιο οι θάλασσες, οι ποταμοί και οι λίμνες και με πράσινο τα βουνά.

Η χρονολόγηση του κώδικα αποτέλεσε πρόβλημα κατά το παρελθόν, καθώς, έχουν δοθεί διαφορετικές χρονολογήσεις²⁵². Η

---

²⁴⁹ Με βάση την αρίθμηση που έγινε από τον Ιάκωβο τον Βατοπαιδινό το 1858, ο κώδικας παρουσιάζεται με 296 φύλλα. Υπάρχει όμως διπλή αρίθμηση στο φύλλο 66. Για περισσότερα, βλ. Σωτήρης Καδάς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου* (αρ. 655), ὄπ.π., σ. 7.

²⁵⁰ Τα συγκεκριμένα φύλλα είναι περισσότερο φθαρμένα από τα υπόλοιπα, ένδειξη του θαυμασμού των επισκεπτών. Βλ. και A. Diller, *The Vatopedi manuscript ...* ὄπ.π., σελ. 177.

²⁵¹ Βλ. Σωτήρης Καδάς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου* (αρ. 655), ὄπ.π., σελ.17 – 19. Βλ. επίσης, Περσεφόνη Παγωνάρη – Αντωνίου, *Οἱ χάρτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου*, ὄπ.π., σελ.130 -131 σημ. 34.

²⁵² Ο Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ὄπ.π. σ. 131, υποστηρίζει ότι ο κώδικας γράφτηκε τον 13^ο αι., ο Γ. Συμρνάκης, ὄπ. π. σελ. 445, επίσης τον 13^ο αι., ο Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript...*, ὄπ.π., σελ 174, τον 14^ο αι., ο O.A.W.Dilke, *Greek and Roman maps*, ὄπ.π. σελ. 198 τον 14^ο αι., ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός, *Χρονικὸν περὶ τῆς Ἱερᾶς καὶ Σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους*, π. «Μακεδονικά», τόμ. 12^{ος} (1972), σελ. 98, τοποθετεί τον κώδικα στον 11^ο ή 12^ο αι., ο Παναγιώτης Κ. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, ὄπ.π., σελ. 456, στον 13^ο αι.

επικρατέστερη και πιθανότερη είναι αυτή που δόθηκε με βάση τη σύγκρισή του με άλλους σύγχρονους προς αυτόν κώδικες (Urb.gr. 82 και 83 και Seragl. 27 και 57) του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αι., και αποφαίνεται ότι το χειρόγραφο ράφτηκε γύρω στο 1300 μ. Χ.²⁵³.

Σε ό,τι αφορά στον γραφέα του κώδικα υπάρχουν επίσης, διαφορετικές εκδοχές. Ο Σωκράτης Κουγέας υποστηρίζει ότι γραφέας του κώδικα είναι ο ίδιος ο Πλανούδης. Ως επιχείρημα, προβάλλει το επίγραμμα που υπάρχει στον Codex Ambros. A 119 : «*Τοῦ ἀγιωτάτου καὶ σοφωτάτου κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη εἰς τὸ διάγραμμα τοῦ Πτολεμαίου ὃ αὐτὸς ἀπὸ τῆς βίβλου τοῦ Πτολεμαίου μὴ παρὰ τινος λαβὼν ἀρχὰς διενόησατο καὶ διέγραψεν*», καθώς και το επίγραμμα: «*Ἡελίοιο φανέντος ἀπεκρύφθη σέλας ἄστρον / καὶ σφετέρην ἀκτῖνα θοῶς ἀνεσεύρασε μῆνη, / Ἦδε γεωγραφίη δὲ νεώτατον ἄρτι φανείσα / πάσαις ταῖς προτέραις ζοφερὴν ἐπέθηκε καλύπτρην*», το οποίο έγραψε ο Πλανούδης αφού συμπλήρωσε το αντίτυπο της «Γεωγραφικῆς Ὑψηγήσεως» με τον χάρτη²⁵⁴. Από την άλλη, οι ερευνητές που έχουν εξετάσει διεξοδικά το θέμα του γραφέα, υποστηρίζουν με βεβαιότητα ότι οι γραφείς του κώδικα είναι δύο διαφορετικοί, όχι όμως ο Πλανούδης²⁵⁵.

Ο χρόνος που έφτασε στο Άγιο Όρος ο κώδικας δεν μας είναι γνωστός. Η πρώτη αναφορά γίνεται το 1543, όταν ο Κερκυραῖος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός επισκέφθηκε το Άγιο Όρος²⁵⁶ και αντέγραψε κάποια βιβλία από τις «Χρηστομάθειες» του Στράβωνα. Έγραψε, επίσης, σημειώσεις στη «Γεωγραφία» του Πτολεμαίου και σχεδίασε χάρτη της «ελληνικῆς χώρας», στον οποίο, ωθούμενος από τις ανθρωπιστικές του ιδέες, κατέγραψε και συνδύασε τα αρχαία τοπωνύμια με τα νέα, καθώς επιθυμούσε να ταυτίσει την αρχαία με τη νεότερη Ελλάδα²⁵⁷.

Οι επόμενες μαρτυρίες για την παρουσία του κώδικα στη βιβλιοθήκη της Μονῆς του Αγίου Όρους, προέρχονται από τον E. Zachariä

---

²⁵³ Βλ. Σωτήρης Καδᾶς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου* (αρ. 655), ὁ.π., σελ. 11.

²⁵⁴ Βλ. Socrates Kougeas, *Analecta Planudia*, ὁ.π., σελ. 116, 117. Βλ. επίσης, Cyrillo Salvatore, *Codices Graeci MSS, Regiae Bibliothecae Borbonicae*, tom. I, Neapoli MDCCCXXVI (1826), sel. 344.

²⁵⁵ Βλ. Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript of Ptolemy and Strabo*, ὁ.π., σελ. 175.

²⁵⁶ Από την επίσκεψή του αυτή στη Θεσσαλία και στο Άγιο Όρος ο Ν. Σοφιανός αποκόμισε πάνω από τριακόσια χειρόγραφα, για λογαριασμό του πρέσβευς του Καρόλου Ε' στη Βενετία Hurdado de Mendoza, τα οποία σήμερα βρίσκονται στην Βιβλιοθήκη του Εσκοριάλ -Ισπανία. Για περισσότερα βλ. Χρήστος Γ. Πατρινέλης, «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό», Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1991, τόμ. 9Α, σελ. 346-347. - Παναγιώτης Κ. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος [Αθωνική Πολιτεία - Ἱστορία - Τέχνη - Ζωή]* -, Αθήνα (έκδ. Ἐποπτεία) 1987, σελ. 452.

²⁵⁷ Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὁ.π., σελ. 115 -116. Το αντίγραφο του Σοφιανού είναι ο κώδικας Cambridge University Library gr. II 38. Για περισσότερα βλ. Σωτήρης Καδᾶς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου* (αρ. 655), ὁ.π., σελ. 22 σημ 58.

τον Ιούνιο του 1838 και από τον Ρώσο κόμη Ορλώφ Δαβίδωφ (Davidov) το 1840. Στη συνέχεια, επισκέφτηκε τη βιβλιοθήκη της Μονής Βατοπαιδίου ο Μηνάς Μινωίδης, απεσταλμένος της γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης. Κατά την επίσκεψή του, απέσπασε 7 φύλλα από τον κώδικα²⁵⁸, τα οποία μετέφερε με πολλούς ακόμη κώδικες στο Παρίσι.

Το 1846 περιέγραψε τον κώδικα και ο Ρώσος αρχιμανδρίτης και συλλέκτης χειρογράφων, Πορφύριος Uspenski.

Το 1853, ένας ακόμη Έλληνας, ο Κ. Σιμωνίδης, επισκέπτεται το Άγιο Όρος και αφαιρεί από τον κώδικα άλλα 21 φύλλα, τα οποία βρίσκονται σήμερα στο Λονδίνο και περιέχονται στον κώδικα Add. 19391²⁵⁹. Το χειρόγραφο έγινε γνωστό με την έκδοση που πραγματοποίησε, ύστερα από την επίσκεψή του στο Άγιο Όρος, το 1867, ο Ρώσος P. von Sevastianov²⁶⁰, σύμβουλος του αυτοκράτορα της Ρωσίας και μέλος της γεωγραφικής ρωσικής εταιρείας, μαζί με τον Langlois. Η «φωτολιθογράφηση» αυτή, που ήταν και η πρώτη πανομοιότυπη έκδοση του Α' μέρους του «ελλιπούς» χειρογράφου, προκάλεσε το ενδιαφέρον σημαντικών ερευνητών της σύγχρονης εποχής. Το 1865, δημοσίευσε περιγραφή του χειρογράφου και τον χάρτη της Σαρματίας²⁶¹ ο επίσκοπος Ciriginskij.

Σήμερα, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το πλήρες κείμενο της «Γεωγραφικής Υφήγησεως», χάρη στην αναστατική έκδοση του κώδικα από τις εκδόσεις «Μίλητος», που πραγματοποιήθηκε το 1998· η έκδοση αυτή περιλαμβάνει το χειρόγραφο της Μονής Βατοπαιδίου, που φέρει μάλιστα την υπογραφή στο τέλος του ηγούμενου Εφραίμ και το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου στη Βενετία.

---

²⁵⁸Βρίσκονται στον σημερινό Suppl. 443A κώδικα στο Παρίσι. Βλ. Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript...* ὅπ.π., σελ. 175.

²⁵⁹ Από τον κώδικα έχουν αφαιρεθεί συνολικά, 28 φύλλα, από τα οποία τα 8 λείπουν από τη «Γεωγραφικήν Υφήγησιν» του Πτολεμαίου και βρίσκονται τώρα σε συλλογές του εξωτερικού. Βλ. Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript...* ὅπ.π., σελ. 175.

²⁶⁰Βλ. Aubrey Diller, *The Vatopedi manuscript...* ὅπ.π., σελ. 175. Για τις κακουχίες και τον κόπο που κατέλαβε ο Ρώσος διπλωμάτης κατά την παραμονή του στο Άγιο Όρος. Βλ. Ch. Daremberg, *Αντιγραφή Χειρογράφων*, π. «Πανδώρα», τόμ. 9^{ος}, Αθήνα 1859, σελ.191 – 195.

²⁶¹ Βλ. περισσότερα για την ιστορία του χειρογράφου, Σωτήρης Καδάς, *Ο κώδικας του Πτολεμαίου της Βιβλιοθήκης της Μονής Βατοπαιδίου (αρ. 655)*, ὅπ. π. σελ 22 – 24.

Κεφάλαιο Π.4

Ο κώδικας 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας.

Μεγάλη συνάφεια παρουσιάζει ο κώδικας Athous Vatop. gr. 655 με τον Marc. gr. 388, κώδικα του 15^{ου} αι. που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας²⁶². Ο κώδικας 388 δημιουργήθηκε στο εργαστήριο του Βησσαρίωνα, τη «Βησσαριώνειο Ακαδημία»²⁶³, από τον Έλληνα κωδικογράφο Ιωάννη Ρώσο²⁶⁴. Ο Βησσαρίων, συλλέκτης ελληνικών κειμένων-χειρογράφων και γνώστης της επιστημονικής Γεωγραφίας των Μαθηματικών και της Αστρονομίας²⁶⁵, ανέθεσε στον Έλληνα κωδικογράφο, την αντιγραφή του συγκεκριμένου κώδικα. Για την αντιγραφή του χρησιμοποιήθηκαν ο κώδικας Marcianus gr 516 που περιείχε είκοσι δύο χάρτες, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι ανήκε στον

---

²⁶² Η Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας αναγέρθηκε με σκοπό να στεγάσει τη συλλογή των βιβλίων του Βησσαρίωνα, ο οποίος το 1468, με διαθήκη του, δωρίζει τη βιβλιοθήκη του στην Ενετική Γερουσία με το σκεπτικό να είναι προσιτή σε κάθε Έλληνα που καταφεύγει για σπουδές στην Εσπερία. Το 1469 τα βιβλία, 900 τόμοι, στάλθηκαν στη Βενετία. Μόνημνη στέγη, ωστόσο, βρήκαν το 1574 αφού είχε αναγερθεί ειδικά γι' αυτό το σκοπό η Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Βλ. γενικά, Αχιλλέας Κύρου, *Βησσαρίων ο Έλληνας*. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ. 31 και σημ. 2, Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνα (έκδοθεν υπό Γεωργίου Π. Κρέμου), 1872, σελ. 35.

²⁶³ «τὸ ἐπὶ τοῦ Κυριναλίου λόφου μέγαρον τοῦ ἦτο γενικὸν καταφύγιον τῶν ἐπὶ παιδείᾳ διαπρεπόντων Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν...». Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ. 31.

²⁶⁴ Ο Ιωάννης Ρώσος, γεννήθηκε στην Κρήτη κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αι. και μετέβη στην Ιταλία όπου για σαράντα χρόνια (1455 - 1499), εξασκούσε το επάγγελμα του καλλιγράφου σε διάφορες πόλεις της γειτονικής χώρας. Το 1501 προσελήφθη από τον Άλδο Μανούτιο και ως μέλος της Ακαδημίας του, αντέγραψε και διακόσμησε πολλούς κώδικες. Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ. 111.

²⁶⁵ Ο Βησσαρίων κατείχε ελληνικό χειρόγραφο της «Μεγάλης Μαθηματικῆς Συντάξεως» του Πτολεμαίου, το οποίο έφερε μαζί του στη Δύση και με αυτό τον τρόπο έκανε γνωστή στους Ευρωπαίους την ελληνική Αστρονομία.

Επίσης, «διήκουσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη τοῦ περιλαλήτου Πλήθωνος, ὑφ' οὗ τακτικῶς ἐπαιδεύθη πάσας τὰς ἐπιστήμας, καὶ ἰδίως τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικά». Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ. 26. Βλ. επίσης, Αρχιμανδρίτης Παρθένιος, *Βησσαρίων ὁ Καρδινάλιος*, Alexandrie, Imprimerie Du Commerce, 1957, σελ. 14.

Όταν βρέθηκε στη Βιέννη, στα πλαίσια των ταξιδιών που έκανε ως καρδινάλιος στους Ευρωπαίους ηγέτες για την υλοποίηση της χριστιανικής σταυροφορίας, συνάντησε τους αστρονόμους Γκεοργκ Αουνπεκ και Ιωάννη Μύλλερ, οι οποίοι, μετά τη γνωριμία τους με το κείμενο του Πτολεμαίου και τις γνώσεις του Βησσαρίωνα, προχώρησαν στην σύνταξη εκ νέου του πτολεμαϊκού έργου και στην προαγωγή γενικότερα της Αστρονομίας στην Ευρώπη. Βλ. Μαρίνο Ζόρτσι, *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφική Υφήγησις, Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, όπ.π., εισαγωγικά κείμενα, σελ. 5,6,7.

Βησσαρίωνα²⁶⁶, ο κώδικας Laurent. gr. Conv. Suppr. 626 απόγραφο του Vatic. Urb. gr. 82 και ο κώδικας Vatic. gr. 177 ο οποίος ανήκε στον Μάξιμο Πλανούδη. Σε ό,τι αφορά στο κείμενο, ο Marc. gr. 388, παρουσιάζει ομοιότητες με τον Vatic. gr. 177 και σε ό,τι αφορά στους χάρτες, φαίνεται να εξαρτάται από τον Marc. gr 516. Η συγκεκριμένη μορφή – παραλλαγή, με τους 27 χάρτες που περιέχει ο 388, έφτασε στη Δύση στις αρχές του 15^{ου} αι. όταν ο Palla Strozzi απέκτησε, από τον δάσκαλό του Εμμανουήλ Χρυσολωρά, κώδικα της «Γεωγραφικής Ύφηγησης» με 27 χάρτες τον οποίο είχε επεξεργαστεί ο Μ. Πλανούδης²⁶⁷. Ο κώδικας αυτός θεωρείται βέβαιο ότι είναι ο Vatic. Urb. gr. 82²⁶⁸.

Ο κώδικας 388 είναι μεγάλου μεγέθους σε σχήμα άτλαντα και αποτελείται από 110 φύλλα περγαμηνής άριστης ποιότητας, τα οποία συγκροτούν 11 τεύχη (ένα τριάδιο χωρίς αρίθμηση στην αρχή, δύο πεντάδια, δύο εξάδια και έξι πεντάδια στη συνέχεια)²⁶⁹.

Ο χρόνος γραφής του χειρογράφου φαίνεται να είναι το έτος 1454²⁷⁰. Το διάστημα αυτό, 1450 – 1455, ο Βησσαρίων βρισκόταν στη Μπολόνια ως επίσκοπος Τούσκλων και μερίμνησε ιδιαίτερα για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του με έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, τα οποία αντέγραφαν οι περίφημοι αντιγραφείς του εργαστηρίου του.

Κάποιες σημειώσεις, όπως οι συμπληρώσεις τοπωνυμίων, το κτητορικό σημείωμα, καθώς και ο χαρακτηρισμός του χειρογράφου από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα, ως «άριστον», αποδεικνύουν την προσωπική επίβλεψη του καρδινάλιου και την ικανοποίησή του από το αποτέλεσμα. Στο φ. 1ν υπάρχει το κτητορικό σημείωμα του Βησσαρίωνα στα ελληνικά και στα λατινικά: «Ἐν τόπω μθ'. Γεωγραφία Πτολεμαίου ἐζωγραφισμένη πάσας τούς τῆς οἰκουμένης πίνακας. Κτῆμα Βησσαρίωνος καρδινάλεως τοῦ τῶν Τούσκλων».

Στο εσώφυλλο, υπάρχει θαυμαστή παράσταση με τη μορφή του Πτολεμαίου, μέσα σε περίτεχνο λεπτότατο σχέδιο με έντονους χρωματισμούς. Ο αρχαίος γεωγράφος και αστρονόμος παριστάνεται με βασιλικό μανδύα και επιβλητικό στέμμα στο κεφάλι, κρατώντας έναν αστρολάβο. Ο «εστεμμένος αστρονόμος» στέκεται όρθιος, πλαισιωμένος

---

²⁶⁶Βλ. Σούζυ Μαρκόν, *Ο πολυτιμότερος Πτολεμαίος του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος, στον τόμο Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφική Ύφήγησις, Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ὄπ.π., εισαγωγικά κείμενα, σελ. 11 – 21.*

²⁶⁷Βλ. Σούζυ Μαρκόν, *Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ὄπ.π., σελ. 20.*

²⁶⁸Βλ. Aubrey Diller, *Studies in Greek manuscript tradition, The Greek Codices of Palla Strozzi and Guarino Veronese, ὄ.π., σελ. 313 -321.* Βλ. επίσης, Σωτήρης Καδάς, *Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655), ὄ.π., σελ 21.*

²⁶⁹Βλ. Σούζυ Μαρκόν, *Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ὄ.π., σελ. 12.*

²⁷⁰Βλ. Σούζυ Μαρκόν, *Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ὄπ.π., σελ. 12.*

από αστρονομικά όργανα και βιβλία. Η εικόνα είναι υπερβολικά γεμάτη με γοθτικά χρωματιστά κτίρια που μοιάζουν μυθικά. Την παράσταση συμπληρώνει ένα τμήμα γαλάζιου ουρανού στο πάνω μέρος. Κάτω από την παράσταση, με χρυσά γράμματα, υπάρχει στα ελληνικά και στα λατινικά, το «Ἐπιγράμμα ὅπερ εἶπε Πτολεμαῖος εἰς ἑαυτόν»:

«Οἶδ' ὅτι θνητὸς καὶ ἐφήμερος, ἀλλ' ὅταν ἄστρον
Μαστέω πυκινὰς ἀμφιδρόμους ἔλικας,
οὐ ἔτ' ἐπιψάυω γαίης ποσίν, ἀλλὰ παρ' αὐτῶ
Ζηνί, θεοτρεφῆος πίμπλαμαι ἀμβροσίης.»

Στο φ. 1r, στην κορυφή, μια μικρή περίτεχνη παράσταση πλαισιώνει τον τίτλο: «ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ὙΦΗΓΗΣΕΩΣ ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ». Ακολουθούν τα περιεχόμενα του πρώτου βιβλίου και στο τέλος του πρώτου φ. υπάρχει το έμβλημα του Βησσαρίωνα· οι δύο βραχίονες με ρούχο διαφορετικού χρώματος ο κάθε ένας, οι οποίοι κρατούν έναν, τον ίδιο, σταυρό. Είναι η αποτύπωση των ιδεών του καρδινάλιου, ο οποίος, σε όλη του τη ζωή πάλεψε για την ένωση των δύο Εκκλησιών και υποστήριξε με πάθος τη θέση των ουμανιστών – υπήρξε και ο ίδιος εργάτης ακούραστος του κινήματος - για τη σχέση Ανατολής - Δύσης. Το έμβλημα είναι πλαισιωμένο από υψηλής τέχνης πολύχρωμη και πολύπλοκη μικρογραφία.

Το κείμενο της «Γεωγραφικής Ὑφηγήσεως», είναι γραμμένο με επιμελημένη γραφή και έχει χρησιμοποιηθεί μελάνι μαύρου χρώματος για το κυρίως κείμενο και κόκκινου για τον τίτλο κάθε κεφαλαίου. Το πρώτο γράμμα κάθε παραγράφου είναι μαύρου χρώματος, σχεδιασμένο περίτεχνα και ενταγμένο στο κείμενο.

Στο περιθώριο της γραμμένης επιφάνειας είναι σχεδιασμένα από τους καλλιτέχνες που επιμελήθηκαν τη διακόσμηση του κώδικα, περίπλοκα σχέδια που συνδυάζουν την φλωρεντιανή τέχνη²⁷¹ με τη βυζαντινή γραφή. Τα χρώματα είναι έντονα, με επιβλητικότερο το χρυσαφί, ενώ, σε ολόκληρο το σχέδιο – όπως και σε άλλες μικρογραφίες του κώδικα – αφήνεται ανάμεσα σε περίπλοκους σχηματισμούς να διαφαίνεται το ολόλευκο της περγαμηνής (σε αρνητικούς σχεδιασμούς). Σημαντικό μέρος στη διακόσμηση του κώδικα κατέχουν τα πρωτογράμματα τα οποία βρίσκονται στην αρχή κάθε κεφαλαίου. Είναι πολύπλοκα διακοσμητικά συμπλέγματα με έντονους χρωματισμούς.

Ο κώδικας, εκτός από το κείμενο, που δεν διαφέρει από το κείμενο του βατοπαιδινού χφ, περιλαμβάνει και 27 χάρτες· έναν παγκόσμιο, στο τέλος του VII βιβλίου, και 26 τοπικούς, στο VIII βιβλίο. Δέκα για την Ευρώπη, τέσσερις για την Αφρική και δώδεκα για την Ασία.

---

²⁷¹Βλ. Σούζυ Μαρκόν, *Ο ελληνικός κώδικας 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας*, ὅπ.π., σελ. 12.

Όλοι οι χάρτες είναι σχεδιασμένοι με απλές, σχεδόν βιαστικές, γραμμές που δεν διαγράφουν λεπτομέρειες. Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι έντονα – όπως σε όλα τα σχέδια του κώδικα. Έντονο γαλάζιο χρησιμοποιήθηκε για τις υδάτινες επιφάνειες, ωκεανούς, θάλασσες, πελάγη, κόλπους, ποταμούς, λίμνες. Με πράσινο χρώμα, επίσης έντονο, είναι χρωματισμένα τα όρη, τα οποία ο καλλιτέχνης έχει σχεδιάσει χωρίς ιδιαίτερους σχηματισμούς, με απλές χοντρές γραμμές, συνεχόμενες για τις οροσειρές. Οι ονομασίες των στοιχείων σε κάθε χάρτη, ωκεανών, θαλασσών, πελάγων, κόλπων, ποταμών, λιμνών χωρών, είναι γραμμένες με χρυσά γράμματα.

Ο «πίνακας» της οικουμένης είναι σχεδιασμένος σε κωνική προβολή, ενταγμένος σε ορθογώνιο σχήμα. Στο περιθώριο που δημιουργείται έξω από το σχέδιο του χάρτη και έως τα όρια του ορθογώνιου πλαισίου υπάρχουν μορφές ανέμων, κατάλληλα τοποθετημένες, στον σωστό προσανατολισμό που ο κάθε ένας από αυτούς αντιπροσωπεύει. Ο Βορράς (Βόρειος, Βορειοανατολικός), ο Ζέφυρος (Δυτικός), ο Θρασκίας (Βόρειος, Βορειοδυτικός), ο Λιψ (Δυτικός, Νοτιοδυτικός), ο Ιάπυξ (Δυτικός, Βορειοδυτικός), ο Απαρκτίας (Βόρειος), ο Καικίας (Ανατολικός, Βορειοανατολικός), ο Νότος (Νότος), ο Λιβόνοτος (Νότιος, Νοτιοδυτικός), ο Αφηλιώτης (Ανατολικός), ο Εύρος (Ανατολικός, Νοτιοανατολικός) και ο Ευρόνοτος (Νότιος, Νοτιοανατολικός).

Στον ίδιο χώρο ανάμεσα στους ανέμους και στα χρυσοποίκιλτα περίπλοκα σχέδια έχουν τοποθετηθεί τα σύμβολα των 12 ζωδίων με την ονομασία του το καθένα (Αιγόκερως, Υδροχόος, Ιχθύες, Κριός, Ταύρος, Δίδυμοι, Καρκίνος, Λέων, Παρθένος, Ζυγός, Σκορπιός, Τοξότης).

Μέρος Γ'

Η Παιδεία κατά την Οθωμανική περίοδο.

Κεφάλαιο I

Η παιδεία στην Ελλάδα κατά την Οθωμανική περίοδο.

Η Άλωση της Πόλης, το 1453, είχε πολλαπλές συνέπειες όχι μόνο για τους Έλληνες και τον Ελληνισμό αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο. Η οθωμανική κυριαρχία, σε όλες τις φάσεις της Ιστορίας της, ανήκει στις περιόδους της λεγόμενης μακράς διάρκειας. Η κατάκτηση των ελληνικών περιοχών από τους Οθωμανούς ολοκληρώθηκε, το 1461, όταν το δεσποτάτο του Μυστρά και η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας γίνονται οθωμανικές κτήσεις²⁷².

Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στους κατακτημένους Έλληνες ήταν εθνικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Η απώλεια της ανεξαρτησίας τους έφερε ανατροπές και αναστάτωση σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Οι εμπορικές-οικονομικές δραστηριότητες πάγωσαν και αφανίστηκε η αστική τάξη, έμποροι και βιοτέχνες, που είχε αναπτυχθεί από πολύ νωρίς στη βυζαντινή κοινωνία. Σημαντικό μέρος του πληθυσμού μετακινήθηκε προς την περιφέρεια και απομονώθηκε, λόγω της αποκεντρωτικής τάσης των πασάδων και της οργάνωσης των τσιφλικιών. Μεγάλο πλήγμα δέχτηκε και η πνευματική ζωή των Ελλήνων. Η ανάπτυξη της παιδείας και του πολιτισμού που είχε επιτευχθεί κατά την «Παλαιολόγεια Αναγέννηση», γνώριζε τώρα τη φθορά και το μαρασμό. Τα σχολεία έκλεισαν²⁷³, το ενδιαφέρον για την πνευματική καλλιέργεια αναστάλη και πολλοί Έλληνες λόγιοι διέφυγαν στη Δύση²⁷⁴ παίρνοντας μαζί τους τα χειρόγραφα που είχαν διασωθεί από τους βανδαλισμούς του κατακτητή.

Η πρώτη αυτή ζοφερή περίοδος, η «περίοδος των επιβιώσεων»²⁷⁵, κατά την οποία οι υπόδουλοι προσπαθούν να επιλύσουν προβλήματα εγκατάστασης, επιβίωσης και ασφάλειας, διήρκεσε ως τα τέλη του 16^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα. Σε όλη αυτή την περίοδο, σχολεία

---

²⁷² Μέχρι το 1579, οι Οθωμανοί θα εκδιώξουν από τα νησιά τους Ιωαννίτες, τους Βενετούς και τους Γενοβέζους. Θα παραμείνει η Κρήτη στους Βενετούς, ως το 1699, οπότε θα συμπληρωθεί η Τουρκική κυριαρχία επί των ελληνικών εδαφών. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα (έκδ. Θεμέλιο) 1983⁷, σελ. 37 - 38.

²⁷³ Μετά την πτώση της Κων/πολης συνέχισαν να λειτουργούν τα σχολεία για οκτώ χρόνια στην ελεύθερη αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Βλ. Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὄπ.π., τόμ. Α', Προλεγόμενα, σελ. 10.

²⁷⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, (μτφρ. Χρῆστος Πατρινέλης), Αθήναι (έκδ. Γ. Φέξη), 1965, σελ. 60 και Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ὄπ.π., σελ. 4 - 6.

²⁷⁵ Βλ. Άλκης Ἀγγέλου, *Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας στίς ὑπόδουλες ἑλληνικές χώρες*, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Αθήνα (Ἐκδοτική Ἀθηνῶν) 1978, τόμ. Ι', σελ. 366, 367.

λειτουργούν στις ελληνικές βενετικές κτήσεις²⁷⁶, στην Κρήτη²⁷⁷, στο Ναύπλιο, στη Μονεμβασιά στην Κορώνη στα Ιόνια νησιά (Κέρκυρα) και σε κέντρα του εξωτερικού όπου είχαν εγκατασταθεί Έλληνες. Το 1514, ο πάπας Λέων Ι', ίδρυσε το «Ελληνικό Γυμνάσιο» στη Ρώμη²⁷⁸ με διευθυντή τον Ιανό Λάσκαρι και το 1577 από τον πάπα Γρηγόριο τον ΙΓ' ιδρύθηκε το «Ελληνικό Κολλέγιο» του Αγίου Αθανασίου²⁷⁹. Στα μέσα του ΙΖ' αι. στην Πάδοβα ιδρύθηκε το «Κωττουνιανόν Ελληνομουσείον» από τη διάθεση της περιουσίας του Ιωάννη Κωττούνιου και το 1662, με κληροδότημα του Κερκυραίου Θωμά Φλαγγίνη, το «Φλαγγίνειο Φροντιστήριο» στη Βενετία. Εκπαιδευτικά ιδρύματα όπου φοιτούσαν Έλληνες σπουδαστές λειτούργησαν και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, στεγασμένα πολλές φορές σε ορθόδοξους ναούς.

Παράλληλα, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης που εκπροσωπούσε όλους τους Βαλκάνιους λαούς και είχε λάβει από τον κατακτητή «προνόμια», όπως, το δικαίωμα να ασκεί ελεύθερα²⁸⁰ το έργο της λατρείας και της εκπαίδευσης των υπόδουλων²⁸¹, προσπάθησε να

---

²⁷⁶Βλ. Γεώργιος Πλουμίδης, *Η Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ. 60.

²⁷⁷Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, μετά το 1453, κατέφυγαν αρκετοί λόγιοι από τη Βασιλεύουσα, όπου δημιούργησαν εργαστήρια αντιγραφῆς χειρογράφων και δίδαξαν στα ανώτερα σχολεία και στην Ακαδημία του νησιού. Ὅσοι επιθυμούσαν τη συνέχιση των σπουδών τους, κατέφευγαν στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Η πνευματική ευημερία της Κρήτης, άλλαξε κατά τον 17^ο αι., το 1669, με την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς. Για τους λόγους για τους οποίους οι Έλληνες των βενετοκρατούμενων περιοχών σπούδαζαν αποκλειστικά στην Πάδοβα. Βλ. Γεώργιος Πλουμίδης, *Η Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου*, ὅπ.π., σελ. 59. Βλ. επίσης, Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, ὅπ.π., σελ. 55. - Ἄλκης Ἀγγέλου, *Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς χώρες*, ὅπ.π., σελ. 377, 378.

²⁷⁸ Βλ. Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, ὅπ.π., σελ. 135 – 136.

²⁷⁹ Για το «Ελληνικό κολλέγιο» της Ρώμης, πρβλ. το έργο του Ζαχαρία Τσιρπανλή *Τὸ Ἑλληνικὸ κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576 - 1700)*, Θεσσαλονίκη 1980.

²⁸⁰Δεν μπορούσε εκείνα τα πρώτα χρόνια ο κατακτητής να συνδέσει τη μόρφωση του λαού ή την πνευματική ανάπτυξη του λαού με την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και τον κίνδυνο που μπορεί να επιφύλασσε η πνευματική ωρίμανση του υπόδουλου Γένους. Για περισσότερα, βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς χώρες*, ὅπ.π., σελ. 367.

²⁸¹-Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ὅπ.π., σελ. 40,41 και Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, ὅπ.π., σελ.9.

-Ο πόλεμος των Οθωμανών με το Βυζάντιο δεν ήταν θρησκευτικός αλλά πολιτικός. Δέχονταν τους ανθρώπους έτσι όπως είναι, επειδή είχαν ανάγκη από ανθρώπινο δυναμικό για να ανταπεξέλθουν στις «δυσβάσταχτες υποχρεώσεις τους, εμπόριο, διακυβέρνηση, πόλεμο, στρατιωτική επιτήρηση...». Επίσης οι αλλόθρησκοι ήταν και πηγή εσόδων για τους κατακτητές (φόρους πλήρωναν μόνο αυτοί που δεν ήταν μουσουλμάνοι). Βλ. σχετικά, Fernand Braudel, *Ἡ Γραμματικὴ τῶν Πολιτισμῶν*, ὅπ.π., σελ. 124 και 134.

διασώσει την ορθόδοξη παράδοση²⁸² και να διατηρήσει την πνευματική ενότητα του Ελληνισμού. Οι συνθήκες, ωστόσο, ήταν τόσο δύσκολες που δεν ήταν δυνατό να υπάρξει οργανωμένη και συστηματική εκπαίδευση ούτε, ασφαλώς, κεντρικός προγραμματισμός που να ρυθμίζει τα θέματα της παιδείας. Ελάχιστοι ήταν οι λόγιοι²⁸³ που παρέμειναν στην υπόδουλη πατρίδα και ακόμη λιγότερα τα «μέσα» που είχαν στη διάθεσή τους. Τα σχολεία είχαν καταστραφεί και τα βυζαντινά χειρόγραφα είχαν μεταφερθεί στη Δύση. Αμυδρές εστίες, «λυχνάρια ἀραιότατα [...] μεταξύ παχυτάτου σκότους»²⁸⁴, της ελληνικής παιδείας διατήρησαν οι μοναχοί²⁸⁵, σε νάρθηκες ναών και σε μοναστήρια διδάσκοντας στους λιγοστούς μαθητές τα «κολυβογράμματα», ανάγνωση και γραφή. Τα βοηθήματα που χρησιμοποιούσαν ήταν ο «Οκτώηχος» και το «Ψαλτήρι». Όπου ήταν εφικτό, διατηρήθηκε και η μορφή της παιδείας με τον οικοδιδάσκαλο, λόγιο ή μοναχό, που επικρατούσε στους βυζαντινούς χρόνους²⁸⁶.

Οι πρώτες συστηματικές ενέργειες για την προώθηση της παιδείας από την πλευρά του επίσημου φορέα, που είναι η Εκκλησία, έγιναν την περίοδο της πατριαρχίας του Ιωάσαφ του Μεγαλοπρεπούς, (1555 - 1565)²⁸⁷

–«... δύο τὰ πρότιστα καθήκοντα (του Πατριάρχη), νὰ ἐπαγρυπνῆ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς πρῶτον νὰ διατηρῶσιν ἀπαρασάλευτον τὴν θρησκείαν των, καὶ μετὰ τοῦτο ἀκλόνητον ὑπακοὴν εἰς τὴν ἔξουσίαν...». Βλ. σχετικά Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμ. Β', *Οἱ Ἕλληνες, Διαφωτισμός – Ἐπανάστασις*, Ἀθήναι (Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία) ΜCMLXVI (1966), σελ. 532.

²⁸²«... κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην καὶ ὀδυνηρὰν τῆς ἱστορίας ἡμῶν περίοδον οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ὀδηγοὶ καὶ ποιμένες τοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγραμμάτου ποιμνίου, αἱ δὲ ἱεραὶ Μοναὶ καὶ τὰ θυσιαστήρια τῆς χάριτος ἐγένοντο τὰ καταγῶγια τῆς ἀρετῆς, τῆς ἰκανότητος ἐνίοτε, φυτώρια τῶν γραμμάτων, καὶ οἱ κευθμῶνες πολλῶν θησαυρῶν τῶν ἀρχαίων προγόνων ἡμῶν...». Βλ. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ὅπ.π., σελ. 6.

²⁸³Ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο Γεώργιος Αμιρούτζης, ο Κριτόβουλος, ο Μανουήλ Χριστώνυμος, ο Ματθαῖος Καμαριώτης, εἶναι κάποιοι ἀπὸ τοὺς ελάχιστους που ἀπέφυγαν τὴ διαφυγὴ πρὸς τὴ Δύση. Βλ. Χρῖστος Πατρινέλης, *Ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὶς ἀπαρχές τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθήνα (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 1978, τόμ. Γ' σελ. 369

²⁸⁴Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὅπ.π., σελ. 554.

²⁸⁵«... ἀπὸ πρῶϊας μέχρι ἐσπέρας ἐνδελεχῶς ἐργαζομένων καὶ πενιχρὸν τριβόνιον φερόντων καὶ ἐν Μοναῖς καὶ ἀποκρύφοις τόποις περισυλλεγόντων τοὺς πεφοβισμένους ἐκ τῶν Τούρκων Ἑλληνοπαιδας...». Βλ. Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὅπ.π., το. Α', Προλεγόμενα, σελ. IX.

²⁸⁶Βλ. περισσότερα, Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 455 – 477 καὶ Γεώργιος Πλουμίδης, *Ἡ Βενετοκρατία στὴν Ἑλληνικὴ Μεσόγειο*, (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ἰωάννινα 1991², σελ. 35 – 43.

²⁸⁷ Ο Ιωάσαφ ο Β' (Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 1555 – 1565), κατείχε ο ἴδιος υψηλὴ μόρφωση²⁸⁷ καὶ ευνόησε τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Ὡς μητροπολίτης Ἀνδριανουπόλεως, ἰδρυσε ἑλληνικὴ Σχολὴ στὴν πόλη, με διευθυντὴ τὸν Ἰωάννη Ζυγομαλά. Στὴ συνέχεια καὶ με τὴ βοήθεια τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Θεόδωρου Ζυγομαλά ἀνακαίνισε τὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, μόρφωσε λογίους για

και του Ιερεμίας Β' (Πατριάρχης 1572 – 1595)²⁸⁸. Ταυτόχρονα, στη Σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1595, τέθηκαν τα ζητήματα της παιδείας και μελετήθηκαν μέτρα για την προαγωγή της²⁸⁹.

Το έργο της Εκκλησίας ενισχύθηκε από τους Έλληνες της Διασποράς²⁹⁰. Έμποροι και λόγιοι, που είχαν δραστηριοποιηθεί στο

στελέχη της εκπαίδευσης και ενίσχυσε το διδασκαλικό τους έργο. Βλ. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, όπ.π., σελ. 7 – σημ 2.

Η λειτουργία του πατριαρχικού σχολείου διακόπηκε για κάποια χρόνια και επαναλειτούργησε, υπό Κυρίλου Λουκάρεως το 1625, όταν ο Θεόφιλος Κορδαλλέας ανέλαβε τη διεύθυνσή της. Βλ. Χρίστος Πατρινέλης, *Από την Άλωση ως τις άπαρχές τής πρώτης αναγεννήσεως τής παιδείας*, όπ.π., σελ. 374. Βλ. επίσης, Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, όπ.π., σελ.17 - 21.

²⁸⁸ Στη διάρκεια της πατριαρχίας του ο Ιερεμίας Β' (1572 – 1579, 1580 – 1584, 1587 – 1595), λειτούργησε σχολείο στην Κωνσταντινούπολη και το 1583 έστειλε στη Βενετία τον λόγιο διάκονο Νικηφόρο Παράσχη να προμηθευτεί «επιστημονικά βιβλία»για το σχολείο του Πατριαρχείου. Σχολάρχης επί πατριαρχίας του ήταν ο λόγιος Συμεών Καβάσιλας. Ήταν επίσης ο πρώτος που είχε την ιδέα να ιδρυθεί τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη.

²⁸⁹Βλ. Χρίστος Πατρινέλης, *Από την Άλωση ως τις άπαρχές τής πρώτης αναγεννήσεως τής παιδείας*, όπ.π., σελ. 373, 374. Βλ. επίσης, Άλκης Αγγέλου, *Η κατάσταση τής παιδείας στις ύπόδουλες ελληνικές χώρες*,όπ.π., σελ. 367.

²⁹⁰Από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν σε άλλες χώρες, δημιούργησαν ελληνικές παροικίες, οργανωμένες τις περισσότερες φορές, με ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των γραμμάτων. Εκτός από τα ελληνικά σχολεία που ίδρυσαν, φιλοξενούσαν νέους από την υπόδουλη πατρίδα, φρόντιζαν να προμηθεύουν με βιβλία τα σχολεία της ηπειρωτικής Ελλάδας και ίδρυσαν επίσης σχολεία στις ιδιαίτερες, κυρίως, πατρίδες τους. Με τον καιρό αυτοί οι «αρχικοί πυρήνες», αναπτύχθηκαν τόσο ώστε έγιναν το κομμάτι του Ελληνισμού που θα προσφέρει στην πατρίδα την αναγέννηση με την επανάσταση και την απελευθέρωση.

Στην Ευρώπη, η σημαντικότερη και πολυπληθέστερη ελληνική παροικία, ήταν αυτή της Βενετίας, στην οποία εγκαταστάθηκαν Έλληνες, σχεδόν αμέσως μετά την Άλωση. Στο Λιβόρνο, Έλληνες πάροικοι εγκαταστάθηκαν από τον 16^ο αιώνα και στις αρχές του 17^{ου} αι. ίδρυσαν την ελληνική αδελφότητα με ιδιαίτερη δράση στα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά θέματα. Έντονη φιλελληνική δράση παρουσίασε και η ελληνική παροικία στη Νάπολη της Κάτω Ιταλίας, που από τον 15^ο αι. κατέφυγαν Έλληνες, ναυτικοί κυρίως και στρατιώτες, μισθοφόροι στο στρατό του Φερδινάνδου Α' (1458 – 1494).

Το ίδιο συνέβη και στη Μάλτα, και σε άλλες χώρες όπου εγκαταστάθηκαν Έλληνες. Στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, χωρίς να οργανωθούν σε αδελφότητες, συνέβαλαν στην πνευματική ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας είτε με τη συμμετοχή σε ελληνικές εκδόσεις (ο Δημήτριος Δούκας επιμελήθηκε την πολύγλωσση έκδοση της Βίβλου (Ισπανία), είτε με τις αντιγραφές ελληνικών κωδίκων (Πορτογαλία).

Στην Αγγλία κατέφευγαν, επίσης, πολλοί Έλληνες λόγιοι. Το ενδιαφέρον για ελληνικές εκδόσεις και για ελληνικούς κώδικες ήταν πολύ έντονο ανάμεσα στους πνευματικούς κύκλους της Βρετανίας. Ελληνική παροικία δημιουργήθηκε προς το τέλος του 17^{ου} αι.

Από πολύ νωρίς, από τον 13^ο αι., την εποχή της Φραγκοκρατίας στο Βυζάντιο, αναπτύχθηκαν πνευματικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Γάλλων. Ποτέ δεν έπαψαν οι μετακινήσεις προς αυτή την ευρωπαϊκή χώρα, Ελλήνων λογίων και διπλωματών.

εξωτερικό και είχαν σπουδάσει στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, θέλησαν να συνδράμουν στην ανάπτυξη των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών²⁹¹. Μετέφεραν μέρος των εμπορικών τους δραστηριοτήτων σε ελληνικές περιοχές, ίδρυσαν σχολεία και εργάστηκαν οι ίδιοι, πολλές φορές, ως δάσκαλοι. Η Χίος, ήταν ένα από τα κέντρα που γνώρισαν την εμπορική ανάπτυξη και χωρίς υπερβολή την πνευματική αναγέννηση. Ιδρύθηκε, εκεί, ανώτερη Σχολή (16^{ος} αι.), στην οποία σημαντικοί δάσκαλοι, όπως, ο Μιχαήλ Ερμόδωρος, ο Παχώμιος Ρουσάνος, ο Θεοφάνης Ελεαβούκος, ο Εμμανουήλ Γλυζώνιος και άλλοι²⁹², δίδαξαν εκτός από τα βασικά μαθήματα, τη Φιλοσοφία και τις Επιστήμες.

Κατά τον 17^ο αι., οι Έλληνες οθωμανοί υπήκοοι, που είχαν ξεπεράσει πια την Άλωση, προσπαθούν να επιβιώσουν αναζητώντας λύσεις τόσο στο χριστιανικό Βυζάντιο, όσο και στη σύγχρονη Ευρώπη με την οποία έρχονται σε επαφή όλο και περισσότερο²⁹³. Παράλληλα, οι ευνοϊκές συνθήκες που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα, σηματοδοτούν έναν αιώνα νέας «αναγέννησης της παιδείας». Ο Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης αναδιοργανώνει την Πατριαρχική Σχολή και ιδρύει το πατριαρχικό τυπογραφείο. Τη διεύθυνση της Σχολής αναθέτει (1624 ή 1625) στον Θεόφιλο Κορυδαλέα²⁹⁴. Εμφανίζονται οι

Και στις Γερμανικές χώρες μαρτυρείται η παρουσία Ελλήνων λογίων και εμπόρων κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Βλ. σχετικά, Νικόλαος Μοσχονάς, *Ο Έλληνισμός της Δύσεως*, Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1978 τόμ. Ι', σελ. 235 – 245.

²⁹¹Βλ. Άλκης Αγγέλου, *Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες*, *όπ.π.*, σελ.366,367

²⁹²Βλ. Χρίστος Πατρινέλης, *Από την Άλωση ως τις άπαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας*, *όπ.π.*, σελ. 371- 372, Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, *όπ.π.*, σελ. 166 και Τρύφων Έ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, *όπ.π.*, τόμ. Β', σελ. 130 - 133. Για την εκπαίδευση στη Χίο κατά την Τουρκοκρατία, βλ. Κωνσταντίνος Άμαντος, *Η παιδεία εις την τουρκοκρατημένην Χιον (1566 – 1822)*, π. «Ελληνικά»,τόμ. 3^{ος}, Αθήνα 1930, σελ. 381 – 414.

²⁹³Βλ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατά τὴν Τουρκοκρατία*, (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφέλιμων Βιβλίων) 1993, σελ. 349.

²⁹⁴Ο Θεόφιλος Κορυδαλέας, γεννήθηκε και πέθανε στην Αθήνα. Σπούδασε Θεολογία, Φιλοσοφία και Ιατρική στο Ελληνορθόδοξο Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης (περ. 1604) και στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας (από το 1608), την εποχή που η Δύση μελετούσε τον Αριστοτέλη. Δίδαξε στη Σχολή της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας και στη συνέχεια επέστρεψε στην πατρίδα και δίδαξε στην Αθήνα, στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο. Δάσκαλος στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης στην αρχή και Διευθυντής της αργότερα, υπηρέτησε, μετά την πρόσκληση που του υπέβαλε ο Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης. Το συγγραφικό έργο του Κορυδαλέα, σχολιασμοί στα έργα του Αριστοτέλη κατά κύριο λόγο, επηρέασε τη Φιλοσοφία ως αντικείμενο διδασκαλίας και ως θεωρία, τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα. Κατάφερε με την αυθεντική ερμηνεία των έργων του Αριστοτέλη, και όχι με τη θεολογική, να κερδίσει την επιδοκμασία της επίσημης Εκκλησίας και να παραμείνει η

Φαναριώτες (1603), οι μορφωμένοι απόφοιτοι της Πατριαρχικής Σχολής, που για τα επόμενα χρόνια, θα επηρεάσουν τις εξελίξεις στην πολιτική και πνευματική ζωή των Ελλήνων²⁹⁵. Η συνεχής επικοινωνία των Ελλήνων με τη Δύση συντελεί στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων²⁹⁶, ενώ παράλληλα παρατηρείται αύξηση της κυκλοφορίας των βιβλίων, που φτάνουν στην Ανατολή από τα τυπογραφεία της Βενετίας. Η επιστροφή, από την άλλη μεριά, Ελλήνων λογίων που σπούδασαν στη Δύση, σηματοδοτεί τη νέα εποχή²⁹⁷.

Τα περισσότερα, ωστόσο, ελληνικά σχολεία που υπάρχουν συμπεριλαμβανομένου και του παροικιακού Ελληνισμού, είναι τα «κοινά», στεγασμένα σε μοναστήρια ή στον περίβολο των εκκλησιών. Η εκπαίδευση και αυτή την εποχή, παρά τις ευρωπαϊκές επιρροές, εξακολουθεί να είναι, σε μεγάλο βαθμό, προσανατολισμένη στη θρησκευτική κατάρτιση των μαθητών, με μοναδικά εγχειρίδια τα εκκλησιαστικά κείμενα. Ο «Οκτώηχος», το «Ψαλτήριον», οι «Πράξεις των Αποστόλων», το «Ωρολόγιον» το «Τριώδιο», οι «Ανθολογίες», εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ως εγχειρίδια - αναγνωστικά²⁹⁸ για το μάθημα της «Θεματογραφίας» και της «Καλλιγραφίας». Διδάσκονται, επίσης, οι μαθητές αριθμηση και λογαριθμητική²⁹⁹. Όταν συμπληρώνεται η «Προπαιδεία», «ή ἐν τῷ κοινῷ σχολείῳ διδασκαλία», αρχίζει η «εγκύκλιος παιδευσίς» από το 10^ο έτος και ανάλογα με την αντιληπτική ικανότητα του μαθητή διαρκεί ως το 20^ο ή το 25^ο έτος της ηλικίας του. Οι εύποροι μαθητές συνεχίζουν τις σπουδές τους στη Δύση (Εσπερία), Βενετία, Πάδοβα, Ρώμη, Νάπολη, Μπολόνια, Βιέννη. Οι δάσκαλοι

διδασκαλία του για περισσότερους από δύο αιώνες ο μοναδικός προσανατολισμός της ελληνικής εκπαίδευσης. Για περισσότερα, βλ. Λίνος Μπενάκης, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1991, τόμ. 5^{ος}, σελ. 40, 41. Βλ. επίσης, Τρύφων Έ. Εύαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., σελ. 235, 236.

²⁹⁵Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ό.π., σελ. 533 – 537.

²⁹⁶Μετά την υπογραφή της συνθήκης φιλίας μεταξύ του Φραγκίσκου Α' της Γαλλίας και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, στα μέσα του 16^{ου} αι., άνοιξαν οι πύλες της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την Ευρώπη. Βλ. περισσότερα, Ίωάννης Χασιώτης, *Οί πρώτες κατακτήσεις τῶν Τούρκων στη Βαλκανική*, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ό.π., τόμ. Ι', σελ. 293, 294.

²⁹⁷Βλ. Μ. Κ. Παράνικας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σελ. 41

²⁹⁸Νέο είδος αναγνωστικού εισήγαγαν οι λόγιοι από τις αρχές του ΙΗ' αι. προς διευκόλυνση της εκμάθησης των κοινών γραμμάτων. Ο ιερομόναχος Στέφανος το 1712, γράφει ένα είδος αναγνωστικού το οποίο περιέχει το αλφάβητο, συνεχίζει με τους τόνους, τα μονόστιχα του Χρυσολωρά, «περί των επτά φωνηέντων» του Ζυγαβηνού, στίχους στη Θεοτόκο, στην Αγία Τριάδα κ.λπ. Βλ. σχετικά, Μανουήλ Ί. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Αθήνα (έκδοτική φροντίδα Ἄλκη Ἀγγέλου – Φίλιππου Ἡλιού) 1976, σελ. 11 (*Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*).

²⁹⁹Αυτό το περιεχόμενο γνώσεων διατήρησαν τα κοινά σχολεία έως τα τέλη του ΙΗ' αι. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία στὰ Ἑλληνικά Σχολεῖα*, ό.π., Εισαγωγή σελ. 15.

προέρχονται από τους κόλπους της Εκκλησίας. Ανάμεσά τους, ωστόσο, ενυπάρχει η τάξη των λογίων που έχουν σπουδάσει στην Ευρώπη, στους κύκλους των οποίων δημιουργείται μια πνευματική αλλαγή προσαρμοσμένη στα ευρωπαϊκά δεδομένα.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου}, παρατηρείται η τάση να ιδρύονται ανώτερα σχολεία, ενώ, και τα κοινά πολλαπλασιάστηκαν σε όλες τις επαρχίες του Οθωμανικού κράτους³⁰⁰. Η ίδρυση και η λειτουργία των ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ήταν υπόθεση τοπική και εξαρτημένη από τους οικονομικούς παράγοντες του κάθε τόπου, λογίους και εμπόρους. Τα ανώτερα σχολεία, ιδρύονται σε μεγάλες πόλεις, εμπορικά και οικονομικά κέντρα, πρωτεύουσες νομών και ονομάζονται *Ακαδημία, Λύκειο, Μουσείο, Ελληνομουσείο, Παιδαγωγείο, Φροντιστήριο, Γυμνάσιο, Σχολείο, Σχολή*³⁰¹. Οι απόφοιτοι καταλαμβάνουν εκκλησιαστικά αξιώματα και εργάζονται στην Υψηλή Πύλη. Ανώτερα σχολεία υπάρχουν την εποχή αυτή στην Ήπειρο – Ιωάννινα (Σχολή Γκιούμα, Μαρούτση), Μέτσοβο, Άρτα, στη Δυτική Μακεδονία – Κοζάνη, Σιάτιστα, Καστοριά, Μοσχόπολη, στη Στερεά Ελλάδα – Αθήνα, στη Θεσσαλία – Αμπελάκια, στις Κυκλάδες – Πάτμο, στη Μικρά Ασία – Σμύρνη (Ευαγγελική Σχολή), στην Κωνσταντινούπολη – η Πατριαρχική Σχολή, στις Ηγεμονίες - Ιάσιο και Βουκουρέστι και στις παροικίες (Φιλολογικό Φροντιστήριο στη Βενετία). Στα ανώτερα σχολεία, εκτός από τα βασικά, διδάσκονται και τα φιλοσοφικά μαθήματα³⁰². Στη διδασκαλία της Φιλοσοφίας κυριαρχεί ο Αριστοτέλης, οι ερμηνείες των έργων του και οι υπομνηματισμοί του Θεόφιλου Κορυδαλέα. Τα βιβλία που χρησιμοποιούνται, είναι τα μονόστιχα του Χρυσολωρά, οι παραινετικοί στίχοι του Ιγνατίου του Σκευοφύλακος, η ερμηνεία των επιστολικών τύπων, στίχοι στη Θεοτόκο και στην Αγία Τριάδα. Σε ορισμένες Σχολές, όπως στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, διδάσκονται και τα Αρχαία Ελληνικά. Η «Κύρου Παιδεία», οι «Επιστολές» του Συνέσιου και ο «Θουκυδίδης»³⁰³. Οι αλλαγές αυτές συνοδεύτηκαν και από την απλούστευση της γλώσσας. Αρχισε να χρησιμοποιείται ένας τύπος ομιλούμενης γλώσσας κατανοητής από όλους. Σε αυτό συνηγορούσε και

---

³⁰⁰Η τάση αυτή χαλάρωσε κατά τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα. Το 1761, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, στην «Ηθική Φιλοσοφία», καταγγέλλει: «.. νέαι ἐκκλησῖαι ἐγείρονται... ἐνῶ.. ἔπρεπε νὰ κτίζονται σχολεία...». και το 1780 στην «Απολογία» του «... ἔχομεν τὴν ἀτυχίαν ὅτι νὰ μὴν ἔχωμεν τὰ βιβλία τὰ ἀναγκαίους συντείνοντα τὴν καλλιέργειαν τῶν νέων...».

³⁰¹Βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας στις ὑπόδουλες ἑλληνικές χώρες, ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 306*. Βλ. επίσης, Τρύφων Ἐ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅπ.π., Προλεγόμενα, σελ. LXXX, LXXXI*.

³⁰² Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ὅ.π., σελ. 1-21*.

³⁰³ Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ὅ.π., σελ. 11*.

η Εκκλησία· το 1638 με προτροπή του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, μεταγλωττίστηκε η Καινή Διαθήκη. Από την πλευρά του Πατριαρχείου, οι παλαιότερες ανώτερες Σχολές που λειτούργησαν υπό την προστασία του, ήταν της Πάτμου, της Σκοπέλου, των Αθηνών, των Τρικάλων Πελοποννήσου³⁰⁴ και της Σιάτιστας³⁰⁵.

Η ουσιαστική, ωστόσο, αλλαγή, σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης και στον πνευματικό προσανατολισμό των Ελλήνων, παρατηρείται στη διάρκεια του 18^{ου} αι., όταν γεγονότα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά διευκόλυναν την επαφή των Ελλήνων διανοουμένων με την ορθολογιστική σκέψη της «φωτισμένης» Ευρώπης. Ομαλοποιείται η κατάσταση στα Βαλκάνια και αναπτύσσονται νέα οικονομικά κέντρα στις βόρειες και ανατολικές περιοχές. Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, επικρατεί ειρήνη, λόγω της λήξης των συγκρούσεων με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και παρατηρείται ανάπτυξη στη γεωργική παραγωγή και στη βιοτεχνία³⁰⁶. Η ελληνική ναυτιλία βρέθηκε σε μεγάλη ακμή, μετά την άνοδο της ρωσικής δύναμης³⁰⁷, τη ναυμαχία του Τσεσμέ (1770) και αργότερα τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) που επιτράπηκε στα ελληνικά πλοία να ταξιδεύουν με ρωσική σημαία, και το ελληνικό εμπόριο γνώρισε μεγάλη άνθηση³⁰⁸. Ελληνικά νησιά, η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, αποκτούν σημαντικούς στόλους³⁰⁹. Το εμπόριο στα νέα οικονομικά κέντρα, που δημιουργήθηκαν, ελέγχεται αποκλειστικά από τους Έλληνες. Νέες ελληνικές παροικίες δημιουργούνται στη Δυτική Ευρώπη, στην Αυστρία, στη Γερμανία, στη Νότια Ρωσία και στη Γαλλία. Η οικονομική ευημερία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μια νέας κοινωνικής τάξης, της αστικής, η οποία γίνεται ο κύριος φορέας των ευρωπαϊκών επιρροών.

Παράλληλα, το εκσυγχρονιστικό κλίμα που επικρατεί στην Ευρώπη με την ανάπτυξη των φυσικών και θετικών Επιστημών³¹⁰, τη διάδοση των

---

³⁰⁴Σύμφωνα με τον Μ. Γεδεών πρόκειται για κοινό σχολείο και όχι για ανώτερη Σχολή.

³⁰⁵Τα έγγραφα τους εκδόθηκαν μεταξύ 1720 και 1735. Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, όπ.π., σελ. 2

³⁰⁶Δημιουργούνται εμπορικές συντροφίες, στα Μαδεμοχώρια και στα Αμπελάκια και συντροφίες ναυσιπλοΐας στα νησιά του Αιγαίου. Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, όπ.π., σελ. 51 – 53.

³⁰⁷ Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Η άνοδος της ρωσικής δύναμης*, Ι.Ε.Ή., όπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 53.

³⁰⁸Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία Ανθρωπίνων Πράξεων*, όπ.π., σελ. 552, 553 και Τάσος Βουρνᾶς, *Ο πολίτης Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα (έκδ. Πυξίδα) 1956, σελ. 89.

³⁰⁹κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων τροφοδοτούν με εμπορεύματα την αποκλεισμένη Γαλλία, διασπώντας τον Αγγλικό κλοιό. Βλ. σχετικά, Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, όπ.π., σελ. 52.

³¹⁰ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα (εκδ. Έρμη) 2007⁹, σελ. 5 – 7.

θεωριών των Γάλλων φιλοσόφων, την έκδοση της Γαλλικής «Εγκυκλοπαιδείας», τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης περί ελευθερίας και ισότητας και το έντονο ενδιαφέρον για την αρχαία Ελλάδα που εκδηλώνεται³¹¹, διαδίδεται και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Οι Έλληνες λόγιοι, οπαδοί των νέων ιδεών, επιδίδονται όχι μόνο στη συγγραφή νέων έργων σύμφωνων με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά και στη μετάφραση και στον ερασιισμό επιστημονικών κειμένων. Προβάλλουν τις θεωρίες των Γάλλων φιλοσόφων μέσα από δικά τους συγγράμματα, αναδεικνύουν τις απόψεις τους, γράφουν εγχειρίδια για τη διδασκαλία των φυσικών Επιστημών, γίνονται οι πρωταγωνιστές της «μετακένωσης» των γνώσεων και των ιδεών.

Από τις πρώτες, ήδη, δεκαετίες του 18^{ου} αι., τυπώνεται η «Γεωγραφία...» του Μελέτιου Μήτρου, τα «Γεωγραφικά...» του Χρυσάνθου Νοταρά, η «Οδός Μαθηματικής...» του Μεθόδιου Ανθρακίτη.

Το ανανεωτικό, «νεωτερικό» κλίμα που δημιουργήθηκε κατά τον 18^ο αι. εξελίχτηκε και επικράτησε μέχρι την Επανάσταση. Οι «νέες» αντιλήψεις συνδέθηκαν και με τη δημιουργία κοινωνικής και εθνικής συνείδησης. Έγινε αντιληπτό πλέον, από όλους, ότι ο «φωτισμός» των υπόδουλων Ελλήνων θα οδηγήσει στην απελευθέρωσή τους. Όλοι οι φορείς κινητοποιούνται προς αυτή την κατεύθυνση, τον σχεδιασμό, δηλαδή, μιας εθνικής παιδείας «νέας», σύμφωνης με τα ευρωπαϊκά δεδομένα και τις κατευθύνσεις του Διαφωτισμού. Δάσκαλοι, λόγιοι, έμποροι, οι ηγέτες των παρίστριων Ηγεμονιών, οι οποίοι από το 1709 ήταν Έλληνες³¹², λαϊκοί και κληρικοί «έμερίμων πῶς ἔδει ἔνα διατεθῶσιν ὑπὲρ τοῦ Γένους, αἰ ἔν γένει δυνάμεις ἡμῶν μὴ κατατεμαχιζόμεναι...»³¹³. Η αρχή γίνεται με την ίδρυση ανώτερων Σχολών στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες³¹⁴, στα μεγάλα εμπορικά και οικονομικά κέντρα του

---

³¹¹ Κάθε λογής Ευρωπαίοι, αρχαιολόγοι, φυσιολάτρεις, ποιητές, επιστήμονες, επισκέπτονται κατά χιλιάδες τη χώρα του Ομήρου, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και τυπώνουν περιηγητικά κείμενα. Βλ. Λουκία Δρούλια, *Στροφή του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τον Ελληνισμό*, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τομ. ΙΑ', όπ.π., σελ. 360 – 365.

³¹² Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέχρι την επανάσταση, 1821, διορίζονταν ηγεμόνες των παραδουνάβιων χωρών, Έλληνες (Φαναριώτες). Βλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, όπ.π., τόμ. Α', σελ. 13. – «...Ἡ πολιτική ἐμπιστοσύνη τῶν ἡγεμόνων παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς ὑπουργοῖς βελτίωσε τὴν τύχην τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Σχολεῖα ἀνεγείρονται καὶ ἡ παιδεία διαδίδεται...». Βλ. Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, *Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι*, (ἐδημοσιεύθη ἐν Γενεύῃ ὑπὸ Jean Humbert (1827), ἐξελληνίσθη ὑπὸ Ὀλυμπίας I.N.Abbot), Ἀθήνα 1870, σελ. 39.

³¹³ Βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, όπ.π., σελ. 133,134 (Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη).

³¹⁴ Η εκπαίδευση στην Ελλάδα προστατεύτηκε από τους ηγεμόνες των παραδουνάβιων περιοχών όπου ελληνικά σχολεία υπήρχαν από τον ΙΖ' αι., από τους πλούσιους εμπόρους της ελληνικής κοινότητας της Εσπερίας, οι οποίοι προστάτευαν

Ελληνισμού της Διασποράς και στα ανατολικά παραθαλάσσια, κυρίως, μέρη της αυτοκρατορίας, στη Χίο, στη Σμύρνη, στις Κυδωνίες, στην Κωνσταντινούπολη, στο Άγιο Όρος αλλά και στα Ιωάννινα, στη Δημητσάνα, στο Πήλιο (Μηλιές, Ζαγορά) και στη Θεσσαλία (Τύρναβο). Η απόφαση για την ίδρυση των ανώτερων Σχολών, σήμαινε αμέσως την κτιριακή αρτιότητα και τη δημιουργία βιβλιοθήκης³¹⁵. Τα «νεωτερικά» συγγράμματα που είχαν κατακλύσει πλέον την εκπαίδευση, τυπώνονται, κατά κύριο λόγο, στα νέα τυπογραφεία³¹⁶ που ίδρυσαν εύποροι Έλληνες του εξωτερικού, στην Κωνσταντινούπολη, στη Βενετία, στη Βιέννη, στο Ιάσιο, στο Βουκουρέστι, στη Μοσχόπολη της Μακεδονίας. Εκτός από τα διδακτικά βιβλία – εγχειρίδια, τυπώνονται επίσης, περιοδικά και εφημερίδες τα οποία καλύπτουν τις ανάγκες του Ελληνισμού για πολιτική, κοινωνική και πνευματική ενημέρωση και πληροφόρηση³¹⁷.

φτωχούς και ευφυείς πατριώτες νέους και τους εκπαίδευαν στα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Τέτοιοι ήταν οι Ζωσιμάδες, Καπλάνεις, Βαρβάκες και πολλοί άλλοι.

³¹⁵Κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αι. ο θεσμός των βιβλιοθηκών δεν ήταν αρκετά διαδεδομένος. Προς το τέλος, ωστόσο, του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. παρατηρείται μεγάλη κίνηση στην ίδρυση και στον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών με πιο σημαντικές αυτή των Μηλεών, των Ιωαννίνων, της Ζίτσας, της Κοζάνης, των Κυδωνιών. Βιβλιοθήκη διέθεταν, η Πατριαρχική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, το Μετόχι του Παναγίου Τάφου, η Μονή της Αγίας Τριάδος στη Χάλκη και κάποιοι ιδιώτες, ο οίκος Μαυροκορδάτου, ο Δημήτριος Μάνου Ποστέλνικος και ο Κωνσταντίνος Μουρούζης. Επίσης Βιβλιοθήκες υπήρχαν, δύο στα Ιωάννινα, στο Άγιο Όρος, στη Χίο, στο Βουκουρέστι. Βλ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα*. *ὄπ.π.*, σελ. 26 σημ. 2. Βλ. επίσης, Γιάννης Καράς, *Οί θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο, ὄπ.π.*, σελ. 124, 125.

³¹⁶Βλ. Τάσος Γριτσόπουλος Αθ., *Γρηγόριος Ε' ὁ πατριάρχης τοῦ ἔθνους*, ΔΙΕΕ, τόμ. 14^{ος}, Αθήνα 1960, σελ. 182. Το 1798, ιδρύεται από τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' και το πατριαρχικό τυπογραφείο. Ο σκοπός της ίδρυσης του Πατριαρχικού τυπογραφείου, ήταν να τυπώνει τα εγχειρίδια που επιθυμούσε η Εκκλησία να διοχετεύονται στα σχολεία. Μέχρι τότε, η επίσημη Εκκλησία συνοδοιπορούσε με τους μεταρρυθμιστές.

³¹⁷Εκτός από την «Εφημερίδα» των Μαρκίδων Πούλιου που εκδίδονταν στη Βιέννη από το 1790 ως το 1797, στα τυπογραφεία της Βιέννης εκδίδεται ο «Λόγιος Ερμής», (1811 – 1821), περιοδικό που εξέφραζε το πνεύμα του Ελληνικού Διαφωτισμού, η «Καλλιόπη», (1819 – 1821), φιλολογικό περιοδικό, ο «Ελληνικός Τηλέγραφος», (1812 – 1836), με θέματα πολιτικά, οικονομικά και πνευματικά που αφορούσαν το Γένος. Ο ιδρυτής του «Τηλέγραφου», Δημήτριος Αλεξανδρίδης, κυκλοφόρησε από το 1817 και τον «Φιλολογικό Τηλέγραφο», με ύλη φιλολογική. Στη Βιέννη εκδόθηκε, επίσης, η «βραχύβια» εφημερίδα «Ειδήσεις διὰ τὰ Ανατολικά μέρη», το 1811 από τον Ευφρόνιο Πόποβιτς.

Στο Παρίσι, εκδίδονταν το περιοδικό «Μέλισσα» ή «Εφημερίς Ἑλληνική» (φιλοκοραϊκή), (1819 – 1821), το «Μουσεῖον» (1819) και το περιοδικό «Ἀθηναῖ» (1819).

Στο Λονδίνο, εκδίδονταν από το 1819, το περιοδικό «Ἴρις ἢ Τὰ Νέα Ἑλληνικά». Βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανού, *Προεπαναστατικός Τύπος 1790 – 1821, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Αθήνα (Εκδοτική Ἀθηνῶν) 1978, τόμ. ΙΒ', σελ. 582. - Χρῖστος Γ. Πατρινέλης *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1474 -1820)*, (περιλήψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων), Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 25 – 26. - Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὰ προεπαναστατικὰ περιοδικὰ*, στο ἔργο *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική*, Ἀθήνα (Ελληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο) 1984, σελ. θ'. Βλ. ἀκόμη, Αἰκατερίνη Κουμαριανού, *Εἰσαγωγικὰ στὴν Μέλισσα*, στο ἔργο *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική*, *ὄπ.π.*, σελ. κα', κβ' και της ίδιας, *Ἀθηναῖ*

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, η κατάσταση ξεκαθαρίζει και σε ό,τι αφορά στα επίπεδα και στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Υπάρχει ο κύκλος της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όπου οι μαθητές διδάσκονται, στα «κοινά» σχολεία, τα «ιερά γράμματα», το «ελληνικό» σχολείο που αντιστοιχεί στη μεσαία βαθμίδα και οι μαθητές διδάσκονται Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Γραμματική, Σύνταξη, Κείμενα και τα «ανώτερα» σχολεία. Σε αυτή, την ανώτερη βαθμίδα, οι μαθητές διδάσκονται Φιλοσοφία και Φυσικές Επιστήμες. Η διδασκαλία έχει απομακρυνθεί από το θρησκευτικό κατεστημένο και προσανατολίζεται περισσότερο στον άνθρωπο. Παύει να είναι μοναδικός στόχος η γνώση και η διατήρηση της βυζαντινής παράδοσης. Νέα εγχειρίδια Γεωγραφίας, Φυσικής, Χημείας διδάσκονται από «νεωτεριστές» δασκάλους. Εξαίρεση αποτελούν οι Σχολές που ελέγχονται και προστατεύονται από την Εκκλησία³¹⁸.

Τα περισσότερα, ωστόσο, σχολεία που λειτουργούν σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα είναι τα «κοινά». Είχε ήδη εμφανιστεί ο Κοσμάς ο Εσωμερίτης (Αιτωλός), ο οποίος σε διάστημα είκοσι ετών (1760 – 1779) κατόρθωσε να ιδρύσει δέκα ελληνικές Σχολές και διακόσια κοινά σχολεία στην Ήπειρο, στη Θράκη και στη Μακεδονία³¹⁹.

Συνεπικουρος, στο έργο των νεωτεριστών υπήρξε ο Ρήγας Βελεστινλής³²⁰ με το «Πολίτευμά» του. Παρακινεί τους «έχοντας» να βοηθήσουν στην εκπαίδευση της ελληνικής νεολαίας. Δραστηριοποιείται συγγραφικά και εκδοτικά στη Βιέννη, η οποία στο μεταξύ έχει καταστεί κύρια πνευματική εστία του Ελληνισμού της Διασποράς τις τελευταίες δεκαετίες πριν από τον Αγώνα. Το έργο του Κοσμά του Αιτωλού και του Ρήγα θα συνεχίσει ο Κοραΐς με το συγγραφικό του έργο³²¹ και όχι μόνο. Ζει από κοντά τη Γαλλική Επανάσταση και ενστερνίζεται τις ιδέες της. Πιστεύει, όσο κανείς άλλος, ότι η πνευματική ανόρθωση των υπόδουλων

- Παρίσιοι 1819 Τετράδια Α'-ΣΤ', Αθήνα (Έταιρεία Έλληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου) 1989, σελ. ε'-ι'.

³¹⁸Οι μαθητές των πρώτων δεκαετιών του 18^{ου} αι. καταναλίσκονταν στην ερμηνεία των Πατερικών κειμένων. Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, ό.π., σελ. 12. Βλ. επίσης, Άλκης Αγγέλου, *Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες*, ό.π., 308, 309.

³¹⁹«Μετά τὸ πέρασμα τοῦ Κοσμά, ὅλη ἡ προσοχὴ τοῦ δουλεύοντος ἔθνους, ἐστράφη πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ.» Βλ. Βασίλειος Γ. Μπαράς - ἐκπαιδευτικός, *Η διδασκόμενη ὕλη εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας*, ΗΕ, τόμ ΙΑ' (1962), σελ. 465 – 475.

³²⁰Βλ. σχετικά, Κ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σελ. 219 - 229

³²¹Το 1801 δημοσιεύει με ψευδώνυμο, το «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» με το οποίο παρακινεί τους Έλληνες να σταθούν «ως αδελφοί» πλάι στους Γάλλους – είχε απελευθερωθεί από τον Ναπολέοντα η Αίγυπτος – «μὴ ἀφήσωμεν νὰ μᾶς φύγη τὰς χεῖρας ὁ ἀρμόδιος οὗτος καιρὸς...». Βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, ό.π., σελ. 636, 637.

και η αφύπνιση της εθνικής τους συνείδησης είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να οδηγηθεί το Γένος στην απελευθέρωση. Εργάζεται με πάθος για το σκοπό αυτό και παρακινεί τους πλούσιους συμπατριώτες του να συνδράμουν την παιδεία με σχολεία, βιβλία και εξοπλισμό, όπως, άλλωστε, έκανε και ο ίδιος. Πέρα από τα συγγράμματα, τις διακηρύξεις, τις προκηρύξεις, που απευθύνει στους συμπατριώτες του, αποστέλλει βιβλία, όργανα πειραματικής και σύγχρονα εγχειρίδια³²² στα ελληνικά σχολεία.

Το έργο της αναγέννησης και της «ανάστασης» του Γένους ενισχύθηκε και από τη δράση των Συλλόγων, που ίδρυσαν εύποροι Έλληνες του εξωτερικού. Οι Σύλλογοι - Εταιρείες είχαν ως κύριο σκοπό τους την οργάνωση της παιδείας και την προετοιμασία της Επανάστασης. Το 1809 ιδρύεται το «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» στο Παρίσι, το 1810 η «Φιλολογική Εταιρεία» στο Βουκουρέστι, το 1813 η «Φιλόμουσος Εταιρεία» στην Αθήνα και το 1814 στη Βιέννη. Ελάχιστα διαφοροποιημένος ήταν ο σκοπός της «Φιλικής Εταιρείας», η οποία ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό από τους Νικόλαο Σκουφά, Εμμανουήλ Ξάνθο και Αθανάσιο Τσακάλωφ³²³ και απέβλεπε στην ένοπλη οργάνωση του Αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας από τον «τουρκικόν ζυγόν». Παράλληλα, η δράση των κλεφταρματολών επιβεβαιώνει την ετοιμότητα του Γένους για την επανάσταση και την απελευθέρωσή του.

Όπως ήταν επόμενο, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ανακόπηκε η πρόοδος που είχε σημειωθεί τις προηγούμενες δεκαετίες στον τομέα της εκπαίδευσης της ελληνικής νεολαίας. Πολλά σχολεία έκλεισαν, είτε, επειδή έμειναν χωρίς μαθητές και δασκάλους – οι ικανοί από αυτούς συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα – είτε, γιατί γνώρισαν τη βαρβαρότητα του εχθρού. Σε όλη την ηπειρωτική χώρα, «εκάησαν» σχολεία και καταστράφηκαν βιβλιοθήκες. Η μέριμνα, ωστόσο, για την εκπαίδευση δεν έπαψε ούτε τη δύσκολη περίοδο του Αγώνα.

Η Πελοποννησιακή Γερουσία το 1822, καλεί τους Έλληνες να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία. Το 1823 στη Β' Εθνοσυνέλευση, αποφασίστηκε η οργάνωση της εκπαίδευσης και η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Σχέδιο οργάνωσης της εκπαίδευσης καταρτίστηκε το 1824 από το Βουλευτικό Σώμα με πρόεδρο της πενταμελούς σχετικής επιτροπής τον Άνθιμο Γαζή. Η Β' Εθνοσυνέλευση καθιέρωσε το θεσμό του «Εφόρου της Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδών». Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, που διορίστηκε έφορος μετά τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, το 1824, συνέβαλε ώστε να βελτιωθεί, όσο αυτό ήταν δυνατό, η κατάσταση στην εκπαίδευση. Με τη

---

³²²Γύρω στο 1785, συνέθεσε Αλφαβητάριο για τα κοινά σχολεία της Ελλάδας. Εξέδωσε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και με την προτροπή των Ζωσιμάδων «να εκδώσει όσα κρίνει αναγκαία εις το γένος», άρχισε την έκδοση της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης», «εις τήν όποιαν χρεωστέι ή Ελλάς τήν αναμόρφωσιν τής παιδείας της». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *ΙστορίαΙ Ανθρωπίνων Πράξεων*, όπ.π., σελ. 580.

³²³ Βλ. Τάσος Βουρνάς, *Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα (έκδ. Αδελφών Τολίδη) 1982, σελ. 41 – 45.

συνδρομή εύπορων πατριωτών, Συλλόγων, Εταιρειών λειτούργησαν, αυτή την εποχή, πέντε σχολεία στην Αθήνα, στο Μεσολόγγι, στην Πελοπόννησο (Δημητσάνα, Τριπολιτσά, Ναύπλιο, Άστρος, Καρύταινα, Βυτίνα, Στεμνίτσα, Λαγκάδια), και στη νησιωτική χώρα (Τήνο, Σίφνο, Πάτμο, Αίγινα, Ύδρα, Πάρο, Νάξο)³²⁴. Πολλοί λόγιοι κατέφθασαν στην επαναστατημένη Ελλάδα για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους.

Σε ύφεση περιήλθε και η εκδοτική παραγωγή. Αναπτύχθηκε, ωστόσο, η δημοσιογραφική δραστηριότητα ανθρώπων που ήρθαν από την Ευρώπη για να συμβάλλουν στην ενημέρωση και στην εμψύχωση των επαναστατημένων Ελλήνων. Το ενδιαφέρον τους εκδηλώθηκε με την κυκλοφορία τριών χειρόγραφων εφημερίδων το διάστημα 1821 – 1822. Της εφημερίδας του Γαλαξιδιού, ή Ψευτοεφημερίδας, της «Εφημερίδος Αιτωλικής» του Μεσολογγίου και της εφημερίδας «Αχελώος» που κυκλοφορούσε στο Βραχώρι (Αργίριο). Κυκλοφόρησαν και έντυπες εφημερίδες κατά την περίοδο της επανάστασης, ως το 1828. Η «Σάλπιγξ Ἑλληνική» της Καλαμάτας (1821), τα «Ἑλληνικά Χρονικά» του Μεσολογγίου (1824 – 1826), η «Εφημερίς τῶν Ἀθηνῶν» (1824 – 1826), «Ὁ φίλος τοῦ Νόμου» της Ύδρας (1824 – 1827), η «Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος» που κυκλοφορούσε στο Ναύπλιο, στην Αίγινα, στον Πόρο από το 1825 ως το 1832, και η «Ἀνεξάρτητος Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος» στην Ύδρα και στην Αίγινα (1827 – 1829)³²⁵.

Σε ὅτι αφορά στα βιβλία που διδάσκονταν κατά τη διάρκεια του Αγώνα και στα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους από τον Καποδίστρια ήταν αυτά που είχαν εκδοθεί πριν από την Επανάσταση³²⁶.

Ἡ παιδεία αποτέλεσε μέρος του Αγώνα και σημαντικό παράγοντα για την ανασυγκρότηση του Γένους. Το ρόλο αυτό της είχε προσδώσει ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός.

---

³²⁴Βλ. Ἑλένη Κούρκου, *Ἡ Παιδεία, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅπ.π., τόμ. ΙΒ', σελ. 587 – 589.

³²⁵Βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανού, *Ἐφημερίδες στὸν Αγώνα ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1827*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ.π., τόμ. ΙΒ', σελ. 582 – 586. Βλ., ἐπίσης, τῆς ἰδίας, *Ὁ Τύπος στὸν Αγώνα*, Αθήνα (ἐκδ. Ἐρμής) 1971, τόμ. Α', Β'.

³²⁶Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ Ἑλληνικά Σχολεῖα*, ὅπ.π., σελ. 15

Κεφάλαιο II

Οι «Φυσικές Επιστήμες» και η παιδεία: πρωτοβουλίες και προβλήματα.

Καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στα ανώτερα ελληνικά σχολεία, στη διδασκαλία των φυσικών και φιλοσοφικών μαθημάτων κυριαρχούσε η φιλοσοφία του Αριστοτέλους. Το αριστοτελικό «φιλοσοφικό σύστημα», εκτός από πλήρες ήταν και σύμφωνο με το δόγμα της ορθόδοξης Εκκλησίας³²⁷. Από τα μέσα του 18^{ου} αι. που κάνουν την εμφάνισή τους οι νέες ευρωπαϊκές τάσεις, η ελληνική εκπαίδευση απομακρύνεται σταδιακά από το αριστοτελικό πρότυπο. Στα ανώτερα σχολεία διδάσκονται οι θετικές και φυσικές Επιστήμες από τους λόγιους υποστηρικτές της επιστημονικής σκέψης και του ορθού λόγου, τους «νεωτεριστές».

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που είχε υπό την εποπτεία του την εκπαίδευση, τήρησε απόλυτα συντηρητική στάση απέναντι στη νέα φιλοσοφία. Αντιδρούσε σε κάθε τι που παρέβαινε τους παραδοσιακούς «εθισμούς» της κοινωνίας, την ορθόδοξη και θρησκευτική διαφύλαξη των κεκτημένων³²⁸. Κάθε τι που ερχόταν από τη Δύση έκρουβε, για την Εκκλησία και την τάξη των συντηρητικών, «ετερόδοξα στοιχεία» και κάθε λόγιος που επέστρεφε από την Ευρώπη χαρακτηριζόταν «άθεος» και τα συγγράμματά του τελούσαν «υπό διωγμόν»³²⁹. Υποστήριζαν ότι η εισαγωγή των νέων θεωριών στην εκπαίδευση θα απομάκρυνε τη νεολαία από την παράδοση του ορθόδοξου Βυζαντίου³³⁰, θα δημιουργούσε στους υπόδουλους Έλληνες συνείδηση αυτογνωσίας και θα προκαλούσε

---

³²⁷Άλκης Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση, Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, όπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 326.

³²⁸Βλ. Γιάννης Καράς, *Οί θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο όπ.π.*, σελ.106.

³²⁹«Εικάζω ότι τὰ μεγάλα κηρύγματα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν προδρόμων αὐτῆς κακῶς ἤχησαν παρ' ἡμῖν, παρενοήθησαν, εἰσαγαγόντα τὸ ἐν τῇ παιδεύσει ἐφάμαρτον, ἀληθινὴν «ἄτης ἄρουραν θάνατον ἐκκαρπιζομένην», κατὰ τὸ παλαίφατον, καλλιεργήσαντα, χερσώσαντα μᾶλλον εἰπεῖν τὴν εὐγειον. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος ἤρξατο παρεννοουμένη, μάτην δ' ἡ Ἐκκλησία κηρύττουσα κατ' αὐτῆς ἀπέστειλεν ἀφωσιωμένους εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν ἱεροκύρηκας. Τὰ κύματα τῆς μεγάλης τρικυμίας προσέβαλον ἡμᾶς ἐπικικδύνως». Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Λόγιοι καὶ Σχολαὶ τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος*, στον τόμο *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, όπ.π., σελ. 45.

³³⁰«Τὰ κηρύγματα τοῦ 1789 παραμεμορφωμένα φθάνοντα μέχρις ἡμῶν ἐξεθροῦν ἐκταράσσοντα τὸ γένος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, τοὺς ἀρχιερεῖς ἡμῶν καὶ τοὺς διδασκάλους, ἐκροτεῖτο δὲ μέγας ἀγών, ὁ τῆς ἀνασώσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, οὐχὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς ἱεράς, ἀλλὰ τῆς διδασκαλικῆς καὶ τῆς τῶν παλαιῶν φιλοσόφων...», Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, όπ.π., σελ. 115 (*Επιστήμη καὶ Ἐκκλησία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ*).

εξεγέρσεις και διαμαρτυρίες³³¹. Με μια σειρά μέτρων που ελήφθησαν από το Πατριαρχείο, έγινε προσπάθεια να αναχαιτιστεί η διάδοση των νέων ιδεών και των νέων επιστημών. Θύματα της «εχθρικής» αυτής στάσης ήταν οι συγγραφείς που με τη διδασκαλία τους και τα συγγράμματά τους, μετέδιδαν τον νέο τρόπο σκέψης. Ήταν τα εγχειρίδια των φυσιογνωστικών και των θετικών επιστημών. Ήταν τα βιβλία της Ιστορίας και της Γεωγραφίας³³², τα οποία θα δίδασκαν στους υπόδουλους Έλληνες το ένδοξο παρελθόν τους, την ιστορία των προγόνων τους, τα κατορθώματά τους, την καταγωγή τους, το χώρο που αναπτύχθηκε το μεγαλείο του πολιτισμού τους, τις κατακτήσεις και το ρόλο που διαδραμάτισαν στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Την πρώτη παρέμβαση της Εκκλησίας δέχτηκε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, το 1724. Κατηγορήθηκε ότι απομακρύνθηκε, μέσω της διδασκαλίας των Μαθηματικών, από την ορθοδοξία και τον αριστοτελισμό, καθαιρέθηκε από το ιερατικό του αξίωμα, του απαγορεύτηκε να εξασκεί το διδασκαλικό του έργο και τα έργα του αναθεματίστηκαν ως «έκ σατανικής συνεργείας και έθελokaκίας και φρενοβλαβείας... ως δυσσεβή και πάσης βλασφημίας γέμοντα [...]». Την ίδια τύχη είχε και ο μαθητής του Ανθρακίτη, Παχώμιος, από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος κατηγορήθηκε «ως ύβριστής του Αριστοτέλους άκρος»³³³. Περιπτώσεις σαν του Μεθόδιου Ανθρακίτη υπήρξαν αρκετές. Σαράντα χρόνια μετά, «κατεδιώκετο υπό των παλαιοφιλοσόφων έν Κωνσταντινουπόλει ό κλεινός Εύγένιος ό Βούλγαρις, ό παρ' ήμιν εισηγητής των κατά φιλοσοφίαν νεωτέρων συστημάτων»³³⁴. Ο Βενιαμίν Λέσβιος, δάσκαλος στη Σχολή των Κυδωνιών, κατηγορήθηκε ως άθεος

---

³³¹Παρά τις κινήσεις που γίνονταν από μέρους της Εκκλησίας για την πνευματική αναγέννηση του Ελληνισμού, όταν αντιλήφθηκε ότι η στροφή που παρατηρούνταν στην εκπαίδευση ήταν συνυφασμένη με την ολοκλήρωση του ανθρωπιστικού πνεύματος και την τάση για ανεξαρτητοποίηση σκλήρυνε τη στάση της. Έβλεπε ότι δεν ήταν μια απλή εξέλιξη στον πολιτισμό, αλλά, αποτελούσε ιδεολογία ενάντια στην πολιτική δουλεία, την υπεύθυνη για την οπισθοχώρηση του Γένους. Βλ. Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης, *όπ.π.*, σελ. 7.

³³²«Δίδονται Πεπαιδευμένοι (μεταξύ των ήμετέρων), οί όποιοι μήτε άγνοούσιν άπλώς τά όργια τής Γεωγραφίας, αλλά προσέτι, όσάκις άκούουσιν αυτά και έμπαίζουσιν αύταις [...]. Ίδου πώς φέρονται οί Πεπαιδευμένοι κατά των Φυσικων Άληθειων, όσάκις, διότι, δαπανώμενοι έφ'ά μη δεϊ, άποβαίνουσιν όλίγοι έφ'ά δεϊ.», βλ. *Ιώσηπου Μοισιόδακος, Θεωρία τής Γεωγραφίας, Προοίμιον*, σελ. VII, VIII.

³³³Βλ. Άλκης Άγγέλου, *Των Φώτων, Η δίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη*, *όπ.π.*, σελ. 23 - 3. - Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, *όπ.π.*, σελ.49 - 56 (Λυκαυγές πνευματικής κινήσεως παρ' ήμιν 1700 - 1730). - του ίδιου, *όπ.π.*, σελ.101 (*Εκκλησία και Έπιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα*). Βλ. επίσης, Ρωξάνη Αργυροπούλου Δ., *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα, (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών) 2003, σελ. 36,37.

³³⁴Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, *όπ.π.*, σελ. 101 (*Εκκλησία και Έπιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα*).

και ευρωπαϊστής και εκδιώχτηκε. Ταυτόχρονα, υποστηρίχτηκε από παράγοντες της Εκκλησίας, Φαναριώτες και λόγιους και διασώθηκε³³⁵. Δύο άλλοι υποστηρικτές των νέων θεωριών ο Στέφανος Δούγκας και ο Θεόφιλος Καΐρης επιχείρησαν να διδάξουν τις φυσικές Επιστήμες με τον προσωπικό τους, επιστημονικό τρόπο, χωρίς να εμπλέξουν τη θεολογική διάσταση των πραγμάτων. Το αποτέλεσμα ήταν, για τον Στέφανο Δούγκα να ομολογήσει την «πλάνη» του και να αποσυρθεί και για τον Θεόφιλο Καΐρη να τελειώσει τη ζωή του καταδικασμένος για τη διδασκαλία του³³⁶.

Προς το τέλος του 18^{ου} αι., όταν το κίνημα των «νεωτεριστών» έλαβε μεγάλες διαστάσεις, η ανησυχία των αρχών μεγάλωσε και εντάθηκαν τα μέτρα καταστολής και απαγόρευσης της ελεύθερης διακίνησης των «νεωτερικών» συγγραμμάτων. Το 1798, ιδρύεται το Πατριαρχικό Τυπογραφείο, με σκοπό να τυπώνονται σε αυτό τα βιβλία που απευθύνονται στους μαθητές όλων των βαθμίδων που υπήρχαν στην ελληνική επικράτεια. Την ίδια χρονιά το Πατριαρχείο, προκειμένου να συστηματοποιήσει τον έλεγχο των σχολικών εγχειριδίων, ιδρύει την εξαμελή «λογοκριτική επιτροπή»³³⁷. Έργο της επιτροπής ήταν η

---

³³⁵Η περίπτωση του Λέσβιου είχε ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή του κλίματος της αντίδρασης από τους συντηρητικούς προς τους σύγχρονους λόγιους και τη διάσωση τελικά του «δασκάλου» Λέσβιου. Μετά την αλλαγή αυτή ιδρύθηκε η Σχολή του Κουρούτσεμε ως αναπλήρωση της Πατριαρχικής Σχολής, η οποία είχε παρακμάσει, και ως ανασυγκρότηση της παλιάς Αθωνιάδας του Ευγένιου Βούλγαρη. Τη διεύθυνση της νεοσυσταθείσας Σχολής ανέλαβε ο Δωρόθεος Πρώιος. Για περισσότερα βλ. Άλκης Άγγελου, *Τῶν Φώτων, Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα (ἐκδ. Ἑρμής) 2000, σελ. 258 -285. - Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης, *Αἱ Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήναι 1926, σελ. 28 - 54. - Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλόσ, *Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι*, ὅπ.π., σελ. 83 - 86.

³³⁶Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ.π., τόμ ΙΑ' σελ. 353. - Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, *Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστήμη*, στον τόμο *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ὅπ.π., σελ. 116 - 120.

³³⁷Ἡ προληπτικὴ λογοκρισία, ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς διάδοσης τοῦ ἐντύπου βιβλίου. Οἱ ἀρχές, θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς, διενεργούσαν ἐλέγχους προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ καταλληλότητα τῶν ἐντύπων που κυκλοφοροῦν ἐυρέως. Τὸ θέμα ἀντιμετωπίστηκε, ἀπὸ τὴν ἀρχή, με ἐπιτροπές που συστήνονταν γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο καὶ εἶχαν στόχο τὸν ἐλεγχο τῶν ὑπὸ ἐκδοσὴ κειμένων. - Τὸ 1503, στὴ Βενετία, ἀνατέθηκε ἀπὸ τὴ Γερουσία στὸ Μάρκο Μουσούρο, ὁ ἐλεγχος τῶν βιβλίων που ἦταν ὑπὸ ἐκδοσὴ ὥστε νὰ κατασταλεῖ τυχόν κυκλοφορία βιβλίου που θα προσέβαλε τὰ ἥθη τῆς Δημοκρατίας. Παράλληλα γινόταν καὶ θρησκευτικὸς ἐλεγχος ἀπὸ τοὺς Ἀναμορφωτές, ἐιδικοὺς ἐξεταστὲς, που ἀπὸ τὸ 1544 ἔδιναν τὴν ἐγκρισή τους ἢ ὄχι σὲ κάθε βιβλίο που τυπώνονταν. Γιὰ νὰ λάβει τὴν ἀδεία ὁ ἐκδότης ἔπρεπε νὰ προσκομίσει στους Ἀναμορφωτές, μιὰ βεβαίωση ἀπὸ τὴ συντεχνία καὶ μιὰ ἀπὸ τὸν λογοκριτὴ. Βλ. Βελουδῆ σελ. 76. - «26 Ἰουλίου 1570 / Οἱ ὑπογεγραμμένοι ἐξοχώτατοι κύριοι ἀρχηγοὶ τοῦ ἐκλαμπροτάτου Συμβουλίου τῶν Δέκα, λαβόντες πιστοποιήσιν παρὰ τῶν περιφημοτάτων Ἀναμορφωτῶν τοῦ Διδασκαλείου τῆς Παδούης ὑπὸ ἡμερομηνίαν 23 τοῦ παρελθόντος μηνός, ἐντεταλμένων ἐπὶ τούτο καὶ τῶν τριῶν, ὅτι, εἰς τὰς «ἀναπαραστάσεις ὅλου τοῦ κόσμου μὲ τὴν ποικιλίαν τῶν ζώων ὑπὸ τὴν μορφήν ἑνὸς βραχίονος» τοῦ πιστοῦ ἡμῶν Νικολάου Παπαδοπούλου, δὲν ὑπάρχει κάτι κάτι τι

απαγόρευση της κυκλοφορίας βιβλίων, «ὅσα ἐστὶ ἀντιβαίνοντα εἰς τὰ τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν πίστεως δόγματα, καὶ κατὰ τῆς ἐπικρατοῦσης διοικήσεως τῆς κραταιᾶς ταύτης βασιλείας» (εννοοῦσαν τῆς οθωμανικῆς), καὶ ἡ ἐγκριση βιβλίων με περιεχόμενο σύμφωνα με τις χριστιανικὲς ἠθικὲς ἀξίες³³⁸. Μέλη τῆς Επιτροπῆς ἦταν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, δύο ἀρχιερεῖς, ὁ Μέγας Διερχμηνέας τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ δύο ἀπὸ τοὺς «λογάδες» τοῦ Γένους³³⁹. Ἡ ὑπαρξη καὶ ἡ λειτουργία τῆς επιτροπῆς δὲν σήμαινε ὅτι τὰ βιβλία που κυκλοφοροῦσαν ἔφεραν ὅλα τὴν ἐγκρισή τῆς.

Ἡ ἐξάπλωση τοῦ «νεωτερικοῦ» κλίματος, καὶ «τὰ καθημέραν εἰσερχόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα φῶτα» κινητοποιήσαν, ἐκτός ἀπὸ τις ἐπίσημες ἀρχές, καὶ τοὺς σπαδοὺς τῆς συντηρητικῆς «παράταξης», οἱ ὁποῖοι «ἔβαλαν πλέον τὴν ἐντροπὴν παράμερα· καὶ ἄρχισαν νὰ πολεμῶσι τοὺς ἐναντίους των μὲ ἄλλα ὄπλα, μὲ τὸ ψεῦδος, μὲ τὸν δόλον, μὲ τὴν συκοφαντίαν, εἰς ὀλίγα λόγια μὲ τὰ ὄπλα τοῦ σκότους»³⁴⁰, «ἐλπίζοντες τοὺς μὲν ὄντας εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοὺς ἄνδρας νὰ φυγαδεύσωσι, τοὺς δὲ μέλλοντας νὰ ὑπάγωσι, νὰ ἐμποδίσωσι, διὰ νὰ μείνωσι μόνοι αὐτοὶ τυφλοὶ τυφλοὺς ὀδηγοῦντες τοὺς ταλαιπῶρους Ἑλληνας.»³⁴¹.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο με ἐγκυκλίους – προσταγὰς ἐπιβάλλει τὸ κλείσιμο σχολείων, τὸ κάψιμο βιβλίων, τὴν ἀπαγόρευση στους βιβλιοπώλες τῆς Κωνσταντινούπολης νὰ πωλοῦν βιβλία που δὲν φέρουν τὴν ἐγκριση τῆς «λογοκριτικῆς» επιτροπῆς καὶ τὸν ἀφορισμὸ συγγραφέων καὶ συγγραμμάτων³⁴². Παράλληλα, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς συντηρητικῆς θέσης ἀπευθύνονται στους χριστιανοὺς ὑποτελεῖς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης με

ἐναντίον τῶν νόμων, τῶ παραχωροῦν νὰ τυπώσῃ τὸ βιβλίον του ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. / Τῆ 26^η Ἰουλίου 1570 / Ζαχαρίας Βερνάρδος, Ἀνδρέας Γραδενίγος καὶ Πέτρος Φόσκαρι, ἀρχηγοὶ τῶν Δέκα.» Βλ. Κωνσταντῖνος Μέρτζιος, *Ὀκτῶ ἄδειαι διὰ τὴν ἐκτύπωσιν βιβλίων ἐν Βενετία*, περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. 69 (1966 – 67), σελ. 176 - 177.

³³⁸Τὸ πρῶτο βιβλίον που ἔλαβε τὴν ἐγκριση ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Γρηγόριο, ἦταν τοῦ Ἰωάννη Τζανέτου τὸ σύγγραμμα «Κατὰ Ὡκέλλου» ἐκδοθέν ἐν Βιέννῃ τὸ 1787. Βλ. Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ὅπ.π., σελ. 210 καὶ 218 (*Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη*).

³³⁹Ἡ επιτροπὴ αὐτὴ ἀπέτελεσε τὸν πρόδρομο τῆς «Κεντρικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Επιτροπῆς» που ἰδρύθηκε τὸ 1836 ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο τὸν ΣΤ'. Βλ. Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ὅπ.π., σελ. 211 κ. ἔ. (*Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη*).

³⁴⁰Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα*, ὅπ.π., τόμ Α' (1815), Πρόλογος, σελ. πγ'.

³⁴¹Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν...*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. πγ'.

³⁴²Βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου*, π. «Ἐρανοστῆς», τόμ. ΙΒ' τχ. 11/19, Ἀθήνα 1980, σελ. 580 – 626.

βιβλία γεμάτα νουθεσίες για την αποκήρυξη των νέων ιδεών και το σεβασμό στην οθωμανική διοίκηση³⁴³.

Το 1798 τυπώνεται στο τυπογραφείο του Πατριαρχείου, η «Πατρική Διδασκαλία» του Άνθιμου, Πατριάρχη Ιεροσολύμων, «πρὸς ἐκπολέμωσιν τῶν φιλελευθέρων ἀπὸ Γαλλίας κηρυγμάτων καὶ πρὸς διδασκαλίαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ὑπηκόων Ἑλλήνων ἵνα πιστοὶ μένωσιν εἰς τὴν θεόθεν τεταγμένην ἐφ' ἡμᾶς ἀρχὴν»³⁴⁴.

Ο Αθανάσιος Πάριος, τυπώνει ανώνυμα βιβλία εναντίον της «νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς σοφίας». Το 1802, τυπώνεται στην Τεργέστη η «Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων καὶ ἐπὶ ἀφιλοσοφία τὸ ἡμέτερον Γένος ἀνοήτως οἰκτειρόντων»³⁴⁵. Τὴν ἴδια μαχητικὴ στάση ἀπέναντι στὴν «εὐρωπαϊκὴ σοφία» ἀκολουθεῖ, ὁ Αθανάσιος Πάριος καὶ στὴν «Χριστιανικὴ Ἀπολογία» το 1798³⁴⁶. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παιδεία τοῦ γένους πρέπει νὰ στηρίζεται μόνο στα κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Σέργιος Μακραιοὺς στὸ «Τρόπαιον ἐκ τῆς ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις»³⁴⁷ ἀναφερόμενος

---

³⁴³«...ἤγειρεν (ὁ Θεὸς) ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν βασιλείαν τῶν Ὀθωμανῶν [sic] ἀντὶ τῆς τῶν Ρωμαίων ἡμῶν βασιλείας, ἢ ὅποια εἶχεν ἀρχήσῃ τρόπον τινὰ νὰ χωλαίνει εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως φρονήματα· καὶ ὕψωσε τὴν βασιλείαν αὐτὴν τῶν Ὀθωμανῶν περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀναμφιβόλως ὅτι θεῖο ἐγένετο βουλήματι, καὶ ὄχι μὲ δύναμιν τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ πιστοποιήσῃ πάντας τοὺς πιστοὺς, ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον εὐδόκησε νὰ οἰκονομήσῃ μέγα μυστήριον, τὴν σωτηρίαν δηλαδὴ εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ λαοῦς [...] ὁ πρῶτος ἀποστάτης Διάβολος κατανοήσας, διὰ νὰ ἐκτραχηλίσῃ, καὶ αὐθις νὰ φέρῃ εἰς ἀπώλειαν τοὺς ἐγκαταλειφθέντας ἐκλεκτοὺς πιστοὺς, ἐμεθοδεύθη εἰς τὸν τρέχοντα αἰῶνα μίαν ἄλλην πονηρίαν καὶ ἀπάτην ξεχωριστὴν, δηλαδὴ τὸ νῦν θρυλούμενον σύστημα τῆς ἐλευθερίας· ...Ἀδελφοὶ [...] κλείσατε τὰ αὐτία σας, καὶ μὴν δώσετε καμμίαν ἀκρόασιν εἰς ταύτας τὰς νεοφανεῖς ἐλπίδας τῆς ἐλευθερίας [...]. Ἀπατηλαὶ εἶναι ἀδελφοὶ χριστιανοὶ, αἱ διδασκαλίαι τῶν νέων αὐτῶν ἐλευθεριῶν· [...] Αἱ νεοφανεῖς αὐταὶ διδασκαλίαι, ὡσὰν ὅπου εἶναι ἐναντία εἰς τὴν θεῖαν γραφὴν καὶ ἀποστολικὴν διδασκαλίαν [...] πρέπει νὰ εἶναι μισηταί, ὡς ἐπινόησις τοῦ πονηροῦ διαβόλου τοῦ ἀγρυπνοῦντος διὰ τὴν ψυχικὴν τῶν χριστιανῶν ἀπώλειαν...». Βλ. *Διδασκαλία Πατρική*, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς Ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ Κυρ Ἀνθίμου.

³⁴⁴Μανουήλ Ἰ. Γεδεῶν, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ὅπ.π., σελ. 86, 89, 90 (*Εἴκοσιν ἐτῶν ἐθνικὴ ἱστορία κατόπιν θυέλλης 1791 – 1811*)

³⁴⁵ Βλ. *Περὶ τῆς ἀληθοῦς Φιλοσοφίας...*, Ἐν Ἐρμουπόλει, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ «Ἐθνους», 1866². Βλ. ἐπίσης, «[...] Ἡ Ἀντιφώνησις τοῦ Αθανασίου τοῦ Παρίου καὶ τὸ *Τρόπαιον* τοῦ Σεργίου Μακραιοῦ συνεγράφησαν, πατριαρχικὴ εἰσηγήσει, ὅπως προφυλάξωσι τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ μεστοῦ παντοίων μισμμάτων εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. [...]». Βλ. Θερειανὸς Δημήτριος, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1889, σελ. 46.

³⁴⁶Βλ. *Χριστιανικὴ Ἀπολογία*, συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ τινος Φιλαδέλφου Χριστιανοῦ πρὸς ὠφέλειαν τῶν Εὐσεβῶν, Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, ἔτει 1798.

³⁴⁷«[...] Πόσον σοφώτερος, νηφαλιώτερος καὶ πρακτικώτερος τοῦ πολυῖστορος βυζαντινοῦ σχολάρχου ὑπῆρξεν ὁ ἐν Τυρνάβῳ τῆς Θεσσαλίας, ἀφανὴς καὶ ἄσημος

στις «νέες» θεωρίες σημειώνει: « [...] ἐπέβλεψα γὰρ ἐπὶ τὰς παρεμβολὰς τῶν ἀλλοφύλλων, καὶ ἀνὴρ οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν, οὐδ' ὄπλα γενναίων· ἀλλὰ καὶ χεῖρ ἀσθενῆς, καὶ ποῦς ὀλισθηρός, καὶ σχῆμα ἐξηλλαγμένον, καὶ φωνὴ οὐκ εὐσημος, καὶ γνώμη ἀγενῆς, καὶ τόλμη ἀλόγιστος, καὶ ὅλης ὑπότυφος μωρία, καὶ κενό θράσος [...]»³⁴⁸.

Όργανο που εξέφραζε τις «συντηρητικές απόψεις» ήταν το περιοδικό «Καλλιόπη» που ίδρυσε ο Αθανάσιος Σταγειρίτης το 1819 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1821. Φιλοξενούσε άρθρα - απαντήσεις στα «νεωτερικά» συγγράμματα, κυρίως του Κοραή και των οπαδών του.

Από την άλλη μεριά, ο «αγώνας» υπέρ του νέου κλίματος, δόθηκε στους προλόγους, στις προμετωπίδες των συγγραμμάτων, στις δημοσιεύσεις εντύπων, στις εφημερίδες, στα περιοδικά και στα ίδια τα συγγράμματα. Είναι η γνωστή «μάχη τῶν φυλλαδίων» και των προλόγων³⁴⁹.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, το 1780, υποστηρίζει στην «Απολογία» του, «οὐχὶ ἡ Φραγγία, οὐχὶ ἡ νεωτερικὴ φιλοσοφία τὸ λοιπὸν διαστρέφει, ἀλλὰ ἡ κενοφροσύνη ἰδιαιτάτως διαστρέφει καὶ κρημνίζει τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ἀθεΐᾳ [...]»³⁵⁰.

Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης όταν το 1793, διώχτηκε από την Εκκλησία, απάντησε με το αντικληρικό κείμενο «Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγορούς».

Ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρις στην «Ἐπιτομὴ Φυσικῆς» το 1813 θα πει ότι «ἡ ἀγία Γραφή δὲν μᾶς ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ μᾶς διδάξῃ φυσικὰς καὶ μαθηματικὰς ἐπιστήμας, τὰς ὁποίας δυνάμεθα ἡμεῖς διὰ τοῦ νοῦς νὰ μάθωμεν καὶ νὰ καταλάβωμεν»³⁵¹

Τα έργα του Ρήγα, «Θούριος», «Ἐγκόλπιον στρατιωτικόν», «Νέα Πολιτικὴ διοίκησις», ενθαρρύνουν και ενδυναμώνουν το αίσθημα της αυτογνωσίας και της αυτονομίας στους υπόδουλους.

διδάσκαλος καὶ ἱερεὺς Ἰωάννης Πέζαρος, ὅστις ἐπὶ μισθῷ 250 γροσίων, ἱερούργει, ἐβάπτιζεν, ἐκήρυττε μετὰ ζήλου τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐδίδασκεν εὐσυνειδήτως τοὺς παῖδας τῆς κωμοπόλεως, καὶ ὅστις, ἅμα πόρρωθεν ἀκούσας τοῦ Μακραιοῦ τὸ θριαμβικὸν ἀγώνισμα, ἀνέκραξε γελῶν "ὦ! ἀκόμη εἴμεθα νῆπιοι καὶ ψοφοδεεῖς". Βλ. Θερεϊανός Δημήτριος, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὅπ.π., σελ. 46.

³⁴⁸Σέργιος Μακραιοῦ, Τρόπαιον, Ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς Πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις, Βιέννη 1797, σελ. α'.

³⁴⁹Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Οἱ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ οἱ κύριοι ἀντίπαλοί του, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 352.

³⁵⁰Μανουήλ Ἰ. Γεδεῶν, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ὅπ.π., σελ. 103 – 105 (Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστήμη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα).

³⁵¹Γιάννης Καρᾶς, Ἀντιστάσεις - Ἀντιδράσεις στο Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία τὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο (17^{ος} – 19^{ος} αἰ.), ὅπ.π., σελ. 96, σημ. 175.

Το 1798, ο Κοραΐς γράφει από τη Γαλλία όπου ζει, την «Αδελφική Διδασκαλία», απάντησή³⁵² στην «Διδασκαλία Πατρική» «εις ωφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν». Ο Κοραΐς υπερασπίστηκε, στην «Αδελφική Διδασκαλία», τους Έλληνες από τις «δήθεν» συμβουλές του συγγραφέα της «Πατρικής Διδασκαλίας»³⁵³. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν το «Άσμα Πολεμιστήριον» που τυπώνεται το 1800 και το «Σάλπισμα Πολεμιστήριον»³⁵⁴ το 1801. Το 1805 γράφει το έργο «Τι πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις»³⁵⁵.

Εκτός από τα συγγράμματα επώνυμων, αυτή η εποχή, τέλος 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αι., χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση έργων ανώνυμων συγγραφέων οι οποίοι στηλιτεύουν τον κλήρο, το κατεστημένο, τους μεγαλέμπορους κερδοσκόπους. Στο έργο «Ο Ανώνυμος του 1789», ο συγγραφέας βάλλει εναντίον της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και

---

³⁵²«Θανατωθέντος τοῦ αἰοιδίμου Ῥήγα τοῦ Φεραίου, ὁ Σουλτάνος Σελίμ ὁ Β' διέταξε τὸν Πατριάρχην Ἄνθιμον νὰ νουθετήσῃ τὸ ποίμνιόν του νὰ μὴ δώσῃ ἀκρόασιν εἰς τὰς προτροπὰς τῶν Γάλλων διὰ νὰ ἐνωθῇ τὸ ἔθνος τῶν Γραικῶν μετ' αὐτῶν, ἐκστρατευσάντων τότε εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐπειδὴ ἡ ἐλευθερία ἦτον ὀλέθριος διὰ τοὺς Γραικοὺς. Ἡ δημοσίευσίς τῆς διδασκαλίας ταύτης, συγκειμένης ἐξ 23 σελ., ὑπαγόρευσεν εἰς τὸν ἔνθερμον πατριώτην Ἀδαμάντιον Κοραῖν νὰ τυπώσῃ ἀνωνύμως εἰς Παρισίους τὴν ἐφεξῆς ἀπάντησιν εἰς τὸν Πατριάρχην Ἄνθιμον». Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας*, Μέρος Β', Αθήναι (τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα) 1857, σελ. 103.

³⁵³«...ἠθέλησεν ὁ φιλότουρκος συγγραφεὺς νὰ κοιμήσῃ τὴν δικαίαν τῶν Γραικῶν ἀγανάκτησιν, καὶ νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τὸ νὰ μιμηθῶσι τὰ σημερινὰ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας κινήματα πολλῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης...», «Ἄς μᾶς εἰπῆ ὁ φιλόσοφος οὗτος, ἂν εὐρίσκεται ἢ εὐρέθῃ ποῦ ποτε κάμμια δημοκρατία, ἀριστοκρατία, βασιλεία, ἢ καὶ τυραννία ὅποιαδήποτε ἄλλη, ὅπου ἐχύθη τοσοῦτον ἀθῶον αἷμα, ὅσον ἔχυσαν μέχρι τοῦ νῦν οἱ Τοῦρκοι ὅπου ἐπράχθησαν τοσαῦται ἀρπαγαὶ, ληστεῖαι, καταδυναστεῖαι, γυναικῶν, παρθένων καὶ παιδῶν βίαι, ὅσαι πράττονται κατὰ πᾶσαν ὥραν εἰς τὴν Ὠθωμανικὴν ἐπικράτειαν, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν τύραννον αὐτὸν, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅλα τὰ ἀνδράποδα, ὅσα τοῦ τυράννου τὴν ἀγριότητα μὲ κολακείας ἢ δῶρα ἠξεύρουσι νὰ ἀπατῶσι ὅπου ἐφάνῃ ποτὲ τοσαύτη ἀχαλίνωτος ἐξουσία, ὅσην βλέπομεν εἰς τοὺς δυστυχεῖς τόπους τῆς Τουρκίας.». Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν Ὠθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς*,

³⁵⁴«[...] οἱ νέοι μὲ τὰ ὄπλα, οἱ γέροντες μὲ τὰς εὐχὰς καὶ τὰς παραινήσεις, οἱ ἱερεῖς μὲ τὰς εὐλογίας καὶ τὰς πρὸς θεὸν δεήσεις, ὅλοι ὁμοῦ ἐνωμένοι, γενναῖοι τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος κληρονόμοι, πολεμήσατε γενναίως περὶ πίστεως, περὶ πατρίδος, περὶ γυναικῶν, περὶ τέκνων, περὶ πάσης τῆς παρούσης καὶ τῆς ἐπερχομένης γενεᾶς τῶν Γραικῶν, τὸν τρισβάρβαρον, τὸν ἄσπλαχνον τύραννον τῆς Ἑλλάδος, ἂν θέλετε νὰ φανῆτε ἄξιοι τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων ἀπόγονοι, ἂν θέλετε νὰ ἀφήσετε, ὡς ἐκεῖνοι, τὸ ὄνομά σας ἀείμνηστον εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Γένοιτο!». Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἀλεξάνδρεια 1801, σελ. 23.

³⁵⁵ Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Τι πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις*, *Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ Αὐτοκράτορος Ναπολέοντος*, Εἰς τὴν Βενετίαν, ἐκ τῆς τυπογραφίας Χρυσίππου τοῦ Κριτοβούλου, μηνὸς Δεκεμβρίου ἔτους 1805.

των ιερών μυστηρίων με ύφος ειρωνικό και πνεύμα ελεύθερο, που συνάδει με το πνεύμα των Γάλλων πεζογράφων της εποχής και περισσότερο του Βολταίρου³⁵⁶.

Το 1805, κυκλοφορεί ο «Ρωσαγγλογάλλος». Ένα σατυρικό σκηνικό έργο όπου ένας Ρώσος περιηγητής, ένας Άγγλος και ένας Γάλλος μιλούν με εκπροσώπους της ελληνικής κοινωνίας, έναν αρχιερέα, έναν Φαναριώτη, έναν έμπορο και έναν προεστό για το μέλλον της Ελλάδας. Από τον διάλογο που εκτυλίσσεται προκύπτει ότι συμφέρον όλων αυτών είναι η παραμονή της Ελλάδας στην παρούσα κατάσταση. Το όφελος, δηλαδή, αυτών των παραγόντων βρίσκεται στην υπεροχή του Οθωμανού ηγέτη³⁵⁷.

Το 1806 τυπώνεται η «Ελληνική Νομαρχία, Άνωνύμου του Έλληνο». Έργο νεανικό, με επιρροές από τη Δύση, εμπνευσμένο από τις ιδέες και τα σχέδια του Ρήγα³⁵⁸. Στο έργο αυτό, που χαρακτηρίστηκε ως το έργο με την μεγαλύτερη εθνεγερτική και ιδεολογική επίδραση, καταδικάζεται η αμάθεια και η δουλεία, ο κλήρος για πνεύμα συναλλαγής και δεισιδαιμονίας που καλλιεργεί, καθώς και όλοι οι αδιάφοροι οι οποίοι μπορούσαν να δράσουν για τον φωτισμό του Γένους και δεν το έπραξαν³⁵⁹. Καλεί τους Έλληνες να απελευθερωθούν «μόνοι τους» και απευθύνει προσκλητήριο προς τους ξενιτεμένους εμπόρους, τεχνίτες, ναυτικούς, δασκάλους, επιστήμονες, φοιτητές και ρασοφόρους να επιστρέψουν και να ενισχύσουν από το εσωτερικό της Ελλάδας την οργάνωση του ξεσηκωμού.

Το 1811, με την προτροπή του Κοραή, ιδρύεται στη Βιέννη, από τον Άνθιμο Γαζή, το περιοδικό «Λόγιος Έρμης», το οποίο αποτέλεσε το κατ'εξοχήν όργανο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Δημοσίευε ειδήσεις φιλολογικές, ειδήσεις σχετικές με την πρόοδο των επιστημών της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας, της Γεωγραφίας, της Χρονολογίας και της Οικονομίας. Παράλληλα, υπήρξε και το βήμα όπου δημοσιευόταν άρθρα για τις καινοτομίες στο χώρο της εκπαίδευσης, τη λειτουργία σχολείων,

---

³⁵⁶Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 203. - του ίδιου, *Ὁ ἀνώνυμος τοῦ 1789* στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὅπ.π., σελ. 411 – 460 και *Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσαγγλογάλλου»*, π. «Ελληνικά», τόμ. 17^{ος}, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 188 – 201 καθώς και «*Δύο ἀκόμη ἀθησαύριστα ἀπόγραφα τοῦ «Ρωσαγγλογάλλου»*, π. «Ἐρανιστής», ἔτος Γ', τχ 13, Αθήνα 1965, σελ. 1 – 11.

³⁵⁷Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 206 - 207, του ίδιου *Τὸ Σχῆμα του Διαφωτισμοῦ* στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὅπ.π., σελ. 45 - 47.

³⁵⁸Βλ. Ν.Βέης, Μ. Σιγοῦρος (μελετήματα), *Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν «Ελληνική Νομαρχία» καὶ τὸ συγγραφέα της*, στο *Ἄνωνύμου τοῦ Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία ἢτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας*, (κείμενο – σχόλια – εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας), Αθήνα 1957³, σελ. 15.

³⁵⁹Βλ. περισσότερο, Κ. Θ. Δημαράς, *Τὸ Σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ*, *Ἱστορία τοῦ Έλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 337.

βιβλιοθηκών, τα προγράμματα των σχολείων, τα νέα γνωστικά αντικείμενα διδασκαλίας. Το περιοδικό κυκλοφόρησε μέχρι το 1821³⁶⁰.

Άλλος τρόπος εμπύχωσης της δουλωμένης ελληνικής ψυχής ήταν η κυκλοφορία παραστάσεων, είτε ανεξάρτητων είτε ως προμετωπίδες εντύπων³⁶¹. Οι παραστάσεις αυτές παρουσίαζαν την Ελλάδα ως γυναίκα εξαντλημένη, ρακένδυτη, γονυπετή, να αναδύεται, πολλές φορές, από την ελληνική αρχαιότητα και να στρέφεται με τις ισχνές δυνάμεις της κατά της ημισελήνου. Άλλες φορές να ανασηκώνεται από τον Ρήγα και τον Κοραή. Τα επιγράμματα που συνόδευαν αυτές τις λιθογραφίες είναι ενδεικτικά του κλίματος που επικρατούσε³⁶².

Η διαμάχη ανάμεσα στις δύο «παρατάξεις – συστήματα αξιών»³⁶³, «νεωτεριστών» και «συντηρητικών», κράτησε μέχρι την Επανάσταση³⁶⁴.

Με την Επανάσταση του 1821 ανακόπτεται η παραγωγή και η έκδοση των επιστημονικών βιβλίων καθώς και η έκδοση των περιοδικών.

Μετά την επανάσταση και με την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους, δυστυχώς, δεν συνεχίζεται η ανάπτυξη ή η πορεία της επιστημονικής φιλοσοφικής κίνησης με τον ρυθμό που είχε σταματήσει. Τη θέση του στοχασμού παίρνει η αρχαιολατρεία, η Φιλοσοφία αποσπάται από τις φυσικές Επιστήμες και αυτές παίρνουν τον χαρακτήρα της πρακτικής και επαγγελματικής μορφής περνώντας σε δεύτερη μοίρα σε ό,τι αφορά στην παρουσία τους στην εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική πραγματικότητα οικοδομήθηκε, μετά την Επανάσταση, πάνω σε γερμανικά πρότυπα. «Μια εποχή ακμής και δύναμης κορυφώνεται και σπάζει». «Πολιτικές σκοπιμότητες απονεύρωσαν ένα ρωμαλέο πνευματικό κίνημα ικανό να οδηγήσει σε νέες υψηλότερες συνθέσεις το Γένος»³⁶⁵.

---

³⁶⁰«Μετά τήν έκδοσιν τοῦ 9 φυλλαδίου, δημοσιευθέντος τῆ α' Μαΐου, ὁ συντάκτης τῆς ἔφημερίδος ταύτης Κοκκινάκης ἔπαυσε τήν έκδοσιν της, ἐπειδὴ ἐβιάσθη παρὰ τῆς τοπικῆς πολιτικῆς ἀρχῆς νὰ καταχωρίσῃ ἐν αὐτῇ τὰ δύο Συνοδικὰ Γράμματα τοῦ ἀοιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου, χρονολογημένα τῆ ια' Μαρτίου 1821 κατὰ τοῦ κινήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου. Ὁ Κοκκινάκης ἐτύπωσε αὐτὰ μὲ τὴν ἐφεξῆς σημείωσιν εἰς τὸ τέλος τῆς ἔφημερίδος του' Ἐπαρακαλέσθην νὰ δεχτῶ τὸ ἐφεξῆς ἰδιαίτερον παράρτημα εἰς τὸν 9 ἀριθ. Τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ.». Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* ὅπ.π., Β', σελ. 215.

³⁶¹Τέτοιες παραστάσεις κοσμούσαν τὸ «Πολεμιστήριον Σάλπισμα» τοῦ Κοραή, τὸ ταξίδι τοῦ Ghoiseul - Gouffier, τὴν «Χημικὴ Φιλοσοφία» τοῦ Ηλιάδη κ. ἄ. Βλ. σχετικὰ, Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ.π., τόμ ΙΑ' σελ. 336.

³⁶² «Ὁμοι ἐγὼ πανάποτος, ἐπεὶ μ' ἔλε δούλιον ἡμαρ». Πρβλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1801.

³⁶³ Βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου – Λουγγῆ, *Ἡ Ἀπήχηση τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό*, περ. «Ἐρανιστής», ἔτος ΙΒ', τόμ. 11/1974, Ἀθήνα 1980, σελ. 197.

³⁶⁴Βλ. σχετικὰ, Φίλιππος Ἡλιού, *Τύφλωσον Κύριε τὸν λαὸν σου*, ὅπ.π., σελ. 580.

³⁶⁵Βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Ἀντιστάσεις - Ἀντιδράσεις στὸ Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία στὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο (17^{ος} – 19^{ος} αἰ.)*, ὅπ.π., σελ. 99.

Κεφάλαιο III

Το ελληνικό βιβλίο: συμβολή – διακίνηση – συνδρομητές, από τις απαρχές της τυπογραφίας ως την ύστερη οθωμανοκρατία.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, το βιβλίο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην πνευματική ζωή των υπόδουλων Ελλήνων. Λειτουργήσε ως μέσο διάδοσης της κλασικής και βυζαντινής γραμματείας και ως μέσο διατήρησης της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για να διαμορφωθεί η εθνική συνείδηση των υπόδουλων που θα τους οδηγήσει στην απελευθέρωση. Συνέβαλε επίσης, στην επιβίωση των παραδοσιακών αξιών της ελληνικής κοινωνίας και στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας.³⁶⁶

Ελληνικά βιβλία άρχισαν να τυπώνονται στα τυπογραφεία της Βενετίας, από τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του έντυπου βιβλίου, (15^{ος} – 16^{ος} αι.)³⁶⁷. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο αλλά και στις πόλεις του εξωτερικού όπου υπήρχαν Έλληνες, επτά χιλιάδες ελληνικά έντυπα, (βιβλία, φυλλάδια, μονόφυλλα, εφημερίδες και περιοδικά)³⁶⁸. Τα περισσότερα από αυτά ήταν βιβλία λειτουργικά και Θρησκευτικά³⁶⁹ τα οποία χρησιμοποιούνταν στις εκκλησιαστικές λειτουργίες και

---

³⁶⁶Προβλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης – Κωνσταντίνος Στάϊκος (επιμ.) *Πεντακόσια χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499 – 1999)*, Αθήνα (Βουλή των Ελλήνων) 2000, Εισαγωγή. Βλ. επίσης, Χρίστος Γ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία...*, όπ.π., σελ. 3 και Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, Ηράκλειο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 2005, σελ. 23.

³⁶⁷«[...] Η έλευθερία τῶν ιδεῶν, τὴν ὁποίαν ἡ Δημοκρατία ἐπέτρεπε, ἔκαμε τὴν Βενετιανὴν καὶ τὰ ἐδάφη τῆς ἑνα σπάνιον καὶ θαυμάσιον ἄσυλον τῆς ἐλευθέρου σκέψεως [...]. Βλ., Charles Diehl, *Βενετία, μιὰ Δημοκρατία πατρικίων*, όπ.π., σελ. 231.

Για τα τυπογραφεία της Βενετίας, γενικά, βλ.: Ἰωάννης Βελοῦδης, *Ελλήνων Ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία, Ἱστορικὸν ὑπόμνημα*, Βενετία (τυπογραφεῖον Φοῖνιξ), 1893. -- Μανούσος Μανούσακας - Κωνσταντίνος Στάϊκος, *Οι εκδόσεις των ελληνικών βιβλίων από τον Άλδο Μανούτιο και τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας*, *Benetiae quasi alterum Byzantium*, Αθήνα (Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού) 1993. - Χρύσα Μαλτέζου, *Χρονικά, Βενετία, πόλη του βιβλίου*, π. «Έρανηστής», τχ. 60, Αθήνα 1973. - Της ίδιας, *Η Βενετία τῶν Ελλήνων*, Αθήνα (έκδ. Μίλητος) 2005 σελ. 33 – 36. - Νίκος Έ. Σκιαδάς, *Χρονικό τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας, Σκλαβιά – Διαφωτισμός – Ἐπανάσταση 1476 – 1828*, Αθήνα (έκδ. Cutenberg) 1982, τόμ. Α', σελ. 24 – 50. - Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεία ἑλληνικῶν βιβλίων*, περ. «Αθήνα». τχ. 58 (1954), σελ. 286 - 340.

³⁶⁸ Βλ. Τ. Σκλαβενίτης – Κ. Στάϊκος, *Πεντακόσια χρόνια Έντυπης Παράδοσης...*, όπ.π., Εισαγωγή, σελ. ιγ'.

³⁶⁹Βλ. Χρίστος Γ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία...*, όπ.π., σελ. 27 – 31, και Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, όπ.π., σελ. 21.

Ακολουθίες. Παράλληλα, ήταν τα πρώτα και μοναδικά αναγνωσματάρια των μαθητών των κοινών σχολείων³⁷⁰.

Υψηλά ποσοστά εκδόσεων κατείχαν, επίσης, οι Γραμματικές και τα Λεξικά, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν, ως εγχειρίδια, από τους μαθητές των ανώτερων Σχολών.

Σε ό,τι αφορά στις εκδόσεις των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, ακολούθησαν την πορεία του ενδιαφέροντος για την αρχαιομάθεια, όπως αυτή διαμορφώθηκε στους κύκλους των λογίων. Στα πλαίσια του κλίματος του ουμανισμού που ανθούσε κατά τον 15^ο και 16^ο αι., η εξάπλωση των αρχαίων ελληνικών κειμένων ήταν σημαντική. Κατά τον 18^ο αι., η ίδια παραγωγή παρουσίασε μεγάλη κάμψη για να ανέλθει στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. όταν, δηλαδή, είχε κορυφωθεί το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του ανερχόμενου εθνικισμού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παραγωγή του φιλοσοφικού – επιστημονικού βιβλίου. Κατά τους πρώτους αιώνες της κυκλοφορίας του έντυπου βιβλίου η παραγωγή των εντύπων αυτών βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα. Κατά τον 18^ο αι. που άρχισε η περίοδος της ανανεωτικής πορείας του Ελληνισμού και οι προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού στράφηκαν προς τα επιστημονικά και φιλοσοφικά συγγράμματα, οι εκδόσεις των «νεωτερικών» βιβλίων παρουσίασαν ανοδική πορεία, η οποία κορυφώθηκε την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αι. καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση στη συνολική παραγωγή³⁷¹.

Σημαντικό πρόβλημα για τους εκδότες, τους συγγραφείς και τους αποδέκτες του βιβλίου, τα σχολεία, τους μαθητές και τους δασκάλους, αποτέλεσε για όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η διακίνηση του βιβλίου. Η μεγάλη γεωγραφική έκταση στην οποία απλωνόταν ο Ελληνισμός και η έλλειψη οργανωμένου δικτύου διακίνησης δυσχέραινε την κατάσταση. Η διακίνηση γινόταν από τους ίδιους τους τυπογράφους, μέσω πρακτόρων τους στις διάφορες πόλεις, ή μέσω «πραγματευτών» στα πανηγύρια. Οι πράκτορες ήταν κυρίως, έμποροι γενικού εμπορίου. Βιβλία εμπορεύονταν και οι λόγιοι, οι συγγραφείς, οι διορθωτές και οι δάσκαλοι³⁷². Βιβλιοπωλεία που θα διευκόλυναν τη διακίνηση των βιβλίων δεν υπήρχαν στην ελληνική Ανατολή³⁷³. Από τις αρχές του 19^{ου} αι.

---

³⁷⁰Κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα κάλυπταν το 52% της συνολικής παραγωγής ελληνικών βιβλίων, τον 17^ο το 74%, τον 18^ο το 62% και από το 1800 – 1820 κάλυπταν μόλις το 31% της συνολικής παραγωγής.. Βλ. Χρίστος Γ. Πατρινέλης, *Τò έλληνικό βιβλίο κατά τήν Τουρκοκρατία...*, όπ.π., σελ. 27.

³⁷¹Βλ. Χρίστος Γ. Πατρινέλης, *Τò έλληνικό βιβλίο κατά τήν Τουρκοκρατία...*, όπ.π., σελ. 30 - 31.

³⁷²Βλ. Φίλιππος Ήλιού, *Ιστορίες του Έλληνικού Βιβλίου*, όπ. π. σελ. 40 – 79. Βλ. επίσης, Χρίστος Πατρινέλης, *Τò έλληνικό βιβλίο κατά τήν Τουρκοκρατία...*, όπ.π., σελ. 48

³⁷³Το 1804 συναντάται βιβλιοπωλείο στα Ιωάννινα, το 1806 στο Ιάσιο το βιβλιοπωλείο του Αναστάσιου Λούκα, την ίδια εποχή στην Κωνσταντινούπολη τα βιβλιοπωλεία του Ζήση, του Χαψούλα και του Κασαβέτη. Το 1819 σο Βουκουρέστι το

υπάρχουν βιβλιοπωλεία είτε ενταγμένα σε μεγαλύτερες αγορές είτε ως αυτοτελή καταστήματα.

Λιγότερες δυσκολίες αντιμετώπισαν, στη διακίνησή τους, τα θρησκευτικά και εκκλησιαστικά βιβλία, τα οποία υποστηρίχτηκαν από το «δίκτυο» της Εκκλησίας. Ένας ακόμη λόγος, που τα βιβλία αυτά έτυχαν περισσότερων διευκολύνσεων, ήταν η μεγάλη κυκλοφορία τους, λόγω της χρήσης τους ως αναγνωσμάτια, από την οποία ευνοούνταν οικονομικά και οι εκδότες και οι έμποροι.

Το είδος των βιβλίων που αντιμετώπισε δυσκολίες ανυπέρβλητες τόσο στη διακίνησή του, όσο και στην έκδοση και τη χρηματοδότησή του ήταν το λόγιο λογοτεχνικό βιβλίο στην αρχή, και το επιστημονικό μετέπειτα. Τα βιβλία αυτά είχαν πολύ μικρή κυκλοφορία δεδομένου ότι στην εκπαίδευση, μέσω της οποίας θα εξασφαλιζόταν η μεγάλη κυκλοφορία τους, επικρατούσε το παραδοσιακό θρησκευτικό κατεστημένο. Οι δάσκαλοι των «νέων ιδεών», που δίδασκαν στις ανεξάρτητες από τον έλεγχο της Εκκλησίας ανώτερες Σχολές, και οι μαθητές τους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προμηθευτούν τα «νέα» επιστημονικά συγγράμματα. Περιοριζόνταν στην προφορική διδασκαλία και στη διδασκαλία μέσω χειρογράφων. Οι μαθητές αντέγραφαν κείμενα «προς ιδίαν χρήση»³⁷⁴ και οι δάσκαλοι έπρατταν το ίδιο προς εξοικονόμηση χρημάτων. Η κατάσταση αυτή διευκολύνθηκε, πολλές φορές, από τους «χορηγούς» στους οποίους κατέφευγαν οι συγγραφείς. Πλούσιοι έμποροι και εύποροι πατριώτες, όπως οι Ζωσιμάδες, χρηματοδοτούσαν εκδόσεις και φρόντιζαν τη διακίνησή τους, την αποστολή, δηλαδή, των βιβλίων στα πνευματικά κέντρα της υπόδουλης πατρίδας³⁷⁵.

βιβλιοπωλείο του Γκαρμπολά και από το 1815 στη Χίο. Για περισσότερα βλ. Χρίστος Πατρινέλης, *όπ.π.*, σελ. 50.

³⁷⁴Πρόκειται για τα γνωστά «μαθηματάρια», χειρόγραφα εγχειρίδια, που περιείχαν κείμενα της «θύραθεν» και της χριστιανικής γραμματείας συνδυασμένα με τη διδασκαλία της Γραμματικής, του Συντακτικού και της Θεματογραφίας. Χρησιμοποιούνταν από τους μαθητές της μέσης βαθμίδας, καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και σε όλο το γεωγραφικό χώρο που διδάσκονταν η ελληνική παιδεία. Τον κυρίως ελλαδικό χώρο, τις βαλκανικές χώρες, τη Μικρά Ασία, την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο. Βλ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, *όπ.π.*, *Εἰσαγωγή*, σελ. 1 – 19.

³⁷⁵«[...] Ἀλλὰ πρὸ πάντων μᾶλλον, καὶ πρεπόντως γνωρίζει ἡ δυστυχῆς Ἑλλάς τὸ φιλογενὲς καὶ ὄντως φιλάγαθον τῆς τετρακτύος ἀδελφότητος τῶν ΚΥΡΙΩΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ, οἱ ὅποιοι δικαίως καλοῦνται κοινοὶ καὶ πρῶτοι εὐεργέται τοῦ Γένους, καὶ οὐδεὶς ἐστὶ τῶν συμπάντων, ὅς μὴ τὰς ἐν τῇ Ἑλλάδι Ζωσιμαίας εὐεργεσίας καὶ χάριτας συνορᾷ καὶ λαμπρῶς διαθρῦλλεῖ. [...] πόσα συγγράμματα παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων ἀνέκδοτα ὄντα, εἰς φῶς φιλοκαγάθως προήγαγον, καὶ δωρεὰν διένεμον τοῖς ἀπανταχοῦ τούτων διψῶσι [...]». Βλ. Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκου, *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, Βιέννη (ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γ. Βεντώτη) 1804, σελ. IV, V.

Οι εκδότες, από την άλλη μεριά, για να ικανοποιήσουν τις «νέες» ανάγκες, ακολούθησαν τα ευρωπαϊκά πρότυπα έκδοσης, που ήταν η μέθοδος της «προεγγραφής συνδρομητών». Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν η επιτυχία της έκδοσης και ταυτόχρονα μειώνονταν γι' αυτούς τα έξοδα της εκτύπωσης, δεδομένου ότι η κυκλοφορία «μοντέρνων» συγγραμμάτων ήταν ακόμη σε χαμηλά επίπεδα. Η πρώτη επαφή με τους αναγνώστες – συνδρομητές - γινόταν με τη δημοσίευση «Αγγελιών», μέσω των οποίων ενημερώνονταν οι αναγνώστες για την επικείμενη έκδοση. Οι «εκκλήσεις» των συγγραφέων για οικονομική στήριξη δημοσιεύονταν σε μονόφυλλα ανεξάρτητα, σε εφημερίδες και σε περιοδικά³⁷⁶. Στα κείμενα των «Αγγελιών» παρουσιαζόταν το περιεχόμενο του υπό έκδοση βιβλίου³⁷⁷ και τονιζόταν το μέγεθος της προσφοράς των συνδρομητών στην ανάπτυξη της παιδείας του Ελληνισμού και στον φωτισμό του Γένους³⁷⁸. Αναγγελοτά, επίσης, η είδηση ότι τα ονόματα των συνδρομητών θα δημοσιευόταν σε κατάλογο στα αντίτυπα του βιβλίου «[...] θέλει προγραφθῆ ἑκάστου τὸ τίμιον ὄνομα εἰς τὸ βιβλίον, [...]»³⁷⁹. Μαζί με το ὄνομα αναφερόταν ο τόπος καταγωγῆς του συνδρομητή, η ιδιότητά του³⁸⁰ αν ἦταν ιδιώτης, σχολεῖο, μοναστήρι, σύλλογος και ο

³⁷⁶Βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Βιβλία μὲ συνδρομητές I*, περ. «Ἐρασιστής», ἔτος ΙΓ', τόμ. 12 / τχ. 69 – 70, Ἀθήνα 1975, σελ. 108. σημ. 1 – 8.

³⁷⁷«Διονύσιος Πύρρος, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* (Κωνσταντινούπολη, 1820), Προκήρυξις, Αἰ ὠφέλεια, αἱ ὁποῖαι προξενούνται εἰς ἓν ἔθνος ἀπὸ τὰς γνώσεις τῆς Γεωγραφίας εἶναι σχεδὸν φανεραὶ εἰς κάθε γνωστικὸν καὶ φιλομαθῆ ἄνθρωπον. Διὰ νὰ μὴν ὑστερεῖται λοιπὸν τὸ γένος μας τοιούτων ἐπωφελῶν καὶ χρησίμων γνώσεων, ἐπαρακινήθη[...] νὰ καταγράψω λεπτομερῶς, νεωστὶ καταμετρήσας ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος [...] ἤτοι μίαν νεωτέραν γεωγραφικὴν ἔκθεσιν τῶν ἐξῆς ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος [...]. Εἰς τὴν καταγραφὴν αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν λοιπὸν πρῶτον κατατάττω τὴν ἐπωνυμίαν καὶ ἔτυμολογίαν αὐτῶν [...]. Τὴν βίβλον ταύτην λοιπὸν, τὴν γέμουσαν παντοῖων ιδεῶν, καὶ χρησίμων γνώσεων, διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομούσων καὶ φιλομαθῶν ἀνθρώπων, μετ' οὐ πολὺ θέλω δώσειν εἰς φῶς. Ὅθεν ὅστις ὀρέγεται νὰ ἔχη ἓν τοιοῦτον βιβλίον, ἄς γράψῃ τὸ ὄνομά του, καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων, καὶ ἄς τὰ πέμψῃ εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον, εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡ τιμὴ τοῦ βιβλίου δὲν διορίζεται, ἐπειδὴ δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ δαπάνη αὐτῆς.[...]. Διονύσιος ὁ Πύρρος Θετταλὸς ἰατροφιλόσοφος. Βλ. *Διὰ τοῦ Γένους τὸν φωτισμὸν*, ὅπ.π., σελ. 471 – 472.

³⁷⁸Ἀθανασίου Ψαλίδα, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία* (το κείμενο δημοσιεύτηκε σε μονόφυλλο στη Βιέννη το 1791), «...ἤμπορῶ ἀκόμη ἓνα νὰ εἰπῶ, ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι ἓνα ὄπλον ἀκαταμάχητον ἐναντίον εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἀ π ο κ α λ υ ψ ε ω ς δηλαδὴ Θ ρ η σ κ ε ῖ α ς, καὶ τοιοῦτον, ὅπου ἕως τὴν σήμερον παρόμοιον δὲν ἐφάνη· διὸ καὶ στηρίζει ὅλους ἐκείνους εἰς τὴν Ἀ π ο κ α λ υ ψ ι ν, ὅπου, ὡς κάλαμοι, ὑπὸ τῆς ἀγνοίας κλονοῦνται.[...]. Βλ. *Διὰ τοῦ Γένους τὸν φωτισμὸν*, Ἀγγελίαις προεπαναστατικῶν ἐντύπων (1734 – 1821), ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, ἐπιμ. Πόπη Πολέμη, Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιού», Ἀθήνα (Μουσεῖο Μπενάκη) 2008, σελ. 18 – 19.

³⁷⁹Βλ. *Διὰ τοῦ Γένους τὸν φωτισμὸν*, ὅπ.π., σελ. 117 σημ 2.

³⁸⁰Το 79,2% των συνδρομητῶν εἶναι κοσμικοὶ, το 19,2% κληρικοὶ καὶ το 1,6% διάφορα ἰδρύματα, σχολεῖα, μοναστήρια, ἐκκλησίαι. Βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Ἱστορίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου - Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ* -, ὅπ.π., σελ. 85.

αριθμός των αντιτύπων για τον οποίο είχε προεγγραφεί. Η δημοσίευση «τῶν Συνδεδραμηκῶτων Φιλογενῶν ἐν τῇ Τυπῶσει τοῦ Παρόντος Βιβλίου»³⁸¹, ἦταν ἕνας τρόπος να εκφράσουν οι συγγραφείς τις ευχαριστίες τους³⁸² προς αυτούς και να προσελκύσουν κι άλλους βιβλιόφιλους πατριώτες. Πολλοί από τους συνδρομητές, ἔμποροι κατά κύριο λόγο³⁸³, που διέμεναν στα μεγάλα αστικά και εμπορικά κέντρα, ἐξαντλούσαν και τον ευεργετισμό τους δηλώνοντας την αγορά πολλῶν αντιτύπων που τα διοχέτευαν στους τόπους καταγωγῆς τους.

Η μέθοδος της προεγγραφῆς αφορούσε βιβλία και περιεχόμενα που ως τότε, 18^ο αι., δεν περιλαμβάνονταν στη σχολική διδακτέα ὕλη. Ιστορίες, Γεωγραφίες, Αρχαιολογίες, Χρονολογίες, Μαθηματικά, βιβλία Χημείας, Αστρονομίας³⁸⁴.

Το μέτρο αυτό ευνοήθηκε και στηρίχτηκε από την κοινωνία. Η μέθοδος της προεγγραφῆς των συνδρομητῶν προώθησε τη διάδοση του λόγιου βιβλίου στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, σε μια εποχή που οι αντιξοότητες της ἐκδόσης και της κυκλοφορίας των βιβλίων αυτῶν ἦταν μεγάλες. Ἐκατόν πέντε τίτλοι βιβλίων, 119.726 αντίτυπα κυκλοφόρησαν με τη μέθοδο των συνδρομητῶν, από το 1749 μέχρι το 1821³⁸⁵.

---

³⁸¹ «Τὰ Ὄνόματα τῶν Συνδεδραμηκῶτων Φιλογενῶν ἐν τῇ Τυπῶσει τοῦ Παρόντος Βιβλίου Λόγῳ Ἀσσοτζιάτων.

Ὁ Τιμιώτατος Μάξιμος Κουρτοβίκης.

.....

Ὁ Τιμιώτατος Γεώργιος Οἰκονόμου ἐκ Καστορίας. (Δεν αναφέρει για ὅλους τον τόπο καταγωγῆς τους). Βλ. Ἰωσήπος Μοισιόδακας, *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, Ἐκδοθεῖσα νῦν το πρῶτον Ἐν τῇ Ὀυϊέννῃ [sic] τῆς Αουστρίας, 1781.

³⁸² «Κατάλογος / Τῶν σεβασμίων καὶ ἐντίμων Ὀνομάτων, ὅπου μ' ἐβοήθησαν εἰς τὴν παροῦσαν Μετάφρασιν [...]. Ὅλοι αὐτοὶ ἐστάθησαν συνδρομηταὶ μου [...]. Ἐγὼ μῆτε ἰξεύρω, πῶς κάλλιον νὰ τοὺς εὐχαριστήσω. Ἡ προθυμία, ὅπου ἔχουν πρὸς τὸ καλόν, καὶ ἡ ἀγάπη, ὅπου τρέφουν πρὸς τὸ Γένος, μὲ ἐξέστησαν. Αὐτοὶ, κἂν πλούσιοι, κἂν μετριοκατάστατοι εἶναι, φθάνει μόνον νὰ ἀκούσουν τὸ ὄνομα τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καὶ τῷ ἅμα συντρέχουν [...] κατέστρωσα ἀνωτέρω τὰ αἰδέσιμα καὶ ἔντιμα Ὄνοματά των, καὶ ἔστω πρὸς τεκμήριον τῆς εὐχαρίστου μου γνώμης.» Βλ. Ἰωσήπου ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος, *Ἠθικὴ Φιλοσοφία*, 9μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος), τόμος πρῶτος, Ἐνετίησι, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, 1761, σελ. λε' και λζ'.

³⁸³ Οἱ περισσότεροι συνδρομητές, ἀνήκαν στην τάξη των ἐμπόρων, βιοτεχνῶν και πραματευτῶν, ἀκολουθοῦσαν οἱ κληρικοὶ (κυρίως οἱ κατέχοντες αξιώματα, ἐπίσκοποι, μητροπολίτες, κ.λπ.), οἱ Φαναριώτες, οἱ δάσκαλοι και οἱ μαθητές.

³⁸⁴ Ἐνδεικτικὰ αναφέρουμε, *Ὀδὸς Μαθηματικῆς* (1749), *Παλαιὰ Ἱστορία* (1750), *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* (1761), *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας* (1781), *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (1783), *Ἀληθὴς Εὐδαιμονία* (1791), *Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος* (1797), *Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας* (1803), *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος* (1806), *Ἀλγεβρα* (1806), *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος* (1807), *Σχολαστικὴ Γεωγραφία* (1808), *Χημεία* (1808), *Φυσικὴ Πειραματικὴ* (1812), *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν* (1816), *Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας* (1816), *Γραμματικὰ* (1817), *Γεωγραφία Μεθοδικὴ* (1818), *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (1819), *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1820). Βλ. Φίλιππου Ἡλιοῦ, *Βιβλία με συνδρομητῆς I*, ὅπ.π., σελ. 165 – 168.

³⁸⁵ Βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Βιβλία με Συνδρομητῆς I*, ὅπ.π., σελ. 164 – 168.

Καθιερώθηκε δε, ως ο μόνος, σχεδόν, τρόπος έκδοσης των ελληνικών βιβλίων, μέχρι το 1922³⁸⁶.

---

³⁸⁶Βλ. Φίλιππος Ήλιού, *Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της άκμης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, - όπ.π., σελ. 79 – 83.

Μέρος Δ'

Τα γεωγραφικά εγχειρίδια του 18^{ου} αιώνα.

Κεφάλαιο I

«Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ» του Χρῦσανθου Νοταρά (1716).

Το πρῶτο ελληνικό βιβλίο Γεωγραφίας που τυπώνεται τον 18^ο αι. εἶναι η «Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ»³⁸⁷ του Χρῦσανθου Νοταρά (Παρίσι 1716).

Ο Χρῦσανθος Νοταράς γεννήθηκε στην περιοχή των Καλαβρῦτων το 1663 περ.. Σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη, στην Πατριαρχική Ακαδημία, ἀπὸ το 1681 μέχρι το 1684 ὁπότε και χειροτονήθηκε διάκονος. Ο θεῖος του, Δοσίθεος Νοταράς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, εἶχε ὑπὸ την προστασία του τον Χρῦσανθο, τον ὁποῖο ἔστειλε στη Ρωσία και στις παραδουνάβιες Ἡγεμονίες προκειμένου να εξασφαλίσει την υποστήριξη των ὁμόδοξων για τον ἀγῶνα κατὰ της καθολικῆς προπαγάνδας. Παράλληλα, ο Χρῦσανθος, ενδιαφερόταν και για την προώθηση της παιδείας. Στη Ρωσία, κατὰ το διάστημα που παρέμεινε 1693 – 1696, μερίμνησε για την ἴδρυση τυπογραφείου και αναδιοργάνωσε την ελληνοσλαβική Σχολή. Στο Βουκουρέστι ἀνέλαβε την ἐκπαίδευση των παιδιῶν του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.

Το διάστημα, ἀπὸ το 1697 ὡς το 1700, συνέχισε τις σπουδές του στην Πάδοβα και στο Παρίσι και ἀσχολήθηκε εἰδικά με τα Μαθηματικά και την Αστρονομία³⁸⁸. Το 1702 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Καισάρειας και Παλαιστίνης. Ἀπὸ τη θέση αὐτή ἐργάστηκε³⁸⁹ ὥστε να ἀνακτηθεῖ, το 1718, ὑπὲρ των Ὀρθοδόξων, ο Πανάγιος Τάφος τον ὁποῖο κατείχαν ἀπὸ το 1689 οἱ Καθολικοί. Μετὰ το θάνατο του Δοσίθεου Νοταρά (1707), χειροτονήθηκε Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Στη θέση αὐτή παρέμεινε μέχρι το θάνατό του, το 1731, ἀκολουθώντας τα χνάρια του

---

³⁸⁷Πλήρης ο τίτλος: «ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ / ΝΟΤΑΡΑ / ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, ΚΑΙ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ / ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ, ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ / ΤΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ / ΕΙΣΑΓΩΓΗ / ΕΙΣ ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΣΦΑΙΡΙΚΑ, / Αξιῶσει τοῦ Ἐκλαμπροτάτου, καὶ Περιβλέπτου Κυρίου / ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ / Υἱοῦ Ἀξιοπρεπεστάτου τοῦ Ὑψηλοτάτου, Εὐσεβεστάτου, καὶ Σοφωτάτου Κυρίου Κυρίου / ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ / ΑΥΘΕΝΤΟΥ, ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΠΑΣΗΣ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ. / ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, 1716».

³⁸⁸Βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ὅπ.π.*, σελ. 431 – 432. Βλ. ἐπίσης, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ὅπ.π.*, σελ. 313. - Ἀνδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Ἐν Λειψία 1872, σελ. 171.

³⁸⁹«[...] Ἐκίνησε πάντα λίθον ὁ Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος [...]». Βλ. Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453 – 1789)* (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱεράς μονῆς τοῦ Σινᾶ), Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σελ. 308 – 309. Βλ. ἐπίσης, Γεώργιος Ἰ. Ζαβίρας *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ὅπ.π.*, σελ. 548.

θείου του, ο οποίος ήταν «υπέρμαχος της αυστηρής Ορθοδοξίας και ακαταπόνητος εργάτης για την διάδοση της παιδείας»³⁹⁰.

Οι σπουδές του στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, οι επιστημονικές επιλογές του και η επιρροή της προσωπικότητας του θείου του, κατέστησαν το Χρύσανθο υποστηρικτή του θρησκευτικού ουμανισμού και της πνευματικής αναγέννησης του υπόδουλου Ελληνισμού από τη μια και αγωνιστή υπέρ της Ορθοδοξίας, από την άλλη. Τόσο η εκκλησιαστική του δράση όσο και η εκπαιδευτική υπήρξαν γόνιμες και αποτελεσματικές. Τα συγγράμματά του ήταν θρησκευτικού³⁹¹ και εκπαιδευτικού³⁹² περιεχομένου.

Στον τομέα της εκπαίδευσης ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα, για την ίδρυση σχολείων και για την αναδιοργάνωση παλαιότερων. Υποστήριζε ότι η ανέγερση σχολείων πρέπει να προηγείται από αυτήν των κοινοβίων και των Μοναστηριών και τα αφιερώματα των Μοναστηριών να διατίθενται στην εκπαίδευση. Στους δασκάλους συνιστούσε να διδάσκουν τα παιδιά σε απλή διάλεκτο, ώστε να κατανοούν όλοι οι μαθητές τα διδασκόμενα κείμενα. Άλλη, σχετική με την ελληνική γλώσσα αντίληψή του, ήταν, ότι η ελληνική έπρεπε να γίνει η κοινή γλώσσα, «εις απόκτησιν τῶν ἐπιστημῶν», όλων των ορθόδοξων εθνών³⁹³. Το 1707 εκπονεί το πρόγραμμα σπουδών της Σχολής Βουκουρεστίου. Το ίδιο είχε πράξει και για το σχολείο των Τρικάλων Κορινθίας.³⁹⁴

Οι σπουδές του, οι ιδέες του θρησκευτικού ουμανισμού, από τις οποίες διαπνέονταν και το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση του Γένους, οδήγησαν τον Χρύσανθο Νοταρά στην απόφαση να γράψει την

---

³⁹⁰Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σ. 137

³⁹¹«Περὶ Ἱερουσῦνης λόγος ἐγκωμιστικὸς» (1702), «Συνταγμάτιον περὶ τῶν ὀφθικίων, κληρικᾶτων καὶ ἀρχοντικίων τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας ἐκκλησίας...» (1715), «Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως» (1724), «Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ἁγίας Γῆς καὶ τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ» (1728), «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου...» (1728), «Ἀντίρρησις εἰς τὰ ὅσα κακῶς, ψευδῶς καὶ ἀναρμόστως λέγονται εἰς τὸ Προσκυνητᾶριον τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ» (1732), «Ὁμιλῖαι ὀλίγαι ἐκ τῶν πολλῶν εὐρεθεῖσαι, σπουδῆ καὶ δαπάνῃ τοῦ Ἱεροσολύμων Μελετίου ἐκδοθεῖσαι (1734). Βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι...*, ὅπ.π., σελ. 434 – 435.

³⁹²«Πίναξ Γεωγραφικὸς τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἀπάσης ἐγνωσμένης Γῆς» (1700), «Ἐισαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ» (1716).

³⁹³Οἱ πρωτοποριακὲς αὐτὲς θέσεις τοῦ Χρύσανθου Νοταρά βρῖσκονται σε μιὰ ἀνέκδοτη πραγματεία με τίτλο «Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν Σχολείων», στον ὑπ' αριθμ. 411 κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀγιοταφίτικου Μετοχίου στην Κωνσταντινούπολη. Για περισσότερα, βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Χρῦσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἕνας πρωτοπόρος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αἴγιο 1972, σελ. 5 – 15.

³⁹⁴Βλ. Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, ὅπ.π., σελ. 96 καὶ 195.

«Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ». Τα ἴδια κίνητρα εἶχαν οδηγήσει καὶ τὸν Μελέτιο³⁹⁵, λίγα χρόνια πρὶν, στὴ συγγραφή τῆς «Γεωγραφίας...» τοῦ³⁹⁶.

Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίον, 176 ἀριθμημένων σελίδων καὶ ἕξι σελίδων στὸ τέλος με ἀστρονομικοὺς πίνακες, χ.α.. Στὸ ἐξώφυλλον τοῦ βιβλίου, σημειώνονται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ ἡ ιδιότητά του, ὁ τίτλος, ἡ ἀφιέρωση πρὸς τοὺς ἡγεμόνες, ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ἐκδόσεως. Στὴν προμετωπίδα, παρουσιάζεται ἡ προσωπογραφία τοῦ συγγραφέα³⁹⁷, ὁ ὁποῖος φέρει τὸ ἱερατικὸ ἔνδυμα καὶ στὰ χέρια του κρατᾷ διαβήτη καὶ σφαῖρα. Δηλώνονται, με αὐτὸν τὸν τρόπο, καὶ οἱ δύο ιδιότητες τοῦ συγγραφέα, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀρχόντα καὶ τοῦ επιστήμονα μαθηματικοῦ - γεωγράφου. Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «Οὗτος, ὃν εἰσοράεις ἐπ’ ἄκρως ἀρθέντα Μαθήσει / Αἰθερίων, χθονίων τ’ ἴσθ’, Ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ἔει. Στὴν ἐπόμενη σελίδα παρουσιάζεται ὁ τίτλος καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου στὴ λατινικὴ γλῶσσα. Ἀκολουθοῦν οἱ σελίδες με τὰ περιεχόμενα, «Ἐλεγχος Κεφαλαίων τῶν ἐν τῇ βίβλῳ περιεχομένων», καὶ ἐπιγράμματα³⁹⁸ ἀφιερωμένα στὸν συγγραφέα με ὑπογραφή Ν.Β (ἡ ἴδια ὑπογραφή ὑπάρχει καὶ κάτω ἀπὸ τὴν προσωπογραφία). Στὴ συνέχεια, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς Γεωγραφίας, ὑπάρχει ὁ χάρτης ποῦ ἐξέδωκε ὁ Χ. Νοταρᾶς τὸ 1700 «Ἐν Παταβίῳ». «Πίναξ Γεωγραφικὸς τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἀπάσης ἐγνωσμένης Γῆς»

Τὸ περιεχόμενο τῶν «Γεωγραφικῶν...» εἶναι χωρισμένο σὲ τέσσερα μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος ἐξηγούνται οἱ ὅροι «Γεωγραφία», «Κοσμογραφία», «Τοπογραφία», «Χωρογραφία», ὁ «Οριζοντας», οἱ «Μεσημβρινοί», ὁ «Ἰσημερινός», οἱ «Τροπικοί» καὶ διευκρινίζεται τὸ περιεχόμενο τῆς Γεωγραφίας καὶ ἡ διάκρισή της ἀπὸ τοὺς ἄλλους συναφεῖς κλάδους τῆς Κοσμογραφίας καὶ τῆς Χωρογραφίας.

Στὸ δεύτερο μέρος γίνεται λόγος «Περὶ τῶν Ζωνῶν», «Τῶν Κλιμάτων», «Τῶν Περισκιῶν, Ἐτεροσκιῶν, Ἀμφισκιῶν», «Τῶν Περιοίκων, Ἀντιοίκων, Ἀντιπόδων», «Ἰδιώματα ἐκείνων, ὅπου

---

³⁹⁵Οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν κοινὰ ενδιαφέροντα καὶ ἀντάλασσαν ἀπόψεις μέσω ἀλληλογραφίας. Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὑποστήριζε τὸ Μελέτιο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μελέτιου, ὁ Χρῦσανθος ἐνδιαφέρθηκε νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ διασώσει τὸ ἔργο τοῦ Γεωγράφου.

³⁹⁶Ἡ «Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα» τοῦ Μελέτιου, γράφτηκε τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 17^{ου} αἰῶνα (1697), ὡστόσο, ἐκδόθηκε δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν «Εἰσαγωγή...» τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ.

³⁹⁷«Χρῦσανθος Νοταρᾶς Πελοποννήσιος [sic] ὁ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων Ἀρχιμανδρίτης». Βλ Χρῦσανθου Νοταρᾶ, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅ.π.π..

³⁹⁸«Τῷ πολυμαθεστάτῳ συγγραφεῦ τῆς περὶ Γεωγραφικῶν, καὶ Σφαιρικῶν πολυῖστορος Βίβλου Χρῦσανθῳ πρεσβυτέρῳ, καὶ Ἀρχιμανδρίτῃ τῷ Νοταρᾶ».

κατοικοῦσιν εἰς τὰς Ζώνας, καὶ πρῶτον εἰς τὴν Διακεκαυμένην», «Ποῖα εἶναι τὰ Δεξιὰ, ποῖα τὰ Ἀριστερὰ, τὰ Ἄνω, καὶ τὰ Κάτω, Ἐμπροσθεν, καὶ Ὅπισθεν Μέρη τοῦ Κόσμου».

Στο τρίτο μέρος, ο συγγραφέας, διατυπώνει τις απόψεις του και τεκμηριώνει, «Ὅτι ἡ Γῆ εἶναι Σφαιροειδής», «Ὅτι ἡ θέσις τῆς Γῆς εἶναι εἰς τὸ μέσον τοῦ Κόσμου», «Ὅτι ἡ Γῆ εἶναι ἀκίνητος», καὶ μιλά «Περὶ τῆς Μεθόδου τοῦ Σταδιασμοῦ... τῶν διαφόρων Μαθηματικῶν Μέτρων... τοῦ Μεγέθους τῆς Γῆς... τοῦ Μήκους... τοῦ Πλάτους... Περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς ἀναμεταξὺ Διαστάσεως δύο Τόπων, ἢ Πόλεων».

Στο τέταρτο μέρος εξηγεί «Περὶ τῶν Γεωγραφικῶν Πινάκων... τῆς χρήσεως τοῦ ὄργανου», «Περὶ τῶν τεσσάρων τοῦ Κόσμου Μερῶν», «Περὶ τῶν ἀνέμων» και τελειώνει, το μέρος αυτό, με την εξέταση των ηπείρων· της Ευρώπης, της Ασίας, της Αφρικής και της Αμερικής, την περιγραφή τους και «Ὅποιαν σχέσιν ἔχουσιν αἱ τρεῖς αὗται Ἠπειροί, ἤτοι ἡ Εὐρώπη, ἡ Ἀσία, καὶ ἡ Ἀφρικὴ πρὸς τὸν Κύκλον τῆς Οἰκουμένης, καὶ περὶ τοῦ ἀναμεταξὺ αὐτῶν Μέγεθος».

Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος των «Γεωγραφικῶν...», ο Χρῦσανθος Νοταράς ασχολείται με τη θάλασσα. Σε αυτό το μέρος εμπεριέχονται κεφάλαια, ὅπως, «Διαιρέσεις τῆς Θαλάσσης», «Περὶ τῶν Κόλπων,... τῆς Μεσογείου,... τῶν Πλοίων καὶ Πλοῦς τῆς Θαλάσσης». Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει κατάλογος «...τοῦ Μήκους καὶ Πλάτους τῶν ἐπισήμων Πόλεων, καὶ Νήσων»³⁹⁹.

Ο Χρῦσανθος Νοταράς παραδίδει «εἰς τοὺς εὐγενεῖς νέους», μια «Θεωρητικὴ, «Μαθηματικὴ» Γεωγραφία, την οποία θεωρεῖ αναγκαία⁴⁰⁰ «διὰ νὰ φθάσῃ τινὰς εἰς τὴν τελείαν κατάληψιν ταύτης (τῆς Γεωγραφίας)».

Ο σκοπὸς του συγγραφέα, που προέβη στη συγγραφή του συγκεκριμένου εγχειριδίου, διατυπώνεται ἔμμεσα, ἀπὸ τον ἴδιο, στο πρῶτο κεφάλαιο των «Γεωγραφικῶν...». Επειδὴ ἡ Γεωγραφία εἶναι μέρος τῆς Μαθηματικῆς επιστήμης και «ὑπάλληλος τῇ Γεωμετρίᾳ, τῇ Ἀστρονομίᾳ καὶ τῇ Ἀριθμητικῇ...», «διὰ νὰ μὴν ἔχει χρεῖαν ἀπὸ ἀρχὰς ἄλλων Ἐπιστημῶν ..... μέλλοντες ἡμεῖς νὰ παραδώσωμεν γενικὴν τινὰ ὑποτύπωσιν, καὶ οἷον Εἰσαγωγὴν τῆς ὅλης Γεωγραφίας ἐφάνη ἀναγκαῖον νὰ προὔποθέσωμεν τὰ ὅσα εἶναι χρεῖώδη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς Γεωμετρίας. ἀπὸ τῆς Ἀστρονομίας...»⁴⁰¹.

---

³⁹⁹«...ἡ Γεωγραφία περιέχει δύο μέρη· τὸ πρῶτον διαγράφει μόνον τὴν Γῆν, καὶ τοῦτο λέγεται μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα Γεωγραφία· τὸ δεύτερον εἶναι ἡ Ὑδρογραφία, καὶ τοῦτο διαγράφει τὰς Θαλάσσας, τοὺς Ποταμοὺς, τοὺς Ἀνέμους, καὶ τὰ ὅσα ἄλλα ἴδια εἶναι τῆς Ναυτικῆς [...]. Βλ. Χρῦσανθου Νοταρᾶ, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅπ.π., σελ. 2.

⁴⁰⁰«ἐπειδὴ καὶ κατὰ τὸν Στράβωνα δὲν εἶναι Γεωγραφίας οἰκεῖος ἐκεῖνος, ὅπου δὲν ἤξευρε τὰ Σφαιρικὰ...». Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅπ.π., σελ. 1.

⁴⁰¹ Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅπ.π., σελ. 1.

Οι πηγές του συγγραφέα, είναι τα συγγράμματα των αρχαίων και των νεότερων γεωγράφων, μαθηματικών και αστρονόμων. Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει το έργο του Χρύσανθου Νοταρά με τη «Γεωγραφικήν Ὑφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, τόσο στη δομή, όσο και στο περιεχόμενο⁴⁰². Ακόμη και τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί, για την κατανόηση των όρων, είναι όμοια με αυτά της «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως»⁴⁰³. Επικαλείται, ακόμη, τις αναφορές «τῶν Ὀδοιπόρων, τῶν Ναυτῶν τὰς Ἱστορίας καὶ τὰς Παραδόσεις»⁴⁰⁴. Αρκετές φορές, μέσα στο κείμενο, αναφέρεται στις πηγές του, στους προγενέστερους επιστήμονες και δηλώνει τον θαυμασμό του προς αυτούς⁴⁰⁵.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η κοινή, ομιλούμενη, χωρίς να ξεφεύγει από τη λόγια της εποχής του. Αναλύει με κάθε λεπτομέρεια τους γεωγραφικούς όρους, αποσαφηνίζει ομοιότητες και διαφορές σε ύφος απλό, οικείο επεξηγηματικό, σε ευθύ λόγο, χρησιμοποιώντας οικείες εκφράσεις⁴⁰⁶ και παραδείγματα, προκειμένου να «κατανοηθοῦν τὰ τῆς Ἀστρονομίας ἀπὸ ἀναγνῶστες ἄπειρους».

Οι αναφορές στη «Θεία Γραφή» είναι αρκετές στο έργο του και εμφανής η αποδοχή του Αριστοτέλους. Ωστόσο, δεν διστάζει να αμφισβητήσει τις θέσεις του Κοπέρνικου, ότι η Γη κινείται και να δεχθεί το «Πτολεμαϊκόν Σύστημα», ότι η Γη «ήρεμῆ», «ἐπειδὴ... τὸσον διὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ τὸ Ἄξιωμα τῶν τὸσων Σοφῶν ὅπου τὸ

---

⁴⁰²Η διαφορά με τη «Γεωγραφικήν Ὑφήγησιν» είναι στη γλώσσα και στη σύνταξη που χρησιμοποιεί. Τις ίδιες διαφορές παρουσιάζει το κείμενο του Νοταρά και με το έργο «Σύνοψις» του Θεόφιλου Κορυδαλέα το οποίο αποτελεί ερμηνευτική παράφραση στο έργο του αρχαίου Γεωγράφου. «Το κείμενο του Χ. Νοταρά παρουσιάζεται απλούστερο και δημωδέστερο». Βλ. Βασίλειος Τσιότρας, *Ἡ ἐξηγητική παράδοση τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφήγησεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου, ὅπ.π., σελ. 245, 246, 247.*

⁴⁰³Παραθέτουμε το κοινό παράδειγμα όπως παρουσιάστηκε στα δύο κείμενα. «...ἡ μὲν Γεωγραφία συγκρίνεται μὲ τὸ ὀλόκληρον σῶμα, ἡ Χωρογραφία μὲ ἓνα κύριον, καὶ καθολικὸν μέρος δηλαδὴ κεφαλὴν ἢ χεῖρας, καὶ πόδας, ἡ δὲ Τοπογραφία μὲ ἓνα μέρος, ἢ μέλος τοῦ ὅλου μέρους, δηλαδὴ ὠτίον, ὀφθαλμὸν, δάκτυλα...». Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ, ὅπ.π., σελ. 3.*

«...Ἐχεται δὲ τὸ μὲν χωρογραφικὸν τέλος τῆς ἐπὶ μέρους προσβολῆς, ὡς ἂν εἴ τις οὐς μόνον ἢ ὀφθαλμὸν μιμοῖτο· τὸ δὲ γεωγραφικὸν τῆς καθόλου θεωρίας, κατὰ τὸ ἀνάλογον τοῖς ὅλην τὴν κεφαλὴν ἀπογραφομένοις...». Βλ. C.F.A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, Βιβλίο I, κεφ. α', σελ. 3.

⁴⁰⁴Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ, ὅπ.π., σελ. 136.*

⁴⁰⁵«...καθὼς καὶ ὁ κορυφαῖος τῶν Γεωγράφων Πτολεμαῖος...», «...καὶ ὁ Μαρίνος, ὁ ὁποῖος ἐστάθη ἐπίσημος Γεωγράφος...», «...διὰ νὰ μὴν ταράττωνται οἱ πρωτοπόροι τῆς Γεωγραφίας...», «...ὁ σοφώτατος Εὐστάθιος...». Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ, ὅπ.π., σελ. 143, 90, 85 καὶ σελ. 3, ἀντίστοιχα.*

⁴⁰⁶«...νὰ εἰποῦμεν λοιπὸν...» σελ. 56, «...οἱ πλανῆται ἔχουν κάποιαν συμπάθειαν με τὰς Ζώνας...». Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ, ὅπ.π., σελ. 38.*

εδέχθησαν, ὅσον καὶ διατὶ εἶναι σύμφωνον τῇ Θεῖα Γραφῇ, κρίνεται τὸ μᾶλλον ἀληθέστερον...»⁴⁰⁷.

Σε ὅ,τι ἀφορᾷ στις ἀναφορὲς του στη «Φυσικὴ» Γεωγραφία εἶναι πολὺ περιορισμένες. Σημειώνει τα σύνορα των Ἠπειρῶν, με λεπτομέρειες καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ γεωγράφοι «εἶναι χρεῖα νὰ στοχάζωνται καὶ τὰ φυσικὰ ὅλων τῶν Ἐπαρχιῶν⁴⁰⁸...»

Ὁ Χρῦσανθος Νοταράς, ἀνήκει σε ἐκείνους τοὺς φωτισμένους Ἱεράρχες που συνδύασαν τις ἀρχές καὶ τις ἀξίες της ορθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως με τις ευρωπαϊκὲς ἀναγεννησιακὲς ἀντιλήψεις. Μαζί με τὸ Μελέτιο Ἀθηνῶν εἶναι οἱ σημαντικότερες μορφές που προετοίμασαν τὸ Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ. Προσπάθησε καὶ πέτυχε σε μεγάλο βαθμὸ, με τὸ ἔργο του, τὰ συγγράμματά του καὶ τοὺς λόγους του, νὰ ἐπενεργήσει στη συνείδηση των ὑπόδουλων. Χωρὶς νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ κατεστημένο καὶ τις ἐπικρατούσες τάσεις, τις ἐδραιωμένες ἐπὶ αἰῶνες, με φορέα τὸν ορθόδοξο χριστιανισμό, ἔφερε ἀνακαινιστικὲς ἰδέες καὶ διαμόρφωσε ἀνανεωτικὸ κλίμα στους κόλπους της Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ με τὴν υποστηρικτικὴ στάση του ἀπέναντι στην δίκη του Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, ὅταν ὁ τελευταῖος κατηγορήθηκε, ἀπὸ ἐκκλησιαστικούς κύκλους, ὅτι παρέκκλινε τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.

Με τὴν « Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ» ⁴⁰⁹, ὁ Χρῦσανθος Νοταράς, ἐκφράζει τὴν τάση που ἐπικρατοῦσε, ἀνάμεσα στους λογίους, στις ἀρχές του 18^{ου} αἰ., γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τὴ «ροπὴ πρὸς τὴ φωτισμένη Ευρώπη».⁴¹⁰

---

⁴⁰⁷«[...] λοιπὸν πῶς εἶναι ἀκίνητος δείκνυται πρῶτον ἀπὸ τὴν Θεῖαν Γραφήν, ἢ ὅποια φανερὰ δίδει τὴν κίνησιν εἰς τὸν Ἥλιον, καὶ τὴν στάσιν εἰς τὴν Γῆν, ὡς Φαίνεται εἰς τὸ 4 τῶν Βασιλειῶν Κεφαλαίῳ εἰκοστῷ, Ἐδαφίῳ ἑννάτῳ καὶ δεκάτῳ. [...]. Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅπ.π., σελ. 85.

⁴⁰⁸«[...] δηλαδὴ ποίων πραγμάτων εἶναι εὐφοροὶ, καὶ ἂν εἶναι καλῶς κατοικημένοι. ἅπαντα λοιπὸν ἢ Εὐρώπη εἶναι εὐφορος, πολύφορος, εὐκρατος, οἰκήσιμος, ἔχει πολλὰ καὶ διάφορα Μέταλλα, πολλὰ ἴδια, καὶ ξεχωριστὰ φυτὰ, Ἄνθη, Ζῶα, δὲν ἔχει Ἀρωματικά, μήτε Λίθους τιμίους, καὶ Μαργαριτάρια, δὲν τρέφει Λέοντας, Ἐλέφαντας, Δράκοντας, Θηρία, καὶ Ζῶα ἄγρια, καὶ Φαρμακερὰ, καὶ ἄλλα πολλὰ, τὰ ὅποια διάφοροι Ἱστορικοὶ καὶ Γεωγράφοι, καὶ Ἕλληνες καὶ Λατίνοι εἰς πλάτος γράφουσιν, ἂν καλὰ καὶ συγχέουσι τὰ Γεωγραφικὰ, τὰ Φυσικὰ, καὶ τὰ Ἀνθρώπινα. ὅθεν πρέπει ὁ νοήμων Ἀναγνώστης νὰ τὰ στοχάζεται, καὶ νὰ τὰ διακρίνη.» Βλ. *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ*, ὅπ.π., σελ. 142.

⁴⁰⁹«...εἶναι ἀπὸ τὰ ἔργα που βοήθησαν τὴν νεοελληνικὴ σκέψη νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση...». Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 2000, σ. 32 σημ. 4.

⁴¹⁰Βλ. Κωνσταντῖνος Θ.Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σ. 140.

Κεφάλαιο II

«Γεωγραφία Παλαιά και Νέα» του Μελέτιου (Αθηνών) Μήτρου (1728).

Ο Μελέτιος Μήτρου ήταν ο πρώτος, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, που έγραψε, το 1697, ένα πρωτοποριακό έργο: μια «Σύνθετη», «Πρακτική», «Ιστορική», «παγκόσμια Γεωγραφία». Η «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα», του Μελέτιου μαζί με την «Είσαγωγή εις τὰ Γεωγραφικά και Σφαιρικά» του Χρυσανθου Νοταρά είναι τα μοναδικά «νεωτερικά» έργα, περισσότερο η Γεωγραφία του Μελέτιου, του πρώιμου Διαφωτισμού, που λειτούργησαν ως πρότυπα για τους συγγραφείς της εποχής του Διαφωτισμού.

Ο Μελέτιος Μήτρου, γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1661. Μαθήτευσε στη Σχολή Γκιούνμα των Ιωαννίνων με δάσκαλο τον Σχολάρχη της Σχολής Βησσαρίωνα Μακρή⁴¹¹. Χειροτονήθηκε διάκονος από το μητροπολίτη Ιωαννίνων Κλήμεντα και έφυγε για σπουδές⁴¹² στην Πάδοβα και στη Βενετία. Εκεί διδάχτηκε τη λατινική γλώσσα, τη Φιλοσοφία, την Ιατρική, την Αστρονομία και τα Φυσικομαθηματικά. Παράλληλα, συναναστράφηκε με τους λογίους συμπατριώτες του τυπογράφους, (Γλυκήδες – Σάρους) και γνώρισε την πνευματική κίνηση και τα ρεύματα που επικρατούσαν στη Δύση εκείνη την εποχή. Η δραστηριότητά του στη Βενετία δεν περιορίστηκε μόνο στις σπουδές του, αλλά, συνεργάστηκε ως επιμελητής και διορθωτής με τους εκδοτικούς οίκους του Νικολάου Γλυκή⁴¹³, του Νικολάου Σάρου⁴¹⁴ και του Ιταλού Μιχαήλ Αγγέλου του Βαβρωνίου (Michelangelo Barbon).

---

⁴¹¹ Βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ 390. Βλ. επίσης, Γεώργιος Ι. Ζαβίρας *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν Θέατρον*, όπ.π., σελ. 379 και Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Όρδόδοξος Έλλάς*, όπ.π., σελ. 168.

⁴¹² Η τακτική, του να λαμβάνει ιερατικό αξίωμα στον τόπο του, ο υποψήφιος σπουδαστής σε χώρα της Δύσης, είχε τη σκοπιμότητα, πέρα από την κάλυψη των εκκλησιαστικών αναγκών της παροικίας και τη «δογματική θωράκιση» του υποψηφίου, ώστε, να αντιμετωπίσει τη Δυτική, καθολική προπαγάνδα. Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος*, (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 1990, σελ. 61.

⁴¹³ Για τον εκδοτικό οίκο των Γλυκήδων, βλ.: Γιώργος Βελουδής, *Τò Ελληνικό Τυπογραφείο τών Γλυκήδων στη Βενετία (1670 – 1854)*, Αθήνα (έκδ. Χ. Μπούρα) 1987. - Κωνσταντίνος Μέρτζιος Δ., *Κατάλογος τών εν Ένετίησι παρά Νικολάω Γλυκεϊ τῶ ἐξ Ιωαννίνων ἐκτυπωθέντων και ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπό τοῦ 1670 – 1831*, περ. «Ηπειρωτικά Χρονικά» 10 (1935), Ιωάννινα 1935, σελ. 53 – 157. - Του ίδιου, *Η οἰκογένεια τών Γλυκέων ἢ Γλυκήδων*, π. «Ηπειρωτικά Χρονικά» 10 (1935), όπ.π., σελ. 1 – 52.

⁴¹⁴ Για τον εκδοτικό οίκο του Νικολάου Σάρου, βλέπε ενδεικτικά: Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεία ἑλληνικῶν βιβλίων*, περ. «Αθηνᾶ» 58 (1954) - Νίκος Σκιαδάς Έ., *Χρονικό τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, Σκλαβιά – Διαφωτισμός – Επανάσταση 1476 – 1828, Αθήνα (έκδ. Cutenberg) 1976.

Από τον άμβωνα του ναού του Αγίου Γεωργίου, ως άριστος ρήτορας, υποστηρικτής του ορθόδοξου δόγματος, συνέβαλε στην ενημέρωση των νέων της παροικίας, περί της Δυτικής προπαγάνδας, και στη δημιουργία χριστιανικής συνείδησης στους Έλληνες. Κατά το έτος 1686 – 1687, εξελέγη δάσκαλος στην Ελληνική Σχολή της Βενετίας.

Την εποχή αυτή, στη Βενετία, τυπώνονται οι χάρτες του Coronelli που αφορούν στην Ελλάδα. Παράλληλα, ιδρύεται η Accademia degli Argonauti. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις σπουδές που είχε κάνει, επηρέασαν τον επιστημονικό προσανατολισμό του Μελέτιου, ο οποίος έστρεψε το ενδιαφέρον του προς την Ιστορική Γεωγραφία, τις φυσικομαθηματικές και τις φυσιογνωστικές Επιστήμες.

Τον Ιούνιο του 1687 επέστρεψε στη γενέτειρά του και κατέλαβε τη θέση του δασκάλου «τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων» στην Επιφάνειο Σχολή⁴¹⁵. Το 1692 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Άρτας και Ναυπάκτου. Κατηγορήθηκε, στη συνέχεια, ότι συνωμότησε εναντίον των Τούρκων, κατά τη διάρκεια του βενετουρκικού πολέμου, επειδή διατηρούσε άριστες σχέσεις με τους Βενετούς, στο πλαίσιο του ενωτικού κλίματος για την αντιμετώπιση των Τούρκων, και το 1697 καθαιρέθηκε. Ως το 1699 κατέφυγε στην ενετοκρατούμενη Ναύπακτο⁴¹⁶. Κατά την παραμονή του στη Ναύπακτο έγραψε το έργο του «Γεωγραφία Παλαιά καί Νέα».

Το 1701 αμνηστεύτηκε και τέθηκε στη διάθεση του Πατριαρχείου, με πλήρη αποκατάσταση των αρχιερατικών του προνομίων, αλλά, χωρίς εκκλησιαστικό θρόνο. Μέχρι το 1703 θα παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη και θα έρθει σε επαφή με σημαντικούς πνευματικούς άνδρες, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, μαθητής και αυτός του Βησσαρίωνα Μακρή, θαυμαστής και υποστηρικτής του Μελέτιου, ο Δοσίθεος και ο Χρυσάνθος Νοταράς, με τον οποίο τον συνέδεαν κοινά επιστημονικά ενδιαφέροντα. Κατά το ίδιο διάστημα, μεταξύ του 1700 και 1703, ορίζεται από το Πατριαρχείο, Έξαρχος στην Πελοπόννησο και στη συνέχεια, το 1703, μητροπολίτης Αθηνών. Στη θέση αυτή παρέμεινε έως τον θάνατό του, το 1714.

---

⁴¹⁵Βλ. Γεώργιος Πλουμίδης, *Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων τῆς Βενετίας (1603 – 1797)*, π. «Θησαυρίσματα», τόμ. 9^ο, Βενετία 1972, σελ. 237 -238. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Τὸ ἐν Βενετία Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον*, ΗΧ 11 (1936), σελ. 70 – 74. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι ο Μελέτιος δίδαξε Γεωγραφία στην Επιφάνειο Σχολή. Πιστεύεται, ωστόσο, ότι δίδαξε Μαθηματικά, Φυσικά, Αστρονομία και Γεωγραφία. Ως Σχολάρχης της ίδιας Σχολής, γράφει το αστρονομικό έργο «Λογαριαστική» του Γλυζωνίου, έργο, το οποίο είναι πολύ πιθανό να δίδαξε και στους μαθητές του. Βλ. Κων. Κυριακόπουλος, ό.π., σελ. 84 - 85.

⁴¹⁶Έφυγε νωρίτερα από τη Ναύπακτο, πριν τη Συνθήκη του Κάρολιτς, 1699, οπότε η Ναύπακτος πέρασε στα χέρια των Τούρκων. Βλ. Κων. Κυριακόπουλος, ό.π., σελ. 110, 111.

Ως Μητροπολίτης Αθηνών έδειξε το ενδιαφέρον του για την πνευματική κατάσταση και την αναγέννηση της πόλης⁴¹⁷ με την ανασύσταση της Σχολής των Αθηνών. Εμπλούτισε επίσης, τη «Γεωγραφία...» του, με πληροφορίες που συνέλεξε από τις αρχαιοδιφικές του έρευνες και έγραψε το δεύτερο μεγάλο έργο του την «Εκκλησιαστική Ιστορία». Και αυτή τη φορά εκδηλώθηκαν καταγγελίες εις βάρος του με την αφορμή της εγκατάστασης στην Αθήνα Μετοχίου του Παναγίου Τάφου προς εξοικονόμηση πόρων. Ο Μελέτιος κατηγορήθηκε ότι αδιαφόρησε για τα έσοδα του Μετοχίου και ότι δεν ενθάρρυνε τους αρχιερείς στην είσπραξη οικονομικής εισφοράς από το ποίμνιό τους. Στον αγώνα αυτόν, ο Μελέτιος, είχε την υποστήριξη του Δοσίθεου Νοταρά του Πατριάρχη Ιεροσολύμων και αργότερα του συνεχιστή του Χρύσανθου. Το 1714, με κλονισμένη υγεία, ταξιδεύει προς την Κωνσταντινούπολη⁴¹⁸ όπου λίγες μέρες αργότερα πεθαίνει και θάβεται στο Χάσκιο⁴¹⁹.

Το συγγραφικό έργο του Μελέτιου, ως προς το περιεχόμενο, ανήκει στο φάσμα των σπουδών του και των ιδεολογικών του προσανατολισμών. Γεωγραφικό, ιστορικό, αστρονομικό και ιατρικό. Την «Αστρονομία» συνέγραψε ως δάσκαλος στην Επιφάνειο Σχολή των Ιωαννίνων, «Περί Διαφόρων Άκουσμάτων και Ίατρικῶν» ως μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτας, τη «Γεωγραφία» όταν βρισκόταν στην Ναύπακτο και την «Εκκλησιαστική Ιστορία» ως μητροπολίτης Αθηνών.

Η απόφασή του να γράψει «Γεωγραφία», «χάριν τῆς λυσιτελείας τῶν πολλῶν»⁴²⁰, συνδέεται με τις σπουδές του στη Βενετία και στην Πάδοβα, όπου έζησε την καλλιέργεια της Γεωγραφίας. Παράλληλα, ως Σχολάρχης της Επιφανείου Σχολής στα Ιωάννινα, διαπίστωσε την αμάθεια που επικρατούσε μεταξύ των ομογενών του, ακόμη και των

---

⁴¹⁷Την εποχή αυτή, η περιοχή που όριζε ο Μελέτιος, ως μητροπολίτης, προσπαθούσε να βρει τους φυσιολογικούς ρυθμούς της, μετά τον μακροχρόνιο βενετουρκικό πόλεμο. Χιλιάδες ήταν οι επαναπατριζόμενοι φυγάδες που ζούσαν στην αθλιότητα και στην ανασφάλεια. Παράλληλα, ο νέος μητροπολίτης κλήθηκε να αντιμετωπίσει την δημιουργία οικογενειακών φατριών που ενισχύονταν από την παρουσία τουρκικής διοίκησης, των νέων κοινωνικών τάξεων, αγάδων, κοτσαμπάσηδων, κλήρου, και του πνευματικού μαρασμού στον οποίο είχε περιέλθει η πόλη. Βλ. περισσότερα, Κων. Κυριακόπουλος, ό.π., σελ. 123 - 128.

⁴¹⁸Ο σκοπός αυτού του ταξιδιού ήταν να επιδιώξει τη μετάθεσή του στη Μητρόπολη Ιωαννίνων μετά το θάνατο του Κλήμεντα.

⁴¹⁹Βλ. Κων. Κυριακόπουλος, ό.π., σελ. 152.

⁴²⁰Βλ. Μελετίου, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Βενετία (παρά Νικολάω Γλυκεί τῷ ἐξ Ἰωαννίνων) ἀψκη' (1728), Τοῖς Ἐντευξομένοις.

δασκάλων⁴²¹ και έδωσε στο Γένος τη δική του έρευνα και μελέτη του ελληνικού γεωγραφικού χώρου.

Η «Γεωγραφία...» του Μελέτιου, της οποίας η συγγραφή είχε τελειώσει από τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αι., αντιμετώπισε δυσκολίες κατά την έκδοσή της. Το 1707, επισκέπτεται τα Ιωάννινα, όπου, συναντά τον Μιχαήλ Γλυκή, πατέρα του εκδότη Νικολάου Γλυκή, και από εκεί στέλνει επιστολή προς τον Νικόλαο Γλυκή, δηλώνοντας την πρόθεσή του να εκδοθεί η «Γεωγραφία» του σε 2000 αντίτυπα με δικά του έξοδα⁴²². Πρότεινε, επίσης, ως διορθωτή του γεωγραφικού του έργου τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, προς τον οποίο μάλιστα, απέστειλλε οδηγίες. Το γεγονός ότι ενδιαφέρθηκε ο ίδιος να εκδώσει την «Γεωγραφία» του δείχνει την πίστη του σε αυτήν και την επιθυμία του να εισαχθεί ως διδακτικό εγχειρίδιο, κάτι που δεν έγινε⁴²³. Τα προβλήματα της εκδοτικής αυτής απόπειρας ήταν πολλά. Τα σημαντικότερα, ήταν το περιεχόμενο του συγκεκριμένου βιβλίου που συνδέεται με τη μη αποδοχή, γενικότερα, του επιστημονικού βιβλίου στην Ελλάδα την πρώιμη εκείνη περίοδο του Διαφωτισμού, και ο όγκος του που δεν εξασφάλιζαν στον εκδότη εμπορική επιτυχία. Το αποτέλεσμα ήταν να εκδοθεί το έργο «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα» το 1728, δεκατέσσερα χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα, από τον εκδοτικό οίκο του Γλυκή.

Ο τίτλος που έδωσε στο έργο του, «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα»⁴²⁴, εξηγείται από τον ίδιο στην «Εισαγωγή», ότι περιγράφει τον «Παλαιό» και τον «Νέο Κόσμο»⁴²⁵. Το περιεχόμενο της «Γεωγραφίας...», βασισμένο, κατά κύριο λόγο, σε αρχαίους συγγραφείς δικαιολογεί τον τίτλο «Παλαιά». Πράγματι, η περιγραφή των Ηπείρων και περισσότερο της Ευρώπης και κατ' επέκταση της Ελλάδας, είναι σε μεγάλο βαθμό

---

⁴²¹« ...πολλούς ιδών εγώ του ήμετέρου Γένους όλοτελώς έστερημένους από το τοιοῦτον καλόν της Γεωγραφίας, και μάλιστα τινάς έχοντας όνομα διδασκάλου». Βλ. Μελέτιου, *Γεωγραφία Παλαιά, όπ.π.,* Τοίς Έντευξομένοις.

⁴²²Βλ. Γεώργιος Βελουδής, *Τό Ελληνικό Τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία, όπ.π.,* σελ. 310 – 311.

⁴²³Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, όπ.π.,* σελ 155.

⁴²⁴Πλήρης ο τίτλος: ΜΕΛΕΤΙΟΥ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ / ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ / Συλλεχθεΐσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, / και εκ διαφόρων Έπιγραφών, των εν λίθοις, / και εις την κοινήν Διάλεκτον εκτεθεισα / χάριν των πολλών του / ήμετέρου Γένους./ ΠΡΟΣΦΩΝΗΘΕΙΣΑ ΔΕ / Τῷ Έντιμοτάτῳ και Εὐγενεστάτῳ / Κυρίῳ Κυρίῳ. / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΑΡΑΦΗ / Τανῦν πρώτον εκδοθεισα τύποις, και μετ' /έπιμελείας διορθωθεισα. / ΕΝΕΤΙΗΣΙ αψική. / Παρά Νικολάῳ Γλυκεΐ τῷ ἐξ Ιωαννίνων. / Co[n] Licenza de' Superiori, e Privilegio.

⁴²⁵«...ή διαίρεσις της Γῆς εις τρία μέρη, εις την Ευρώπην, εις την Ασίαν, και εις την Λιβύην κοινή παρὰ πᾶσι τοῖς ανθρώποις ἦτον, μέχρι του 1500 ἔτους από Χριστου· διότι ὕστερον από εκείνον τόν καιρόν, ἐγνώσθησαν και ἄλλαι Έπαρχίαι, και Τόποι μεγάλοι, τοὺς όποίους, Νέον Κόσμον ὠνόμασαν, προς αντιδιαστολήν του Παλαιου...». Προβλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, όπ.π.,* Εισαγωγή, σελ. 35.

περιγραφή των αρχαίων χρόνων. Παράλληλα, χαρακτηρίζει τη «Γεωγραφία...» του, «Πρακτική», «Σύνθετη» και «Ιστορική». Με αυτόν τον τρόπο δηλώνει την εκτίμησή του προς την Ιστορία και τη διαλεκτική σχέση που υπάρχει μεταξύ της Ιστορίας και της Γεωγραφίας.

Το βιβλίο είναι ογκώδες, με 620 αριθμημένες σελίδες, σε μεγάλο σχήμα (in folio). Στην προμετωπίδα παρουσιάζεται μια συμβολική παράσταση, που στην αριστερή βάση της έχει σημειωμένο το όνομα του χαράκτη Fran(esco) Zucchi Veneto Scup. Στην παράσταση εικονίζονται πέντε γυναικείες μορφές, οι πέντε Ήπειροι και μια αγγελική σαλπίζουσα μορφή. Ακολουθούν η σελίδα του τίτλου με τα στοιχεία της έκδοσης και η ευχαριστήρια επιστολή του εκδότη, Νικολάου Γλυκή, προς τον πεθερό του, Παναγιώτη Σαράφη, με τη χορηγία του οποίου στάθηκε δυνατή η πραγματοποίηση της έκδοσης. Τονίζεται από τον εκδότη η προθυμία του συγγενούς του, «διὰ τὴν προχώρησιν τῶν γραμμάτων» και την βοήθεια που προσφέρεται στους «φιλαρέτους καὶ φιλεπιστήμονας [...] εἰς τὴν τοιαύτην κατάπτωσιν τοῦ ἡμετέρου Γένους»⁴²⁶.

Τις δυο επόμενες σελίδες καταλαμβάνει η προσφωνητική επιστολή του συγγραφέα προς τους αναγνώστες, «Τοῖς ἐντευξομένοις». Αναφέρεται στο σκοπό, στις πηγές, στη χρησιμότητα της «παρούσης Βίβλου» και στην αξία της γνώσης της Ιστορικής Γεωγραφίας⁴²⁷. Πιο κάτω, στην «Εἰσαγωγή», εξηγεί τα μέρη της Γεωγραφίας⁴²⁸, το περιεχόμενό της⁴²⁹, και τη χρησιμότητά της⁴³⁰. Ο σκοπός που συνέγραψε τη «Γεωγραφία», είναι να γνωρίσει ο «φιλοθεάμων» αναγνώστης τα ὅρια του Παντός, ὅλη την επιφάνεια της Γης, τις θάλασσες, τους ὠκεανούς, τους ποταμούς, τους λιμένες, τα

---

⁴²⁶ Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., Τῷ Ἐντιμοτάτῳ καὶ Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ / Παναγιώτῃ Σαράφῃ / Πενθερῷ παμφιλτάτῳ / Νικόλαος ὁ Γλυκός / ὑγείαν.

⁴²⁷ «[...] τὸν ἄνθρωπον οὐδὲν ἄλλο κοσμεῖ, καὶ εὐφραίνει, ὅσον ἡ γνῶσις τῶν ὄντων, [...] ἀλλ' ἀπασῶν τούτων (τῶν ἐπιστημῶν) οὐδεμία ἄλλη περισσοτέραν γνῶσιν χαρίζειται, ἀπὸ τὴν Γεωγραφίαν, καὶ μάλιστα τὴν Ἱστορικὴν [...]». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 2.

⁴²⁸ «Ἡ Γεωγραφία λοιπόν εἶναι διττή, ἢ μὲν εἶναι θεωρητικὴ ἢ μαθηματικὴ, καὶ ἢ ἄλλη πρακτικὴ, ἢ γουν ἱστορικὴ...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 1.

⁴²⁹ «Ἡ δὲ πρακτικὴ Γεωγραφία, [...] ἱστορικὴ, ἢ ὁποῖα καὶ σύνθετος καλεῖται, εἶναι μία γνῶσις πρακτικὴ τοῦ καθενός τόπου, τῶν εὐρισκομένων εἰς τὰς στερεάς, εἰς τὰς Νήσους, καὶ εἰς τὰς θάλασσας, καὶ ὅσων ἄλλων ἀξίων εἰδήσεως, τῶν περὶ αὐτῶν τῶν τόπων λεγομένων, τὰ ὁποῖα πάντα συμβάλλουσι πρὸς τὴν διάφορον πολιτικὴν χρῆσιν τῶν ἀνθρώπων· προσλαμβάνουσα λήμματα πολλότατα, ἕκ τε τῆς φυσικῆς ἱστορίας, τῆς πολιτικῆς, καὶ τῆς χρονολογικῆς...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 2.

⁴³⁰ «...ἡ κοινὴ χρῆσις τῶν ἀνθρώπων, ἢ ἡ μερικὴ ἑνὸς πολέμου δηλαδὴ, ἢ εἰρήνην, ἢ πρὸς ὁδοιπορίαν, ἢ πρὸς ναυτικὴν, ἢ πρὸς ἄλλο τι ὁποῦ ὁ καθεὶς βούλεται...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., Βιβλίον Α', *Περὶ Γεωγραφίας*, σελ. 2.

κάστρα, τις επαρχίες, τις σατραπείες όχι μόνο του Παλαιού, αλλά και του Νέου Κόσμου⁴³¹ και επειδή, «... ό Κόσμος δέν εἶναι ἄλλο, παρὰ μία μεγάλη Πόλις τοῦ ἀνθρώπου...» οφείλει να γνωρίζει τα πάντα γι' αυτή, όπως ένας καλός οικοδεσπότης πρέπει να γνωρίζει κάθε γωνιά του σπιτιού του. Ενισχύει τα λεγόμενά του ο συγγραφέας, με την παράθεση ενός μέρους από το προοίμιο της «κατ' αὐτὸν Ἱστορίας» του «πολυμαθεστάτου» Νικηφόρου Γρηγορά⁴³². Απώτερος σκοπός, ωστόσο, είναι ο ύμνος προς τον Δημιουργό του Σύμπαντος⁴³³, ο οποίος διέθεσε σε μας τους «προσκαίρους Κοσμοπολίτας» τη Γη, για να κατοικήσουμε.

Το υλικό, για τη συγγραφή της «Γεωγραφίας...», το αντλεί από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ιδιαίτερα γεωγράφους, τον Πτολεμαίο, τον Στράβωνα, τον Πausανία, τον Διονύσιο τον Περιηγητή⁴³⁴, αλλά και από ξένες πηγές, αρχαίους και σύγχρονους Ευρωπαίους γεωγράφους. Πληροφορίες συλλέγει και από αρχαίες επιγραφές που μελετά ο ίδιος και από την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιεί, τουλάχιστον, στα μέρη όπου υπηρέτησε ως αρχιερέας. Στο εξώφυλλο της «Γεωγραφίας», σημειώνεται: «Συλλεχθειῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν τε καὶ Νέων, καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν, τῶν ἐν τοῖς λίθοις, ...»⁴³⁵. Στη συνέχεια παρατίθεται

---

⁴³¹«...τίνες ἀξιόλογοι ἄνδρες [...] ἐφ' ἐκάστης τῶν Πόλεων ἐξανέτειλαν...», «... διὰ νὰ γνωρίσωμεν ἐκεῖνα ὅπου μᾶς ἔγραψαν καὶ ἐσημείωσαν οἱ Ἀκριβεῖς τῶν Γεωγράφων, ταύτης τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Γεωγραφίας, τὴν ἀνὰ χεῖρας ἀεὶ ἔχοντες, θέλομεν γνωρίσει ὄχι μόνον τὰς Πόλεις, καὶ Τόπους, καὶ τὰ λοιπὰ, [...] ἀλλὰ ἀκόμη καὶ διαφόρους Ἱστορίας παλαιᾶς τε καὶ νέας, καὶ εἴτε ἄλλο ἐπωφελὲς καὶ χρήσιμον εἶναι...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 41.

⁴³²«...καθὼς καὶ ἐκεῖνος ὁ πολυμαθέστατος Γρηγορᾶς ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς κατ'αὐτὸν Ἱστορίας, ἀποφαίνεται λέγων. τὸ γε μὴν βραχεῖ τι τὸ τῶν, καὶ ὠρισμένῳ τῆς Οἰκουμένης οἰκοῦντὰ τινα, πέρατα γινώσκειν Γῆς, καὶ ἄκρα Οἰκουμένης, μήκη τε καὶ πλάτη Θαλασσῶν, καὶ ὅσοι Ποταμοὶ, καὶ Λιμναὶ εἰσὶ, καὶ ἰδιοτροπία Ἐθνῶν, καὶ Τόπων, καὶ διαφόρων ὠρῶν τε καὶ χρόνων, τῶν ἐν διαφόροις γινομένων μέρεσι τῆς Γῆς, καὶ ὅσα ἕτερα τῶν ἀγαθῶν μυρία, ἢ τῆς Γεωγραφίας γινώσκει τοῖς ἀνθρώποις χαρίζεται...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., Τοῖς Ἐντευξομένοις.

⁴³³«... ὦ φίλτατε Ἀναγνώστα, ὑμνήσεις καὶ δοξάσεις διὰ τῶν ποιημάτων, τὸν Ποιητὴν, τὸν ἐκ τῆς ἀπειροῦ αὐτοῦ ἀγαθότητος δόντα εἰς ἡμᾶς τοὺς προσκαίρους Κοσμοπολίτας, τοιοῦτον ὠραιότατον Παλάτιον· ὅστις δοξαζόμενος προσηκόντως παρ' ἡμῶν διὰ παντός, θέλει μᾶς δώσει κληρονομίαν παντοτεινὴν τὴν αἰδιον αὐτοῦ Βασιλείαν· καὶ ἀντὶ Κοσμοπολίτας, Οὐρανοπολίτας θέλει μᾶς ἀποτελέσει...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., Τοῖς Ἐντευξομένοις.

⁴³⁴Στην Εἰσαγωγή της Γεωγραφίας, παραθέτει τα ονόματα αρχαίων και νέων Γεωγράφων. Ξεκινά από τον Όμηρο, τον Αναξίμανδρο, τον Ηρόδοτο, τον Σκύλακα, συνεχίζει με αρκετούς ακόμη αρχαίους και φτάνει μέχρι τους μεταγενέστερους Μερκάτωρ, Ορτέλιους κ.λπ. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 12.

⁴³⁵«... δὲν ἐνάρκησα εἰς τὴν συνεχὴν μελέτην καὶ ἀνάγνωσιν τῶν ἀξιολογωτέρων παλαιῶν τε καὶ νέων Γεωγράφων, οὔτε ἡμέλησα νὰ ἐρευνῶ μετὰ τῆς δυνατῆς παρατηρήσεως, λίθους, καὶ πλάκας, τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, διὰ νὰ ἐξάγω ἀπὸ αὐτὰς τὰς Ἐπιγραφάς, ἐν αἷς τὰ ὀνόματα ἦσαν τῶν παλαιῶν Πόλεων, καὶ οὔτε κοπιάσας

ανώνυμη⁴³⁶ η βιογραφία του συγγραφέα και επιγράμματα αφιερωμένα σ' αυτόν, του Αναστασίου Γορέως, του Σταύρου Μουλαΐμου, του Μπαλάνου Ρίζου και του Αλεξίου Σπανού. Στις τελευταίες δύο, χωρίς αρίθμηση σελίδες, δημοσιεύεται η άδεια από την επιτροπή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας με ημερομηνία 5 Οκτωβρίου 1724, υπογεγραμμένη από τα μέλη: Francesco Morosini, Alvise Pisani, Pietro Grimani.

Ολόκληρο το έργο είναι χωρισμένο σε τέσσερα μέρη - Βιβλία.

Το Α' Βιβλίο περιλαμβάνει την Εισαγωγή, και «Περὶ τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Εὐρώπης κατὰ μέρος». Το τμήμα αυτό είναι το πιο εκτεταμένο της «Γεωγραφίας...», αποτελείται από 441 σελίδες.

Το Β' Βιβλίο επιγράφεται «Περὶ τῆς Ἀσίας», το Γ', «Περὶ τῆς Λιβύης ἤτοι τῆς Ἀφρικῆς» και το Δ', «Περὶ τῆς Ἀμερικῆς». Στο Δ' Βιβλίο, που είναι το πιο σύντομο, αφιερώνει ο συγγραφέας ένα κεφάλαιο, δύο σελίδων «Περὶ τῆς Ἀγνώστου Γῆς» και αναφέρεται στους τόπους «... τοὺς ὁποίους δὲν ἐγνώρισαν καταλεπτῶς ὡσὰν καὶ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ ἢ μόνον μακρόθεν τοὺς εἶδαν, ἢ καὶ τὰς ἄκρας μόνον αὐτῶν κατὰτινα τρόπον εἶδαν καὶ ἐγνώρισαν τοιοῦτος εἶναι, κατὰ μὲν τὸν Βορέα τρία μέρη, ἢ Γρουλανδία, ἢ Σπιτςβέργα καὶ ἢ Νέα Ζέμβλα...»⁴³⁷.

Στην εκτεταμένη εισαγωγή, από τη σελίδα 1 – 41 του Α' Βιβλίου, η οποία είναι χωρισμένη σε δεκαοκτώ κεφάλαια, ο συγγραφέας δίνει πληροφορίες μαθηματικῆς Γεωγραφίας – Αστρονομίας, χρήσιμες για την κατανόηση της «Ἱστορικῆς» Γεωγραφίας που ακολουθεῖ⁴³⁸. Σημειώνει: «... μᾶς ἐφάνη εὐλογον νὰ εἰποῦμεν εἰς τοῦτο τὸ πρῶτον βιβλίον, ὅσον τὸ δυνατὸν, τὰ κυριώτερα τῆς Μαθηματικῆς Γεωγραφίας». Τη συνήθεια αυτή, να προηγείται εκτενῆς «Εισαγωγή» για πληροφόρηση των αναγνωστῶν σε ὅ,τι αφορά στη θεωρία της Γεωγραφίας, στο Σύμπαν, στις μετρήσεις, την συναντάμε σε όλους

ἐπέκεινα τῆς ὀκταετηρίδος, [...]. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., Τοῖς Ἐντευξομένοις.

⁴³⁶Δεν ἔχει εξακριβωθεῖ ποιος ἔχει συντάξει τὴ βιογραφία τοῦ Μελέτιου. Οἱ υποψίες στρέφονται πρὸς τὸν ἀνιψιὸ τοῦ συγγραφέα Ἀναστάσιο Βασιλόπουλο ἢ Παπαβασιλόπουλο, πρὸς τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη, τὸν Γεώργιο Σουγδουρή ἢ κάποιον ἄλλο Ἰωαννίτη λόγιό. Βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Κυριακόπουλος, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 404, 405.

⁴³⁷Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 619.

⁴³⁸«Περὶ Γεωγραφίας καὶ τῶν μερῶν αὐτῆς», «Περὶ τοῦ Συστήματος, ἤτοι τῆς τάξεως τῶν μερῶν τοῦ παντός», «Περὶ κύκλων..., Ζωνῶν, Κλιμάτων..., Περὶ τῶν σχέσεων τῶν Οἰκητῶν τῆς Γῆς..., Περὶ τῶν Ἀνέμων..., Περὶ τοῦ Γεωγραφικοῦ Πλάτους καὶ Μήκους..., Περὶ τῆς καταμετρήσεως τῆς Γήινης Σφαιράς..., Περὶ τῆς Γεωγραφικῆς καταγραφῆς..., Περὶ τῆς Περιγραφῆς τῶν διαφόρων μερῶν .... Τῶν θαλασσῶν..., Περὶ ὀνομασιῶν..., Περὶ τῆς Διαιρέσεως τῆς Γῆς..., Περὶ τῆς Εὐρώπης καὶ Περὶ Διαιρέσεως τῆς Εὐρώπης...». Τα δυο τελευταία κεφάλαια τῆς Εισαγωγῆς που ἀναφέρονται στὴν Εὐρώπη, κανονικά, δὲν ἀνήκουν σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς Γεωγραφίας. Δὲν γνωρίζουμε γιὰ ποιο λόγο ὁ συγγραφέας τὰ ἐνέταξε στὴν Εισαγωγή του.

τους παλαιούς γεωγράφους. Γνώριζαν, ασφαλώς, ότι απευθύνονται σε αρχάριους και τους προετοίμαζαν για τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν κατά την ανάγνωση του κειμένου. Εξηγούνται οι γεωγραφικοί όροι, ώστε ο νέος αναγνώστης να μπορεί να κατανοήσει αυτά που έπονται «... τὰ ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα διὰ κάθε Ἀρχάριον.»⁴³⁹.

Σε ὅ,τι αφορά στην εξέταση της Ελλάδας, ο Μελέτιος, αφιερώνει μεγάλο τμήμα της «Γεωγραφίας...» του, 105 σελίδες. Η εξέταση γίνεται κατά επαρχίες⁴⁴⁰. Ξεκινά την περιγραφή της κάθε επαρχίας από την μορφή και τα ὄριά της κατά τους αρχαίους χρόνους⁴⁴¹. Αποφεύγει να αναφερθεί, ή αναφέρεται ελάχιστα, στις περιόδους του Μεσαίωνα, της Ρωμαιοκρατίας και του Βυζαντίου και επιμένει στην αντίθεση που υπάρχει μεταξύ της αρχαίας Ελλάδας και της σημερινής της κατάστασης⁴⁴².

Στην ιστορικο-πολιτική εξέταση της Ελλάδας, κάνει εκτενή αναφορά στην ἔνδοξη πορεία του Ελληνισμού⁴⁴³, αναφέρεται αναλυτικά σε γεγονότα που δόξασαν το γένος, σε προσωπικότητες που ξεχώρισαν, από τους αρχαίους μυθικούς βασιλείς και τους αυτοκράτορες έως τους επισκόπους και μητροπολίτες της σύγχρονης εποχής, και σε μνημεία της ελληνικής αρχαιότητας⁴⁴⁴. Διανθίζει τις

---

⁴³⁹Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 20.

⁴⁴⁰«Περὶ τῆς Ἀλβανίας ἤτοι τῆς Ἀρβανιτιᾶς, Περὶ τῆς Ἠπείρου, Περὶ τῶν Παρακειμένων Νήσων τῆ Ἠπείρω, Περὶ τῆς Αἰτωλίας, Περὶ τῆς Ὀζολαίας Λοκρίδος, Περὶ τῆς Δωρίδος, Περὶ τῆς Φωκίδος, Περὶ τῶν Ὀπουντίων καὶ τῶν Ἐπικνημιδίων, Περὶ τῆς Βοιωτίας, Περὶ τῆς Μεγαρίδος, Περὶ τῆς Ἀττικῆς, Περὶ τῆς Πελοποννήσου ἤτοι τοῦ Μορέως, Περὶ τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ τῆς Κορινθίας, Περὶ τῆς Σικυονίας, Περὶ τῆς Ἀχαΐας, Περὶ τῆς Ἠλείας, ἤτοι τῆς ἐπαρχίας τοῦ Γαστουνίου, Περὶ τῆς Ἀρκαδίας, Περὶ τῆς Μεσσηνίας, Περὶ τῆς Λακωνικῆς Ἐπαρχίας, Περὶ τῆς Ἀργείας, Περὶ τῆς Θεσσαλίας, Περὶ τῆς Μακεδονίας, Περὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, Περὶ τῆς Μοισίας, Περὶ τῆς Θράκης, Περὶ τῶν νήσων τῆς Θράκης».

⁴⁴¹ «Μετὰ τὴν Ἀκαρνανίαν, καὶ τὰ πέρατα τῆς Ἠπείρου, κεῖται ἡ Αἰτωλία, ἡ ὁποία χωρίζεται τῆς μὲν Ἀκαρνανίας διὰ τοῦ Ἀχελώου Ποτ., τῶν δὲ Λοκρῶν διὰ τοῦ Εὐήνου Ποτ., καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἰδίως Αἰτωλία, μὲ ὅλον ὁποῦ πλατύτερον λαμβανομένη, περιέχει τὴν Λοκρίδα, τὴν Δωρίδα, τὴν Φωκίδα, καὶ ἄλλας, τὰς ὁποίας ὁ Πτολ: (Πτολεμαῖος) μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἀχαΐας καθόλου ἐμπεριλαμβάνει [...]. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 328.

⁴⁴²«Ἡ Ἑλλάς, τὸ μέγα καὶ πολυθρόλητον ὄνομα εἰς τοὺς ἀρχαίους καιροὺς, τὸ σμικρὸν καὶ δυστυχὲς εἰς τὸ νῦν...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 304.

⁴⁴³«... ἐστάθη τὸ πάλαι λαμπροτάτη Ἐπαρχία, καὶ διάσημος εἰς ὅλον τὸν Κόσμον...», σελ. 348, ἢ «... Κυπαρισσία, Πόλις, τὸ πάλαι μεγίστη...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 366.

⁴⁴⁴«[...] εἶναι τὸ Ἄκτιον Ἀκρωτήριον κοινῶς λεγόμενον Ποῦντα, ἀντικρὸν τῆς Πρέβεζας, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτον τὸ περιφημον καὶ διάσημον Ἴερὸν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἐπὶ λόφου, καὶ πλησίον τοῦ ναοῦ ἦσαν τὰ Νεῶρια [...]. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 322.

περιγραφές του με αποφθέγματα των προγόνων⁴⁴⁵ και με μυθολογικές διηγήσεις⁴⁴⁶. Για τη σημερινή κατάσταση αρκείται να δηλώσει σπάνια, ωστόσο έντονα, τα αίτια της δυστυχίας του Γένους, «...έσβήσθη 'κείνο τὸ φῶς τοῦ Κόσμου μὲ μίαν αἴδιον νύκτα τοῦ σκότους, καὶ ἐνίκησεν ἡ Λύσσα τοῦ βαρβάρου Κυνός τὰς δυνάμεις τοῦ ἰσχυρωτάτου Λέοντος...»⁴⁴⁷. Η «Γεωγραφία...» του Μελέτιου είναι μια πλήρης ελληνική Μυθολογία και αρχαία ελληνική Ιστορία. Άλλο στοιχείο είναι το επιγραφικό υλικό⁴⁴⁸ που παραθέτει «... εὐρίσκονται μέχρι τῆ σήμερον πολλαὶ Ἀρχαιότητες· ἡῦρα καὶ ἐγὼ ἐν τοῖς ἄλλοις, εἰς ἓνα λίθον ἐτοῦτο τὸ Ἐπίγραμμα, εἰς τιμὴν...»⁴⁴⁹.

Για την πολιτική διαίρεση και την διοικητική κατάσταση της Ελλάδας αναφέρει με λεπτομέρειες τη μορφή διοίκησης που επικρατούσε στην αρχαία Ελλάδα⁴⁵⁰. Για τη σύγχρονη Ελλάδα, οι πληροφορίες είναι σύντομες και ελάχιστες. Περιορίζεται μόνο στη χρονολογία κατά την οποία κάθε τόπος «περιήλθε» στους Τούρκους⁴⁵¹. Σε ό,τι αφορά στη διοίκηση, αναφέρει τους αρχιεπισκοπικούς και μητροπολιτικούς θρόνους⁴⁵². Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι, ενημερώνει τη «Γεωγραφία...» του με σύγχρονά του γεγονότα, τουλάχιστον, όσα έζησε ο ίδιος από κοντά. Ξεχωρίζουν οι περιγραφές

---

⁴⁴⁵«Θεὸν σέβου», «Γονεῖς τίμα», «Φιλονικίαν φεῦγε», «Τὰ δόλια φοβοῦ» κ.ά. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 334.

⁴⁴⁶«...Πορθμὸς εἶναι ὁ Ἑλλησποντος, [...], ὠνομάσθη Ἑλλησποντος ἀπὸ τῆς Ἑλλης τῆς Θυγατρὸς τοῦ Ἀθάμαντος, ὁ ὁποῖος Ἀθάμας ἦτον υἱὸς τοῦ Αἰόλου τοῦ Ἑλληνοῦ, καὶ Βασιλεὺς τῶν Θηβῶν, καὶ γῆμας τὴν Ἰνώ, τὴν Θυγατέρα τοῦ Κάδμου, ἔκαμε μὲ αὐτὴν δύο παῖδας τὸν Κλέαρχον, τὸν ὁποῖον καὶ Λέαρχον καλοῦσιν, καὶ Παλαίμονα τὸν καὶ Μελικέρτην· ἀλλὰ κατὰ τὸ πρόσταγμα τῆς Ἥρας, διώξας αὐτὴν τὴν Ἰνώ, ἐπῆρεν εἰς γυναῖκα τὴν Νεφέλην Θεάν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐγέννησε δύο παῖδας, τὸν Φρύξον, καὶ τὴν Ἑλλην· ὕστερον [...]». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 28 – 29.

⁴⁴⁷Αναφέρεται στην Πελοπόννησο. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 356.

⁴⁴⁸«Αξιόλογη θέληση για προσωπική προσφορά» χαρακτηρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς την μεταγραφή των αρχαίων επιγραφών που κάνει ο Μελέτιος, και συνεχίζει « η φροντίδα του για τις επιγραφές μαρτυρεί ένα πνεύμα που πάει να γίνει επιστημονικό, και συνάμα εκφράζει την συνείδηση της ιστορικής ενότητας του Ελληνισμού». Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 173.

⁴⁴⁹Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 322.

⁴⁵⁰«... ἐδαιρειτο τὸ πάλαι αὐτὴ ἡ Πόλις εἰς δέκα φυλάς...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 350.

⁴⁵¹«...ἡ Πόλις τῶν Ἰωαννίνων [...]ἐπάρθη καὶ ἐκυριεύθη ὑπὸ τοῦ β' Σουλτὰν Μουράτ τῶν Τούρκων, διὰ μέσου τοῦ Ἀκουράτμπεη, κατ' ἔτος 1424 ἀπὸ Χριστοῦ...» σελ. 319, ἢ «...τὴν ὠρῖσαν οἱ Βένετοι ἀπὸ τοῦ 1454, ἕως τοῦ 1538 καὶ εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον τὴν ἐκυριεύσαν οἱ Τούρκοι...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 401.

⁴⁵²«... εἶχε καὶ θρόνον Ἐπισκόπου ὑπὸ τὸν Ἀθηνῶν Μητροπολίτην...», αναφέρεται στα Μέγαρα. Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ὅπ.π., σελ. 346.

του για την Ναύπακτο, την Πελοπόννησο και την Αθήνα, περιοχές όπου έζησε⁴⁵³.

Στη φυσική εξέταση της Ελλάδας – τη φυσική Γεωγραφία- παραθέτει με λεπτομέρεια κάθε στοιχείο. Τα όρια της κάθε Επαρχίας, τα όρη, τα ποτάμια, τις λίμνες, τις πεδιάδες, τα αρχαία μνημεία, τα ερείπια μνημείων, πόλεων και ναών. Για κάθε ένα από αυτά, σημειώνει πρώτα την αρχαία ονομασία, την ετυμολογία, κατόπιν το μετέπειτα τοπωνύμιο και κάθε μυθολογική ιστορία που το συνοδεύει⁴⁵⁴.

Είναι φανερό, ότι ο Μελέτιος διδάσκει Ιστορία στους νεότερους με την παράθεση ιστορικών στοιχείων, την ταύτιση των αρχαίων με τα νέα τοπωνύμια, τις μυθολογικές αναφορές, το πλήθος των επιγραφών τις οποίες δηλώνει ως τεκμήρια για την κληρονομιά που τους ανήκει. Καθιερώνει νέους γεωγραφικούς όρους⁴⁵⁵, εισάγει την ευρωπαϊκή θετική σκέψη στην Ελλάδα και συνδυάζει την παράδοση με τις νέες γεωγραφικές αντιλήψεις. Αποσκοπεί να δημιουργήσει ιστορική και εθνική συνείδηση στους Έλληνες και τη δυνατότητα να αντιληφθούν τη συνέχειά τους, με τη σύνδεση του χώρου και του χρόνου, της Γεωγραφίας και της Ιστορίας. Η πεποίθησή του ήταν ότι η γνώση για το μεγαλείο των προγόνων θα καλλιεργούσε την εθνική συνείδηση στους Έλληνες, η οποία θα αποτελούσε το όπλο στα χέρια τους για την απελευθέρωση. Αυτό θα επιτυγχάνονταν με τη γνώση της Ιστορίας από τη μια και τη γνώση του χώρου - της Γεωγραφίας, από την άλλη.

---

⁴⁵³«... αυτήν έπηραν οί Βένετοι από Παύλου Σπάτα, έν έτει 1388, και άπ' αυτού οί Τουρκοί διά του Σουλτάνου Μπαγιαζίτ, έν έτει 1499 [...] πάλιν έν έτει 1686 την ανέλαβαν οί Βένετοι άπ' αυτών, και διά της μεταξύ αυτών συμβιβάσεως της έν έτει 1699 εκδύσαντες την όλοτελως, την άπένειμον εις τους Τούρκους έν έτει 1701 τη δ' του Αύγουστου...». Μελετίου Γεωγραφία, σελ. 330 και «... παρεδόθη εις τους Τούρκους υπό των Βενετικών, όμοϋ με τὸ Ανάπλι, έν έτει 1540, και έλευθερώθη πάλιν ύπ' αυτών έν έτει 1690...». Βλ. Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, όπ.π., σελ. 378.

⁴⁵⁴«...ό Λῶος Ποτ., κοινῶν λεγόμενος Βοούσα...», ή «...Αχελῶος, κοινῶς καλούμενος Άσπρος [...] οὔτος ό Ποταμός πρότερον έλέγετο Θόας, από της ταχύτητος, Άξενος, Θέστιος, έξ' αίτίας τοιαύτης. Ό Θέστιος ό Υίός του Άρεως και της Πεισιδήκης, διά τινα περίστασιν οικειακήν, έπήγεν εις την Σικυῶνα, ήτοι την Δημητριάδα, και ίκανόν χρόνον διατρίψας εκεί, πάλιν έγύρισεν εις τὸ πατρικόν του έδαφος, όπου εύρε τὸν Υίόν του Καλυδῶνα ν' άνεπαύετο όμοϋ μετά της Μητρὸς του, και ύποπτεύσας νά είναι κανέννας μοιχός, τὸν έφόνευσεν, ύστερον δέ γενόμενος αυτόπτης της άνελπίστου πράξεως έρόψε τὸν έαυτόν του εις έτούτον τὸν Ποτ., ὅθεν εκλήθη Θέστιος...». Βλ. Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, όπ.π., σελ. 306, 307, 308.

⁴⁵⁵«[...] Η δὲ Έσωτερική ήτις και Μεσόγειος λέγεται...[...]. Βλ. Μελετίου, Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, όπ.π., σελ. 27 και «Ο Δεύτερος Κόλπος του Ωκεανου, ὅστις και Έσω Θάλασσα, και Μεσόγειος καλεΐται...». Βλ. Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, όπ.π., σελ. 33.

Παράλληλα, η «Γεωγραφία...» του Μελέτιου, έκανε γνωστό τον ιστορικογεωγραφικό χώρο της σημερινής Ελλάδας⁴⁵⁶, που ταυτίζεται με αυτόν της ξακουστής αρχαίας, στους Ευρωπαίους λογίους, περιηγητές και διανοούμενους. Ίσως προσέβλεπε σε βοήθεια από τους φωτισμένους Ευρωπαίους για την ανάσταση του Γένους του. Με την παροιμία, «Κάμηλος ψωριῶσα πολλῶν ὄνων ἀνατίθησι φορτία»⁴⁵⁷, δηλώνει την αδυναμία του λαού του και την ανάγκη συνδρομής του από τη χριστιανική Ευρώπη.

Το εγχείρημα του Μελέτιου, να γράψει γεωγραφικό εγχειρίδιο στην «κοινή» γλώσσα⁴⁵⁸ και σε ύφος λιτό, επιστημονικό, επεξηγηματικό δεν απέτυχε, αλλά, η προσπάθειά του συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια, μέχρι την Επανάσταση.

---

⁴⁵⁶«[...] ἀλλὰ μὲ ὄλον ὀποῦ ἡ Ἑλλάς κατήνησεν εἰς τοιαύτην ἀπενκταίαν κατάστασιν [...]». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., *Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, σελ. 305.

⁴⁵⁷Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., *Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, σελ. 305.

⁴⁵⁸«... συνέγραψα ἐν κοινῇ διαλέκτῳ τὴν παροῦσαν Γεωγραφικὴν Βίβλον...». Βλ. *Γεωγραφία Παλαιά καὶ Νέα*, ὅπ.π., *Τοῖς Ἐντευξομένοις*.

Κεφάλαιο III

«Geografia in dialogo» του Marco Antonio Cazzaiti (1738).

Κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αι., το 1738, μια δεκαετία μετά τη «Γεωγραφία...» του Μελέτιου τυπώνεται, επίσης στη Βενετία, από το τυπογραφείο Giammaria Lazzaroni, η «Geografia in Dialogo» του Επτανήσιου, Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη, γραμμένη στην ιταλική γλώσσα⁴⁵⁹. Ο συγγραφέας προερχόταν από γνωστή οικογένεια ευγενών της Κέρκυρας. Πατέρας του ήταν ο Zuanne Cazzaiti, δικηγόρος, γιος του ποητή Πέτρου Κατσαΐτη και μητέρα του η Μαριέττα, κόρη του γιατρού Zaccaria Rodostamo. Ο Marco Antonio γεννήθηκε⁴⁶⁰ το 1717. Μετά τις νομικές σπουδές του, που ήταν η παράδοση της οικογένειας, ταξίδεψε στη Βενετία το 1737, όπου σπούδασε Μαθηματικά. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, φαίνεται να έγραψε τη «Geografia..», σε ηλικία μόλις είκοσι ενός ετών. Στη συνέχεια, κατά τα έτη 1740 και 1742, πραγματοποίησε δύο ταξίδια στο Ιόνιο και στο Αιγαίο πέλαγος, ως τη Σμύρνη και ως την Κωνσταντινούπολη και τη Μολδοβλαχία, κατά τη διάρκεια των οποίων κατέγραψε τις εντυπώσεις του⁴⁶¹ σε δύο ημερολόγια⁴⁶². Το 1746, νυμφεύτηκε τη Διαμαντίνα Σαχλίκη, από την Κέρκυρα, με την οποία απέκτησαν έξι γιους και τρεις κόρες. Ο Marco Antonio Cazzaiti, εξελέγη για τα έτη 1745 και 1757, Προβλεπτής επί των οδών και το 1760 μέλος της Τριακοντανδρίας του Συμβουλίου των Ευγενών της Βενετίας. Από το 1762 μέχρι το 1763 βρίσκεται στην Πάργα, ως Κυβερνήτης και Καπιτάνος της πόλης. Τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του, μέχρι το θάνατό του, το 1787, τα πέρασε στην Κέρκυρα⁴⁶³.

Η «Geografia in Dialogo»⁴⁶⁴, σε μικρό, 8^ο σχήμα, αποτελείται από 496 σελίδες. Τις πρώτες 32 σελίδες καταλαμβάνουν η αφιέρωση του

---

⁴⁵⁹ Η ιταλική ήταν η μητρική γλώσσα του ευγενούς Κατσαΐτη. Βλ. Φίλιππος Φάλμπος, *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη Δύο Ταξίδια στη Σμύρνη 1740 και 1742*, Αθήναι (Ένωση Σμυρναίων) 1972, σελ. 16.

⁴⁶⁰ Κατά τον Λεωνίδα Ζώη Χ., στη Μ.Ε.Ε., στο λήμμα *Κατσαΐτης Μάρκος Αντώνιος*, είναι γεννημένος στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς.

⁴⁶¹ Για το περιεχόμενο των Ημερολογίων, βλ. Φίλιππος Φάλμπος, *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη Δύο Ταξίδια στη Σμύρνη 1740 και 1742*, όπ.π., σελ. 21.

⁴⁶² Τα ημερολόγια του Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη, δημοσίευσε ο Φίλιππος Φάλμπος σε δύο τόμους: *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη Δύο Ταξίδια στη Σμύρνη 1740 και 1742*, Αθήναι (Ένωση Σμυρναίων) 1972, και *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη Ταξίδι στη Μολδοβλαχία τὸ ἔτος 1742*, Αθήναι (Ένωση Σμυρναίων), 1979.

⁴⁶³ Βλ. Φίλιππος Φάλμπος, *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη Δύο Ταξίδια στη Σμύρνη 1740 και 1742*, όπ.π., σελ. 18 -20.

⁴⁶⁴ Πλήρης ο τίτλος: GEOGRAFIA / IN DIALOGO, / Con moltissime Notizie / ISTORICHE CRONOLOGICHE, / DI MARCO ANTONIO / CAZZAITI / NOBILE DI CORFU, ZANTE, / E CEFALONIA. / DEDICATA / AL SERENISSIMO DOGE / DI VENEZIA / ALVISE

συγγραφέα στον επίσημο Δόγη, Alvisio Pisani, η επιστολή του προς τους αναγνώστες και τα περιεχόμενα του έργου. Στο εξώφυλλο του βιβλίου, εκτός από τον τίτλο και το όνομα του συγγραφέα, αναφέρεται η καταγωγή του, «ευγενής της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς», το όνομα του Δόγη που είναι αφιερωμένο το βιβλίο και η αναγγελία ότι το βιβλίο περιέχει ιστορικές και χρονολογικές σημειώσεις. Στο εσώφυλλο της «Γεωγραφίας...» υπάρχει η προσωπογραφία του συγγραφέα με τους τίτλους ευγενείας του και το οικόσημο της οικογένειάς του.

Στην προσφώνησή του προς τον Δόγη, ο συγγραφέας, δηλώνει την αγαθή πρόθεσή του να περιγράψει τον «θαυμαστό» κόσμο, την ξηρά και τη θάλασσα. Παράλληλα παραδέχεται ότι το σύγγραμμά του δεν είναι «τέλειο» και αυτό οφείλεται στην νεαρή του ηλικία⁴⁶⁵.

Ακολουθούν δύο σελίδες με την επιστολή του συγγραφέα προς τους αναγνώστες, στην οποία τονίζει την αναγκαιότητα της Γεωγραφίας, την οποία ονομάζει «επιστήμη», τη σχέση της με την Ιστορία, την αποκαλεί μάλιστα, «βάση» της Ιστορίας, και τη χρησιμότητά της. Σημειώνει: χωρίς τη Γεωγραφία θα ήταν δύσκολο να μιλήσουμε για την ποίηση ή για τον πόλεμο της Τροίας. Γεωγραφία, σύμφωνα με το συγγραφέα, οφείλει να γνωρίζει ο πολιτικός, ο στρατηγός, ο ταξιδευτής ναυτικός, αλλά και ο γιατρός, για τον οποίο οι συνθήκες του κλίματος, της θερμοκρασίας, ακόμα και η ποιότητα του αέρα της περιοχής που κατοικεί ο ασθενής, έχουν τη σημασία τους. Ενημερώνει τον αναγνώστη για τη δομή του συγγράμματός του, για τη μέθοδο της ερωταπόκρισης που ακολούθησε, για τις ιστορικές και χρονολογικές πληροφορίες που έχει συμπεριλάβει⁴⁶⁶ σ' αυτό.

Η «Geografia in Dialogo», είναι χωρισμένη σε τέσσερα μέρη - «Βιβλία». Το πρώτο βιβλίο, το οποίο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της «Γεωγραφίας», 313 σελίδες, περιέχει πληροφορίες μαθηματικής - θεωρητικής Γεωγραφίας και τη φυσική και πολιτική εξέταση της Ευρώπης. Σε ό,τι αφορά στο τμήμα της μαθηματικής Γεωγραφίας, ακολουθεί τη σειρά προγενέστερων γεωγράφων και αναφέρει τις ζώνες των κλιμάτων της γης, τους ζωδιακούς κύκλους, τη διαίρεση της στεριάς σε ηπείρους, τις χώρες που περιλαμβάνονται σε κάθε μία, την αποτύπωση της οικουμένης σε σφαίρα, και τις θαλάσσιες επιφάνειες της γης.

Στην εξέταση της ευρωπαϊκής ηπείρου, το πρώτο «Βασίλειο» που περιγράφει είναι της Πορτογαλίας. Συνεχίζει με την Ισπανία, τη

PISANI. / IN VENEZIA, MDCCXXXVIII. / Appreffo Giammaria Lazzaroni, / All Infegna di S. Ignazio, / CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

⁴⁶⁵ Βλ. *Geografia in dialogo*, Serenissimo Principe, σελ. iii – vii.

⁴⁶⁶ Βλ. *Geografia in dialogo*, L' Autore, A chi Legge, σελ. viii – x.

Γαλλία και τα υπόλοιπα. Τα στοιχεία που αναφέρονται, για κάθε μία από τις χώρες, χωρίς ωστόσο, να ακολουθείται συστηματικός τρόπος παράθεσης των πληροφοριών, είναι οι επαρχίες της, τα σύνορά της η διαμόρφωση του εδάφους, τα προϊόντα και ο τρόπος διακυβέρνησης.

Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, ο Marco Antonio Cazzaiti, την ταυτίζει με την Ευρωπαϊκή Τουρκία. Μιλάει για το ένδοξο παρελθόν της, «ήταν το λαμπρότερο έθνος κατά την αρχαιότητα», για τις Επιστήμες που καλλιεργήθηκαν από τους Έλληνες, για τους γνωστούς «αρχηγούς» της και για τη «Δημοκρατία» των πόλεων της. Σήμερα, διοικείται από τους Τούρκους. Πληροφορίες για την περιφέρεια των επαρχιών, τον πληθυσμό, τα προϊόντα, ελάχιστα ιστορικά στοιχεία - τα περισσότερα παρμένα από την αρχαιότητα⁴⁶⁷ - κάποιες πόλεις, τα βουνά και τους ποταμούς - όχι πάντα ακριβείς - και τον τρόπο διοίκησης - «Τούρκος πασάς» ή «Έλληνας παπάς». Αναφέρεται, επίσης, στα ελληνικά νησιά. Περισσότερες πληροφορίες και καλύτερα οργανωμένες, παραθέτει για τα νησιά του Ιονίου πελάγους τα οποία γνώριζε καλύτερα⁴⁶⁸. Ελλιπή, και πολλές φορές λαθεμένα, είναι τα στοιχεία που αναφέρει, ο συγγραφέας, για τις επαρχίες της «Ευρωπαϊκής Τουρκίας».

Στο δεύτερο «Βιβλίο» που εκτείνεται σε 60 σελίδες, εξετάζεται η Ασία. Στο τρίτο, 44 σελίδες, η Αφρική και στο τέταρτο, 44 σελίδες, επίσης, η Αμερική.

Η «Geografia in Dialogo», είναι πράγματι ένα σύγγραμμα παγκόσμιας μαθηματικής, φυσικής και πολιτικής Γεωγραφίας. Στην κριτική που δέχτηκε η «Geografia...», στο *Novelle della Repubblica Letteraria*, της ίδιας χρονιάς, του 1738, χαρακτηρίστηκε πρωτότυπη για την μέθοδο της ερωταπόκρισης με βάση την οποία είναι γραμμένη, πλούσια σε πληροφορίες για την φυσική και πολιτική κατάσταση κάθε τόπου της οικουμένης, εμπλουτισμένη με ιστορικά και χρονολογικά στοιχεία και ο συγγραφέας της επαινέθηκε για την προσπάθειά του⁴⁶⁹.

Με μια προσεκτική, ωστόσο, ματιά διαπιστώνουμε ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο δεν πληροί τους όρους της επιστημονικότητας. Πλήθος ανακρίβειών υπάρχουν στο περιεχόμενο της «Geografia...» σε ό,τι αφορά στις ονομασίες των τόπων, στα όρια των περιφερειών, στις ιστορικές αναφορές.

Ολόκληρο το σύγγραμμα χαρακτηρίζεται από την προχειρότητα της παράθεσης των πληροφοριών. Μοιάζει περισσότερο με ταξιδιωτικό περιηγητικό και ευχάριστο ανάγνωσμα, παρά με εμπειριστατωμένο επιστημονικό κείμενο. Το εγχειρίδιο του Επτανήσιου νεαρού λογίου

---

⁴⁶⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις Θερμοπύλες, τον Κολοσσό στη Ρόδο, τη ναυμαχία του Ακτίου.

⁴⁶⁸ Βλ. *Geografia in dialogo*, όπ.π., σελ. 310 – 313.

⁴⁶⁹ Βλ. *Novelle della Repubblica Letteraria per l' anno MDCCXXXVIII (1738)*, In Benezia, MDCCXXXVIII, p. 329 – 333.

δεν βρήκε καμία ανταπόκριση και δεν απήχησε παρά μόνο σε ορισμένες ελληνικές περιοχές⁴⁷⁰. Δεν αναφέρεται, δε, ούτε ως εγχειρίδιο διδακτικό ούτε ως επιστημονικό σύγγραμμα. «Ισχνό και αδέξιο συμπίλημα των αναγνώσεων του συγγραφέα» χαρακτηρίζει η Αικατερίνη Κουμαριανού⁴⁷¹ την εκδοτική απόπειρα του νεαρού Κερκυραίου ευπατρίδη.

---

⁴⁷⁰Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού (έπιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωσταντᾶ, Γεωγραφία Νεωτερική, Περί τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα (ἐκδ. Ἑρμῆς) 1970, σελ. 14.

⁴⁷¹Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, ὅπ.π., σελ. 14.

Κεφάλαιο IV

«Ὀδὸς Μαθηματικῆς» του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Μπαλάνου Βασιλόπουλου (1749).

Το 1749, τυπώνεται στη Βενετία, από το τυπογραφείο του Αντωνίου Βόρτολι, η «Ὀδὸς Μαθηματικῆς»⁴⁷² σε τρεις τόμους. Το έργο μεταφράστηκε από τα λατινικά από τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και στη συνέχεια εμπλουτίστηκε από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο. Τη διόρθωση και την επιμέλεια της έκδοσης είχε ο Γεώργιος Κωνσταντίνου. Ο πρώτος τόμος περιέχει «Τὰ Στοιχεῖα» του Εὐκλείδη και «Τὰ Σφαιρικά» του Θεοδοσίου. Ο δεύτερος τόμος είναι «περιεκτικὸς Γεωμετρίας θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς καὶ Τριγωνομετρίας». Στον τρίτο τόμο περιέχονται «Ἡ τοῦ Πρόκλου Σφαῖρα, τὸ περὶ Χρήσεως Σφαιρῶν Κωνσταντίνου Γορδάτου, Ἀστρολάβιον, Γεωγραφία Θεωρητικῆ, καὶ ἡ Ὀπτικῆ.».

Σε ὅ,τι ἀφορᾶ στη Γεωγραφία, πρόκειται, για το «Θεωρητικόν» μέρος της Γεωγραφίας «ὄπερ καὶ Μαθηματικὸν ἦκουσε», το οποίο «ἐστὶν ἐπιστήμη τῆς Στοιχειακῆς Σφαίρας, τῆς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀπλῶν λεγομένων Στοιχείων, Γῆς ὕδατος, Ἀέρος, καὶ Πυρὸς συνισταμένης.»⁴⁷³. Ειδικότερα, το αντικείμενο της θεωρητικῆς

---

⁴⁷²Πλήρης ο τίτλος: ΟΔΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗΣ / ΗΤΟΙ / Σειρὰ βαθμηδὸν προϊούσα, περιεκτικὴ τῶν κατ' εἶδος κυριωτέρων τῆς / μαθήσεως πραγματειῶν, οἶον / τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου. Σφαιρικῶν κατὰ Θεοδόσιον. Γεωμετρίας θεωρητικῆς καὶ / πρακτικῆς. Τριγωνομετρίας. Τοῦ περὶ Κρικωτῆς σφαίρας κατὰ Πρόκλον. / Τοῦ περὶ χρήσεως σφαιρῶν. Ἀστρολαβίου. Γεωγραφίας, καὶ τῆς Ὀπτικῆς./ πρότερον μὲν παρὰ / ΤΟΥ ΑἰΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ / ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ / Ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλληνίδα μετενεχθεῖσα τε φωνὴν καὶ ἐρμηνευθεῖσα / λίαν μέντοι συνεπιτοίγηται, καὶ ἀμυδρῶς. ὕστερον δὲ παρὰ / ΤΟΥ ΑἰΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΟΓΙΜΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ / ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ / Τοῦ ἐκεῖ νῦν σεμνυνομένου ἐπὶ ταύτῃ πρὸς ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις, Ἀρχιγυμνασίου, / ΚΥΡΙΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, / Ἀναπτυχθεῖσα τε καὶ καλλωπισθεῖσα τῇ τε φράσει τῆς λέξεως καὶ τῇ σαφηνείᾳ τῶν νοη / μάτων, πλατυνθεῖσα τε, καὶ πλουτισθεῖσα τῇ προσθέσει οὐκ ὀλίγων θεωρημάτων / τε καὶ προβλημάτων, πάνυ χρησίμων ὄντων ἀπανθισμάτων, τῶν μὲν συλλεχθέντων / ἐκ διαφόρων ἐπισήμων Συγγραφέων παλαιωτέρων τε καὶ νεωτέρων, τῶν δὲ παρ' αὐτοῦ / εὐρεθέντων· καὶ οὕτως ἐς κρείττον πῶς διαταχθεῖσα τε, καὶ ἀναπληρωθεῖσα χάριν τῶν / παρ' αὐτῶ μαθητιῶντων, Προσφωνηθεῖσα μὲν / ΤΟΙΣ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΙΣ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΙΣ ΥΙΟΙΣ ΚΑΡΑ / ΙΩΑΝΝΟΥ, ΚΑΙ ΜΑΡΟΥΤΖΗ, ΕΥΠΑΤΡΙΔΑΙΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. / Τύποις δὲ νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα, προτροπῇ μὲν καὶ συνδρομῇ τῶν φιλομαθῶν / καὶ φιλολόγων· ἐπιμελεία δὲ, ὡς οἶον τε ἦν, καὶ διορθώσει / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΟΡΙΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ / Διαιρεῖται δὲ εἰς τόμους τρεῖς· προστεθειμένου ἐπὶ τούτοις καὶ τετάρτου, / τοῦ τῆς Ἀριθμητικῆς. / ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. / ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ ΕΤΕΙ ΤΩ ΣΩΤΗΡΙΩ, ἀψμθ' / Ἐν ταῇ Τυπογραφίᾳ Αντωνίου τοῦ Βόρτολι.

⁴⁷³Βλ. Ὀδοῦ Μαθηματικῆς, τόμ. τρίτος, Ἐνετίησιν ἀψμθ'(1749), Σύνταγμα ἀκριβέστατον τῶ ἐν τῇ Θεωρητικῇ Γεωγραφίᾳ χρησιμωτέρων, Προοίμιον, σελ. 191.

Γεωγραφίας που πραγματεύονται οι συγγραφείς της «Όδοῦ Μαθηματικῆς» είναι το σχῆμα και το μέγεθος της Γῆς, η «διαμέτρησις» της περιμέτρου της Γῆς και της διαμέτρου, η γνώση των μεγεθῶν, των θέσεων και των διαστάσεων των τόπων, καθώς και η καταγραφή ὅλης της Γῆς και των μερῶν της, σε πίνακες.

Το «Σύνταγμα ἀκριβέστατον τῶ ἐν τῇ Θεωρητικῇ Γεωγραφίᾳ χρησιμωτέρων», ὅπως ονομάζουν οι συγγραφείς το μέρος του βιβλίου τους που είναι αφιερωμένο στη Γεωγραφία, καταλαμβάνει 160 σελίδες και είναι διαιρημένο σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος περιέχονται πληροφορίες «περὶ σχήματος, Τόπου, ἡρεμίας, μεγέθους τε τῆς Γῆς, ἢ περὶ πρὸς τὸ Πᾶν παραβάλλεται, καὶ ἄλλων χρησίμων ὁ λόγος πραγματεύεται». Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται στοιχεία «περὶ καταμετρήσεως τοῦ τῆς Γῆς μεγέθους καθ' αὐτὴν λαμβανομένης, εὐρέσεώς τε τῆς περιμέτρου τοῦ μεγίστου περὶ αὐτὴν κύκλου, καὶ τῆς σχέσεως, τὴν οἱ παράλληλοι πρὸς τὸν Ἰσημερινὸν ἔχουσιν, ἔτι δὲ καὶ τῆς διαμέτρου τῆς Γῆς· καὶ ταῦτα περὶ κατασκευῆς τῶν Γεωγραφικῶν πινάκων, ἐν ἧ καὶ ἡ καταγραφή τῆς Γῆς καθολικωτέρα τε καὶ μερικωτέρα περιέχεται, καὶ περὶ τινῶν ἄλλων». Στο τρίτο μέρος περιέχονται τα κεφάλαια, «περὶ διαιρέσεως τῆς Γῆς οὐσιώδους τε καὶ ποσοτικῆς, Ἀτμοσφαίρας, Ἀκροκνεφοῦς φωτὸς, φωτισμοῦ Γῆς, σκιᾶς, καὶ ἀνέμων.».

Ὅπως αναφέρεται και στον τίτλο, το ἔργο μεταφράστηκε ἀπὸ τὴ λατινικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη και στη συνέχεια ἐμπλουτίστηκε, ἐρμηνεύτηκε και «πλατύνθηκε» ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Μπαλάνο Βασιλόπουλο.

Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης γεννήθηκε στα Ἰωάννινα, στα μέσα τοῦ 17^{ου} αἰ. Δέχτηκε τὴ βασικὴ παιδεία στην πατρίδα του ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σουγδουρῆ και κατόπιν, ἀφοῦ προσχώρησε στο ἱερατικὸ αξίωμα, μετέβη στην Ἰταλία ὅπου σπούδασε Φιλοσοφία. Επέστρεψε στην πατρίδα του και δίδαξε στη Σχολὴ Γκιούνμα, στα Ἰωάννινα, τις θετικές Ἐπιστήμες ἀπὸ συγγράμματα Ἑυρωπαϊῶν ἐπιστημόνων. Στη συνέχεια, δίδαξε με ἐπιτυχία τὴ «νεωτέρα» Φιλοσοφία, στην Καστοριά. Οἱ καινοτομίες, ὡστόσο, που εἰσήγαγε στη διδασκαλία του ἔγιναν ἡ αἰτία να ἀντιδράσουν κύκλοι ἐκπαιδευτικῶν τῆς Θεσσαλίας και τῆς Μακεδονίας και να παραπεμφθεῖ στη Σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐκεῖ, κρίθηκε «ἐνοχος» και με τὴν κατηγορία ὅτι εἰσάγει τὴν ἀθεΐα στη διδασκαλία του και ἀπομακρύνει τοὺς μαθητὲς ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση, διατάχθηκε ἡ καταστροφή τῶν δοκιμῶν του⁴⁷⁴.

---

⁴⁷⁴ Για τὴν ὑπόθεση τῆς κατηγορίας τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅ.π., σελ. 435 -437. Βλ. ἐπίσης, Γεώργιος Ἰ. Ζαβίρας *Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὅ.π., σελ. 418 - 421. - Ἄλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, Ἡ δίκη τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, ὅ.π., σελ.23 - 37, και Κωνσταντῖνος Δυοβουνιώτης, Μ.Ε.Ε., *Λῆμμα Ἀνθρακίτης Μεθόδιος*.

Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος⁴⁷⁵, από τα Ιωάννινα, ήταν μαθητής του Ανθρακίτη και τον διαδέχτηκε στη σχολαρχία της Σχολής Γκιούνμα. «Όξύς μαθηματικός», υπερασπίστηκε τις θετικές Επιστήμες στη διδασκαλία του και εξέδωσε το έργο του δασκάλου του «Όδος Μαθηματικής».

Στη «Σειρά [...] τῶν κατ' εἶδος κυριωτέρων τῆς μαθήσεως πραγματειῶν», συμπεριέλαβε ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος, «χάριν τῶν παρ' αὐτῷ μαθητιόντων», γενικές γνώσεις και θεμελιώδεις της μαθηματικής Γεωγραφίας, επειδή, όπως εξηγεί στο «Προοίμιον», η Γεωγραφία και μάλιστα η μαθηματική «ὑπὸ γένος τὴν Μαθηματικὴν οὐσα διατελεῖ» και «ὑπάλληλος Ἀριθμητικῇ, Γεωμετρία τε καὶ Ἀστρονομία, πάντες ὁμολογοῦσιν.».

Το εγχειρίδιο αυτό, θεωρητικής - μαθηματικής Γεωγραφίας, είναι το δεύτερο που κυκλοφορεί κατά τον 18^ο αι.. Προηγήθηκε η «Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ» του Χρυσάνθου Νοταρά, το 1728, του οποίου ο πίνακας «...τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἀπάσης ἐγνωσμένης Γῆς», συμπεριλαμβάνεται στην «Όδο Μαθηματικῆς».

---

⁴⁷⁵Βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ὄπ.π., σελ. 519 – 521. Βλ. επίσης, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, Νεοελληνική Φιλολογία, ὄπ.π., Β', σελ. 311. - Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ὄπ.π., σελ. 450 – 452.*

Κεφάλαιο V

«Γραμματική Γεωγραφική» του Γεωργίου Φατζέα (1760).

Το 1760 τυπώνεται στη Βενετία, από το τυπογραφείο του Αντωνίου Τζάττα και με την συνδρομή του Παναγιώτη Μαζοκοπάκη, από την Κρήτη, η «Γραμματική Γεωγραφική»⁴⁷⁶ του Γεωργίου Φατζέα, ιερέα, από τα Κύθηρα.

Ο Γεώργιος Φατζέας τέλειωσε τις σπουδές του στην πατρίδα του, χειροτονήθηκε ιερέας και αναχώρησε για τη Βενετία όπου διορίστηκε εφημέριος στον ελληνικό ναό του Αγίου Γεωργίου. Το 1762, εξελέγει από τους ορθόδοξους χριστιανούς της Βενετίας, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, παρά τις αντιδράσεις του πάπα Κλήμεντος ΙΓ'⁴⁷⁷, ο οποίος τον θεωρούσε «Σχισματικό». Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1768.

Ο Γεώργιος Φατζέας, το 1759, τύπωσε στη Βενετία τη «Λογικήν κατά Ἀριστοτέλην» τοῦ Βικέντιου Δαμωδού, «παρ' Ἀντωνίω τῷ Τζάττα»⁴⁷⁸. Το 1760, μεταφράζει από την ιταλική στην απλή ελληνική διάλεκτο και συμπληρώνει, τη «Γραμματική Γεωγραφική», του Gordon Patrick⁴⁷⁹. Το έργο αυτό γράφτηκε αρχικά στην αγγλική γλώσσα, στη συνέχεια μεταφράστηκε στη γαλλική και κατόπιν στην ιταλική

---

⁴⁷⁶Πλήρης ο τίτλος: ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ, / Η ΜΑΛΛΟΝ / Ανάλυσις καθαρά, ἐξηκριβωμένη, καὶ σύντομος / τοῦ ὀλοκλήρου σώματος / ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ / ΗΤΙΣ / Μέ νέαν καὶ μερικώτεραν Μέθοδον, θεωρεῖ, καὶ ἐξετάζει ὅλην / τὴν ὑδρόγειον Σφαίραν ἤτοι τὴν Ἐπιφάνειαν αὐτῆς· / ΧΡΗΣΙΜΩΤΑΤΗ, / Καὶ Πάνυ Ὠφέλιμος, διὰ ἐκείνους ὅπου καταγίνονται / εἰς τὴν μελέτην τῆς Γεωγραφίας· / Πρῶτερον μὲν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Συγγραφείσα Διάλεκτον, ὕστερον δὲ / εἰς τὴν Γαλλικὴν μεταφρασθεῖσα, ἐξ ἧς εἰς τὴν Ἰταλικὴν, καὶ / τελευταῖον εἰς τὴν ἀπλὴν τῶν Ἑλλήνων, εἰς ἣν καὶ ἠυξήθη τὰ μάλιστα / ΠΑΡΑ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΦΑΤΖΕΑ / ΤΟΥ ΕΚ ΚΥΘΗΡΩΝ / Διαιρεθεῖσα μὲν εἰς Τόμους τρεῖς / ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ ΤΩ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΩ / ΓΕΝΕΙ ΤΩΝ ΓΡΑΙΚΩΝ, / Ὅπου ἐνοικεῖ εἰς τὴν Μητρόπολιν τῶν Ἑνετιῶν. / Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, συνδρομῇ Κυρίου / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ. / ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ / ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ 1760. / ΠΑΡΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΖΑΤΤΑ, / CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

⁴⁷⁷Βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 483 – 484. Βλ. επίσης, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 344, καὶ Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὅπ.π., σελ. 232 – 233 καὶ 534.

⁴⁷⁸Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 55.

⁴⁷⁹Ο τίτλος του έργου του Gordon Patrick ἦταν: «Geography Anatomiz'd or the Geographical Grammar». Εκδόθηκε στο Λονδίνο για πρώτη φορά το 1693 καὶ ἀκολούθησαν εἴκοσι ἐκδόσεις μέχρι το 1754. Ο Gordon Patrick, (1635 – 1699), καταγόταν ἀπὸ τὴ Σκωτία, υπηρέτησε ὡς «στρατιώτης τῆς τύχης» στο ρωσικὸ στρατὸ καὶ κατέλαβε ὑψηλὸ ἀξίωμα ἀπολαμβάνοντας τὴν εὐνοία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του τσάρου Πέτρου του Α' ἐπειδὴ ἔλαβε μέρος κατὰ των Τούρκων.

γλώσσα. Ο σκοπός του εγχειρήματος του Γεωργίου Φατζέα⁴⁸⁰ ήταν, «τὸ κοινὸν ὄφελος». Απευθύνεται στους αρχάριους οι οποίοι «δὲν ἔχουν οὐδὲ μίαν εἶδησιν τῆς Γεωγραφίας», ἀλλὰ και σε εκείνους, τους φιλομαθείς, «ὅπου ἐπιθυμοῦσι νὰ γυμνασθοῦν τὴν ὠφέλιμον ἐπιστήμην...». Οι αναγνώστες θα γνωρίσουν τους τόπους της Γης και ἔτσι θα καταστούν ικανοί να κατανοοῦν τους «νεωτέρους Ἱστοριογράφους» και να ωφεληθoύν ἀπὸ το ἔργο τους⁴⁸¹.

Οι πηγές που χρησιμοποίησε ο Γεώργιος Φατζέας, προκειμένου να συμπληρώσει⁴⁸² το κείμενο των ξένων συγγραφέων που μετέφρασε⁴⁸³, αναφέρονται ἀπὸ τον ἴδιο και εἶναι γεωγράφοι «φιλαλήθεις και νεώτεροι» και τα ἔργα τους, ὅπως το ἔργο του Μελέτιου, «Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα», το «Il Mondo antico, moderno, e novissimo» του Ἰταλοῦ «Αντωνίου Κιούζολου» καθὼς και το «Γεωγραφικὸν Λεξικὸν» που τυπώθηκε το 1757 «εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Νεαπόλεως»⁴⁸⁴. Για τον τίτλο που ἔδωσε στο ἔργο του, δεν αναφέρει κάτι σχετικό. Κράτησε προφανῶς, τον τίτλο του πρωτοτύπου, καθὼς και τον χαρακτηρισμὸ της Γεωγραφίας, ἀπὸ τους προηγούμενους μεταφραστές, «Νεωτέρα» και «Νεωτερικὴ». Με αὐτὸν τον τρόπο δηλώνει την ἐπιθυμία του να συμπεριληφθεῖ το σύγγραμμά του στα «νεωτερικά» ἐπιστημονικά βιβλία.

Ἡ «Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ» ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς τόμους σχήματος 8^{οῦ}, με 360, 448, 476, σελίδες ἀντίστοιχα, ο κάθε τόμος. Το ἐξώφυλλο και στους τρεῖς τόμους εἶναι ὁμοιο, με τη διαφορά, ὅτι στον πρῶτο τόμο ἀναγράφεται ἡ ἀφιέρωση του συγγραφέα προς το Γένος των Γραικῶν που κατοικοῦν στη Βενετία καθὼς και ο χρηματοδότης της ἐκδόσης Παναγιώτης Μαζοκοπάκης. Προσπάθησε, κατὰ δήλωσή του⁴⁸⁵, να συμπεριλάβει στους τρεῖς τόμους ὅλες τις πληροφορίες της γεωγραφικῆς ἐπιστήμης.

---

⁴⁸⁰«Ἡ προθυμία ὅπου ἔχω νὰ ὠφελήσω καθ' οἷον δῆποτε τρόπον τοὺς νέους τοῦ Γένους μου, μὲ ἔκανε νὰ ἐπιχειρισθῶ ταὶν μετάφρασιν, ὅπου τῶρα πρῶτον ἐκδίδω εἰς τοὺς τύπους». Βλ. Γεώργιος Φατζέας, *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. ζ'.

⁴⁸¹Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. λγ'.

⁴⁸²«...ἐπροσθέσαμεν κατὰ τόπους διάφορα πράγματα, ὅσα δηλαδὴ μᾶς ἐφάνησαν ἀναγκαῖα τρόπον τινά, καὶ χρήσιμα, τὰ ὅποια ἠύραμεν εἰς ἄλλους Γεωγράφους φιλαλήθεις, καὶ νεωτέρους,.....». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. λε'.

⁴⁸³«...ἐγὼ ὅπου δὲν ἐσύνθεσα, ἀλλὰ ἐμετέφρασα τὴν παροῦσαν Γεωγραφικὴν Γραμματικὴν, ἀπὸ τὴν Ἰταλίδα...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. ζ'.

⁴⁸⁴Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. λε', λς. Και το λεξικό αὐτὸ γράφτηκε στην ἀγγλικὴ γλώσσα μεταφράστηκε στη γαλλικὴ και τέλος στην ἰταλικὴ.

⁴⁸⁵«Ὅσα εἶναι χρησιμώτερα, καὶ ἀξιώτερα διὰ τὴν περιέργειαν του (του ἀναγνώστη), καὶ διὰ τὴν γνῶσιν ὅπου χρειάζεται νὰ ἔχη τῶν πραγμάτων, αὐτὰ θέλει τὰ εὔρη εἰς τούτην μου τὴν πραγματείαν, ἢ ὅποια δὲν εἶναι παρὰ μία σύντομος ἐπιτομὴ πάντων τῶν πραγμάτων, ὅπου μὲ διεξοδικὸν τρόπον περιγράφονται...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', Προοίμιον, σελ. κη'.

Ο πρώτος τόμος αρχίζει με την αφιερωτική επιστολή, οκτώ σελίδων, που απευθύνει ο Γεώργιος Φατζέας στους «Εὐγενεστάτους καὶ Εὐσεβεστάτους Ἄρχοντας» της Βενετίας για να εκφράσει τις ευχαριστίες του για τα προνόμια που «χαρίζη ἢ Αὐθεντία τους» στο Γένος των Χριστιανῶν. Ζητά την προστασία τους, σε αυτό το «σμικρόν πόνημα», και την υποστήριξή τους.

Ακολουθεί η επιστολή προς τους «ἀναγινώσκοντας», που απευθύνει ο «Φιλέλλην Τυπογράφος» και τους ενημερώνει για τα βιβλία που ἔχει εκδώσει «μὲ Ρωμαϊκὸν χαρακτῆρα». Σύντομη «Εἶδησιν» απευθύνει προς τον φιλομαθὴ αναγνώστη και ο μεταφραστής «ἀπὸ τῆν Ἀγγλικὴν στῆν Γαλλικὴν Διάλεκτο».

Ακολουθεί το «Προοίμιον τοῦ πρώτου συγγραφέως». Σε αυτό το μέρος του ἔργου ἐξηγούνται ἀπὸ τον Ἀγγλο συγγραφέα ὅλες οι λεπτομέρειες περὶ του σκοποῦ της συγγραφῆς⁴⁸⁶, της διάρθρωσης του περιεχομένου κατὰ τόμο, τη μέθοδο που ἀκολούθησε⁴⁸⁷ και τους λόγους που τον παρακίνησαν να προβεῖ σε αὐτή την ἐνέργεια⁴⁸⁸. Ἐπειδὴ, τα βιβλία με γεωγραφικὸ περιεχόμενο που υπάρχουν εἶναι, κατὰ τη γνώμη του, ἢ ογκώδη, ἢ πολὺ σύντομα, ἢ εἶναι γραμμένα χωρὶς τάξη και μέθοδο.

Μεγάλο τμήμα, τριάντα τεσσάρων σελίδων, καταλαμβάνει στον Α' τόμο η λεπτομερὴς καταγραφή των περιεχομένων και των τριῶν τόμων⁴⁸⁹.

Η γεωγραφικὴ ὕλη του Α' τόμου εἶναι χωρισμένη σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος ἐπιγράφεται «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Γεωγραφίαν» και περιλαμβάνει την ἐρμηνεία γεωγραφικῶν ὀρων, «Γεωμετρικὰ Προβλήματα» με τις ἀπαντήσεις τους, «Γεωγραφικὰ Θεωρήματα» και το κεφάλαιο, «Διαίρεσις τῆς Ὑδρογείου σφαίρας σὲ Γῆ καὶ Θάλασσα». Στο δεύτερο μέρος του Α' τόμου ἀρχίζει την περιγραφή της Εὐρώπης⁴⁹⁰, η οποία ολοκληρώνεται στον Β' τόμο ὅπου περιέχεται και η περιγραφή της Ἀσίας.

---

⁴⁸⁶«... διὰ νὰ δώσω εἰς τοὺς νέους, ὅπου καταγίνονται εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν, μίαν σύντομον, ἡδέαν, καὶ μεθοδικὴν περιγραφὴν τῆς νεωτέρας Γεωγραφίας.» Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', Προοίμιον, σελ. ιθ'.

⁴⁸⁷«... ἡ ἐδικὴ μου ἰδέα δὲν εἶναι νὰ κάμω περιγραφὴν νεωτέρων πραγμάτων, ἀλλὰ νὰ δώσω νέαν μέθοδον, μὲ τὴν ὁποίαν νὰ κατανοήσῃ καθ' ἕνα ἐκεῖνα ὅπου ἐκθέτω.» Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Α', Προοίμιον, σελ. λβ'.

⁴⁸⁸«... ἀληθινὰ εἶναι πολλὰ τὰ Βιβλία [...] πλὴν ὅλα ὑπόκεινται εἰς ἕνα ἀπὸ τὰ τρία ἀκόλουθα ἐλαττώματα· ἢ εἶναι παχεῖα και ὀγκώδη... ὅπου ψυχραίνουν τὴν προθυμίαν νὰ τὰ ἀναγινώσκουν [...] ἢ πολλὰ σύντομα [...] ἢ εἶναι τέλος πάντων γεγραμμένα χωρὶς μέθοδον και τάξιν, ὅθεν συγχίζουν τὴν διάνοιαν...» Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, τόμ. Α', Προοίμιον, σελ. κ'.

⁴⁸⁹«...διὰ νὰ ἔχη εὐκολίαν νὰ εὐρίσκη εὐθὺς ὁ ἀναγνώστης ὅ,τι θελήσει νὰ ἰδῇ, ἤγουν εἰς ποῖον Τόμον εὐρίσκεται, και εἰς ποῖον φύλλον.» Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, Προοίμιον, σελ. λστ'.

Στον Γ' τόμο υπάρχει η περιγραφή της Αφρικής και της Αμερικής και εκτενής κατάλογος⁴⁹¹ όλων των ονομάτων που περιέχονται και στους τρεις τόμους. Στο τέλος αυτού του τόμου υπάρχει κατάλογος με το πλάτος και το μήκος «ὕπὸ τὸ ὁποῖον κείττεται κάθε Τόπος, ἢ Πόλις...»

Την Ελλάδα⁴⁹², εντάσσει ο συγγραφέας, στην Ευρωπαϊκή Τουρκία, την οποία χωρίζει στη «Βορεινήν» (Οὐγγαρία, Τρανσυλβανία, Βλαχία, Μολδαυία, Ἐλάσσων Ταρταρία) και στη «Μεσημβρινήν» (Ρωμανία ἢ Θράκη, Βουλγαρία, Σερβία, Βόσνα, Σκλαυονία, Κροατία, Δαλματία, Γραικία ἢ Ἑλλάς). Τα ὅρια της Ελλάδας τα θέτει μεταξύ της Μεσογείου, του Αιγαίου Πελάγους και των νότιων επαρχιών του Δούναβη⁴⁹³. Τη διαιρεί σε ἕξι επαρχίες, στη «Μακεδονία, τὴν Ἀλβανιτία ἢ Ἀρβανιτία, τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἑπειρο, τὴν Ἀχαΐα⁴⁹⁴ καὶ τὴν Πελοπόννησο ἢ Μωρέα». Τη Θράκη ἢ Ρωμανία την εξετάζει χωριστά, ως χώρα, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους περιγράφονται, ἀπὸ τον συγγραφέα, χωρισμένα σε τέσσερις κατηγορίες: ως «Μεσόγειοι Νῆσοι⁴⁹⁵», «Ἀξιολογωτέρας Νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους⁴⁹⁶», «Νῆσοι προσήκουσαι τῇ Εὐρώπῃ⁴⁹⁷»

---

⁴⁹⁰«Εἰς τὸ δεῦτερον ὑπεσχέθημεν μίαν καθαρὰν περιγραφὴν τῶν ἀξιολογωτέρων Τόπων, ὅπου κείττονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς, καὶ ἰδοῦ σὺν Θεῷ ἐπληρώσαμεν τὴν ὑπόσχεσιν. Διὰ τὸ ἀρχινῶντας ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, ὡσὰν ὅπου αὐτὴ εἶναι ἐγκριτωτέρα, ἐξοχωτέρα, καὶ ὠραιότερα τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κόσμου [...]. Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 9.

⁴⁹¹«εἰς τὸν τρίτον Τόμον, εὐρίσκει ἓνα Κατάλογον κατ' Ἀλφάβητον, ὁ ὁποῖος φανερῶνει ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν Τόπων, τῶν Πόλεων, τῶν Νήσων, τῶν Ἐπαρχιῶν, τῶν Ποταμῶν, τῶν Λιμνῶν καὶ τῶν Ὁρέων ὅπου εὐρίσκονται εἰς τὴν παρούσαν πραγματείαν, καὶ εἰς ποῖα φύλλα εὐρίσκεται κάθε ὄνομα σημειωμένον.». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, Προοίμιον, σελ. λστ' - λζ'.

⁴⁹²«...ὅπου καὶ Ρούμελη λέγεται...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 118.

⁴⁹³«... περιορίζεται τὰ νῦν, καὶ τριγυρίζεται ἀπὸ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, κοινῶς Ἀρτζιπέλαγο πρὸς Ανατολάς, ἀπὸ τὰς Ἐπαρχίας τοῦ Δανουβίου πρὸς Νότον, ἀπὸ τὸ Μεσόγειον πρὸς Δυσμάς, καὶ πρὸς Μεσημβρίαν...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 132.

⁴⁹⁴Στην Ἀχαΐα συμπεριλαμβάνει ὅλη τὴ Στερεὰ Ελλάδα, δηλαδή, τὴν Αἰτωλία, τὴ Βοιωτία, τὴ Φωκίδα, τὴν Ἀττικὴ, τὴν Εὐβοία.

⁴⁹⁵Εδῶ εντάσσει τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο.

⁴⁹⁶Περιλαμβάνονται τὰ νησιά, Εὐβοία, Λήμνος, Τένεδος, Μιτυλήνη [sic], Χίος, Δήλος, Σάμος, Κως, Ρόδος, Κύθηρα, Ζάκυνθος, Κεφαλληνία, Κερκύρα [sic].

⁴⁹⁷Στὴν κατηγορία αὐτὴ εξετάζει τὴ Σκιάθο, τὴ Σκόπελο, τὴ Χιλιδορομία, τὴ Σκύρο, τὸν Ἀγιστράτη, τὴ Μύκονο, τὴν Ἄνδρο, τὴ Σύρα, τὴν Πάρο, τὴν Αντίπαρο, τὴν Ἀξιά (Νάξος), τὴν Νίο, τὴ Σίκανδρο, τὴν Κίμωλο, τὴν Πελαγούσα, τὴ Μήλο, τὴν Αντίμηλο, τὴ Σίφνο, τὴ Σέριφο, τὴ Τζιά, τὴ Σαντορίνη, τὴν Ἀνάφη καὶ τὴν Ἀστυπάλαια.

και «Νῆσοι τιθέμεναι τῇ Ἀσίᾳ»⁴⁹⁸. Στην «Ἀσιατικὴν Τουρκίαν», ως Ἐπαρχίες της «Ἀνατολῆς ἢ Ἀνατολίας»⁴⁹⁹, εντάσσει τὴν Ἰωνία, τὸν Πόντο, τὴν Καππαδοκία και τὴν Καραμανία. Για κάθε μια ἀπὸ τις ἐπαρχίες ἀναφέρει μόνο τις Πόλεις με στοιχεῖα για τὸ πού βρίσκεται ἡ κάθε μία⁵⁰⁰.

Στὴ συνέχεια ἀσχολεῖται με τὴν περιγραφή ολόκληρης τῆς Ἑλλάδας για τὴν ὁποία παραθέτει στοιχεῖα καταχωρημένα σε ξεχωριστὲς παραγράφους με τίτλους, ὅπως «Ὄνομασία», «Ἄῆρ», «Γῆ», «Προϊόντα», «Ἐμπόριον», «Ἀξιόλογα πράγματα», «Ἀρχιεπίσκοποι...», «Ἐπισκοπαὶ...», «Μητροπολίται», «Ἀκαδημαῖαι», «Ἦθη», «Διάλεκτος», «Διοικήσεις Πολιτικῆ», «Μάρκαι ἢ Σημαῖαι», «Θρησκεία». Τὴν ἴδια σειρά ἀκολουθεῖ στὴν περιγραφή και τῶν ἄλλων χωρῶν.

Σε αὐτὸ τὸ μέρος, βαρῦτητα δίνει στὸ «Ἐμπόριον», ὅπου ἀναφέρεται στα προϊόντα και στις ἐμπορικές δραστηριότητες τῶν κατοίκων⁵⁰¹. Πολλὰ εἶναι τὰ «ἀξιόλογα πράγματα» που ἀναφέρει για τὴν Ἑλλάδα. Τὸ κριτήριό για τὴ σπουδαιότητά τους εἶναι ὁ ρόλος τῶν μνημείων στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴ μυθολογία του, ἀλλὰ και στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη. Για παράδειγμα, ἀναφέρει τὴν Κασταλία πηγὴ, τὸ Ἱερό τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, τις χριστιανικές ἐκκλησίες στὴ Θεσσαλονίκη. Δὲν διστάζει να περιγράψει τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν μνημείων και τὴ μεταχείριση αὐτῶν ἀπὸ τους Τούρκους⁵⁰². Τὸ ἴδιο κάνει και ὅταν ἀναφέρεται στα σχολεῖα, στα ἡῆθη, στὴ γλῶσσα, στὴ θρησκεία, στὴ σημαία, στὴν πολιτικὴ διοίκηση⁵⁰³. Μιλᾷ για τους προγόνους, για τὸ

---

⁴⁹⁸Σε αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκουν ἡ Τένεδος, ἡ Μυτιλήνη, ἡ Χίος, ἡ Νικαριά, ἡ Λέρος, ἡ Πάτινος, ἡ Ἀμοργός, τὸ Νίσσαρι, ἡ Τήλος, ἡ Σύμη, ἡ Κάσος, ἡ Κάρπαθος και ἡ Ρόδος.

⁴⁹⁹«Ἡ θέσις ὅπου ἔχει ὁ τόπος τοῦ ἔδωσε και τὸ ὄνομα, κεῖται γὰρ πρὸς Ἀνατολὰς ταῆς Ἑλλάδος». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 369.

⁵⁰⁰«Θεσσαλονίκη, εἰς τὸν Θερμαϊκὸν Κόλπον», «Ἰωάννινα, εἰς τὴν Ἀχερουσίαν λίμνην, Μητρόπολ. Πάσης Ἠπείρου», «Καλάβρυτα, κοντὰ εἰς τὸ μέγα Σπήλαιον», «Ναύπακτος και Μισολόγγι, εἰς τὸν Κόλπον ὅπου ἔχει τὸ ἴδιον ὄνομα». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 119, 121 και 122.

⁵⁰¹«...και μάλιστα εἰς τὴν Νῆσον Κρήτην, εἰς τὸν λιμένα τῆς ὁποίας εἰσέρχονται, και ἐξέρχονται πολλὰ καράβια, και πολλοὶ ξένοι πραγματεύονται, κατ'ἐξοχὴν δὲ οἱ Ἀγγλοὶ, και οἱ Γαλλοὶ, οἱ ὅποιοι ἀγοράζουσι τὰ μετὰξια, και τὸ ἔλαιον τῆς γῆς ἐκεῖνης...», «...Ὁ οἶνος τῆς Νίου, τὰ σῦκα τῆς Μιτυλήνης, και τὸ θειάφι τῆς Μήλου, εἶναι πολλὰ ἐξαιρετα...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 133 – 134.

⁵⁰²«Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἦτον τὸ πάλαι πολλαὶ Ἐκκλησίαι τῶν Χριστιανῶν, τὰς ὁποίας, Θεοῦ παραχωρήσει, ἔχουσιν οἱ Τούρκοι τὴν σήμερον διὰ ἔδικά τους Τζαμιὰ, ...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 136.

⁵⁰³«Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅπου ἦνθη τους παλαιούς καιρούς ἡ Σοφία και κατοκοῦν αἱ Μοῦσαι...», «...εἶχε τὸν παλαιὸν καιρὸν Ἀρχιστρατίγους τόσοσιν καλοῦς, ὅπου ἦτον τὸ παράδειγμα, τῶν ἄλλων ἔθνων...», «... εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπροφέρετο μία διάλεκτος πολλὰ ἐξηκριβωμένη, και εὐφραδής...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 142, 145.

ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων και παράλληλα εκθέτει την κατάσταση που «διάγουν» οι Έλληνες μετά την 29^η Μαΐου του 1453, όταν, «ἔσβύσθη ἡ Κωνσταντινούπολις» και έγινε «θρόνος τῶν Τουρκῶν»⁵⁰⁴.

Οι σημερινοί Έλληνες⁵⁰⁵ δεν μπορούν να έχουν τα σχολεία που είχαν στο παρελθόν, ούτε να μιλούν τη γλώσσα των προγόνων τους, ούτε, ακόμη να έχουν σύμβολα και σημαίες. Και κάτω από αυτήν την τυραννία και τη μαστιγα των Τούρκων καταφέρνουν να διατηρούν τη γλώσσα τους, ἔστω και σε απλή μορφή⁵⁰⁶, τη θρησκεία τους⁵⁰⁷ και να εκπαιδεύουν τους νέους σε σχολεία κοινά και Φροντιστήρια, όπου διδάσκονται όχι μόνο τα Γραμματικά μαθήματα, αλλά και τα Φιλοσοφικά και τα Μαθηματικά⁵⁰⁸. Αναφέρει με λεπτομέρεια και με ακρίβεια τις πόλεις της Ελλάδος στις οποίες λειτουργούν σχολεία ανώτερα και κατώτερα⁵⁰⁹. Εκτενής είναι η περιγραφή των Επισκοπών της Ελλάδας, των Μητροπολιτικών θρόνων, των Αρχιεπισκοπών και των Μονών που υπάρχουν στον ελλαδικό χώρο. Μεγαλύτερη βαρύτητα δίνει σε ορισμένους τόπους, όπως η Κωνσταντινούπολη, είτε γιατί είναι σημαντικοί, είτε γιατί τους γνωρίζει καλύτερα.

---

⁵⁰⁴«Τώρα δὲν ἔχει οὕτως τὸ πράγμα.», «Ἐξέπεσεν ἀπὸ τὴν λαμπρότητά της, καὶ ἀπὸ τὴν δόξαν της, καὶ ἐκρημνίσθη εἰς τρόπον τοιοῦτον, ὅπου μόλις εὐρίσκονται σημεῖα τῆς προτέρας δόξης.», «... ἡ βάρβαρος τυραννία τῶν Τουρκῶν, δὲν συγχωρεῖ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἑλλήνων, νὰ ἐπιμελοῦνται τὴν γύμνασιν τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς Σοφίας...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 142.

⁵⁰⁵«...ὑπόκεινται στὴν τυραννίαν τῶν Τουρκῶν καὶ τὴν ὑποφέρουν, ὡσὰν μαστιγα κατὰ συγχώρησιν Θεοῦ εἰς αὐτοὺς ἀπεσταλμένην, μὲ ἄκραν ὑπομονὴν καὶ φρόνησιν...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 144.

⁵⁰⁶«...προφέρεται ἡ ἀπλὴ διάλεκτος τῶν Γραικῶν...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 145.

⁵⁰⁷«...φυλάττουσι μ' ὅλον τοῦτο (καὶ μὲ πολλὰ βάσανα) ἀμώμητον, καὶ εἰλικρινῆ τὴν εὐσέβειαν τῆς πίστεως των οἱ Χριστιανοὶ ὅπου κατοικοῦσι τὰς Ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 146 – 147.

⁵⁰⁸«Δὲν εἶναι ὅμως ἄμοιρος παντελῶς, καὶ τελείως ὑστερημένη ἀπὸ διδασκάλους τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, ὅπου νὰ τὴν διδάσκουσι μὲ ἀκρίβειαν, ἀλλ' εἰς διαφόρους τόπους τῶν Ἐπαρχιῶν αὐτῆς, εἶναι συστημένα φροντιστήρια...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 142.

⁵⁰⁹« Εἰς τὴν Ἐπαρχίαν τῆς Μακεδονίας, ὅπου κεῖται τὸ Ἅγιον ὄρος τοῦ Ἄθω, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι κτισμένα εἴκοσι Μοναστήρια ἀρχαῖα,[...] ἐκεῖ πλησίον εἰς τὰς Ἱερὰς αὐτὰς κοινότητας, συνεκροτήθη τώρα εἰς τὸν ἐνεστῶτα αἰῶνα ἓνα κοινὸν φροντιστήριον. Τοῦτο ἔγινε διὰ προτροπῆς Κυρίλλου τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως [...]. Ἐκεῖ διδάσκονται ὄχι μόνον τὰ Γραμματικά, ἀλλὰ καὶ τὰ Ἐπιστημονικά, εἴτ' οὖν Φιλοσοφικά, καὶ Μαθηματικά, καὶ εἶναι συναθροισμένοι πλείονες τῶν διακοσίων μαθητῶν. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην εὐρίσκεται ἕτερον φροντιστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον παραδίδονται τὰ Γραμματικά μαθήματα [...]. Εἰς τὰ Ἰωάννινα Μητρόπολιν τῆς Ἠπείρου εἶναι ἄλλα τρία κοινὰ σχολεῖα τῶν Ἑλληνικῶν Μαθημάτων [...]. Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 142, 143.

Στο ίδιο πνεύμα και με την ίδια σειρά παράθεσης στοιχείων, περιγράφει τη Θράκη, στην οποία αναφέρεται με ιδιαίτερο ζήλο. Καταγράφει τις Πόλεις, τις Επισκοπές, τα αξιόλογα πράγματα. Για την Κωνσταντινούπολη, την οποία ονομάζει και «Νέαν Ρώμην», σημειώνει πλήθος ιστορικών και θρησκευτικών στοιχείων. Διαπερνά όλες τις ιστορικές περιόδους και αναφέρει λεπτομέρειες για τα μνημεία, τα σχολεία και τα φροντιστήρια που λειτουργούσαν στο παρελθόν και για αυτά που λειτουργούν σήμερα⁵¹⁰, τις συνήθειες των κατοίκων, τους άρχοντες, τις εκκλησίες. Συγκρίνει τους προγόνους με τους σημερινούς κατοίκους της Πόλης, το ένδοξο παρελθόν με τη σημερινή τυραννία, επιμένει στις δυσχέρειες των Ελλήνων από τη μια μεριά και στις προσπάθειές τους να επιβιώσουν από την άλλη.

Ο Γεώργιος Φατζέας, με το εγχειρίδιο που επέλεξε να μεταφράσει, κινείται στο πνεύμα του Μελέτιου, περιγράφει δηλαδή, το χώρο σε συνδυασμό με το χρόνο. Ωστόσο, τα ιστορικά και μυθολογικά στοιχεία και οι συνδέσεις χώρου – χρόνου που επιχειρεί, δεν είναι τόσο οργανωμένες και συστηματικές όσο στη «Γεωγραφία...» του Μελέτιου. Πολλές φορές οι πληροφορίες είναι ασήμαντες ή ελλιπείς. Η αρχαιότητα υπάρχει στο έργο του Φατζέα, όπως και η Ορθοδοξία. Οι πρόγονοι, τα επιτεύγματά τους, τα μνημεία υπάρχουν. Υπάρχουν για να ενθαρρύνουν τους υπόδουλους απογόνους προκειμένου να ξεπεράσουν την τυραννία και να υπερνικήσουν τα δεινά της τουρκικής κυριαρχίας.

Μεγάλη βαρύτητα δίνει στις δραστηριότητες του ανθρώπου. Τα σχολεία που υπάρχουν, οι διδάσκαλοι που διδάσκουν, τα ήθη, οι περιγραφές των κτιρίων στις μεγάλες πόλεις, το κλίμα, τα προϊόντα που παράγονται σε διάφορες περιοχές, αλλά και οι συσχετίσεις με τους προγόνους και τις συνήθειές τους είναι κάποια από τα χαρακτηριστικά των περιγραφών του. Δεν περιορίζεται από το αρχικό, ξένο κείμενο, αλλά, συμπληρώνει στοιχεία και πληροφορίες, άλλοτε λιγότερα και άλλοτε περισσότερα, ανάλογα με τις πηγές του και την προσωπική του γνώση.

Σε ό,τι αφορά στην «Πολιτική Διοίκηση» και τα «Σύμβολα» (Σημαίες) των ελληνικών τόπων, τα προσπερνά με συνοπτικό τρόπο με φράσεις, όπως, «Διοικείται από τους Ἡγεμόνας τῶν Τουρκῶν [...] ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τυραννοῦσι τὴν γῆν, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ εὕρισκομένους Χριστιανούς,...», ή «μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχουν οἱ Ἕλληνες ἐδικὸν τους

---

⁵¹⁰«Καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶπαμεν, πῶς δὲν εἶναι κανένα κοινὸν Σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ ἀρμώζῃ τὸ ὄνομα τῆς Ακαδημίας, ἔτσι οὐδὲ εἰς τὴν Θράκην δὲν εἶναι σπουδαστήριον ἄξιον τοῦ Ακαδημαϊκοῦ ὀνόματος. Εἶναι ὅμως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δύο κοινὰ Φροντιστήρια, εἰς τὰ ὅποια παραδίδονται τὰ Γραμματικά, καὶ Φιλοσοφικὰ μαθήματα μὲ τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον...». Βλ. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 176.

Βασίλειον, εἶναι περιττὸν νὰ ζητοῦμεν τὴν περιγραφὴν, ἤγουν, ταῖς Μάρκαις ὅπου εἶχαν τὸ πάλαι.» ἢ «Ἡ ἔχθρα ὅπου ἔχουν οἱ Τοῦρκοι μετὰς Μούσαις...». Παράλληλα, φαίνεται νὰ ἔχει αποδεχτεῖ τὴν υποδούλωση τοῦ Γένους στους Τούρκους σαν θέλημα Θεοῦ καὶ δοκιμασία ἀπὸ τὴν υπέρτατη δύναμη· «Μὲ ὅλον ὅπου, κατὰ θεῖαν συγχώρησιν, ὅλη ἡ Ἀνατολή εἶναι ὑποταγμένη εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν τῶν Τουρκῶν...»⁵¹¹.

---

⁵¹¹Βλ. Γεωργίου Φατζέα, *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 373.

Κεφάλαιο VI

«Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1781).

Η «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας»⁵¹² του Ιώσηπου Μοισιόδακα⁵¹³ τυπώθηκε το 1781 στη Βιέννη, στο αυτοκρατορικό τυπογραφείο του Ιωάννη Θωμά Τράππνερν.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας γεννήθηκε στο χωριό Τζερναβόδα⁵¹⁴ της Βουλγαρίας, στα νότια του Δούναβη, στην περιοχή της αρχαίας Μοισίας. Για τα νεανικά του χρόνια υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Διδάχτηκε την ελληνική παιδεία – σύστημα κοινό για τους λαούς της βαλκανικής⁵¹⁵ – σε σχολεία της Θράκης ή της Βλαχίας. Συνέχισε τις σπουδές του στη Θεσσαλονίκη, το 1752, με δάσκαλο τον Ιαννακό⁵¹⁶. Τον επόμενο χρόνο, δυσαρεστημένος από τη διδασκαλία του Ιαννακού, πηγαίνει στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Εκεί, συναντά την παραδοσιακή «γραμματική παιδεία» του Ιερόθεου Δενδρινού. Σε κανένα από τα δύο αυτά κέντρα, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει τις πνευματικές του αναζητήσεις. Το 1753, φεύγει για την Αθωνιάδα Σχολή, όπου θα μείνει δύο χρόνια. Εκεί, είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τη νεότερη Φιλοσοφία και τις Επιστήμες από τον Ευγένιο Βούλγαρη, ο οποίος είχε αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής

---

⁵¹²Πλήρης ο τίτλος: ΘΕΩΡΙΑ / ΤΗΣ/ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ, / ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΥΠΟ / ΙΩΣΗΠΟΥ ΤΟΥ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΟΣ / ΤΗ ΟΠΟΙΑ / Υποσυνήφθη πρώτον μὲν Μία ἔκθεσις τῶν Κυρίω / τέρων Προβλημάτων τῆς Γεωγραφίας ἐν εἶδει Ἐπα / γωγῆς: δευτερον δὲ Μία Ἐκθεσις τοῦ Πολιτικοῦ / Ἐνιαυτοῦ, ἢ τοῦ Καλενδαρίου, ἐν εἶδει Προσαρτήματος. / Ἐκδοθεῖσα νῦν τὸ πρῶτον / Ἐν τῇ Οὐιέννῃ τῆς Αουστρίας, 1781. / Παρά «τῷ Εὐγενεῖ, καὶ Αὐτοκρατορικῷ ἢ Βασιλικῷ / Τυπογράφῳ Ιωάννῃ Θωμᾷ τῷ ἀπὸ Τράππνερν.»

⁵¹³Το κοσμικό του ὄνομα φέρεται ὅτι ἦταν Ιωάννης. Ιώσηπος ἦταν τὸ ὄνομα που πήρε ὅταν χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος. Το ἐπώνυμο Μοισιόδαξ δὲν ἦταν οικογενειακὸ ὄνομα, ἀλλὰ, δηλωτικὸ, τῆς ἐθνικῆς του προέλευσης. Μοισιόδακες ὀνόμαζαν οἱ Ἕλληνες τοὺς ρουμανόφωνους τῆς βόρειας Βουλγαρίας. Για περισσότερα, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα (ΜΙΕΤ), 1985, σελ. 34

⁵¹⁴Ἡ μόνη πηγὴ που διαθέτουμε σχετικά με τὴν πατρίδα του Μοισιόδακα εἶναι ἡ ἀναφορὰ του Ρήγα Βελεστινλή στη «Χάρτα», ὅτι ἡ Τζερναβόδα εἶναι ἡ πατρίδα του Μοισιόδακα. Βλ. «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», παρὰ τῷ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ, φύλλο 12.

⁵¹⁵Ἡ μορφωτικὴ αὐτὴ διέξοδος γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς, ἀποτελοῦσε μηχανισμό κοινωνικοποίησης καὶ ταύτισης τῶν μελῶν τῶν ὀρθόδοξων ἀλλὰ ὄχι ἐλληνόφωνων ομάδων τῆς Βαλκανικῆς, με τὴν ἐλληνικὴ παράδοση. Με αὐτὸν τὸν τρόπο πλουτίστηκε ἡ ἐλληνικὴ διάνοηση τοῦ Διαφωτισμοῦ με ἀνθρώπινο δυναμικὸ ἀπὸ τὶς ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Μια τέτοια περίπτωση, ὄχι μοναδική, ἦταν ὁ Μοισιόδακας, ὁ ὁποῖος, ἀφιερῶθηκε στη συνέχεια στὴν ὑπόθεση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ὅπ.π., σελ. 37.

⁵¹⁶Ἦταν αὐτὸς που εἶχε πρωτοστατήσει στὴν ἐκδίωξη τοῦ Παχώμιου, μαθητῆ τοῦ Μεθόδιου Ανθρακίτη, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε ὡς εισηγητῆς τῶν νέων φιλοσοφικῶν θεωριῶν.

του Αγίου Όρους. Ύστερα από την πρώτη επαφή του με το πνεύμα του Διαφωτισμού αναζήτησε ανώτερη μόρφωση στη Δύση. Από το 1759 μέχρι το 1762, βρίσκεται στη Βενετία και στην Πάδοβα, την εποχή που γινόταν οι μεταρρυθμίσεις στο Πανεπιστήμιο της πόλης⁵¹⁷. Φοίτησε στην ιατροφιλοσοφική Σχολή και παρακολούθησε μαθήματα «Πειραματικής Φιλοσοφίας». Ήρθε σε επαφή με τη διδασκαλία του Giovanni Poleni – Αστρονομία και Πειραματική Φιλοσοφία και του Giovanni Alberto Colombo ο οποίος κατείχε την έδρα της Αστρονομίας, της Γεωγραφίας και της Μετεωρολογίας. Τις ίδιες, ανάλογες τάσεις, εκπροσωπούσε και ο καθηγητής του Κωττουνιανού Κολλεγίου της Πάδοβας, Σίμωνας Στρατηγός, από την Κρήτη, ο οποίος δίδασκε τα Μαθηματικά και τις εφαρμογές τους⁵¹⁸. Με αυτές τις επιρροές εύκολα ο Ιώσηπος Μοισιόδακας στράφηκε προς τη μελέτη των θετικών Επιστημών.

Μετά από τις σπουδές του στην Πάδοβα μετέφρασε, το 1761, την «Ήθική Φιλοσοφία» του Ιταλού ανθρωπιστή Ludovico Antonio Muratori. Στη συνέχεια, επιστρέφει στις Ηγεμονίες. Το 1765, στη Μολδαβία, συμβάλλει στο πρόγραμμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στο πλευρό του ηγεμόνα Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα και αποδέχεται, με δυσκολία, την πρόταση του ηγεμόνα να εργαστεί ως δάσκαλος στο Γυμνάσιο του Ιασίου⁵¹⁹. Διδάσκει τα νεότερα φιλοσοφικά μαθήματα επισύροντας δυσαρέσκεις και κατηγορίες ότι απομακρύνει τη διδασκαλία από την παράδοση. Ένα χρόνο αργότερα προσβάλεται από φυματίωση και παραιτείται. Οι διενέξεις που είχε με τους συντηρητικούς κύκλους, ως Σχολάρχης, του έδωσαν το έναυσμα να γράψει την «Άπολογία», το 1780. Μετά την αναχώρησή του από το Ιάσιο εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι, όπου παραδίδει μαθήματα Αριθμητικής και Γεωγραφίας και παράλληλα, ασχολείται με τη σύνθεση της γεωγραφικής του πραγματείας⁵²⁰. Το 1776, επιστρέφει στη Μολδαβία και καταλαμβάνει, για δεύτερη φορά, με την προτροπή του Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα, τη θέση του καθηγητή των θετικών Επιστημών⁵²¹ στο Ιάσιο. Και πάλι κατηγορήθηκε, για τα «μπακάλικά»

---

⁵¹⁷Το 1738 μια από τις έδρες της αριστοτελικής φιλοσοφίας που δέσποζε κατά τον 17^ο και 18^ο αι. με υπέρμαχο τον Θ. Κορδαλέα, μεταβλήθηκε σε έδρα «Πειραματικής Φιλοσοφίας». Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, όπ.π., σελ. 63.

⁵¹⁸Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, όπ.π., σελ. 64.

⁵¹⁹Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, όπ.π., σελ. 73.

⁵²⁰«σύμφωνα με το χειρόγραφο του παραδίδεται σε κώδικα της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους οι πρώτες αυτές σημειώσεις της «Γεωγραφίας...» του πραγματοποιήθηκαν το 1767...». Βλ. Πασχάλη Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, όπ.π., σελ. 93.

⁵²¹Σε αυτή τη δεύτερη θητεία στην Ακαδημία του Ιασίου δίδασκε Μαθηματικά από το εγχειρίδιο του Dela Caille το οποίο μετέφρασε ο ίδιος και Γεωγραφία από τη δική

Μαθηματικά που δίδασκε και για τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε. Στις κατηγορίες, οι αντίπαλοί του, στρέφονταν και εναντίον της μη ελληνικής καταγωγής του⁵²². Παραιτείται, το 1777, και καταφεύγει στη Δυτική Ευρώπη, όπου ασχολείται με το εκδοτικό του έργο.

Στη Βενετία, στο τυπογραφείο του Δημητρίου Θεοδοσίου, τυπώνει, το 1779, το φυλλάδιο «Παραλλαγή τοῦ πρὸς Νικοκλέα λόγου περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Ἰσοκράτους ἢ Κεφάλαια Πολιτικά». Με το κείμενο αυτό θέλησε να ενημερώσει τους συγχρόνους του για την πραγματική αποστολή των Ηγεμόνων. Τον ίδιο χρόνο, 1779, τυπώνεται «παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων», η «Πραγματεία Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία»⁵²³. Στο έργο αυτό διατυπώνει την απαιδευσία των Ελλήνων⁵²⁴, εναντιώνεται στις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες που κυριαρχούν⁵²⁵ και προτείνει εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σύμφωνη με τις νέες παιδαγωγικές αρχές των Ευρωπαίων παιδαγωγών. Απευθύνεται, και με αυτό το έργο, σ' αυτούς που πίστευαν ότι έπρεπε να μεταρρυθμιστεί το σύστημα της εκπαίδευσης στα ελληνικά σχολεία.

Στη Βιέννη⁵²⁶ από το αυτοκρατορικό τυπογραφείο του Johann von Trattner, τυπώθηκε το 1780 η «Ἀπολογία». Ήταν ένα επαναστατικό

του σύνθεση που είχε πραγματοποιήσει το 1767. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ἰωσήπος Μοισιόδαξ*, ὄπ.π., σελ. 100.

⁵²²«Ὁ ἄνθρωπος ἦτον τῶντι πολυμαθῆς. Εἰδήμων πολλῶν ξένων Διαλέκτων, καὶ τὴν Ἐγκύκλιον σειρὰν τῶν Ἐπιστημῶν ἄριστα ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὰς Ἀκαδημίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ξένος κατὰ γέννησιν ὡς πρὸς τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἄγευστος ἀκολούθως τοῦ Γάλακτος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατροφῆς. Πρὸς αὐτὸν ἡ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα ἦτον κατὰ Σπουδὴν καὶ Μελέτην Διδακτὴ, καὶ ὄχι καθ' ἕξιν, καὶ χρῆσιν ἐκ νηπιότητος Φυσικὴ. [...] Ἡ ἀκοή του ὅμως δὲν ἦτον συνηθισμένη εἰς τὴν ἁρμονίαν τῆς Διαλέκτου τῶν Νέων Ἑλλήνων. [...]. Βλ. Παναγιωτάκης Καγκελλαρίου Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, Παρίσι ΑΩΙΗ', Προλεγόμενα, σελ. κε'.

⁵²³Το έργο αυτό είναι βασισμένο στο έργο του Locke, το οποίο γνώρισε στην Αθωνιάδα Ακαδημία από τον Ευγένιο Βούλγαρη. Βλ. Ἄλικης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, ὄπ.π., σελ. 13.

⁵²⁴Καὶ ἄς μὲ συγχωρῆται ἐνταῦθα μία ἀλήθεια θλιβερὰ, τὴν ὁποίαν μὲ πόνον τῆς καρδίας μου, καὶ ἀναγκασμένος ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ κοινῶ ἔρχομαι νὰ εἰπῶ. Μέγα κράτος, πολλὴν ἰσχὺν ἔχει τὴν σήμερον μετὰξὺ ἡμῶν ἡ ἀπαιδευσία.». Βλ. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, *Πραγματεία Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία*, Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐνετίησι 1779, Προοίμιον, σελ. 5.

⁵²⁵«Αἱ προλήψεις, αἱ ματαιότητες, τὰ ψεῦδη, οἱ ἀκέφαλοι φόβοι, ἄλλαι παραφοραὶ πολλαὶ, τὰς ὁποίας ἡμεῖς βλέπομεν καθ' ἑκάστῳ εἰς ἄλλους, καὶ τὰς ὁποίας ἡμεῖς πράττομεν, ἢ πάσχομεν πολλάκις: πάντῃ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι γεννήματα θλιβερὰ τῆς ἀπαιδευσίας [...]». Βλ. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, *Πραγματεία Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. 3 - 4.

⁵²⁶Μετά το θάνατο της Μαρίας Θηρεσίας, την αυτοκρατορία της Αυστρίας αναλαμβάνει ο Ιωσήφ Β'. Το φιλελεύθερο πνεύμα του αυτοκράτορα και η «φιλοδοξία να υλοποιήσει πολλές από τις αρχές του Διαφωτισμού στη χώρα του» δημιούργησαν κλίμα ενθαρρυντικό για ιδεολογικές ζυμώσεις και σύγχρονες εκφράσεις. Αυτός ήταν ο λόγος

κείμενο όπου εξέθετε τις απόψεις του, απαντούσε στους κατηγορούς του και υπερασπίζονταν τις «νέες ιδέες»⁵²⁷. Τους οκτώ επόμενους μήνες⁵²⁸, μετά την έκδοση της «Απολογίας», ασχολήθηκε με τη συγγραφή, εκ νέου, της «Θεωρίας τῆς Γεωγραφίας» και την έκδοσή της, το 1781⁵²⁹.

Η «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» είναι ένα έργο 209 αριθμημένων σελίδων⁵³⁰ σε 8^ο σχήμα. Με μια δισέλιδη αφιερωματική⁵³¹ και ευχαριστήρια⁵³² επιστολή προς τους ηγεμόνες της «Μολδαβίας» και της «Δακίας», Ιωάννη Κωνσταντίνου Μουρούζη και Ιωάννη Αλέξανδρου Υψηλάντη, ξεκινά «τὴν λιτὴν μὲν, προθυμωτάτην δὲ ὑπουργίαν» του. Ακολουθεί το «Προοίμιον», σε έντεκα σελίδες, το οποίο είναι και η Εισαγωγή του έργου. Για το κοινό καλό⁵³³, αποφάσισε να γράψει τη Γεωγραφία του ο Ιώσηπος Μοισιόδακας. Η Γεωγραφία είναι από τις αναγκαιότερες επιστήμες⁵³⁴ και θα πρέπει να παραδίδεται σε όλα τα σχολεία⁵³⁵. Επικαλείται τους «Αρχαίους», οι οποίοι ασχολούνταν με τη Γεωγραφία, τους «Νεωτερικούς» επιστήμονες και τους Ευρωπαίους, οι

που κατέφυγαν πολλοί λόγιοι Έλληνες στη Βιέννη αυτή την εποχή. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ὄπ.π., σελ. 128.

⁵²⁷«[...] διέσωσε πολυτίμους εἰδήσεις περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς παιδείας καὶ τῶν λογίων τοῦ ἡμετέρου ἔθνους.». Βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὄπ.π., σελ. 563.

⁵²⁸«Ἐν ὀκτῶ μηνὶ μόλις ἐσχεδιάσθη, ἐπεδιωρθώθη καὶ ἐτυπώθη κατὰ τὸ αὐτὸ». Βλ. *Ιωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. IX, σημ. I.

⁵²⁹ Το χειρόγραφο του 1767 αποτέλεσε τη βάση και εμπλουτίστηκε με επιστημονικές πληροφορίες, σχόλια και παρατηρήσεις, υλικό, που συνέλεξε από τις επισκέψεις του σε βιβλιοθήκες, τη μελέτη χαρτών, την ενημέρωσή του για τη λειτουργία των αστρονομικών οργάνων και τις παρατηρήσεις των θαλασσοπόρων και των εξερευνητών.

⁵³⁰ Προστίθενται οι σελίδες των περιεχομένων, τρεις σελίδες με σχεδιαγράμματα των σφαιρών, των πλανητών και των ανέμων και δύο σελίδες με «Τὰ ὀνόματα τῶν Συνδεδραμηκῶτων Φιλογενῶν ἐν τῇ Τυπώσει τοῦ Παρόντος Βιβλίου Λόγῳ Ἀσσοτζιάτων».

⁵³¹«... πρὸς τὰ Σοφὰ Ὑψη τῶν Ὀποίων εὐθύνω ὑποκλιτικῶς τὸ αὐτὸ παρὸν Πόνημά μου...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. IX.

⁵³²«...ὅτι, ἐν ᾧ προνοεῖσθε ὑπὲρ τῆς συστάσεως τῶν Ὑμετέρων Ἀκαδημιῶν, νὰ προνοῆσθε κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀναγκαίων βιβλίων εἴτε ταῖς Ὑμετέραις Ἀκαδημίαις, εἴτε καὶ πάσῃ τῇ Ἑλλάδι ἀπλῶς.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., σελ. 2.

⁵³³ «Ἐγώ, ἀφυῆς μὲν ἐν τῇ σχολαρχίᾳ, πεφικῶς δὲ ὅπωςδὴποτε ἐν τῇ συγγραφῇ, καὶ πλήρης ζήλου ὑπὲρ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ἡμετέρου κοινοῦ, ἔκρινα νὰ ὑποκινήσω πάντα λίθον ἀπλῶς ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ ἡμετέρου κοινοῦ, καὶ ἐν τούτῳ ἐλπίζω, ὅτι νὰ μὴ λογισθῶ κατακριτέος παρὰ μηδενί.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. X.

⁵³⁴«Τὸ πρέπον, τὸ χρησιμον, τὸ ἀναγκαῖον, καὶ τὰ τρία παρέσσονται αὐτῇ τῇ Ἐπιστῆμῃ [...]. Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. VI.

⁵³⁵«...ἢ ἄκρα χρεῖα τὴν ὁποίαν, ὀλόκληρον το γένος ἔχει ἀπὸ αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. IX.

οποίοι γνωρίζουν πολύ καλά τα της Γεωγραφίας⁵³⁶. Ενισχύει τα επιχειρήματά του με το παράδειγμα του καλού οικοδεσπότη που οφείλει να γνωρίζει τους χώρους του σπιτιού του⁵³⁷. Υπόσχεται, στους πρωτόπειρους αναγνώστες, ότι θα συμπληρώσει τις γνώσεις αυτές και θα τις εξηγήσει πληρέστερα, με δεύτερη και τρίτη «ἐπιδρομή», συγγραφική, αν χρειαστεί⁵³⁸.

Για τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, τα κίνητρα που τον οδήγησαν στη συγγραφή της «Γεωγραφίας...», δεν διαφέρουν από αυτά των προγενέστερων συγγραφέων γεωγραφικών εγχειριδίων. Με τον ίδιο τρόπο που και ο Μελέτιος είχε διαπιστώσει τη «γεωγραφική» άγνοια, ακόμα και στους διδασκάλους, έτσι και ο Μοισιόδακας μιλά για καθηγητές οι οποίοι όταν ρωτώνται από τους μαθητές τους για κάποιο γεωγραφικό θέμα, ή απαντούν λαθεμένα, ή αποφεύγουν να απαντήσουν λέγοντας: «τοιούτον ἀνήκει τῇ Γεωγραφίᾳ»⁵³⁹.

Ο σκοπός που έγραψε την «Παρούσαν Συγγραφὴν» ήταν η «εὐχρηστία τῆς Γεωγραφίας». Να καταστήσει την επιστήμη αυτή σαφή και κατανοητή⁵⁴⁰ σε όλους τους Έλληνες σπουδαστές⁵⁴¹. Γράφει σε απλό ύφος⁵⁴² και στην κοινή, κατανοητή γλώσσα – σώζει, ωστόσο, ορισμένους όρους που χρησιμοποιούσαν οι Αρχαίοι⁵⁴³. Στο προοίμιο

---

⁵³⁶«Πάντες οἱ Ἀρχαῖοι εἶχον αὐτὴν ἐν ὑπολήψει μεγάλη, καὶ ἤδη οἱ Νεωτερικοί, οἵτινες περαιτέρω δὲν σκιαμαχοῦσι πρὸς τὰς κενοσπουδίας, πάντες ἐνασχολοῦνται ἐν αὐτῇ. Οὐδεὶς νέος εὐρωπαϊὸς κλείει τὸν δρόμον τῆς καλῆς μαθήσεως αὐτοῦ, χωρὶς προτοῦ νὰ μυσταγωγηθῆ ὀλίγον ἢ πολὺ ἐν τοῖς ὀργείοις τοῖς γεωγραφικοῖς.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. VI.

⁵³⁷«... εἶτα δὲν εἶναι πρέπον αὐτῶ, ἐνίοτε δὲ χρήσιμον, πολλάκις δὲ ἀναγκαῖον, ὅτι νὰ γινώσκῃ τὴν θέσιν αὐτοῦ τοῦ οἴκου, ἔτι δὲ τοὺς ὀρόφους, τὰς ἐξόδους, τὰς κλίμακας αὐτοῦ, ἔτι δὲ τοὺς ἀνθρώπους, τουλάχιστον τοὺς ἀξιολογωτέρους, οἵτινες οἰκοῦσιν ὁμοίως ἐν αὐτῶ; ». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. VII. Το ίδιο παράδειγμα είχε χρησιμοποιήσει και ο Μελέτιος στη *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*.

⁵³⁸« Ὅστις μετιῶν πρωτόπειρος βούλεται νὰ μὴ δυσκολευθῆ ἐν αὐτοῖς, ἀναβαλέτω αὐτὰ εἰς μίαν δευτέραν ἐπιδρομὴν, ἂν δὲ ἡ χρεια ἀπαιτήσῃ, ἀναβαλέτω αὐτὰ καὶ εἰς τρίτην.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIV.

⁵³⁹«Εἶδον ἐγὼ Πεπαιδευμένους, οἱ ὅποιοι, ἐπερωτῶμενοι, ἂν ἡ Ἀμερικὴ, φέρε εἰπεῖν, κῆται πρὸς δυσμὰς ἢ πρὸς ἀνατολὰς τῆς Εὐρώπης, νὰ ἀποκριθῶσιν, ὅτι πρὸς ἀνατολὰς, ἢ νὰ ἀποκριθῶσι, πῶς τὸ τοιοῦτον ἀνήκει τῇ Γεωγραφίᾳ.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. VII.

⁵⁴⁰«... ὥστε νὰ μὴ ἀποβῆ μῆτε σύντομος, μῆτε περιττὸς παρὰ τὸ δέον.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. VIII.

⁵⁴¹«... ὥστε εἰς Ἑλλήν Σπουδαστῆς, χωρῶν βαθμηδόν, καὶ αἰεὶ ἐν πληροφορία τῶν προλαβόντων, νὰ μὴ χρειασθῆ ὁδηγίαν ἐν τῇ καταλήψει μῆτε πολλήν, μῆτε ὀλίγην.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIII.

⁵⁴²«... Ὅταν τὸ ἀπλοῦν ὕφος εἶναι καθαρὸν ἀπὸ ξένων εἴτε λέξεων, εἴτε φράσεων, εἶναι ἐμφαντικὸν ὅπως δὴποτε, καὶ ἱκανὸν νὰ ἐκθέσῃ πᾶσαν ὕλην ἐπιστημονικὴν...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, Προοίμιον, σελ. XII.

⁵⁴³«Εγὼ, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἐπιφέρω, ἔκρινα νὰ ἐξυφάνω τὴν παρούσαν συγγραφὴν ἐν τῶ ἀπλῶ ὕφει, σώζων ὅμως αἰεὶ τοὺς ὠρισμένους ὀρους τῶν πραγμάτων,

απευθύνεται στους «άνδρες» που γράφουν σχολικά εγχειρίδια και τους προτρέπει να είναι κατανοητοί και σαφείς για να ωφελείται «πᾶς νέος σπουδαστής». Υποστηρίζει πως «πᾶσα Ἐπιστήμη ἀποβαίνει σαφής, ὅταν ὁ Συγγραφεύς, ὅστις συγγράφει περὶ αὐτῆς, βούλεται νὰ εἶναι σαφής.». Πολλά είναι τα επιχειρήματα που επικαλείται υπέρ της χρήσης του απλού ύφους και της κοινής διαλέκτου. Εξηγεί ότι όλα τα ευρωπαϊκά έθνη χρησιμοποιούν τις εθνικές τους διαλέκτους και είναι καιρός και οι Έλληνες να πράξουν το ίδιο, «διότι τὰ πράγματα, ἐκτεθειμένα ἀπλοϊκῶς, γίνονται νοητὰ...» και η αλήθεια πρέπει να δίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι κατανοητή από όλους⁵⁴⁴. Ένα άλλο σημείο στο οποίο αναφέρεται, στο προοίμιο της Γεωγραφίας του, είναι η χρήση και η χρησιμότητα των εποπτικών οργάνων. Κρίνει απαραίτητο εφόδιο για την κατανόηση των «Γεωγραφικῶν» τη σφαίρα. Ενημερώνει τους αναγνώστες για τα είδη των σφαιρῶν που υπάρχουν – Υδρογείος και Ουράνια - τα σημεία από τα οποία μπορούν να τις προμηθευτούν⁵⁴⁵ και ποιο είναι το χρηματικό ποσό που διατίθενται⁵⁴⁶. Στη συνέχεια και προς το τέλος του προοιμίου, εκθέτει την άποψή του περί κίνησης ή ακινησίας της Γης και του Ἡλίου. Εντάσσει τον εαυτό του στους «Νεωτεριστές», αποδέχεται «τὴν ἀκινήσιαν τοῦ Ἡλίου» και αναβάλλει την διεξοδικότερη εξέταση του θέματος στην «Ἐπιτομή τῆς Ἀστρονομίας» που σκοπεύει να «πραγματευθεῖ», «ἦν διδῶ ὁ Θεὸς καὶ ἡ εὐδοκία τῶν Ὑψηλοτάτων Ἡγεμόνων.»⁵⁴⁷.

Η «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ιώσηπου Μοισιόδακα, ως προς το περιεχόμενό της, είναι θεωρητική Γεωγραφία⁵⁴⁸ ή, σύμφωνα με τον Μελέτιο⁵⁴⁹, μαθηματική ή απλή. Είναι η επιστήμη η οποία παρατηρεῖ την επιφάνεια της γης και αιτιολογεί τα φαινόμενα που πηγάζουν από

οἵτινες ἦσαν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, [...]. Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. X.

⁵⁴⁴«... ἡ αὐτὴ ἀλήθεια τύχη ἡμφιεσμένη ἐν τρόπῳ, ὥστε νὰ εἶναι τοῖς πᾶσι θεατὴ...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XI.

⁵⁴⁵«... ὅσοι μὲν κατοικοῦσιν ἐν ταῖς παραλίσαις, ἀπὸ Οὐνετίας, ἢ ἀπὸ τόπων ἄλλων παραθαλασσίων, ὅσοι δὲ ἐν τῇ Βλαχομολδαῦϊα, ἀπὸ Οὐϊέννης, ἢ ἀπὸ Λειψίας.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIV.

⁵⁴⁶«... διὰ γρόσια 5, εὐρίσκονται δὲ διὰ γρόσια 10, εὐρίσκονται δὲ καὶ διὰ γρόσια 15: ἐπομένως δὲ πᾶς σπουδαστὴς δύναται νὰ προμηθευθῇ ὑπὸ Σφαιρῶν ἀναλόγως τῇ χρηματικῇ δυνάμει αὐτοῦ.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIV.

⁵⁴⁷Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIV, XV.

⁵⁴⁸«Τέσσερα εἶναι τὰ ὀλικώτερα μέρη ἐν τοῖς ὁποίοις συνολοῦται τό ὅλον τῆς Γεωγραφίας, τό θεωρητικόν, τό φυσικόν, τό πρακτικόν καὶ τό πολιτικόν. Ἡ παρούσα πραγματεία, ἣτις ἔχει ὑποκείμενον καθ' ἑαυτό τό πρῶτον, ἄπτεται μὲν τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ὅπως οὖν, τοῦ τετάρτου ὁμως δὲν ἄπτεται μήτε ἐπὶ ποσοῦ...» Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. XIII.

⁵⁴⁹Βλ. Μελετίου, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 1.

τις διάφορες θέσεις της γης⁵⁵⁰. Το χαρακτηριστικό της θεωρητικής Γεωγραφίας είναι ότι διδάσκεται «διὰ τῆς Σφαίρας».

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη, στη «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας», στην «Ἐπαγωγή» και στο «Προσάρτημα».

Στο πρώτο μέρος, το θεωρητικό, περιλαμβάνονται πληροφορίες περί των κύκλων τῆς σφαίρας, των ζωνών, των κλιμάτων, των ανέμων, των θέσεων τῆς γης, των ετήσιων καιρῶν, περί του σχήματος τῆς γης και περί των μέτρων αὐτῆς. Χαρακτηριστική είναι ἡ αναφορά του, και εκτενῆς, για το ἀν κινεῖται ἢ δὲν κινεῖται ἡ γῆ. Για τὸ θέμα αὐτὸ εκθέτει, με λεπτομέρεια, τὶς ἀπόψεις τῶν Ἀρχαίων ἐπιστημόνων, τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς, τῶν Κοπερνικῶν και φτάνει μέχρι τῆς γνώμης τοῦ «ἀοιδίου Χρυσάνθου» και τοῦ «ἀειμνήστου Μπαλάνου». Συμπληρώνει τὴν καταγραφή με τὶς θεωρίες τῶν Νεύτωνα, Βάκωνα, Κέπλερ, Γαλιλαίου, Τύχωνα, Καρτέσιου. Εἶναι ἐμφανῆς ἡ πρόθεσή του νὰ ενημερώσει τοὺς ἀναγνώστες με ὅλες τὶς ἀπόψεις για τὸ συγκεκριμένο θέμα, μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀναδρομή. Αὐτὸ εἶναι κάτι που κάνει και για πολλὰ ἄλλα θέματα, ὅπως, οἱ μετρήσεις τῆς γῆς (γεωγραφικὸ πλάτος, γεωγραφικὸ μήκος, θέσεις τῶν πλανητῶν). Παράλληλα, με τὸ ἀπλὸ ὕφος που χρησιμοποιεῖ και τὶς ἀπλοϊκῆς περιγραφῆς τῶν ἀστρονομικῶν θεμάτων⁵⁵¹, ἐμπλουτίζει τὰ κείμενά του και με εὐχάριστες μυθολογικῆς διηγήσεις⁵⁵² για τὶς ονομασίες τῶν ζῳδίων, τῶν ἀστερισμῶν, τῶν μηνῶν.

---

⁵⁵⁰«εἶναι ἐκεῖνη ἡ ἐπιστήμη τῆς γῆς, τοῦ ὕδατος, καὶ τοῦ ἀέρος [...] διὰ τῆς ὁποίας ἐπιστήμης γινώσκουμεν βεβαίως καὶ ἀληθῶς τὸ μέγεθος αὐτῆς, τὴν θέσιν, τοὺς κύκλους, τὰς διαστάσεις τῶν τόπων, τὰ μέτρα, τὸ σχῆμα, τὴν ἀναφορὰν τῆς θέσεως οὐτινοσοῦν τόπου, πρὸς ποῖον μέρος τοῦ οὐρανοῦ ὑπόκειται· ἐκ τῆς ὁποίας θέσεως ἀναφύεται ἡ διαφορὰ τῶν ζωνῶν, τῶν κλιμάτων, τῶν καιρῶν τῶν ἡμερονυκτίων, ἡ διαφορὰ κλίσις τῶν σκιῶν, καὶ εἴτι παρὰ ταῦτα εἶναι...». Βλ. Μελετίου, *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ὅπ.π., σελ. 1.

⁵⁵¹ -«Λυκαυγῆς λέγεται ἐκεῖνο τὸ ἀμυδρὸν φῶς, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀεὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς, ἢ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, καὶ τὸ ὁποῖον ὑποτίθεται ἀρχόμενον πρὸ τῆς ἀνατολῆς, ἢ παῦρον μετὰ τὴν δύσιν, ὅταν ὁ ἥλιος εὐρίσκηται ὑπὸ τὸ κάτω ἡμισφαίριον, καὶ ἀπέχη ἀπὸ τοῦ Ὁρίζοντος, τὸ ἐλάχιστον, μετὰ μοιρῶν δέκα ὀκτώ...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 68.

-«Τὸ Αἴτιον δὲ τοῦ χειμῶνος εἶναι ἡ μεγίστη ἀποχὴ τοῦ ἡλίου ἀπὸ τοῦ Ζηνίθ, διότι, προσβάλλουσαι τότε αἱ ἀκτίνες λοξώτεραι, καὶ διερχόμεναι διὰ μέρους τῆς ἀτμοσφαίρας πυκνοτέρου, τινὲς μὲν ὀπισθορομοῦσιν ἀντανακλάμεναι, τινὲς δὲ ἀτονοῦσι διακλώμεναι, ἢ διασχιζόμεναι: οὕτως, ὥστε φθάνουσιν ἐπὶ τῆς γῆς οὐχὶ ὀλιγισταὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατοι...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 76 - 77.

⁵⁵²«Ὁ ἐνδέκατος δὲ (ἀστερισμὸς) ἐκλήθη Ὑδροχόος πρὸς μνήμην τῶν παιδιῶν τοῦ Γανυμήδους, ὅστις κατέστη ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ κερνάτωρ τῶν θεῶν, ἀφ' οὗ ἢ Ἥβη, ἥτις τὸ πρῶτον εἶχε ταύτην τὴν διακονίαν, ἐκρίθη ἀποβλητέα τῆς αὐτῆς διακονίας. Ἄλλοι δὲ πάλιν λέγουσι, πῶς αὐτὸ τὸ Ζῳδῖον ἐκλήθη Ὑδροχόος ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν βροχῶν αἵτινες ἐπιγίνονται, ἐπικρατούτης τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. 23 - 24.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας δεν αναφέρει τις πηγές του. Ωστόσο, μέσα στο κείμενο, οι αναφορές του σε άλλους γεωγράφους είναι συχνότατες. Την πρώτη θέση κατέχουν οι αρχαίοι επιστήμονες⁵⁵³, με προεξέχοντα τον Κλαύδιο Πτολεμαίο. Αναφέρονται ακόμη, ο Ίππαρχος, ο Ερατοσθένης, ο Αρχιμήδης, ο Αναξίμανδρος, ο Θαλής, ο Στράβων, ο Αριστοτέλης. Δεν παραλείπει να αναφερθεί και στο έργο Ευρωπαίων γεωγράφων⁵⁵⁴, στους εξερευνητές – από τον Μαγγελάνο μέχρι τον Cook-⁵⁵⁵ και στους περιηγητές⁵⁵⁶.

Το δεύτερο μέρος, η «Έπαγωγή», περιλαμβάνει ζητήματα μαθηματικής - θεωρητικής Γεωγραφίας και τις λύσεις τους που επιτυγχάνονται με τη χρήση της υδρογείου σφαίρας⁵⁵⁷ και των χαρτών. Στο κεφάλαιο «Περὶ τῶν γεωγραφικῶν πινάκων», κάνει μια ιστορική αναδρομή στη «χωρογράφηση» της Γης, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τον 16^ο αι. (Sebastian Münster) και ενημερώνει τους αναγνώστες για τα είδη των χαρτών⁵⁵⁸.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, στο «Προσάρτημα», ασχολείται με επίκαιρα ζητήματα της εποχής, όπως την εφαρμογή του Γρηγοριανού ημερολογίου, «Περὶ Καλενδαρίου ἐν γένει» με τις μεγάλες χρονικές

---

⁵⁵³«Οἱ ἀρχαῖοι, οἵτινες δὲν εἶχον τὴν εὐκολίαν οὔτε τοῦ πλοῦ, οὔτε τῆς περιηγήσεως τῶν νεωτέρων, ἐνόμιζαν, ὅτι αἱ Κατεψυγμέναι, καὶ τὸ μεσαίτατον τῆς Διακεκαυμένης, ἐκείναι μὲν διὰ τὸ ὑπερβολικὸν ψῦχος, αὐτὸ δὲ διὰ τὸ ἄμετρον καῦμα, νὰ ἦσαν ἀκατοίκητοι παντελῶς. Αἱ ἐπανειλημμένα παρατηρήσεις καὶ περιηγήσεις τῶν Νεωτέρων ἔδειξαν, ὅτι οὐδὲν ἦττον καὶ αὐταὶ κατοικοῦνται.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 52.

⁵⁵⁴«Ἐν τι ... βιβλιαρίῳ ἐπιγραφομένῳ Mémoires Historiques & Géographiques fur la Valachie, καὶ ἐκ δεδομένῳ ἐν τοῖς 1778 ἐν Φραγκφουρτίῳ fur le Mayn...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 37.

⁵⁵⁵«...πρῶτος ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐ χρημάτισεν Φερδινᾶδος ὁ Μαγγελᾶνος [sic] κατὰ τοὺς 1519, ἔσχατος δὲ Cook ὁ Ἄγγλος κατὰ τοὺς 1769...». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 94

⁵⁵⁶« Οἱ ἀμέτρητοι κόποι καὶ κίνδυνοι, τοὺς ὁποίους ὑπέμειναν πάντες αὐτοὶ οἱ ἄνδρες ἐν τοῖς ἰδιαιτέροις πλόοις αὐτῶν, καὶ ἡ πρόθεσις, τὴν ὁποίαν εἶχον πάντες σχεδόν, ἐπὶ ἐπιδόσει τῶν ἀνθρωπίνων εἰδήσεων, αἵτινες ἀφορῶσιν εἴτε τὴν Φυσικὴν Ἱστορίαν, εἴτε τὴν Ἀστρονομίαν, εἴτε τὴν Γεωγραφίαν [...] οὔτε δύναται νὰ μὴ κρίνη αὐτοὺς ὡς κοινούς εὐεργέτας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐπομένως δὲ νὰ μὴ ἐγγράψῃ αὐτοὺς, ὅσον τὸ καθ' ἑαυτὸν, ἐν τῇ πυξίδι τῆς ἀειμνηστίας.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 95 - 96.

⁵⁵⁷«Δοθείσης τῆς ὥρας τόπου τινός, νὰ εὑρεθῇ ἡ ἐπικρατοῦσα ὥρα ἐν παντὶ τόπῳ τῆς Γῆς. Ἐστω μὲν τόπος δοθείς τὸ Παρίσιον, ὥρα δὲ δοθείσα αὐτοῦ ἔστω ἡ 8 πρὶν τῆς Μεσημβρίας.». Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π. σελ. 145.

⁵⁵⁸«Ἐτι δὲ οἱ πίνακες ἄλλοι μὲν καλοῦνται τῆς στεριάς, ἄλλοι δὲ τῆς θαλάσσης. Οἱ Πίνακες τῆς στεριάς, οἵτινες καλοῦνται ἄλλως καὶ στερεογραφία ἢ ἠπειρογραφία, εἶναι ἐνδεικτικοὶ ἀπλῶς τῶν στερεῶν. Διττοῦ γένους εἶναι καὶ αὐτοὶ, ἄλλοι μὲν γενικοὶ καλούμενοι, ὅποιοι εἶναι οἱ Πίνακες τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν λοιπῶν μερῶν τῆς γῆς, ὀλικῶς λαμβανομένων, ἄλλοι δὲ μερικοὶ, ὅποιοι εἶναι οἱ Πίνακες τῶν κατὰ μέρος δυναστειῶν ἢ ἐπαρχιῶν [sic], οἵτινες καλοῦνται ἰδιαιτέρως ἄλλως καὶ χωρογραφίαι.». Βλ. *Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 166.

περιόδους – χρονολογήσεις «ἀπό Δημιουργίας τοῦ Κόσμου, ἀπό θεμελιώσεως τῆς Ρώμης, ἢ τοῦ Ναβοννασσάρ χρονολόγησι, τῶν Ὀλυμπιάδων, ἢ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα καὶ ἢ τῶν Χριστιανῶν» καὶ τις μεθόδους μέτρησις τοῦ χρόνου (εποχές).

Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας υπῆρξε αντιπροσωπευτικὴ περίπτωση φορέα τοῦ πνεύματος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, παιδαγωγός καὶ εκπαιδευτικός μεταρρυθμιστής. Γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τα δύο πνευματικὰ ρεύματα, τὸ παραδοσιακὸ ἀριστοτελικὸ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Σμύρνη, τὸ νεωτερικὸ στὸν Ἄθωνα σὲ μιὰ πρώτη μορφή καὶ στὴν Εσπερία, μετέπειτα. Χωρὶς νὰ ἐνστερνιστεῖ κανένα ἀπὸ τα δύο αὐτὰ ρεύματα «πνευματικῆς ὑπαρξῆς», ὠδηγήθηκε σὲ δικές του προσωπικὲς ἐπιλογές με ἐρεθίσματα ἀπὸ ὅλες τις τάσεις καὶ βεβαίως ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ ποῦ δέσποζε τότε στὴν Ἑυρώπη.

Υπέρμαχος τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τοῦ ορθοῦ λόγου καὶ τῆς χρήσεως τῆς κοινῆς γλώσσας⁵⁵⁹ υποστήριξε τις θέσεις του, τόσο με τὴ ζωὴ του ὅσο καὶ με τὸ ἔργο του. Ἀρνήθηκε, με τὴ στάση του, νὰ εἶναι μέλος τοῦ κατεστημένου καὶ νὰ συμβάλλει στὴ συντήρησι τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς τῆς ἐκπαίδευσῆς⁵⁶⁰. Δημοσίευσε τὰ ἔργα του με τὴ χορηγία τῶν ἐμπόρων τῶν Ἡγεμονιῶν καὶ ὄχι με τὴ στήριξη τῶν ἐξουσιαστικῶν μηχανισμῶν καὶ ἐπέλεξε νὰ μὴν διδάξει σὲ σχολεῖα παραδοσιακῆς μόρφωσις. Ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους, μαζί με τὸν Δημήτριον Καταρτζή, ποῦ ἀγωνίστηκε, ὥστε, νὰ καθιερωθεῖ ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα ὡς γλώσσα τῆς ἐκπαίδευσῆς. Με τις ἐπιλογές του, τὴ χρῆσι τῆς ἀπλῆς γλώσσας, τις γεωγραφικὲς ἀνησυχίες ἀλλὰ, κυρίως, με τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὸν «φωτισμὸ τοῦ Γένους», ἐπηρέασε καὶ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς του. Οἱ Δημητριοὶ ἐγράψαν τὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» σαν συνέχεια ἢ συμπλήρωμα τῆς «Θεωρίας τῆς Γεωγραφίας». Με πρότυπο τὸν Μοισιόδακα δραστηριοποιήθηκε καὶ ὁ Ρήγας, με τὴ γνωστὴ πορεία.

Τὸ 1784 δημοσίευσε, ἀπὸ τὸ νεοϊδρυμένο ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο στὸ Βουκουρέστι τῶν Νικολάου καὶ Ἰωάννου Λαζάρου, τὸ τελευταῖο ἔργο του, «Σημειώσεις Φιλολογικαί». Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ φυλλάδιο τα δοκίμια ποῦ συμπεριέλαβε ἐπιβεβαίωσαν τις ἀμετακίνητες θέσεις του. Στόχευε στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τις δεισιδαιμονίες καὶ τις

---

⁵⁵⁹«Τρεῖς εἶναι οἱ λόγοι κυρίως, ὑπὸ τῶν ὁποίων προαχθεῖς προέκριναν τὸ ἀπλοῦν ὕφος ἀπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ. Ὁ πρῶτος μὲν διότι ἡ σαφήνεια, ὡσάκις τὰ πράγματα ἐκτίθενται ἀπλοϊκῶς, προσλαμβάνει ἐπίτασιν, ὁ δεῦτερος δὲ διότι τὰ πράγματα, ἐκτεθειμένα ἀπλοϊκῶς, γίνονται νοητὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς μὴ ἀψαμένοις Γραμματικῆς, ὁ τρίτος δὲ διότι καλὸν εἶναι τέλος ὅτι οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ νὰ γράφωσιν εἴτε περὶ τῶν ἐπιστημῶν, εἴτε καὶ περὶ πραγμάτων ἄλλων ἐν τῇ τετραμμένῃ, ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ αὐτῶν.[...]. Βλ. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Προοίμιον, σελ. Χ.

⁵⁶⁰Γιὰ περισσότερα, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ*, ὅπ.π., σελ. 76.

θρησκευτικές προλήψεις, με την επιστημονική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Το 1797, βρίσκεται ξανά να εργάζεται, στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, όταν ο προστάτης του Αλέξανδρος Υψηλάντης βρέθηκε στο θρόνο της Βλαχίας (1796 – 1797). Ο χρόνος του θανάτου του μας είναι άγνωστος.

Με τη «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας», ολοκλήρωσε ο Ιώσηπος Μοισιόδακας τον αγώνα που ξεκίνησε με την «Απολογία» του ενάντια στον παραδοσιακό προσανατολισμό της εκπαίδευσης. Προόριζε το βιβλίο του για σχολικό εγχειρίδιο. Ωστόσο, η πρόωμη αυτή εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δεν επέτρεψε την αποδοχή και την εξάπλωση που θα άξιζε στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, όπως, άλλωστε συνέβη και με προγενέστερα επιστημονικά συγγράμματα.

Κεφάλαιο VII

«Νεωτερική Γεωγραφία» των Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωνσταντά, (Δημητριάων), 1791.

Στην κορύφωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μέσα στο κλίμα που δημιουργήσε ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, με τις θέσεις του για τις φυσικές Επιστήμες και την Παιδαγωγική και ο Δημήτριος Καταρτζής με τις γλωσσικές του πεποιθήσεις, «να γράφεται η ρωμείκη γλώσσα όπως μιλιέται»⁵⁶¹, τυπώνεται, το 1791, στη Βιέννη, η «Γεωγραφία Νεωτερική»⁵⁶² των Δημητριάων (Γρηγορίου Κωνσταντά και Δανιήλ Φιλιππίδη), από τον εκδοτικό οίκο του Θωμά Τράττνεργ.

Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς γεννήθηκε στις Μηλιές του Πηλίου, πιθανόν το 1753, και έμαθε εκεί, τα πρώτα γράμματα. Στη συνέχεια, φοίτησε στο σχολείο της Ζαγοράς, με σχολάρχη τον Νικόλαο Κασσαβέτη⁵⁶³, και στο Βουκουρέστι. Διδάχτηκε τα γραμματικά και ποιητικά μαθήματα από τον Νεόφυτο Κουσοκαλυβίτη, τον οποίο διαδέχτηκε μετά το θάνατό του στη σχολαρχία της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου⁵⁶⁴, από το 1784 – μέχρι το 1787. Αυτή την εποχή συνδέθηκε με τον Δημήτριο Καταρτζή και συνεργάστηκε με τον Δανιήλ Φιλιππίδη. Οι πνευματικές του αναζητήσεις τον οδήγησαν για σπουδές στη Βιέννη, στη Γερμανία και στην Πάδοβα. Μετά το τέλος των σπουδών του, επιστρέφει στην πατρίδα του, το 1794, και εργάζεται στα Αμπελάκια ως δάσκαλος, από το 1796 μέχρι το 1803⁵⁶⁵. Από το 1803 έως το 1805 βρίσκεται ξανά στη Βιέννη και ασχολείται με τις εκτυπώσεις των έργων του. Παράλληλα, σχετίζεται με Έλληνες λογίους, τον Άνθιμο Γαζή, αρχιμανδρίτη και εφημέριο στη Βιέννη, τον

---

⁵⁶¹«[...] ή γλώσσα έφευρέθηκε για να κοινολογούμε της ιδέαις μας άναμεταξύ μας, και για να καταλαβαίνουμε μ' εύκολία ένας τόν άλλον· αυτό λοιπόν δε γίνεται σωστά και όρθα, ά δε λαλούμε ή ά δεν άκούμε τή γλώσσα πού έχουμ' έξι, κι όπου 'συνηθίσαμε να λαλούμε και ν' άκούμε' άπτά μικράτα μας· τó όποιο σ' έμας είν' ή ρωμαίικια γλώσσα, στην όποία μπορούμε με καθ' εύκολία και χωρίς σκέψη πολλή να έκφράζουμε τής ιδέαις μας, και να καταλαβαίνουμ' άλλονα να κάμη τó αυτό [...]». Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Τά Εύρισκόμενα*, Αθήνα (Έρμης) 1970, σελ. 12 – 13.

⁵⁶²Πλήρης ο τίτλος: «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ / ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ / Έρανισθεισα από διάφορους συγγραφείς παρά / Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου / ιεροδιακόνου / τών Δημητριάων / Νυν πρώτον τύποις έκδοθεισα έπιστασία τών / ιδίων και φιλοτίμω χρηματική συνδρομή του / έντιμοτάτου κυρίου / Ίβου Δροσινού Χατζή Ίβου του έξ Αμπελακίων / ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ / ΠΕΡΙΕΧΩΝ / Τήν Εύρωπέικη Τουρκία, Ίταλία, Σπάνια, / Πορτουγαλλία και Φράντζα / 'ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ / Παρά τώ εύγενει κυρίω Θωμά τώ Τράττνεργ / 1791».

⁵⁶³Ο Νικόλαος Κασσαβέτης σχολάρχησε στο σχολείο της Ζαγοράς γύρω στο 1775. Βλ. Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, όπ.π., σελ. 88.

⁵⁶⁴Βλ. Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, όπ.π., σελ. 184.

⁵⁶⁵ Βλ. Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, όπ.π., σελ. 86.

Δανιήλ Φιλιππίδη, το Στέφανο Δούγκα, το Δημήτριο Αλεξανδρίδη, το Ζήση Κάβρα⁵⁶⁶. Με τον συμπατριώτη του Ανθιμο Γαζή, σχεδιάζουν την ίδρυση σχολείου στις Μηλιές, όπου θα διδάσκονται εκτός από την ελληνική και λατινική φιλολογία, οι μαθηματικές και οι φυσικές Επιστήμες. Μέχρι να περατωθούν οι ενέργειες για την ανέγερση του ιδρύματος, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς επιστρέφει στη γενέτειρά του και επιλέγει για κατοικία του τη μονή του Αγίου Νικολάου. Εκεί δέχεται και διδάσκει, «ἀπὸ πρωΐας ἕως ἑσπέρας»⁵⁶⁷, κάθε προσερχόμενο νέο. Η ανοικοδόμηση του σχολείου⁵⁶⁸ πραγματοποιήθηκε ύστερα από μερικά χρόνια. Η Σχολή λειτούργησε με δασκάλους τον Γ. Κωνσταντά και τον Α. Γαζή ο οποίος ήλθε στις Μηλιές το 1816.

Με την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς επισκέφθηκε τα Ψαρά, τη Λακωνία, την Αργολίδα και τα Επτάνησα. Προέτρεπε τους προύχοντες να συνδράμουν στον Αγώνα και δίδασκε την ομόνοια και την ενότητα. Έλαβε μέρος στην Α' Εθνοσυνέλευση, ως πληρεξούσιος των «Θετταλομαγνήτων». Το 1822 διορίζεται Έφορος της Παιδείας και παραμένει στη θέση αυτή μέχρι τον ερχομό του Ιωάννη Καποδίστρια, οπότε, του προτάθηκε να αναλάβει τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας. Με την άφιξη του Όθωνα παραιτείται⁵⁶⁹ από τη θέση αυτή και επιστρέφει στις Μηλιές, όπου και πέθανε σε μεγάλη ηλικία, στις 6 Αυγούστου του 1844.

Το συγγραφικό του έργο ήταν φτωχό, σε σχέση με το διδασκαλικό και το φιλανθρωπικό. Εκτός από τη «Νεωτερική Γεωγραφία» που συνέγραψε με τον εξάδελφό του Δανιήλ Φιλιππίδη, το 1791, μετέφρασε τα «Στοιχεία Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς» του Φραγκίσκου Σοαυῖου (Βενετία 1804), τα «Στοιχεία τῆς Γενικῆς Ἱστορίας παλαιᾶς τε καὶ νεωτέρας» του Αββά Μιλλιότ (Βενετία 1806), τις «Ἐπιστολές τοῦ Συνεσίου» με σχόλια του δασκάλου του Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη (Βιέννη 1792) και τα «Φιλοθέου Πάρεργα» (Βενετία 1800).

---

⁵⁶⁶Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 697.

⁵⁶⁷« [...] ὑπὸ δὲ τὴν σκιὰν τῆς ταναῆς καὶ πυκνοφύλλου δρυὸς ἐπὶ στοιβάδος καθήμενος ἐδίδασκεν ἀπὸ πρωΐας ἕως ἑσπέρας τοὺς πανταχόθεν προσερχομένους νέους, οὐδένα παρ' οὐδενὸς λαμβάνων μισθὸν τῆς πολυτίμου διδασκαλίας του.». Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., Β', σελ. 291. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 698.

⁵⁶⁸ Επρόκειτο για την μεταρρύθμιση της Σχολῆς που είχε ιδρύσει το 1745, στις Μηλιές, ο ιερομόναχος Ανθιμος Πανταζής στην οποία και δίδαξε. Τη διεύθυνση αυτής της Σχολῆς κατείχε μετά την απελευθέρωση από το 1832 μέχρι το 1842, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Βλ. Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, ὅπ.π., σελ. 88.

⁵⁶⁹Προσεβλήθη από την εχθρική στάση των Βαυαρῶν Αντιβασιλέων απέναντι στους Κυβερνητικούς και από την ψυχρότητά τους. Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία Μέρος Β'*, ὅπ.π., σελ. 292.

Γόνος ευκατάστατης οικογένειας από τις Μηλιές του «Θεοβαδίστου Πηλίου ὄρους»⁵⁷⁰ ήταν ο Δανιήλ Φιλιππίδης, γεννημένος το 1750. Φοίτησε στο σχολείο της γενέτειράς του μαζί με τον Άνθιμο Γαζή και τον εξαδέλφό του Γρηγόριο Κωνσταντά. Το 1779, ιερομόναχος, επισκέπτεται το Άγιο Όρος για σπουδές στην Αθωνιάδα Σχολή και μετέπειτα τη Χίο. Το 1780 φτάνει στο Βουκουρέστι, όπου συνεχίζει τις σπουδές του, με δάσκαλο τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη και συμμαθητή τον Γρηγόριο Κωνσταντά. Οι ιδεολογικές του πεποιθήσεις τον έφεραν κοντά στον Δημήτριο Καταρτζή, ο οποίος τον προέτρεψε να πάει στο Παρίσι προκειμένου να παρακολουθήσει μαθήματα Αστρονομίας. Οι ταραχές που επικρατούσαν στην πρωτεύουσα της Γαλλίας, λόγω της Επανάστασης, ανάγκασαν τον «φιλομαθή» Έλληνα να επιστρέψει στην πατρίδα του για μικρό χρονικό διάστημα και από εκεί να επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη και να βρεθεί ξανά στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Κατά την παραμονή του στη γαλλική πρωτεύουσα συνδέθηκε φιλικά με το γεωγράφο και ελληνιστή Barbie du Bocage, με τον οποίο διατήρησε αλληλογραφία⁵⁷¹.

Το συγγραφικό και το μεταφραστικό του έργο είναι πλούσιο, προσανατολισμένο στη γαλλική κυρίως, Φιλοσοφία, στις θετικές Επιστήμες, αλλά και σε καινοτόμες μεταρρυθμίσεις που πρότεινε ο ίδιος σε ό,τι αφορά στη χρήση της γλώσσας. Στο έργο του «Άπόπειρα ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου ἑτεροίας παρὰ τὰς νῦν», που δημοσίευσε το 1817, προτείνει την απλούστευση των επιστημονικών ὀρων και της ορθογραφίας και υποστήριξε ότι οι παραγόμενες λέξεις δεν πρέπει να προέρχονται από νεκρές γλώσσες⁵⁷². Φιλοδοξούσε να δημιουργήσει την «διεθνική» γλώσσα, όπως την ονόμαζε.⁵⁷³ Εκτός από τη «Γεωγραφία Νεωτερική» που έγραψε το 1791 με τον Γ. Κωνσταντά, το 1803 μετέφρασε και δημοσίευσε την «Ἐπιτομή Ἀστρονομίας» του Λαλάνδ, έγραψε «Τὸ γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Ρουμουνίας» το 1816 και το 1817⁵⁷⁴ μετέφρασε την «Ἐπιτομή τῶν Φιλιππικῶν» και τη «Λογική» του Κοντιγιάκ.

---

⁵⁷⁰Τμήμα της υπογραφής του: «Ὁ φίλος σου Δημήτριος Φιλιππίδης, ὁ ἐκ τοῦ Θεοβαδίστου Πηλίου ὄρους», σε επιστολή του 1794 προς τον Γάλλο Barbie du Bocage. Βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ (πρόλογος Κωνσταντίνου Δημαρᾶ), Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbie du Bocage - Ἄνθιμος Γαζῆς Ἀλληλογραφία (1794 – 1819), Ἀθήνα (Ἔστια) 1966, σελ. 5.

⁵⁷¹Βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbie du Bocage - Ἄνθιμος Γαζῆς Ἀλληλογραφία (1794 – 1819), Ἀθήνα 1966.

⁵⁷²Βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, 1991, τόμ. 9Β, σελ. 280, 281.

⁵⁷³Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ὅπ.π., σελ. 96.

⁵⁷⁴Ἀρκετές μεταφράσεις του Δανιήλ Φιλιππίδη, φυσιογνωστικών ἔργων βρίσκονται ἀνέκδοτες στη βιβλιοθήκη των Μηλεών.

Το 1819, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, χωρίς να καταφέρει να πάρει ενεργά μέρος στην Επανάσταση. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στο Ιάσιο, με ολιγοετείς ενδιάμεσες επισκέψεις στο Παρίσι και στη Λειψία.

Οι δυο φιλομαθείς συμπατριώτες, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης, βρέθηκαν στις Ηγεμονίες λίγο πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, όταν οι Φαναριώτες είχαν ήδη μεταλαμπαδεύσει το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο χώρο της παιδείας και ο ελληνικός Διαφωτισμός βρισκόταν στην ακμή του⁵⁷⁵. Ασπάστηκαν τις απόψεις του Δημητρίου Καταρτζή⁵⁷⁶ και μαζί με τον Ρήγα αποτέλεσαν τον «κύκλο» του Καταρτζή⁵⁷⁷. Αυτός ο «κύκλος» θα δώσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΗ' αι. το «Φυσικής Απάνθισμα» του Ρήγα το 1790 και τη «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δημητριάων το 1791, ενός «από τα πιο σημαντικά μνημεία του ελληνικού Διαφωτισμού»⁵⁷⁸.

Η «Γεωγραφία Νεωτερική» αποτελείται από έναν τόμο, 484 σελίδων, σε 8^ο σχήμα, που περιλαμβάνει «Τὴν Εὐρωπεΐκη Τουρκία, Ἰταλία, Σπάνια, Πορτογαλλία και Φραντζα». Δύο τόμοι ακόμη, σε χειρόγραφο μορφή, που θα συμπλήρωναν τη Γεωγραφία, κήκον το 1795 μαζί με όλα τα υπάρχοντα του Φιλιππίδη στην Κωνσταντινούπολη.

Για τον τίτλο που έδωσαν στο σύγγραμμά τους, «Γεωγραφία Νεωτερική», και για το σκοπό του εγχειρήματός τους, οι ίδιοι, εξηγούν ότι υπάρχει ανάγκη να διδάσκονται οι νέοι εκτός από την Παλαιά

---

⁵⁷⁵Βλ. πρόχειρα, Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Αθήνα (ἐκδ. Δόμος) 2005⁷, σελ. 145. Βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 201 – 202.

⁵⁷⁶«...ᾶς μιμηθοῦμεν καὶ ἐμεῖς τὰ ἔθνη καθὼς οἱ Ἑγγλέζοι καὶ Φραντζέζοι τὰ ὅλως δι' ὅλου δοσμένα εἰς τὴν γλῶσσαν τους...καὶ ᾶς διδάσκωμεν τὰς ἐπιστήμας καὶ ἐλευθερίους ἢ βαναύσους τέχνας εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μας, μὲ τό μέσον τῆς ὁποίας καὶ ᾶς μανθάνωμεν τὴν ἑλληνικὴν κοινοτέρως...διὰ νὰ ἔλκωμεν ἀπὸ αὐτὴν ὅτι εὐρίσκομεν εἰς αὐτὴν διὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας [...] διὰ νὰ ἀπολαμβάνωμεν τὴν φιλοκαλίαν τῆς, καὶ διὰ νὰ μεταλαμβάνωμεν τὴν εὐφυΐαν τῶν ἀρίστων συγγραφέων τῆς...». Βλ. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τὰ εὐρισκόμενα*, ὅπ.π., σελ. 333 , καὶ «...για τὴν συγκρότηση μιᾶς γλῶσσας λαϊκῆς... διότι ὁ σκοπὸς τῆς γλῶσσας εἶναι ἡ διάδοσις τῶν γνώσεων...». Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 197.

⁵⁷⁷Γύρω ἀπὸ τὸν Δημήτριον Καταρτζῆ προσήλθαν λόγιοι ποὺ ἀσπάστηκαν τὶς ιδέες του, υποστήριξαν τὶς ἀπόψεις του καὶ ἐνστερνίστηκαν τοὺς στόχους του. Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐπηρέασε καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Δ. Καταρτζῆ. Οἱ Δημητριάδες ἐφάρμοσαν τὶς θέσεις του στὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» καὶ ὁ Ρήγας στὴ συνέχεια ἀπέτελεσε ἕνα ἀκόμη δείγμα αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 200 – 201.

⁵⁷⁸Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 200.

Γεωγραφία, η οποία είναι, ασφαλώς χρήσιμη, και την πολιτική και τη φυσική Γεωγραφία της σημερινής Ελλάδας⁵⁷⁹.

Τα κίνητρά τους είναι η πίστη τους στην αξία της Γεωγραφίας⁵⁸⁰, ως διδακτικό αντικείμενο. Θεωρούν ότι τα ελληνόπουλα στερούνται αυτών των γνώσεων, έναντι των Ευρωπαίων.⁵⁸¹ Και «...διότι ἄνευ τῆς Γεωγραφίας ἢ ἱστορία συγκεχυμένον τι καὶ τυφλὸν ἐστὶ μάθημα.»⁵⁸²

Για τις πηγές που χρησιμοποίησαν δεν κάνουν αναφορά. Στο εξώφυλλο, ωστόσο, γράφουν: «...ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς...». Πράγματι, βασίστηκαν σε αρχαίους Ἑλληνες συγγραφείς, κυρίως γεωγράφους, αλλά και σε Ευρωπαίους. Παρατηρούμε αναφορές στον Στράβωνα, στον Πτολεμαίο, στον Εκαταίο, στον Πλίνιο, στον Πολύβιο, στον Όμηρο, στον Ξενοφώντα, αλλά και παραδοχές τους όπως: «...θὰ μεταχειρισθῶ τὰ μέτρα τῶν Φραντζέζων· ἐπειδὴ καὶ ἀπὸ τὰ βιβλία τους ἐρανίσθηκα αὐτὴ τὴ Γεωγραφία»⁵⁸³.

Σε ὅτι αφορά στη μεθοδολογία, αλλά και στο περιεχόμενο⁵⁸⁴, ακολούθησαν τα πρότυπα ξένων συγγραμμάτων και εμπλούτισαν το

---

⁵⁷⁹«Ἐπιγραφή τῆς παρούσης βίβλου ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ, καίτοι πολλαχοῦ ταύτης, μάλιστα δέ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἑλλάδι, τῇ παναθλίῳ καὶ δυστήνῳ Ἑλλάδι! πολλὰ παρεμβέβληται, ἔργον τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας, ἥπερ καὶ αὐτὴ ἀναγκαῖα τοῖς νέοις καὶ παντὶ τῷ διὰ τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἀναγκαῖα τοίνυν γνῶσις αὐτῶν καὶ ἡ παρ' ἡμῖν σπάνις τῶν τοιούτων πραγματειῶν παρεκταθῆναι ἡμᾶς τούτοις, ὡς ἀξιολογώτεροις πεποιήκασι, παδραμεῖν δέ ἢ ἐπιτεμεῖν ἔτερα, ὧν ἡ γνῶσις ἦττον ἐδόκει ἀξιόλογος, καὶ περ ἔργον τῆς ὑποσχέσεως. Δι' αὐτὸ ἔτι τοῦτο καὶ τινα τῆς ἱστορίας ἐπισυνήψαμεν καὶ τῆς πολιτικῆς Γεωγραφίας καὶ τῆς φυσικῆς ἱστορίας. Τέλος δέ ὁ ζήλος, ὁ ἐνθουσιασμός, τὸ ἄγαν φιλόπατρι ἐκφέρουσί τινα πολλάκις εἰς ἔτερα, δι' ἃ καὶ δόξει ἴσως τισὶν ἐπιλήψιμος, ἀλλ' εἴ τις ἀπὸ τῶν ἄλλων ὠφέλεια, συγγνώμη διὰ ταύτην ἐκείνων ἔνεκα...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Προοίμιον, σ. 8 - 9. Για τον ὄρο «Νεωτερικῆ», η Αικατερίνη Κουμαριανού, υποστηρίζει ὅτι ἴσως να δικαιολογεῖται ἀπὸ τη μορφή του «ταξιδιωτικὸ ὁδοιπορικὸ» που ἔχουν προσδώσει στο σύγγραμμά τους, προκειμένου, ὅπως σημειώνει, να προσελκύσουν το ἀναγνωστικὸ κοινό. Βλ. Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωσταντᾶ, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, (ἐπιμ. Αικατερίνης Κουμαριανού), Αθήνα (ἐκδ. Ἑστία) 2006, σελ. 43.

⁵⁸⁰«... ἡ δὲ Γεωγραφία ἄνθεσι τὸ ἄνθος περιεχαράκωσεν, ὅλη ἄνθος τυγχάνουσα, καὶ ἔστιν οὕτω πρὸς τῷ ἀναγκαιοτάτῃ καὶ θεμελιώδῃ σπουδῇ, καὶ ψυχαγωγία τοῖς νέοις ἄντικρυς, μηδὲν μηδαμόθεν τὸ πικρὸν ἢ τὰκανθῶδες ἔχουσα.» και «...ὄσοι πάλιν τὴν Γεωγραφίαν ὄμμα τῆς ἱστορίας καὶ λαμπτήρα τοῦ Κόσμου ἐκάλεσαν, τὸ χρήσιμον ἡμῖν διὰ τούτων δεικνύουσιν...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Προοίμιον, σελ. 9 και 7.

⁵⁸¹Ταύτη τοι καὶ τὰ πρὸς πᾶν εἶδος παιδείας ἐς τὸ δυνατὸν ἄκρον ἐληλακότα Εὐρωπαϊκὰ γένη τοὺς νέους ἀρχομένους συνιέναι, εἰς τὴν Γεωγραφίαν εἰσάγουσι, καὶ ἐπὶ τούτῳ παρ' αὐτοῖς μυρία εἰσὶ γεωγραφικὰ συγγράμματα.» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Προοίμιον, σελ. 9.

⁵⁸²Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Προοίμιον, σελ. 8.

⁵⁸³Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ. π., σ. 24.

⁵⁸⁴Η Αικ. Κουμαριανού για τα κεφάλαια αὐτά της Γεωγραφίας βρίσκει στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ το κείμενο του La Croix, και ἀπὸ ἄλλους Γάλλους ἐγκυκλοπαιδιστές. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις η μεταφορὰ των ξένων κειμένων είναι αὐτούσια.

κείμενό τους με δικές τους κρίσεις. Έτσι, έδωσαν στη «Γεωγραφία...» τους τον χαρακτήρα της προσωπικής τους εμπειρίας και παρατήρησης.

Η ιδεολογική ταύτιση με τις γλωσσικές ιδέες του Δ. Καταρτζή και η επιρροή που είχε σ' αυτούς η στροφή των ευρωπαϊκών κρατών προς τις εθνικές τους γλώσσες, οδήγησαν τους Δημητρείς στην απόφαση να χρησιμοποιήσουν την απλή γλώσσα, «τή Ρωμέϊκη»⁵⁸⁵. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο απευθύνονται στους αναγνώστες τους. Απλοποιούν κάθε όρο και μιλούν επεξηγηματικά με λέξεις απλές, καθημερινές, οικείες. Είναι φανερό ότι επιθυμούν να γίνουν κατανοητοί από τους απόλυτα «αδαείς» αναγνώστες⁵⁸⁶. Ο ευθύς λόγος που χρησιμοποιούν, «πήγαινε τώρα με τη διάνοιά σου», «δέσε ένα ράμμα», «πάρε ένα πορτοκάλι», «νόησε τώρα» και εκφράσεις όπως: «καθώς άκουσα», «Τέλος πάντων», «φαίνεται πώς ήταν», «καταλαμβάνεις τώρα;» και άλλες παρόμοιες, δείχνουν την αμεσότητα και την οικειότητα που ήθελαν να εμπνεύσουν στους αναγνώστες τους, αλλά, παράλληλα, και την άγνοιά τους στο να γράφουν επιστημονικό κείμενο.

Στο εξώφυλλο της «Γεωγραφίας» τους τιμούν, με την αναγραφή του ονόματός του, τον Ίβο Δροσινό Χατζή Ίβο τόν έξ Αμπελακίων, διά τήν «έπιστασία τῶν ιδίων καί φιλοτίμῳ χρηματικῇ συνδρομῇ» του. Αφιερώνουν δε το σύγγραμμά τους «Τῷ Ὑψηλοτάτῳ καί Γαληνοτάτῳ Πρίγκιπι Κυρίῳ Κυρίῳ Γρηγορίῳ Ποτέμκιν Ἀρχιστρατήγῳ Πάντων τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων». Ἦταν η εποχή, μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο 1787 – 1792⁵⁸⁷, που οι Έλληνες πίστευαν ότι η βοήθεια για το

---

⁵⁸⁵«Ἄχ! πότε θέ να ἀρχίσουν και οἱ ἐδικοί μας να μιμηθοῦν εἰς τη γλῶσσα τους Ἐγγλέζους, και τὰ λοιπά ἔθνη τῆς Εὐρώπης [...] φοβοῦνται τάχα μήπως χυδαῖσουν, και δεν θέλουν να γράψουν καθὼς ὁμιλοῦν; [...] ἐπειδὴ αὐτὴ (ἡ φιλοσοφία) ἀγαπᾷ να ὁμιλῇ με ζωντανούς ἀνθρώπους, και ὄχι μ' ἀποθαμένων κόκκαλα». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὁ. π., σελ. 85, 86, 87

⁵⁸⁶«Τῆ Γῆ ξεχωριστὰ τῆ διαιροῦν εἰς τρία μέρη, εἰς ἐξωτερικό, ἀναμεταξὺ καί ἐσωτερικό. Τὸ ἐξωτερικό μέρος εἶναι αὐτὸ ὅπου γεννᾷ τὰ φυτὰ, με τὰ ὅποια θρέφονται τὰ ζῶα...», «Διαιροῦν γενικῶς τοὺς κατοίκους τῆς γῆς εἰς ἄσπρους και μαύρους. Οἱ μαῦροι ὑποδιαιροῦνται εἰς κυρίως μαύρους, εἰς μελαχρινούς, εἰς κιτρινοῦτζικούς και εἰς μαυροκίτρινους...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὁ. π., σελ. 11 και 81.

⁵⁸⁷Τὴν ἴδια εποχὴ και ὁ Αθανάσιος Ψαλίδας ἀπευθύνει χαιρετισμὸ στην Αικατερίνη τῆς Ρωσίας, στο βιβλίον του *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, που τυπώθηκε το 1791. «[...] Μακαρία και πανίλβιος ἡ Ρωσσία ἡ ΣΕ Κυρία και Δέσποινα κεκτημένη! ἦν οὐ μόνον ἡ Εὐρώπη πᾶσα, ἀλλὰ και πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκουμένη και νῦν και μετὰ ταῦτα τῶν σῶν κατορθωμάτων θαυμάζουσι και θαυμάσονται, και θαυμάζοντες ἐκπλήττονται και ἐκπλαγῆσονται. [...] Διὸ και σηκοὶ Μουσῶν, σηκοὶ Ἀρεῶς τε και Ἀθηνᾶς, σηκοὶ Ἀπόλλωνος και Διὸς ἐγείρονται ἐμπόρια, τέχναι και ἄλλα τῷ κοινῷ συμφέροντα στηρίζονται [...]». Βλ. Αθανάσιος Πέτρου Ψαλίδας, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, Βιέννη 1791, Τῆ Κραταιοτάτη και Εὐγενεστάτη Μεγάλῃ Κυρία Κυρία, Αἰκατερίνη τῆ Β' Ἰμπερατορίσσης πάσης Ρωσσίας κ.τ.λ. κ.τ.λ. κ.τ.λ., σελ. γ', η'.

Γένος θα έρθει από τη Ρωσία⁵⁸⁸. Ο χαιρετισμός που απευθύνουν, στη συνέχεια, προς τον «Δέσποτα»⁵⁸⁹ δείχνει τις καλές σχέσεις που επιθυμούσαν να διατηρούν με την Εκκλησία, καθώς και οι ίδιοι βρίσκονταν στους κόλπους της. Γνώριζαν επίσης, πόσο σημαντική θα ήταν μια καλή υποδοχή του βιβλίου τους από την πλευρά της Εκκλησίας.

Στο «BIBLION ΠΡΩΤΟΝ» της Γεωγραφίας τους, αναπτύσσουν θέματα Κοσμογραφίας ή θεωρητικής Γεωγραφίας, «Περί Τῆς Γῆϊνης Σφαιρας ἐν Γένει»⁵⁹⁰. Οι πληροφορίες της Αστρονομίας, θεωρούν ότι πρέπει να προηγηθούν στο βιβλίο τους, προκειμένου να κατανοήσουν οι αναγνώστες το περιεχόμενο του έργου τους⁵⁹¹. Ιδιαίτερη αναφορά κάνουν στους χάρτες, τί είναι⁵⁹², τα είδη τους⁵⁹³, τις δυσκολίες ανάγνωσής τους⁵⁹⁴ και τη χρησιμότητά τους⁵⁹⁵.

---

⁵⁸⁸Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὄπ.π., Β', σελ. 346.

⁵⁸⁹«Σὺ δὴ μοι ὁ ἀρωγός, ἢ σκέπη, τὸ στήριγμα, τὸ σωτήριο φυτόν, δι' οὗ τὰ καὶ αὐτοῦ κισσοῦ ἐλεεινότερον κατὰ γῆς ἔρποντα καὶ παρὰ πάντων πατούμενα βλαστήματα ἐκείνων μου τῶν πάλαι δρυῶν ἀναστήσονται, ὧν δὴ τυγχάνουσι καὶ οὗτοι οἱ πρὸ ποδῶν σου νῦν καλυπνόμενοι καὶ ταῖς σαῖς κόμησιν ὑποκλιθέντες.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὄπ.π., σελ. 5.

⁵⁹⁰«Περί τῶν τεσσάρων μερῶν τῆς Γῆς, καὶ τῶν νησιῶν, Περί θαλάσσης, Περί Πόλων καὶ τοῦ Ἰσημερινοῦ Κύκλου, Περί τῶν τεσσάρων κέντρων τοῦ Κόσμου, Περί Μέτρων, Μετρήσεως, Μεσημβρινοῦ καὶ Παραλλήλων, Διακεκαυμένη, Εὐκρατες ζῶνες, Κατεψυγμένες ζῶνες, Περί Χάρτων, καὶ χρήσεως αὐτῶν, Ὅρισμοὶ μερικῶν γεωγραφικῶν ὄρων, Διαίρεση γενικὴ τῆς Γῆϊνης σφαιρας, Κατάλογος τῶν Μητροπόλεων καὶ Πρωτευουσῶν, Περί διαφόρων θρησκευῶν, Περί τῶν διαφόρων γλωσσῶν τῶν κατοίκων τῆς Γῆς καὶ Περί μορφῆς καὶ διαφόρων χρωμάτων τῶν κατοίκων τῆς Γῆς».

⁵⁹¹«...Ἀναγκαῖον δέ ὄν ἐκάστῳ τῷ εἰς τὴν Γεωγραφίαν εἰσαγωγμένῳ τὴν θέσιν τῶν μερῶν τῆς Γῆς, καὶ τῶν διαφόρων ἐπικρατειῶν καὶ πόλεων εἰδέναι, μὴ ἐνόν δέ ἄνευ ἀστρονομικῆς Γεωγραφίας τὴν τοιαύτην γνῶσιν λαβεῖν...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὄπ.π., Προοίμιον, σελ. 8.

⁵⁹²«Χάρτα ὁποῦ τὴν ὠνόμαζαν οἱ παλαιοὶ Γεωγραφικὸν πίνακα εἶναι μιὰ κόλλα χαρτί εἰς τὴν ὁποία εἶναι περιγεγραμμένη ἡ θέσι ὅλης τῆς Γῆς, ἢ ἐνὸς μέρους ἀπὸ τὰ 4, ἢ ἐνὸς μεγάλου τόπου, ἢ ἐπαρχίας τινός, ἢ καμμιάς πόλεως, χωριοῦ, ἀγροῦ, κήπου καὶ τ.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὄπ.π., σελ. 56.

⁵⁹³ «Ὀνομάζουσι Ἄτλαντα μιὰ συλλογὴν χάρτων μιᾶς ὀλικῆς, 4 γενικῶν, καὶ ἄλλων πολλῶν μερικῶν. Εἰς μερικαῖς χάρταις τέρψεως χάριν τῆς ὁράσεως εἶναι ζωγραφισμένα ζῶα ὁποῦ εὐρίσκονται εἰς τοὺς τόπους. [...] Ὀνομάζουσι φωτισμέναις χάρταις ἐκεῖναις εἰς ταῖς ὁποῖαις αἱ διάφοραις ἐπικράτειαι διακρίνονται μὲ διάφορα χρώματα...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὄπ.π., σελ. 60,61.

⁵⁹⁴«... αὐτοὶ οἱ κύκλοι εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι παράλληλοι καθὼς καὶ οἱ Τροπικοὶ καὶ οἱ Πολικοὶ· ἐπειδὴ ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιπεδώσεως τῆς σφαιρας ὁποῦ μαζόνεται εἰς τὰ μέσα μέρη τῶν ἡμισφαιρίων, αὐτοὶ αὐτοῦ εἶναι κοντότερα εἰς τὸν Ἰσημερινὸν παρὰ εἰς ταῖς ἄκραις...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὄπ.π., σελ. 57.

⁵⁹⁵«Ἐχεις λοιπὸν μιὰ ἰδέα τῆς Γῆς, τοῦ Ἰσημερινοῦ, τῶν Τροπικῶν, τῶν Παραλλήλων ρίχνωντας τὰ μάτια σου ἀπάνω εἰς τὴν ὀλικὴν χάρτα· βλέπεις κάθε τόπο τὴν θέσιν ἔχει εἰς τὸ ὅλο, εἰς ποῖα Ζώνη εἶναι, εἰς πόσαις μοίραις τοῦ πλάτους, εἰς πόσαις τοῦ

Στο «ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ», «Περὶ τῆς Εὐρώπης ἐν Γένει», ἐξηγούν ὅτι οφείλουμε νὰ γνωρίζουμε γι' αὐτὴ ἐπειδὴ κι εμεῖς εἴμαστε κάτοικοί τῆς⁵⁹⁶. Στὴ γενικὴ ἐξέταση τῆς Εὐρώπης διερευνοῦν θέματα, ὅπως, ἡ ονομασία⁵⁹⁷, τὸ μέγεθος, ἡ θέση τῆς στὴ σφαῖρα⁵⁹⁸, τὰ ὄριά τῆς. Ἡ ἐπικέντρωση στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸν πολιτισμὸ του εἶναι στοιχεῖο, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία». Ἐξετάζουν τὸν πληθυσμὸ τῆς Εὐρώπης, τὶς γλώσσες ποὺ μιλοῦνται καὶ τὴν προέλευσίν τούς. Δράττον τὴν ευκαιρία νὰ υπεραμυνθοῦν τῶν θέσεών τους, γιὰ τὴ χρῆση τῆς λαϊκῆς κοινῆς γλώσσας στὸ κείμενό τους. Ἐναντιώνονται σὲ αὐτοὺς ποὺ θεωροῦν χυδαία τὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ ἐπιμένουν ὅτι ὁ χειρότερος χυδαϊσμός εἶναι στὰ «φρονήματα»⁵⁹⁹. Ὑπερασπίζονται τοὺς ἀρχαίους καὶ τονίζουν ὅτι τὴ Γραμματικὴ τὴ μαθαίνει καλύτερα κάποιος ὅταν τὴ διδάσκεται στὴ φυσικὴ τοῦ γλώσσα. Ἐξάλλου, «Ἡ Ρωμῆικὴ γλῶσσα ἢ ἀλόγως καὶ ἀμαθέστατα καταφρονουμένη ἀπὸ μερικοὺς, ἔχει μεγάλη συγγένεια μὲ τὴν Ἑλληνικὴ, καὶ εἶναι μιὰ θυγατέρα τῆς ὅπου σχεδὸν τὴν ὁμοιάζει»⁶⁰⁰. Στὴ γενικὴ διερεύνηση τῆς Εὐρώπης ἐξετάζονται, ἀκόμη, τὰ πολιτεύματα⁶⁰¹, τὰ κράτη⁶⁰² καὶ οἱ θάλασσες⁶⁰³.

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποὺ ἀρχισαν μὲ τὴν ἐξέταση τῆς Εὐρώπης ἀρχίζουν καὶ μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς Ἑλλάδας· «τὸ νὰ δείξω πῶς πρέπει νὰ ἤξεύρη τινὰς πρῶτα καὶ καλλίτερα τὸν τόπο του...»⁶⁰⁴. Πρὶν ἀπὸ τὴν

μήκους, ἐκείνου μὲ τοὺς Παραλλήλους, αὐτοῦ μὲ τοὺς Μεσημβρινούς.» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 58.

⁵⁹⁶«...εἶναι τὸ μέρος τῆς γῆς ὅπου κατοικοῦμεν, καὶ διὰ τοῦτο μᾶς συμφέρει νὰ ἤξεύρωμεν πρῶτα καὶ καλλίτερα αὐτὴν...» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 83.

⁵⁹⁷«... ἀπὸ μιὰ λέξι Φοικινικὴ [si] Οὐραπα, ἢ ὅποια σημαίνει ἄσπρο πρόσωπο...» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 83.

⁵⁹⁸«Ἡ θέσι τῆς εἶναι ἀναμεταξὺ εἰς ταῖς 9 καὶ 90 μοίραις τοῦ μήκους, καὶ ἀναμεταξὺ εἰς ταῖς 34 καὶ 73 τοῦ πλάτους.» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 84.

⁵⁹⁹« [...] ἀπορῶ πῶς δὲν τοὺς ἐπέρασε ἀπὸ τὸν νοῦ μιὰ ἀλήθεια τόσο ψηλαφητὴ; φοβοῦνται τάχα μήπως χυδαῖσουν, καὶ δὲν θέλουν νὰ γράψουν καθὼς ὁμιλοῦν; μὰ δὲν ἤξεύρουσιν πῶς θέλωντας νὰ μὴν χυδαῖσουν στὴ γλῶσσα, χυδαῖζουσιν εἰς τὰ φρονήματα, ὁποῖος χυδαῖσμός εἶναι χίλιας φοραῖς χειρότερος ἀπὸ τὸν χυδαῖσμό τῆς γλώσσης, [...]» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 86.

⁶⁰⁰Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 87.

⁶⁰¹«Εἰς τὴν Εὐρώπῃ εὐρίσκονται τέσσερα εἶδη ἀρχῆς· ὁ δεσποτισμός, ἡ μοναρχία, ἡ ἀριστοκρατία, καὶ ἡ δημοκρατία. [...] Εἰς τὴν Εὐρώπῃ εἶναι τρεῖς αὐτοκράτορες, τῆς Γερμανίας, τῆς Ρωσσίας καὶ τῆς Τουρκίας.» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 87.

⁶⁰²«Ἡ Εὐρώπῃ διαιρεῖται εἰς 16 μέρη. [...] Διὰ νὰ δώσω μιὰ ἰδέα τῆς ἐκτάσεως μιᾶς Εὐρωπαϊκῆς ἐπικράτειας, προσθέτω ἐδῶ τὸν λογαριασμὸ ὅπου ἔκαμε Ἰωάννης Φριδερίκος Χάνσεν.[...]» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 87 - 88.

⁶⁰³«Ὁ Ὠκεανὸς ὅπου κλύζει καὶ περιορίζει τὴν Εὐρώπῃ ἀπὸ τὸ δυτικὸ καὶ βόρειο μέρος καθὼς προεργεθῆκε, ὑποδιαιρεῖται εἰς πολλὰ πελάγη, ἀπὸ τὰ ὅποια μερικὰ μὲ τὸ νὰ εἶναι χωμένα μέσα εἰς τὴν ξηρὰ, ὀνομάζονται κόλποι...» Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 88 - 94.

⁶⁰⁴Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 94.

αναλυτική περιγραφή της Ελλάδας, παραθέτουν «Επιτομή χρονολογική και ιστορική τῶν μεταβολῶν» της. Είναι φανερό η σημασία που δίνουν στη σύνδεση του χώρου με την ιστορία του. Ο «ἡρωϊκὸς καιρὸς», «ὁ μυθολογικὸς», «ἡ νηπιότης τῆς Ἑλλάδος» είναι η πρώτη ιστορική περίοδος που εξετάζουν. Συνεχίζουν με την άλωση της Τροίας, τους Περσικούς και τον Πελοποννησιακό πόλεμο, τη βασιλεία των Μακεδόνων, την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του, την κατάκτηση από τους Ρωμαίους, τη δόξα του Βυζαντίου, τους Λατίνους σταυροφόρους και τελειώνουν με την εισβολή των Τούρκων⁶⁰⁵ και τις βενετσιάνικες κατακτήσεις⁶⁰⁶.

Σε ό,τι αφορά στην πολιτική και φυσική περιγραφή της Ελλάδας παραδέχονται ότι οι ίδιοι δεν γνωρίζουν τον τόπο τους, στο σύνολό του⁶⁰⁷, και δεν υπάρχει κάποιο προγενέστερο κείμενο γεωγραφικό για να το συμβουλευτούν. Παρά ταύτα, τολμούν την περιγραφή της Ελλάδος, προτρέποντας κάθε Έλληνα λόγιο να κάνει το ίδιο για τον τόπο του, έτσι ώστε, κάποτε, να αποκτήσουμε μια άρτια περιγραφή ολόκληρης της Ελλάδας χωρίς να χρειάζεται να ανατρέχουμε σε ξένα συγγράμματα⁶⁰⁸. Θεωρούν μεγάλη ντροπή για τους απογόνους του Εκαταίου, του Στράβωνα, του Πτολεμαίου και του Πausανία να μην έχουν συντάξει μια ελληνική πολιτική και φυσική Γεωγραφία.⁶⁰⁹

Οι συγγραφείς της «Νεωτερικής Γεωγραφίας», τολμούν, στην αρχή του κεφαλαίου «Περὶ τῆς Ἑλλάδος», να την οριοθετήσουν: «Ὅροι

---

⁶⁰⁵«Εἰς τὰ 1453 Κωνσταντινούπολι ἐπάρθη ἀπὸ τοὺς Τούρκους 29 Μαΐου, καὶ αὐτὴ ἡ ὀλέθρια μεταβολὴ ἐτέλειωσε τὴν Αὐτοκρατορίαν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ὁ ἔσχατος αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ιβ' ἀπέθανε εἰς τὴ μάχη.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 104,105.

⁶⁰⁶«Οἱ Βενετσιάνοι ὁποῦ διὰ τὴν βοήθεια ὁποῦ εἶχαν κάμη τοὺς Λατίνους, ἐπῆραν ἀνταμοιβὴ τὴ Θεσσαλίαν καὶ μέρος τῆς Μακεδονίας, ἐμιμήθησαν τὸν Ἑρρικο καὶ ἔδωσαν ἄδεια εἰς τοὺς πρώτους τῆς ἀριστοκρατίας νὰ πάρουν τόπους εἰς ταῖς ἀκρογιαλιαῖς τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὰ νησιά της. Ταλαίπωρη καὶ κακορίζικη Ἑλλάδα εἰς τί κατάστασι ἦλθες! Ὡς τόσο διὰ νὰ μὴν πολυλογῶ εἰς πράγματα ὁποῦ πρέπει τινὰς νὰ τὰ κάμη δουλειὰ ξεχωριστὴ, θέλω μόνο ὑποβάλλη εἰς ταῖς ὄψεις τοῦ ἀναγνώστου τὴν τότε γεωγραφικὴν κατάστασι αὐτοῦ τοῦ τόπου.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 105.

⁶⁰⁷«...ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο μου τὴν Μαγνησίαν ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος δὲν ἠξέυρω...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 94.

⁶⁰⁸«...παρακαλῶ ὁμως κάθε λογίωτατο νὰ μὲ μιμηθῆ, καὶ νὰ περιγράψῃ καὶ αὐτὸς τὸν τόπο του [...] ἂν τὸ κάμουν αὐτὸ ὅλοι οἱ λογίωτατοί μας, νὰ ὁποῦ ἡμπορεῖ τινὰς νὰ συνάξῃ ὅλαις αὐταῖς ταῖς τοπογραφίαις, καὶ νὰ κάμη μιὰ πλήρη χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἔτσι νὰ μὴν ἔχωμεν χρεια πλέο, ὅταν θέλωμεν νὰ μάθωμεν κανένα μέρος τοῦ τόπου μας, νὰ τρέχωμεν καὶ νὰ σκαλίζωμεν ξένα καὶ ἀλλόγλωσσα βιβλία.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 94.

⁶⁰⁹«ἄχ! τί ἔντροπή μεγάλη εἶναι εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἐκαταίου, τοῦ Στράβωνος, τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Πausανία καὶ ἄλλων τοιούτων, νὰ τρέχωμεν εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν Σκυθῶν, τῶν Κελτῶν καὶ τῶν Γότθων νὰ μάθωμεν τίποτες διὰ τὴν Ἑλλάδα μας.». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ὅπ.π., σελ. 94.

Ἑλλάδα ἀπὸ ἓνα πανηγύρι ὁποῦ γίνεται εἰς ταῖς 10 Μαΐου»⁶¹⁴. Ἡ περιγραφή τους μοιάζει πολλές φορές με αφήγηση: «Τὸ Τρίκερι πέρισυ [sic] τό Πάσχα τό ἐπάτησαν οἱ κλέφται», ἢ «οἱ δυτικοὶ ὄμως εὐφυέστεροι ἀπὸ τοὺς ἀνατολικούς», ἢ «...καὶ μιά στέρνα... ἀρκετά βαθεία...», ἢ «..χαριέστατο θῶρι...», «Ψάρια εὐγαίνουν πολλά καὶ ἐξαίρετα [...] παχύτατα καὶ νοστιμώτατα...» καὶ πολλά ἀκόμη. Παραδέχονται, ωστόσο, τὴν «πολυλογία» τους γιὰ τὸν τόπο τους⁶¹⁵. Επαινούν τους συμπατριώτες τους, χωρὶς νὰ διστάσουν νὰ θίξουν καὶ τὰ ελαττώματά τους⁶¹⁶. Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο περιγράφουν ἄλλες περιοχές εἶναι σύντομος καὶ ταυτόχρονα ιδιότυπος: «... Γιαννιτζά, πόλι κατοικημένη ὄλ' ἀπὸ Τούρκους»⁶¹⁷, ἢ « Προς τούτοις εἰς τὴν Ἑπειρο εἶναι καὶ ἄλλαις πόλεις μικραῖς, καὶ χώρας πολλαῖς, καὶ χωριά πληθος· ἢ περιγραφή τους ὄμως ἀνήκει εἰς ἓναν Ἑπειρώτη...»⁶¹⁸.

Ἀφοῦ τελειώσουν τὴν περιγραφή τῆς Ἑλλάδος ἀφιερώνουν, ὄχι μικρὸ μέρος τοῦ βιβλίου τους – 230 περίπου σελίδες, στὴν περιγραφή ἄλλων ευρωπαϊκῶν τόπων. Ἡ παράθεση τῶν στοιχείων στὶς συγκεκριμένες περιγραφές εἶναι, σύμφωνα με τὴν Αἰκατερίνη Κουμαριανού, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος πιστὴ ἀντιγραφή ξένων συγγραμμάτων.

Εἶναι φανερὴ καὶ ἀξιέπαινη ἡ τόλμη τῶν δυο νέων λογίων, οἱ ὁποῖοι παρακινούμενοι ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα τους, τὴν πίστη τους στὶς ἀξίες τῆς ἐλευθερίας, τῆς μόρφωσης, τῆς εθνικῆς συνείδησης, καὶ τὸν αυθορμητισμὸ τῆς νεότητάς τους, ἐπιχείρησαν αὐτὸ που κανεῖς ἄλλος στα χρόνια τῆς δουλείας δὲν κατάφερε με τόσο ἄμεσο τρόπο. Νὰ ορίσουν τὸν τόπο τους γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ, στους κόλπους μιᾶς κυρίαρχης Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας. Επέλεξαν νὰ προσφέρουν στο Γένος ἓνα κείμενο γεωγραφίας με ἱστορικὲς ἀναφορές. Ἦταν τὸ πρῶτο γεωγραφικὸ κείμενο καὶ παράλληλα

---

⁶¹⁴Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., σελ. 167.

⁶¹⁵«Καταλαμβάνω ὁποῦ πλήττει ἀναγνώστα διαβάζοντας αὐτὴν τὴν παρέκβασί μου· μὰ ἢμποροῦσα νὰ περάσω ταῖς Μηλιαῖς διηγηματικῶς μόνο χωρὶς νὰ σταθῶ ὀλίγο...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., σελ. 185.

⁶¹⁶«...δὲν ἢμπορῶ νὰ ἀποσιωπήσω κάποια προτερήματα ὁποῦ ἔχουν· εἶναι φιλομαθέστεροι ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους Μάγνητας, καὶ ἴσως αὐτὴ ἢ φιλομάθειά τους θὰ τοὺς φωτίση καμμιά φορὰ εἰς τὰ ἀληθινὰ τους συμφέροντα...», καὶ σε ἄλλο σημεῖο, «Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας αὐτῆς ἔχουν τόπο ἀρκετά ἐργάσιμο, πεδιάδα καὶ πλαγινά, ἐλαιῶνας πολλούς, συκαμεῶνας, καὶ ἄλλον τόπο σπάρσιμο [...] εἶναι μ' ὄλον τοῦτο καταχρεωμένοι, καὶ κοινῶς ὄλος ὁ δῆμος, καὶ ξεχωριστά καθ' ἓνας, ἐκεῖνο ἀπὸ τὴν κακὴ διοίκησι καὶ διχόνοια καὶ ἀναξιότητα τῶν προεστῶν, τό ἄλλο ἀπὸ τὴ δικὴ του ξεχωριστά ὁ καθ' ἓνας· φθόνος, καταδρομαῖς, ἀπειθείαις, ψεῦδος, ἐμπαίγματα, εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα ...». Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., σελ. 183, 184.

⁶¹⁷Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., σελ. 211.

⁶¹⁸Βλ. *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, ὅπ.π., σελ. 196.

ιστορικό, που γράφτηκε για την κατάσταση του σύγχρονου Ελληνισμού. Οι ίδιοι προόριζαν το σύγγραμμά τους για σχολικό εγχειρίδιο. Στόχευαν, μέσω της παιδείας, να διασπείρουν στους ομοεθνείς τους, την ευαισθησία και τη γνώση για τον τόπο τους ώστε να καλλιεργηθεί σ' αυτούς η εθνική συνείδηση.

Κεφάλαιο VIII

«ΝέονΛεξικόν» τοῦ Σπυρίδωνος Βλαντή (1792).

Διαφορετικής μορφῆς «γεωγραφική» ενημέρωση προσφέρονταν στην ελληνική κοινωνία ἀπὸ τὰ «Γεωγραφικά Λεξικά». Το 1792, ο εκδοτικὸς οἶκος τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, με τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν ἐπιστασία τοῦ Σπυρίδωνα Βλαντή⁶¹⁹, κυκλοφόρησε τὸ «Νέον Λεξικόν Ἰταλικό – Γραικικόν»⁶²⁰. «Ἐν δὲ τῷ τέλει» τοῦ ὁποῖου, περιέχεται γιὰ πρώτη φορὰ, «ἔν Λεξικόν Γεωγραφικόν...». Συμπεριέλαβαν τὸ μέρος αὐτό, οἱ ἐκδότες, στο «Λεξικόν...» τους, με τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμο καὶ ἐπειδὴ, δὲν ὑπάρχει κάτι σχετικό, μέχρι τώρα, στὴν ελληνική διάλεκτο. Γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ «γεωγραφικοῦ» αὐτοῦ μέρους, χρησιμοποίησαν τὴ «Γεωγραφία...» τοῦ Μελετίου⁶²¹. Υπόσχονται, ὅτι θὰ φροντίσουν νὰ ἐπανεέλθουν με ἀκριβέστερη καὶ διεξοδικότερη ἐκδοσὴ τοῦ γεωγραφικοῦ αὐτοῦ τμήματος⁶²². Πράγματι, τὸ 1815, κυκλοφορεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους

---

⁶¹⁹ Ο Σπυρίδωνος Βλαντής, γεννήθηκε στὴ Βενετία, τὸ 1705, με καταγωγὴ ἀπὸ τὰ Κύθηρα. Ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος στὸ Φλαγγινιανὸ Φροντιστήριον καὶ παράλληλα ἀσχολήθηκε με μεταφράσεις. Συνεργάστηκε με τὸν εκδοτικὸ οἶκο τῶν Γλυκῆδων γιὰ πολλὰ χρόνια. Προσέφερε τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν ἐπιστασία σε τριάντα καὶ πλέον ἐκδόσεις τοῦ οἴκου Γλυκῆ καὶ ἐλάχιστες, λιγότερες ἀπὸ πέντε, στὸν εκδοτικὸ οἶκο τοῦ Θεοδοσίου. Τὸ ὄνομά του συνδέθηκε με τὶς ἐκδόσεις τῶν Λεξικῶν, εἴτε Ἰταλικῶν εἴτε Ἰταλικό – Γραικικῶν. Ἀπὸ τὸ 1792, που πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη ἐκδοσὴ «Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ» μέχρι καὶ τὴν ἐπανάσταση (πέθανε τὸ 1830) εἶχε συμμετοχὴ σε ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις τῶν Λεξικῶν. Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅ.π.π., Β', σελ. 246. Βλ. ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅ.π.π., σελ. 688 – 690.

⁶²⁰ Πλήρης ὁ τίτλος: ΝΕΟΝ / ΛΕΞΙΚΟΝ / ΙΤΑΛΙΚΟ-ΓΡΑΙΚΙΚΟΝ, / Συλλεχθὲν ἐκ τοῦ μεγάλου Λεξικοῦ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν / τῆς καλουμένης Κρούσκας, / ΚΑΙ ΠΛΟΥΤΙΣΘΕΝ / Διαφόροις Ἱστορικαῖς, καὶ μυθολογικαῖς εἰδήσεις / ΠΑΡΑ / ΣΠΥΡΙΑΩΝΟΣ ΒΛΑΝΤΙ (sic). / Ποῖημα ὠφέλιμον, μάλιστα ἀναγκαῖον πᾶσι τοῖς ποθοῦσι / μαθεῖν τὴν Ἰταλικὴν διάλεκτον, ἀναγινώσκοντες, καὶ / μεταγλωττίζοντες ὀρθῶς τὰ αὐτῆς Βιβλία. / Περιέχον ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ Πραγματεῖαν τινὰ διηρημένην εἰς / δύο Βιβλία (ὧν τὸ μὲν α'. ἐστὶ περὶ Ἰταλικῆς / Ὄρθογραφίας, τὸ δὲ β'. περὶ Προσῳδίας, καὶ Προφορᾶς.) Ἐν δὲ τῷ τέλει ἔν Λεξικόν Γεωγραφικόν' ἅπερ οὐχ εὐρίσκεται / ἐν τοῖς ἄλλοις μέχρι τοῦ νῦν εἰς φῶς ἀχθεῖσι Λεξικοῖς. / ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΡΩΤΗ / Μεθ' ὅσης οἶδον τε τῆς ἐπιμελείας διορθωθεῖσα. / ΕΝΕΤΙΗΣΙ, ἀψηβ'. / ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. / CON LICENZA DE' SUPERIORI E PRIVILEGIO.

⁶²² «[...] εὐελπις εἰμὶ ὅτι εὐμενοῦς ὑποδοχῆς τεύξεται παρ' ὑμῶν, καὶ χρήσιμος ἐς τὰ μάλιστα ἔσεται. Ἐπεὶ δὲ ἄχρι τοῦ νῦν, ὅσον ἔγωγε οἶδα τοιοῦτον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς κοινῇ διαλέκτῳ τετύπεται, τοῦτ' ἴσως ἡμᾶς προθυμωτέρους ποιήσει ἕτερον εἰς φῶς πολὺ τούτου διεξοδικότερον τε, καὶ ἀκριβέστερον ταχέως ἐκδοῦναι. Ἐν τῇ καταγραφῇ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τὴν ἐν τῇ πολυμαθεῖ Γεωγραφίᾳ τοῦ ἡμετέρου ἀδίδιμου Μελετίου ἐχρησάμενην μέθοδον, δι' ἄλλο μὲν οὐδὲν, διὰ δὲ τὸ πρὸς ἐκείνον τὸν τοῦ ἡμετέρου γένους σοφὸν εὐεργέτην σέβας. [...]». Βλ. *Νέον Λεξικόν Ἰταλικό – Γραικικόν*, Ἐνετίησι, 1792, Τοῖς Ἐντευξομένοις.

συντελεστές, το τμήμα αυτό του μεγάλου Λεξικού της «Κρούσκας», ως αυτόνομο «Λεξικὸν Γεωγραφικὸν Πρόχειρον Ἰταλικο – Γραικικὸν...»⁶²³. Πρόκειται για ένα ολιγοσέλιδο λεξικό, μόλις σαράντα έξι σελίδων, που περιέχει τη σύντομη περιγραφή λέξεων - όρων γεωγραφικών, νησιών, λιμανιών, λιμνών, ποταμών, ορέων, πόλεων⁶²⁴.

---

⁶²³ Πλήρης ο τίτλος: ΛΕΞΙΚΟΝ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ / ΙΤΑΛΙΚΟ – ΓΡΑΙΚΙΚΟΝ, / Ἡ / Σύντομος περιγραφή τῶν πρωτευουσῶν Βασιλειῶν, Ἐπαρχιῶν, / Πόλεων, Νήσων, Λιμένων, Φρουριῶν, Ὀρέων, Ποταμῶν, / Λιμνῶν, καὶ ἄλλων ἀξιολόγων τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ Κόσμου. / ΠΑΡΑ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΒΛΑΝΤΗ. / ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ. / ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. / 1815.

⁶²⁴ «Alpi, Ὀρη τῆς Εὐρ. αἱ Ἄλπεις. – America, ἔν ἀπὸ τὰ δ' μέρη τοῦ Κόσμου. Ἀμερικῆ. – Iannina, ἢ Ianna, Π. τῆς Ἀλβανίας, Ἰωάννινα.»

Κεφάλαιο ΙΧ

«Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού (1797).

Το 1797, τυπώνεται στη Βιέννη η «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», του Ρήγα Βελεστινλή - Φεραίου⁶²⁵.

Ο Ρήγας⁶²⁶ γεννήθηκε στο Βελεστίνο της Μαγνησίας το 1757. Φοίτησε στη Σχολή της Ζαγοράς του Πηλίου⁶²⁷, ίσως και στα Αμπελάκια⁶²⁸. Σε μικρή ηλικία, κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών, γνώρισε τα δεινά των υπόδουλων. Οι προσβολές που δέχονταν από τους Τούρκους του χωριού του⁶²⁹, αλλά και η επιθυμία του να συνεχίσει τις σπουδές του, τον οδήγησαν γύρω στα 1777 με 1780 στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί εργάστηκε ως γραμματικός του Αλέξανδρου Υψηλάντη και τελειοποίησε τις σπουδές του. Γύρω στα 1786 εγκαταλείπει την Πόλη και βρίσκεται στο Βουκουρέστι, την πρωτεύουσα των παραδουνάβιων Ηγεμονιών, όπου υπηρέτησε ως γραμματικός των ηγεμόνων Μπραγκοβάνου και Μαυρογένη. Στο Βουκουρέστι συνδέθηκε φιλικά, με τον επαναστάτη Πασβάνογλου⁶³⁰ τον οποίο θαύμαζε. Μετά την κατάληψη του Βουκουρεστίου από τους Αυστρορώσους, ο Ρήγας περνά στο στρατόπεδο των Αυστριακών και διορίζεται γραμματέας του βαρώνου de Langenfeld, τον οποίο συνοδεύει στη Βιέννη το 1790. Η Βιέννη, την εποχή αυτή, είναι το κέντρο των διπλωματικών ζυμώσεων και παράλληλα η εστία της ανάπτυξης των σύγχρονων τάσεων⁶³¹. Στη Βιέννη θα έρθει, για πρώτη

---

⁶²⁵Το Φεραίος, προσέδωσε στον Ρήγα ο Γ. Βεντότης, ο ιδρυτής του πρώτου ελληνικού τυπογραφείου στην Βιέννη και φίλος του Ρήγα. Βλ. Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης, *Κοραῖς –Κούμας –Κάλβος*, Αθήνα (Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας) 1967, σελ. 248.

⁶²⁶Το πραγματικό όνομα του Ρήγα ήταν Αντώνης Κυριαζής. Βλ. Τάσος Βουρνᾶς, *Ὁ πολίτης Ρήγας Βελεστινλῆς*, Αθήνα (ἐκδ. Πυξίδα) 1956, σελ. 7.

⁶²⁷Μετά τη Ζαγορά ανέλαβε τη σχολαρχία στο σχολεῖο του χωριού Κισσός του Πηλίου. Βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *Βιογραφία Ρήγα Φεραίου*, (ἐπιμ. Απόστολου Χαρίση), Αθήνα (ἐκδ. Μπαῦρον) 1971, σελ. 3. Βλ. επίσης, Τρύφων Ἐ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅπ.π.*, τόμ. Α', σελ. 211.

⁶²⁸Βλ. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς 1757 – 1798*, Αθήνα (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφέλιμων Βιβλίων) 1957, σελ. 9.

⁶²⁹Αναφέρονται στη βιβλιογραφία διάφορα επεισόδια με Τούρκους, ἀκόμα και ὅτι δολοφόνησε κάποιον Τούρκο. Βλ. Τάσος Βουρνᾶς, *ὅπ.π.*, σελ. 14 – 19.

⁶³⁰Πασάς του Βιδινίου, ἀποστάτης, που το 1793 οργάνωσε ἐνοπλη ἐξέγερση ἐναντίον του Σουλτάνου. Ο Ρήγας τον θαύμαζε για τον ἀγώνα του ἐναντίον της σκλαβιάς. Του ἀφιέρωσε και στίχους στο Θούριο: «Τὶ στέκεις Πασβαντζόγλου, τόσον ἐκστατικός;/Τινάξου σὸ Μπαλκάνι φώλιασε σὰν ἀετὸς /τοὺς μπούφους καὶ κοράκους καθόλου μὴν ψηφᾶς,/μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου, ἂν θέλῃς νὰ νικᾶς /...». Βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *ὅπ.π.*, σελ. 5 – 12 και 15.

⁶³¹Βλ. Απόστολος Γ. Παπαϊωάννου, *Ὁ Ρήγας και η ἐποχὴ του (1757 – 1798)*, π. Ἴρις, τχ. 3^ο, 1998, σελ. 11 – 13.

φορά, σε επαφή με μια άλλη πλευρά του Ελληνισμού των παροικιών. Θα γνωρίσει την αγωνιστική διάθεση και τον πατριωτικό ενθουσιασμό που διαπνέει τους εκεί Έλληνες. Ο προσανατολισμός του Ελληνισμού της Βιέννης ήταν πιο λαϊκός και πιο ριζοσπαστικός από τον «λόγιο» του παραδουνάβιου χώρου⁶³².

Στο μικρό διάστημα της παραμονής του στη Βιέννη, έξι μήνες, τυπώνει «Τὸ Σχολεῖο τῶν Ντελικάτων Ἑραστῶν» του Ρετίφ ντε λα Μπρετόν, που μετέφρασε από τα γαλλικά, και το «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», ερασιμμένο από γαλλικά και γερμανικά εγχειρίδια, γραμμένο σε απλή γλώσσα⁶³³. Στο «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» αναγγέλλει την έκδοση κι ενός τρίτου βιβλίου, το οποίο δεν εκδόθηκε ποτέ⁶³⁴.

Επιστρέφει στη Βλαχία στις αρχές του 1791 και παραμένει εκεί, μέχρι τον Αύγουστο του 1796.⁶³⁵ Το διάστημα αυτό υπηρετεί ως διερμηνέας στο γαλλικό Προξενείο και έρχεται σε επαφή με Γάλλους διπλωμάτες και διανοούμενους. Συγκινείται από το γαλλικό Διαφωτισμό και ενθουσιάζεται από τη Γαλλική Επανάσταση⁶³⁶. Όλοι οι λαοί της βαλκανικής και περισσότερο οι Έλληνες «αστοί»⁶³⁷, βρήκαν στις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης την πολιτική ταυτότητα που αναζητούσαν⁶³⁸. Η Γαλλική Επανάσταση άνοιξε το δρόμο στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες όλων των υπόδουλων λαών. Τις έννοιες «ἐλευθερία - ἰσότης - ἀδελφσύνη», ο Ρήγας τις διακήρυξε

---

⁶³²Βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα (εκδ. Στοχαστής) 2003, σελ. 144.

⁶³³«... Ἡ αἰτία ὅπου μετεχειρίσθης ἀπλοῦν ὕφος, ἦτον διὰ νά μὴν προξενήσω μὲ τὴν γριφότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τοὺς ἄλλους, ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζωντας, νά ἀποφύγω καὶ τό τοῦ σοφοῦ. Ἦγουν ὁ μαθητὴς ἀκούει τὴν ὁμιλίαν τοῦ διδασκάλου του εἰς τὴν παράδοσιν, καθὼς εἰς τὰ σπάργανα ἤκουε τὴν πολυλογίαν τῆς τροφοῦ του...». Βλ. Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* (φωτοτυπική ἐπανέκδοση), Αθήνα Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα», 1991, σελ. ζ'. Τὴν πεποιθήσῃ του αὐτὴ θα συμπεριλάβει αργότερα στα Δίκαϊα τοῦ Ἀνθρώπου, στό ἀρθρο 22: «Ὅλοι, χωρὶς ἐξαιρέσιν, ἔχουν χρέος νά ηξεύρουν γράμματα. Ἡ Πατρίς ἔχει νά καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωριά, διὰ τὰ ἀρσενικά καὶ θηλυκά παιδία. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη...».

⁶³⁴«ΕἰΔΗΞΙΣ. Ἄν κἀνέννας Φιλογενῆς ἀγαπᾷ νά κοπιάσῃ μεταφράζωντας πρὸς ὄφελος τοῦ γένους κἀνένα βιβλίον, ἄς μὴν ἐπιχειριθῇ τό esprit des loix par monfieur Montesquieu ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἑμοῦ καὶ τελειώνωντας ἔχει νά τυπωθῇ». Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ὅπ.π., σελ. 176.

⁶³⁵Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ρήγας ἐκτὸς ἀπὸ συγγενεῖς (μητέρα, ἀδερφό), εἶχε καὶ μεγάλη κτηματικὴ περιουσία στη Βλαχία, στο νομὸ Βλάσκα. Βλ. Λεάνδρος. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, ὅπ.π., σελ. 40, 41.

⁶³⁶Βλ. Χριστόφορος Περραιβός, ὅπ.π., σελ. 4.

⁶³⁷Ὁ σχηματισμὸς τῆς αστικῆς τάξης ἦταν ἡ συνέπεια τῆς οικονομικῆς ἀνόδου τῶν Ελλήνων τοῦ 18^{ου} αἰ. ἰδιαιτέρα τῶν Φαναριωτῶν. Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ἐπισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, ὅπ.π., σελ. 53,54.

⁶³⁸Ἡ Γαλλικὴ Επανάσταση ἐξέφραζε τοὺς εθνικοὺς πόθους γιὰ ἀπελευθέρωση καὶ τοὺς στόχους τῆς «νέας ἀνερχόμενης τάξης». Βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, ὅπ.π., σελ. 142, 143.

μέσα από το έργο του. «Ταύτισε» τις αξίες της Γαλλικής Επανάστασης για κοινωνική, πολιτική και θρησκευτική ελευθερία με την εθνική ελευθερία⁶³⁹. Ακόμα και στα λογοτεχνικά και ερωτικά έργα που μετέφρασε ο Ρήγας, «Σχολεῖο τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν» και «Ἠθικός Τρίπους» τα οποία ακολουθούν το λογοτεχνικό ρεύμα της εποχής, το Ρομαντισμό, υπάρχει έκδηλη η αγωνιστική διάθεση.

Το 1796, επιστρέφει στη Βιέννη, οριστικά. Η πρώτη του φροντίδα είναι να τυπώσει τη «Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας καὶ μέρους τῆς Τρανσυλβανίας»⁶⁴⁰, και τη «Γενική Χάρτα τῆς Μολδοβίας καὶ μέρους τῶν γειτνιαζουσῶν αὐτῇ ἐπαρχιῶν»⁶⁴¹. Τα έργα αυτά θα περιληφθούν, τον επόμενο χρόνο, στην έκδοση της «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος».

Στην έκδοση της «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος», προχώρησε ο Ρήγας μετά την επιτυχία που σημείωσε το έργο «Περιήγησις τοῦ Νέου Αναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα», το οποίο κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1788. Το έργο αυτό του αρχαιογνώστη J. Barthelemy, περιέγραφε το φανταστικό ταξίδι ενός νέου Σκύθη στην Αρχαία Ελλάδα. Προκειμένου να υποβοηθηθεί η ανάγνωση του κειμένου, ο Barbie du Bocage - μαθητής του γεωγράφου d' Anville και του Barthelemy⁶⁴² - σχεδίασε έναν Ἄτλαντα με ιστορικούς χάρτες και επιπεδογραφίες αρχαίων ελληνικῶν πόλεων⁶⁴³. Η «Περιήγησις...», μεταφράστηκε ταχύτατα στις ευρωπαϊκές γλώσσες και ἔδρασε με καταλυτικό τρόπο στις συνειδήσεις όλων των Ευρωπαίων. Ἦταν μια αναβίωση της αρχαιότητας και καθὼς ανταποκρινόταν στις ανάγκες της εποχῆς «τῶν φώτων», στη στροφή, δηλαδή προς τὴν αρχαιογνωσία, θεωρήθηκε ως το «μανιφέστο του νέου-ουμανισμού»⁶⁴⁴. Η μεγάλη

---

⁶³⁹Βλ. Γεώργιος Ν. Λεοντοίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, ὅπ.π., σελ. 126.

⁶⁴⁰Πλήρης ο τίτλος: «ΝΕΑ ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΒΛΑΧΙΑΣ καὶ Μέρους τῆς Τρανσυλβανίας παρὰ τοῦ Ῥήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ, Ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων. 1797. Ἐχαράχθη παρὰ Φρανσουᾶ Μήλλερ ἐν Βιέννῃ.» Βλ. Γεωργίου Γ. Λαδᾶ καὶ Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 – 1799*, Αθήνα 1973, σελ. 282 αρ.193.

⁶⁴¹Πλήρης ο τίτλος: «ΓΕΝΙΚΗ ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΙΤΝΙΑΖΟΥΣΩΝ ΑΥΤῆ ΕΠΑΡΧΙΩΝ Παρὰ τοῦ Ῥήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ, ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων - 1797». Βλ. Γεωργίου Γ. Λαδᾶ καὶ Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 – 1799*, Αθήνα 1973, σελ. 280 – 281 (191). Οἱ δύο αυτοὶ χάρτες, εικάζεται ὅτι χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους ἡγεμόνες οἱ ὁποῖοι εικονίζονται πάνω στους χάρτες. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στον Πρώτο καὶ ο Αλέξανδρος Καλλιμάχης στο δεύτερο.

⁶⁴²Γεώργιος Τόλιας, *Χάρτες και Ιστορίες*, Θεσσαλονίκη (εκδ. Ζήτη) 2008, σελ. 194.

⁶⁴³Βλ. Βίκτωρ Μελάς *200 χρόνια τῆς Χάρτας τοῦ Ῥήγα 1797-1997*, Θεσσαλονίκη (Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, εκδ. Παρατηρητής) 1998, σελ. 38.

⁶⁴⁴Τα πολιτικά συστήματα τῆς Αθήνας καὶ τῆς Σπάρτης καὶ οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοί, ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὴν επαναστατικὴ ἰδεολογία τῆς εποχῆς. Βλ. Γεώργιος Τόλιας, *Χάρτες και Ιστορίες*, ὅπ.π., σελ. 194 καὶ 200.

απήχηση που είχε το έργο αυτό δεν άφησε ασυγκίνητους και τους Έλληνες. Ο Γεώργιος Σακελλάριος, φοιτητής της Ιατρικής, από την Κοζάνη, που ζούσε στο Παρίσι, άρχισε να μεταφράζει την «Περιήγηση...». Για κάποιους λόγους, ωστόσο, δεν την ολοκλήρωσε. Την προσπάθεια αυτή συνέχισε ο Ρήγας, ο Γεώργιος Βεντότης και άλλοι φίλοι, από τον ίδιο στενό κύκλο της Βιέννης. Από το πολύτομο αυτό έργο, τυπώθηκαν μόνο ο πρώτος και ο τέταρτος τόμος.

Λίγους μήνες αργότερα, ο Ρήγας, με την έκδοση της «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος»⁶⁴⁵, από το τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου, θα αποτυπώσει, πάνω στα χνάρια του «Νέου Ἀναχάρσιδος», το χώρο όπου ζει διάσπαρτος ο Ελληνισμός. Ο χώρος αυτός ταυτίζεται με το γεωγραφικό χώρο της αρχαίας Ελλάδας που περιηγήθηκε ο νεαρός Σκύθης του Barthelemy. Επτά τοπογραφικά σχέδια από το έργο του Bocage⁶⁴⁶, θα χρησιμοποιήσει ο Ρήγας.

Ο χώρος που απεικονίζεται στη «Χάρτα» ξεκινά από τα Καρπάθια όρη και το Δούναβη και απλώνεται, ως την Κρήτη και από την Αδριατική και το Ιόνιο Πέλαγος, ως τον Εύξεινο Πόντο και τη Βιθυνία της Μικράς Ασίας⁶⁴⁷. Είναι ο χώρος όπου έδρασε ο Ελληνισμός σε όλες τις ιστορικές περιόδους⁶⁴⁸. Ίσως, ο Ρήγας, να έθεσε με αυτόν τον τρόπο τα όρια, επηρεασμένος από την πολιτική πρόταση της Ρωσίας η οποία σχεδίαζε την αντικατάσταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας με μια ελληνική, υπό τον Τσάρο⁶⁴⁹. Η κίνηση αυτή του Ρήγα εξέφραζε τους

---

⁶⁴⁵«ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ/ ΕΛΛΑΔΟΣ/έν η περιέχονται αΙ/ΝΗΣΟΙ ΑΥΤΗΣ καί ΜΕΡΟΣ ΤΩΝ/εις τήν Εύρώπην καί μικράν Ασίαν/ΠΟΛΥΑΡΙΘΜΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΑΥΤΗΣ/περιοριζομένων, ἀπ' ανατολῶν, διά τῶν Μύρων τῆς Λυκίας, μέχρι/ Ἀργανθονίου/ὄρους τῆς Βυθινίας, ἀπ' ἄρκτου, διά τοῦ Ἄκ Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων/ ὄρων, καί/Δουνάβεως καί Σάββα τῶν ποταμῶν, ἀπό δυσμῶν, διά τοῦ Οὔννα καί/ τοῦ Ἰωνίου πελά-/γους, ἀπό δέ μεσημβρίας, διά τοῦ Λιβυκοῦ, τά πλείω, μέ τὰς παλαιάς/ καί νέας/ὄνομασίας, πρὸς δέ : 9: ἐπιπεδογραφίαι τινῶν περιφήμων πόλεων καί/ τόπων/ΑΥΤΗΣ συντείνουσαι εἰς τήν κατάληψιν τοῦ Νέου ΑΝΑΧΑΡΣΙΔΟΣ,/ μία/Χρονολογία τῶν βασιλέων, καί μεγάλων ἀνθρώπων ΑΥΤΗΣ. 161: τύποι/ Ἑλληνικῶν νομισμάτων ἐρανισθέντων ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ/ ταμείου τῆς Αουστρίας, πρὸς ἀμυδράν Ἰδέαν τῆς ἀρχαιολογίας. ἔν/ σῶμα, εἰς 12. τμήματα νῦν/πρῶτον ἐκδοθεῖσα, παρὰ τοῦ./ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ/χάριν τῶν Ἑλλήνων καί φιλελλήνων. 1797./Ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουά Μήλλερ ἐν Βιέν[ν]η]. Βλ. Λουκάς Αξελός, ὁ.π., σ. 309,310

⁶⁴⁶Βλ. Γεώργιος Τόλιας, ὁ.π., σελ. 202.

⁶⁴⁷Ο Λουκάς Αξελός στο έργο του «Ρήγας Βελεστινλής», εκφράζει την απορία σχετικά με την παράλειψη της Κύπρου από την Χάρτα της Ελλάδος. Η εξήγηση που δίνει, ο ίδιος συγγραφέας, είναι, ότι τα κίνητρα για αυτή την παράλειψη πρέπει να ήταν η οικονομία του χάρτη και η οικονομία της έκδοσης. Βλ. Λουκάς Αξελός, ὁ.π., σελ. 311,312.

⁶⁴⁸Από την κλασσική Αρχαιότητα, τους Αλεξανδρινούς χρόνους, την Ρωμαϊοκρατία, το Βυζάντιο, μέχρι την Οθωμανική και Ενετική κατάκτηση.

⁶⁴⁹Βλ. Γεώργιος Τόλιας, *Χάρτες και Ιστορίες*, ὁ.π., σελ. 205.

πόθους, όχι μόνο του Ελληνισμού αλλά και όλων των βαλκανικών λαών που αγωνίζονταν για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού⁶⁵⁰.

Η Χάρτα αποτελείται από 12 φύλλα, διαστάσεων 0,50 X 0,70 μ. περίπου⁶⁵¹. Στο πρώτο φύλλο αποτυπώνεται ολόκληρη η περιοχή της Κωνσταντινούπολης, από το Βόσπορο και τη Μαύρη Θάλασσα ως την Προποντίδα. Περιλαμβάνεται, ακόμη, η επιπεδογραφία της Κωνσταντινούπολης⁶⁵² και μια δεύτερη μικρότερη, του Σαραγιού. Στο κέντρο του φύλλου παρατίθεται το επίγραμμα: «Ἐπταλόφου ὁράων πολίων κλέος, οὐδας Ἀνάσσης Ἡδ' αἴσαν στυγερὴν φρίττε βαρυστενάχων»⁶⁵³. Στην κορυφή του φύλλου απεικονίζονται τρία νομίσματα του αρχαίου κόσμου και τρία της βυζαντινής περιόδου. Το ένα από αυτά είναι η χρυσή βούλα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Δίπλα στην αναγραφή του υλικού, «μάλαγμα», υπάρχει η φράση: «καί ἐδουλώθημεν».

Στο δεύτερο φύλλο περιλαμβάνονται ο Μεσσηνιακός και ο Λακωνικός κόλπος, το ακρωτήριο Ταίναρο, τα Κύθηρα και το δυτικό τμήμα της Κρήτης. Στο φύλλο αυτό περιέχονται δύο επιπεδογραφίες, των Θερμοπυλών και της Σπάρτης, πελοποννησιακά νομίσματα, καθώς και το επίγραμμα του Σιμωνίδου: «Ὀδοιπόρε, περνῶντας ἀπὸ τὴν Σπάρτην, εἶπέ πῶς ἐτάφημεν ἐδῶ, πολεμήσαντες διὰ τοὺς Ἰερούς νόμους της». Στα περιθώρια του δεύτερου φύλλου της Χάρτας, που συνεχίζει και στο τρίτο φύλλο, αναγράφονται τα ονόματα των βυζαντινῶν αυτοκρατόρων μέχρι τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τα ονόματα των Σουλτάνων μέχρι το 1789.

Στο τρίτο φύλλο απεικονίζονται τα παράλια της Μικράς Ασίας, το ανατολικό τμήμα της Κρήτης και πολλά νησιά του Αρχιπελάγους, από τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Στο κάτω μέρος, αυτού του φύλλου, υπάρχει ανεμοδείκτης, με τις ονομασίες των ανέμων.

---

⁶⁵⁰Η πρόθεση αυτή του Ρήγα – να αγκαλιάζει όλους τους βαλκανικούς λαούς είναι εμφανής στο σύνολο του έργου του. Στο «Θούριο», δεν απευθύνεται μόνο στους Έλληνες αλλά σε όλους τους «αδελφούς». «[...]Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, / ἀράπηδες και ἄσπροι, με μιὰ κοινὴ ὁρμή, / γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν νὰ ζώσωμεν σπαθί, / πῶς εἶμασθ' ἀντρειωμένοι, παντοῦ νὰ ξακουσθῆ. [...]». Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς*, ὅπ.π., σελ. 156.

⁶⁵¹Αν τα φύλλα αυτά ενωθούν σχηματίζουν ένα χάρτη τετράγωνο με πλευρά 2,07μ. Σε κάθε φύλλο εκτός από την έκταση του αρχαίου και του νέου Ελληνισμού που αποτυπώνεται, περιέχονται και ποικίλες πληροφορίες.

⁶⁵²Το φύλλο αυτό είχε κυκλοφορήσει το 1796 και ως αυτοτελής χάρτης. Βλ. Γεώργιος Λαδάς Γ. - Αθανάσιος Χατζηδημόσης Δ., *Ελληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 – 1799*, Αθήνα 1973, σελ. 276 – 277. Βλ. επίσης Γεώργιος Λάιος, *Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα*, ΔΙΕΕ, τόμ. 14^{ος} (1960), σελ. 233 και 240.

⁶⁵³«Θωρῶντας τὴν Ἐπτάλοφον, τὴ ρήγισσα τοῦ κόσμου κλάψε καί στέναζε βαριά γιὰ τὴν πικρὴ της μοῖρα.». Βλ. Γεώργιος Λάιος, *Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα*, ὅπ.π., σελ. 233.

Στο τέταρτο φύλλο αποτυπώνονται δυο επιπεδογραφίες, των Αθηνών και της γενέτειράς του, «τῆς Φερᾶς νῦν Βελεστίνος». Το φύλλο αυτό αποτελεί και τον τίτλο της Χάρτας. Εικονίζονται παραστάσεις από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Η θεά Επιστήμη κρατά το κηρύκειο και στεφάνι από φοίνικα. Δύο βιβλία ανοιχτά, το ένα με στίχους του Ομήρου, «πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω»⁶⁵⁴ και το άλλο με γεωμετρικά σχήματα⁶⁵⁵. Η Ακρόπολη, παραστάσεις από Ολυμπιακούς αγώνες, η Αργώ, παράσταση με τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα, θυσία ταύρου προς τον Δία και ο Κολοσσός της Ρόδου. Συμβολική είναι η παράσταση της πάλης του Ηρακλή, που κρατά ξύλινο ρόπαλο, με την έφιππη Αμαζόνα, η οποία κρατά αμφίστομο τσεκούρι. Ο Ηρακλής συμβολίζει το ελληνικό Γένος με όπλα του μόνο τη δύναμή του ή και τη δύναμη του πνεύματος, ενώ η Αμαζόνα συμβολίζει τους Πέρσες ή τους Ασιάτες βαρβάρους, υπερέχοντας σε υλικές δυνάμεις⁶⁵⁶. Αξιοσημείωτη είναι η παράθεση της επιπεδογραφίας της γενέτειράς του, των Φερών, που είναι αποκλειστικά δικό του δημιούργημα. Τοποθετεί πολλά ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία του τόπου του με ακρίβεια⁶⁵⁷. Στο ίδιο φύλλο υπάρχουν αρκετά νομίσματα που καλύπτουν τον ελεύθερο χώρο.

Στο πέμπτο φύλλο της Χάρτας περιλαμβάνεται ο κυρίως ελλαδικός χώρος, δηλαδή η βόρεια Πελοπόννησος, η Ζάκυνθος, η Κεφαλλονιά, η Λευκάδα, η Στερεά Ελλάδα, η Θεσσαλία, τμήμα της ΝΔ. Ηπείρου, τμήμα της ΝΔ. Μακεδονίας, ο Θερμαϊκός κόλπος, η Εύβοια, οι Βόρειες Σποράδες και τα νότια μέρη της Χαλκιδικής. Ελάχιστα νομίσματα περιέχονται, στο τμήμα αυτό της Χάρτας.

Το έκτο φύλλο περιλαμβάνει τον ιστοριογεωγραφικό χώρο της αρχαίας Ιωνίας και τα πλησιέστερα στις μικρασιατικές ακτές νησιά, την Τένεδο, τον Άγιο Ευστράτιο, τη Λέσβο, τη Χίο και τη Σάμο. Όπως και το προηγούμενο φύλλο είναι και αυτό καθαρά γεωγραφικό, χωρίς, ωστόσο, να λείπουν οι ιστορικές επισημάνσεις, όπως: «Μίλητος, Μιλήτ. Θαλής, Αναξιμανδρος, Αναξιμένης, Αισχίνης, Κάδμος, Τιμόθεος», «Γρανικός, ουστράβολα δερὲ π. Ἐδῶ ἐνίκησεν πρῶτον ὁ Ἀλέξανδρος τὸν Δαρεῖον» και πολλά ακόμη.

Στο έβδομο φύλλο, εκτός από τα παράλια της βορείου Ηπείρου, της Αλβανίας και του Μαυροβουνίου, αναπαριστάται η Μάχη των

---

⁶⁵⁴ Οδύσσεια α' 3.

⁶⁵⁵ Θέλει να υποδηλώσει την αρμονική συνύπαρξη των θετικών επιστημών με την κλασσική παιδεία που είναι απαραίτητη για την μορφωτική ανάπτυξη. Βλ. Δημήτρης Καραμπελόπουλος, *200 χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997*, Θεσσαλονίκη (Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρεία Ελλάδας, εκδ. Παρατηρητής) 1998, σελ. 24.

⁶⁵⁶ Βλ. Δημήτρης Καραμπελόπουλος, *ό.π.*, σελ. 27

⁶⁵⁷ Βλ. Γεώργιος Λάιος, *Οί χάρτες του Ρήγα*, *ό.π.*, σελ. 245.

Πλαταιών, η επιπεδογραφία της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, λίγα αρχαία ηπειρωτικά νομίσματα και ένα αρχαίο ελληνικό θέατρο⁶⁵⁸.

Στο όγδοο φύλλο αποτυπώνεται η Μακεδονία και η Θάσος. Το φύλλο αυτό είναι κατάφορτο από ιστορικά στοιχεία. «Άβδηρα, πατρίς Δημοκρίτου, Πρωταγόρου», «Στάγειρα. Πατρίς Άριστοτέλους», «Ρίλα, ἄγ. Ἰωάννης. Δευτέρα Λαύρα τῶν Ἀδελφῶν μας Σέρβων, ὅπου εἶναι 200 Μοναχοί» και άλλα.

Στο ένατο φύλλο είναι σχεδιασμένη η Θράκη, η Σαμοθράκη, η Θάλασσα του Μαρμαρά, η Προποντίδα, τα ΝΔ παράλια της Μαύρης Θάλασσας και μια τοπογραφία της Ολυμπίας και της περιοχής του Αλφειού.

Το δέκατο φύλλο καλύπτει την περιοχή της ΒΔ και κεντρικής Βαλκανικής χερσονήσου, τις περιοχές της Δαλματίας, της Βοσνίας, της Ιλλυρίας, της Σλαβονίας και της κάτω Ουγγαρίας. Στο πάνω μέρος αυτού του φύλλου, καθώς και του επόμενου, αναγράφονται τα ονόματα ένδοξων αρχαίων Ελλήνων. Εκατόν δεκατέσσερα συνολικά ονόματα αναγράφονται και στα δώδεκα φύλλα της Χάρτας.

Στο ενδέκατο φύλλο περιλαμβάνονται οι υπόλοιπες περιοχές της Βαλκανικής, η Βουλγαρία, η Δακία και η Βλαχία.

Στο τελευταίο δωδέκατο φύλλο της «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος», αποτυπώνονται οι παρευξείνιες περιοχές των δυτικών ακτών της Μαύρης Θάλασσας και η τοπογραφία των «Περί τούς Δελφούς». Αναγράφονται επίσης, τα ονόματα των «ἀπό Ἑλλήνων βασιλεύσαντες ἐνδόξως», από τον Αλέξανδρο έως και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες.

Ο Ρήγας δεν σταμάτησε στην έκδοση της Χάρτας. Συνέχισε την εκδοτική του δράση με την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁶⁵⁹, ἔργο του Φρανσουά Μύλλερ, τις μεταφράσεις «Ολύμπια» του Ιταλού Metastasio και τη «Βοσκοπούλα τῶν Ἄλπεων» του Γάλλου Marmontel. Τα δύο αυτά ἔργα του Ρήγα, μαζί με τον «Πρῶτο Ναύτη» του Γερμανού Gessner που μετέφρασε ο φίλος του Αντώνιος Κυριακός, αποτέλεσαν το ἔργο «Ἠθικός Τρίπους». Παράλληλα, διαδίδονταν από στόμα σε στόμα οι επαναστατικοί στίχοι από το «Θούριο»⁶⁶⁰, τον οποίο ο Ρήγας είχε συνθέσει πριν από το 1796. Στην αρχή, απήγγειλε ο ίδιος τους

---

⁶⁵⁸Είναι γνωστή η αντίληψη του Ρήγα, από τη μετάφραση που έκανε στα θεατρικά ἔργα «Ολύμπια» του Metastasio και τη «Βοσκοπούλα τῶν Ἄλπεων» του Marmontel, για την προσφορά του θεάτρου στην πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων, ὅπως γινόταν και στην αρχαιότητα. Για περισσότερα βλ. Δημήτρης Καραμπελόπουλος, ὁ.π., σελ. 26, 27.

⁶⁵⁹ Βλ. Γεώργιος Λάιος, *Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα*, ὁ.π., σελ. 292.

⁶⁶⁰«Ἡ λέξις “Θούριος” δέν ἦτο συνήθης εἰς τήν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ Ρήγας ἔλαβεν αὐτὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος», [...] ὑπό τὴν ἔννοιαν ὀρμητικὸς, ἀκάθεκτος, ὀξύς, πολεμικὸς. Βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινῆ*, Ἀθήνα 1964, σελ. 386.

στίχους του σε φιλικές συγκεντρώσεις. Πολύ γρήγορα, τους τραγουδούσε όλος ο Ελληνισμός.

Την ίδια εποχή, η Οθωμανική αυτοκρατορία αποδυναμώνεται από γεγονότα, όπως η ανταρσία των Τούρκων τοπαρχών που επιδίωκαν αυτονομία, η δράση του Πασβάνογλου στα Βαλκάνια, η εμφάνιση του Αλή – Πασά, ο οποίος απέβλεπε στην αυτονόμηση και στην ανεξαρτητοποίησή του από το Σουλτάνο. Οι επαναστατικές αυτές δραστηριότητες ξύπνησαν στους Έλληνες την ελπίδα για αγωνιστική δράση και αποτίναξη του ζυγού. Παράλληλα, ο Ναπολέων έχει ήδη καταλάβει τη Βενετία και έχει προσαρτήσει τα Επτάνησα⁶⁶¹. Οι προθέσεις του ήταν να ελευθερώσει κάθε υπόδουλο γένος. Αυτή, θεώρησαν οι Έλληνες, ότι ήταν η καταλληλότερη στιγμή για να δραστηριοποιηθούν και να αποκομίσει οφέλη η Ελλάδα. Ιδρύουν, στη Βιέννη και στις Ηγεμονίες, φιλανθρωπικές ή φιλολογικές «Εταιρείες», με ονομασίες, όπως, «Αλέξανδρος», Φοῖνιξ», «Εταιρεία τῶν Φίλων», «Ἀθηνᾶ», «Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο». Μέσα από τη δράση τους, διακηρύσσουν τη συνεργασία των λαών, την αδελφότητα, την πνευματική καλλιέργεια, την εθνική ελευθερία⁶⁶². Ιδέες εμφανείς στο έργο του Ρήγα. Δεν υπάρχουν, ωστόσο, στοιχεία που να αποδεικνύουν την ανάμειξή του στην ίδρυση ή στη δράση κάποιας τέτοιας μυστικής οργάνωσης⁶⁶³.

Οι Έλληνες της Ιταλίας, κυρίως, και της Αυστρίας, δημιουργούν ένα δίκτυο δράσης με κέντρο τη Βιέννη⁶⁶⁴ και αρχίζουν τις προπαρασκευαστικές ενέργειες για εξέγερση. Κλείνουν τις επιχειρήσεις τους για να συγκεντρώσουν χρήματα, επικοινωνούν με Έλληνες στο εσωτερικό για να οργανώσουν τις κινήσεις τους και συγκεντρώνονται στην Ιταλία, για να είναι εύκολο να σπεύσουν στην πατρίδα την ώρα του ξεσηκωμού.

---

⁶⁶¹Βλ. Ἐλένη Κούκκου Ἐ., *Ἱστορία τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τὸ 1797 μέχρι τὴν Ἀγγλοκρατία*, Αθήνα (ἐκδ. Παπαδήμα) 1999³, σελ. 43 – 51.

⁶⁶²Ἡ δράση αὐτῶν τῶν «Ἐταιρειῶν» θα καταλήξει στὴν ίδρυση τῆς «καθαρὰ πατριωτικῆς οργάνωσης» τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, τὸ 1814. Βλ. Λέανδρος. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅ.π.π.*, σελ. 82.

⁶⁶³Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ὅτι ὁ Ρήγας ἰδρυσε ἢ συμμετείχε στὴ δράση τῆς μυστικῆς οργάνωσης «Ἐταιρία τῶν Φίλων» ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1780 στὸ Βουκουρέστι καὶ μετέφερε τὴ δράση τῆς στὴ Βιέννη. Αὐτοὶ εἶναι ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ Φ. Μιχαλόπουλος, ὁ Γιάννης Κορδάτος καὶ ὁ Δημήτριος Οικονομίδης ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Κορδάτου, σημειώνοντας ὅτι τὸ 1780 ὁ Ρήγας βρισκόταν ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀντίθετη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ἀπόστολου Δασκαλάκη καὶ τοῦ Νικολάου Καμαριανού, ἐνῶ ὁ Λέανδρος Βρανούσης θεωρεῖ πιθανόν νὰ μῆθηκε ὁ Ρήγας στους κόλπους κάποιας τέτοιας οργάνωσης.

⁶⁶⁴Ἡ Αὐστρία εἶχε καλὲς σχέσεις με τὴν Οθωμανικὴ αυτοκρατορία. Ἐτσι ἡ ἐπικοινωνία με τὸ εσωτερικὸ θὰ ἦταν ευκολότερη.

Ο Ρήγας αλληλογραφεί με συμπατριώτες στα διάφορα μέρη της Ανατολής και της Δύσης. Σχεδιάζει να κατέβει στην πατρίδα. Επιδιώκει, ωστόσο, να συναντήσει τον Ναπολέοντα και σε επιστολή του, η οποία απευθύνονταν στον Γάλλο στρατάρχη μέσω του προξένου της Τεργέστης, ο Ρήγας κάνει σαφές στον Βοναπάρτη ότι οι Έλληνες είναι έτοιμοι να δεχτούν τις εντολές του, για την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα⁶⁶⁵. Ο Ρήγας προγραμματίζει να συναντηθεί με τον Ναπολέοντα, στη συνέχεια να επισκεφτεί τις γαλλοκρατούμενες περιοχές της Ιταλίας και εκεί να περιμένει ώσπου να μεταβεί στην πατρίδα. Κι ενώ όλοι περιμένουν τις επόμενες κινήσεις του μεγάλου Στρατάρχη, υπογράφεται η Συνθήκη του Καμποφόρμιο (17 Οκτωβρίου 1797) με την οποία οι Γάλλοι τερματίζουν την επέκτασή τους προς την Ανατολή. Τελευταία τους κτήση παραμένουν τα Επτάνησα. Ο Ρήγας επισπεύδει την κάθοδό του στην πατρίδα. Είναι αποφασισμένος να κηρύξει ένοπλο αγώνα υπολογίζοντας στη βοήθεια του Πασβάνογλου, αλλά και των Γάλλων. Εξασφαλίζει τους οικονομικούς πόρους και αποστέλλει στην Τεργέστη μεγάλο μέρος των εντύπων που θα χρειαστεί να έχει μαζί του. Αυτά είναι ο «Καταστατικός Χάρτης τής Έλληνικῆς Δημοκρατίας»⁶⁶⁶ και το «Στρατιωτικόν Ἐγκόλπιον». Το Δεκέμβριο του 1797 ο Ρήγας ξεκινά το ταξίδι του για την Τεργέστη. Μια κακή συγκυρία, η απουσία του Κορωνιού που θα παραλάμβανε τα έντυπα, οδήγησαν στη σύλληψη του Ρήγα από τις αυστριακές αρχές, στις 19 Δεκεμβρίου του 1797, στην Τεργέστη. Την ίδια στιγμή συλλαμβάνονται συνεργάτες του Ρήγα στη Βιέννη, στην Πέστη και αλλού, ενώ μεταφέρουν τον Κορωνιό από τη Δαλματία στην Τεργέστη⁶⁶⁷. Οι προσπάθειες του Ρήγα και των φίλων του, να επικοινωνήσουν με Ευρωπαίους προξένους, αποβαίνουν μάταιες. Ο Ρήγας παραμένει σιδηροδέσμιος και στις 5 Φεβρουαρίου του 1798 «Γραφεύς τῆς ἐν Τεργέστη Αστυνομίας συνοδεύει εἰς Βιέννην τόν ὡς

---

⁶⁶⁵Η χειρόγραφη επιστολή βρέθηκε στα χέρια των αυστριακών αρχών. Δεν γνωρίζουμε αν ο φίλος του Ρήγα Αντώνιος Κορωνιός που ζούσε στην Τεργέστη και ήταν ο πρώτος αποδέκτης της επιστολής επέδωσε στον Γάλλο πρόξενο κάποιο αντίγραφο της. Βλ. Λέανδρος. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅπ.π., σελ. 108* σημ. 1. Βλ. επίσης, Χριστόφορος Περραιβός, *ὅπ.π., σελ. 20 – 21*.

⁶⁶⁶«Ἐνα πυκνοτυπωμένο τετρασέλιδο, σέ μεγάλο σχῆμα φύλλου, ἄρχιζε με τά πανανθρώπινα συνθήματα τῆς κοσμογονίας τοῦ 1789, Ἐλευθερία -Ἰσοτιμία - Αδελφότητα. Ἐπειτα το Σύνταγμα τοῦ νέου πολιτεύματος και στο τέλος τον Θούριο». Βλ. Λέανδρος. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅπ.π., σελ. 115*.

⁶⁶⁷Μαζί με τον Ρήγα συνελήφθη και ο Χριστόφορος Περραιβός που τον συνόδευε. Ο Ρήγας παρουσίασε τον σύντροφό του ως συνοδοιπόρο του από τη Βιέννη που πήγαινε για σπουδές στην Πάδοβα και αφέθηκε ελεύθερος. Βλ. Όλγα Κατσιαρδή, *Ἑλληνικά διαβήματα στὸν Βοναπάρτη, π. «Ἐραμιστής» 1977, σελ. 36-68*.

πολιτικόν ἐγκληματίαν κρατηθέντα Ρήγαν Βελεστινλή»⁶⁶⁸. Οι αυστριακές αρχές παρέδωσαν στο Σουλτάνο, ως Τούρκους υπηκόους, τον Ρήγα με επτά ακόμη «πατριώτες-συνωμότες», ανταλλάσσοντάς τους με κάποιους Πολωνούς πολιτικούς φυγάδες οι οποίοι είχαν καταφύγει στα τουρκικά εδάφη⁶⁶⁹. Στις 10 Μαΐου παραδίδονται στον Τούρκο διοικητή του Βελιγραδίου⁶⁷⁰. Τη νύχτα της 24^{ης} Ιουνίου του 1798, ύστερα από σαράντα μέρες βασανιστηρίων στον πύργο της Neboisa, στραγγαλίστηκαν και τα πτώματά τους ρίχτηκαν στο Δούναβη.

Ο αγώνας του Ρήγα για τα εθνικά και πανανθρώπινα ιδεώδη τελειώνει με τη θυσία του. Τα οράματά του θα γίνουν σύμβολα και θα καθοδηγούν τους αγώνες των μετέπειτα γενεών. Οι εθνικοαπελευθερωτικοί και αλυτρωτικοί αγώνες, οι προσπάθειες για βαλκανική συνεργασία, οι κινήσεις για συνταγματική ελευθερία και για δημοκρατικό πολίτευμα, η συνεισφορά του στον δημοτικισμό και στα λαϊκά κινήματα συνοψίζουν την προσφορά του Ρήγα.⁶⁷¹

Ο 18^{ος} αιώνας κλείνει με την έκδοση της Μεγάλης «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή, η έκδοση της οποίας κάλυψε την ανάγκη για γεωγραφική και ιστορική αποτύπωση του ελληνικού έθνους. Μετά την καθαρά ιστορική εξέταση και περιγραφή του αρχαίου ελλαδικού χώρου από τον Μελέτιο και τη γεωγραφική περιγραφή του σύγχρονου Ελληνισμού από τους Δημητριάδους⁶⁷², έρχεται ο Ρήγας να συμπληρώσει κάτι νέο. Ορίζει γεωγραφικά, ιστορικά και πολιτιστικά τον νεώτερο Ελληνισμό που ζει διάσπαρτος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χρησιμοποιεί το ιστορικό παρελθόν, για να ενώσει τους Βαλκανικούς λαούς στον Αγώνα για την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό⁶⁷³. Ο ιστορικός αυτός προσδιορισμός του ελληνικού Γένους και η σύνδεση του γεωγραφικού χώρου με τον

---

⁶⁶⁸Βλ. Πολυχρόνης Ένεπεκίδης, Ρήγας –Υψηλάντης – Καποδίστριας, Αθήνα (Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας) 1965, σελ. 17. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Ἄμαντος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, σελ. ι' - ια'.

⁶⁶⁹Για περισσότερα βλ. Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, ὅπ.π., σελ. 127.

⁶⁷⁰Οι επτά σύντροφοι του Ρήγα που έτυχαν της ίδιας τύχης ήταν ο Ευστράτιος Αργέντης έμπορος, ο Δημήτριος Νικολίδης γιατρός, ο Παναγιώτης Εμμανουήλ λογιστής του καταστήματος Αργέντη, ο Ιωάννης Εμμανουήλ σπουδαστής της Ιατρικής, ο Αντώνιος Κορωνιός έμπορος, ο Ιωάννης Καρατζάς πρώην κανδηλανάφτης στον ορθόδοξο ναό της Πέστης και ο Θεοχάρης Τορούτζιας έμπορος. Βλ. Παναγιώτης Στυλ. Μαγιάκος, *Ρήγας Βελεστινλής ὁ Θεσσαλός 1757 – 1798*, Αθήναι 1935, σελ. 85 – 86. Πρβλ., Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, ὅπ.π., σελ. 130.

⁶⁷¹Βλ. πρόχειρα, Λεάνδρος Βρανούσης, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, ὅπ.π., τόμ. 9^Α, σελ. 66 και 67.

⁶⁷²Είναι σίγουρο όπως αποφαίνονται οι μελετητές ότι και η «*Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*» του Μελέτιου, και η «*Νεωτερική Γεωγραφία*» των Δημητριάδων, αποτέλεσαν πολύτιμη πηγή άντλησης στοιχείων για το έργο του Ρήγα.

⁶⁷³Βλ. Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σελ. 17, 18.

ιστορικό χρόνο⁶⁷⁴ επιτυγχάνεται στη «Χάρτα» με τις επιπεδογραφίες αρχαίων και νεότερων πόλεων, μαχών και ναυμαχιών, τα αρχαία επιγράμματα, τα αρχαία νομίσματα⁶⁷⁵, τις προσωπογραφίες και τα ονόματα ένδοξων προγόνων τοποθετημένα στον κατάλληλο χώρο.

Ο Ρήγας δεν έγραψε γεωγραφικό κείμενο⁶⁷⁶. Δίδαξε, ωστόσο Γεωγραφία και Ιστορία μέσα από την Χάρτα του⁶⁷⁷, παρά τα γεωγραφικά και χαρτογραφικά λάθη που υπάρχουν σ' αυτή⁶⁷⁸. Πίστευε ότι για να καταστεί το ελληνικό Γένος ικανό να ανακτήσει την ελευθερία του πρέπει να καλλιεργήσει την εθνική του συνείδηση. Αυτό θα επιτυγχάνονταν μόνο με τη γνώση της ιστορικής και γεωγραφικής συνέχειας του Ελληνισμού, μόνο με την ιστορική και γεωγραφική μόρφωση των υπόδουλων.

---

⁶⁷⁴Βλ. Δ. Καραμπελόπουλος, *ό.π.*, σ. 27

⁶⁷⁵Αναλυτική περιγραφή των νομισμάτων της Χάρτας έχει κάνει ο Γεώργιος Λαΐος στο άρθρο του: *Οί χάρτες του Ρήγα*, *ό.π.*, σελ. 251 - 278.

Η παράθεση των μνημείων της κλασσικής αρχαιότητας, της βυζαντινής ιστορικής περιόδου και της νεότερης Ιστορίας στους χάρτες του έχει παιδευτικό χαρακτήρα και απευθύνεται στην καλλιέργεια και ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των υπόδουλων. Τα νομίσματα που παρατίθενται από όλες τις περιόδους που διήλθε το Γένος, καθώς και οι παραστάσεις από την ελληνική Μυθολογία που εικονίζονται στο φύλλο του τίτλου, δείχνουν την οικονομική ανάπτυξη και τον πολιτισμό των ελληνικών πόλεων, ενισχύουν την ιστορική μνήμη και διδάσκουν το μεγαλείο των προγόνων που αποτελεί κληρονομιά για τους νεότερους.

⁶⁷⁶«Η Χάρτα, μαζί με τον Πίνακα του Αναξίμανδρου και την Γεωγραφία του Πτολεμαίου είναι οι τρεις μέγιστοι σταθμοί της Ελληνικής Χαρτογραφίας σε διάστημα 25 αιώνων, από τους Ίωνες χαρτογράφους μέχρι τον Ρήγα. Για πρώτη φορά έκαναν έναν Χάρτη, *Γεωστρατηγική ο Αναξίμανδρος, Επιστήμη ο Πτολεμαίος, και Επανάσταση ο Ρήγας*». Βλ. Ευάγγελος Λιβιεράτος *200 χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997*, Θεσσαλονίκη (Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρεία Ελλάδας, εκδ. Παρατηρητής) 1998, σελ. 83.

⁶⁷⁷«Πατριδογνωστική έγκυκλοπαίδεια» την χαρακτηρίζει ο Λ. Βρανούσης, που έχει σκοπό να διδάξει τον υπόδουλο Ελληνισμό «τί έχασε, τί έχει, τί τοῦ πρέπει». «Δεν υπάρχει κανένα κενό. Στις θάλασσες στα περιθώρια, σε κάθε γωνιά, έχουν τοποθετηθεί ιστορικές παραστάσεις, σχεδιαγράμματα, αρχαία νομίσματα (161 νομίσματα αναφέρει στον τίτλο), χρονολογίες μαχών, αρχαία επιγράμματα».

Παρουσιάζει «εικονογραφικά» πάνω σε έναν γεωγραφικό χάρτη την ιστορία του Ελληνισμού, καταδεικνύοντας την αλληλένδετη σχέση της Ιστορίας με την Γεωγραφία.

«Στρατιωτικό» χαρακτήρα προσδίδει στη «Χάρτα...» ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, δικαιολογώντας τον χαρακτηρισμό αυτό με την αναφορά τειχών των πόλεων, λιμένων, οχυρωμάτων κ.λπ. Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής, ό.π.*, σελ. 57. - Ευάγγελος Λιβιεράτος *200 χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997, ό.π.*, σελ. 70, 71. - Πολυχρόνης Ένεπεκίδης, *Ρήγας - Ύψηλάντης - Καποδίστριας, ό.π.*, σελ. 30.

«Δέν είναι υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι ή Γεωγραφία και ή Ιστορία θα μπορούσαν να διδαχθούν με μόνη την παρουσία χαρτών». Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τής Ιστορίας του Νεοελληνικού χώρου, ό.π.*, σελ. 26.

⁶⁷⁸ Βλ. Βίκτωρ Μελάς, *Η Χάρτα του Ρήγα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, σελ. 26, 27.

Κεφάλαιο ΙΧ

«Ιστορία τῆς Μάνης ὅλης» ἢ «Λακωνικὴ χωρογραφία»⁶⁷⁹ του Νικήτα Νηφάκη (1798).

Ο Νικήτας Νηφάκης ἢ Νηφάκος ἢ Νῆφος⁶⁸⁰ γεννήθηκε στη «Μηλέα» τῆς Λακωνίας, το 1748. Σε νεαρή ηλικία, το 1769, συνελήφθη ἀπὸ ἀπόσπασμα Τουρκαλβανῶν καὶ ὕστερα ἀπὸ πολλές περιπλανήσεις σε σπίτια καὶ παλάτια Τούρκων, ὅπου ἐργάστηκε σαν υπηρέτης, κατέληξε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ ὅπου δραπέτευσε καὶ κατέφυγε, τελικά, στο Βουκουρέστι. Εκεί, με τὴ βοήθεια κάποιου ιεροκλήρυκα μαθήτευσε στὴν Ἑλληνικὴ Ἀκαδημία⁶⁸¹. Μετά τὴν ολοκλήρωση τῶν σπουδῶν του ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐργάστηκε ὡς Γραμματέας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Το 1797, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Φραγκομαχαλά τῆς Σμύρνης, κατόρθωσε νὰ διαφύγει καὶ ἐπέστρεψε στὴ γεννέτειρά του. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς συναναστροφές του με λογίους τῆς πρωτεύουσας τῆς Βλαχίας, ἐπιδόθηκε στὴ διδασκαλία⁶⁸² καὶ στὴ συγγραφὴ στιχουργημάτων. Τα σημαντικότερα ἔργα του εἶναι ἡ «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης ἤθη, χωρία καὶ ἰντράδες αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν», «Ἀποχαιρετισμὸς τῆς Πατρίδος», «Ἀὐτοβιογραφία», «Ἱστορία τοῦ Φραγκομαχαλά τῆς Σμύρνης». Ὅλα εἶναι γραμμένα σε στίχους.

Ἡ «Ἱστορία τῆς Μάνης...» ἀποτελεῖται ἀπὸ 342 στίχους καὶ τυπώθηκε το 1798 ἀπὸ τὸν Μάουρερ⁶⁸³. Ἐπανεκδόθηκε το 1830, στο Λονδίνο ἀπὸ τὸν Leake, το 1835 στὴν Ὀλλανδία ἀπὸ τὸν Μάουρερ, το 1841 στὴ Γερμανία, το 1845 στο Παρίσι, το 1849 στὴν Κοπεγχάγη καὶ το 1853 στὴν Ἀθήνα, ὡς «Λακωνικὴ Χωρογραφία», ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἰωάννη Ἀγγελόπουλου, με σχόλια καὶ σημειώσεις ἀνωνύμου⁶⁸⁴. Στὴν «Ἱστορία τῆς Μάνης...», ὁ συγγραφέας, περιγράφει τὰ χωρία τῆς Μάνης,

---

⁶⁷⁹ Ὁ τίτλος «Λακωνικὴ χωρογραφία» δόθηκε αυθαίρετα ἀπὸ ἀνώνυμο ἐκδότη, το 1835. Βλ. Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα*, (προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Σωκράτη Β. Κουγέα), Ἀθῆναι (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1964, σελ. 31.

⁶⁸⁰ Βλ. Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα*, ὅπ.π., σελ. 7. Βλ. ἐπίσης, Σωκράτης Νηφάκος (Μοίραρχος ἑ. ἀ.), *Νικήτας Νηφάκος, Ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς Μάνης (1748 – 1818)*, Ἀθῆναι 1963 σελ. 91.

⁶⁸¹ Βλ. Σωκράτης Νηφάκου, *Νικήτας Νηφάκος*, ὅπ.π., σελ. 91.

⁶⁸² Βλ. Σωκράτης Νηφάκου, *Νικήτας Νηφάκος*, ὅπ.π., σελ. 99 - 100.

⁶⁸³ Βλ. Β. Ε. Ράστε, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ στὴ δεκαετία 1791 – 1799)*, Ἀθῆναι (Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία) 1969, αρ. 189^α, σελ. 49.

⁶⁸⁴ Βλ. Κωνσταντῖνος Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 617. Βλ. ἐπίσης, Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα*, ὅπ.π., σελ. 22 – 26, καθὼς καὶ Ἐμμανουὴλ Μοσχονᾶς Ἰ., *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 – 1863 (Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις)*, π. «Ἐραριστής», ἔτος Γ' τχ. 13 (1965), σελ. 19. Ὁ Νίκος Βέης στο ἄρθρο του *Περιπαίγματα – Λαογραφικὰ σημειώματα*, στο π. «Ἄρμονία», τχ 3^ο – 4^ο (1902), σελ. 146 – 147 σημ. 2, ἀναφέρει τὸν Νικήτα Νηφάκη ὡς στιχουργὸ καὶ ἀναγγέλλει τὴν ἐκδοσὴ τῶν «ἀπάντων στιχουργημάτων» του ἀπὸ τὸν Σωκράτη Κουγέα.

τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων, τα εισοδήματα και τις ιδιομορφίες των Μανιατών. Η αξία του έργου είναι περισσότερο ιστορική και λαογραφική παρά γεωγραφική. Υπάρχουν, ωστόσο στο έργο, ακριβείς περιγραφές τοποθεσιών, τοπωνύμια, καθώς και πληροφορίες για τη μορφολογία του εδάφους, που σαφώς, αποτελούν γεωγραφικά στοιχεία.

Διαιρεί τη Μάνη σε τρία μέρη, την Κάτω Μάνη, τη Μέσα Μάνη και την Έξω Μάνη⁶⁸⁵. Για κάθε ένα από τα τμήματα αυτά, καταγράφει τα χωριά που περιλαμβάνουν⁶⁸⁶, τα προϊόντα που παράγουν⁶⁸⁷, τον τρόπο που διοικούνται⁶⁸⁸.

Το έργο αυτό, δεν χαρακτηρίζεται φυσικά «γεωγραφικό», ωστόσο, για την εποχή που εμφανίστηκε ήταν κατατοπιστικό, τη στιγμή μάλιστα που δεν υπήρχε για τη συγκεκριμένη περιοχή κάτι σχετικό με την περιγραφή της. Αυτός είναι ο λόγος που το στιχούργημα του Νικήτα

---

⁶⁸⁵«Έπτα καὶ δέκα κ' ἑκατὸν εἶν' ὅλα τὰ χωρία
ὁποῦ κρατοῦν τὰ ἄρματα καὶ τὴν ἐλευθερία. [...].
Καὶ διὰ τοῦτο, τὸ λοιπὸν, τὴν Μάνην κάμνει χρεία
νὰ τὴν ἐξεχωρίσωμεν εἰς μέρη μόνον τρία.
Τὸ μέρος τ' ἀνατολικὸν λέγεται Κάτω Μάνη,
τὰ ἄλλα δύο, τὰ δυτικὰ, Ἐξω καὶ Μέσα Μάνη. [...]». Βλ. Νικήτας Νηφάκης,
Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα, ὅπ.π., σελ. 35 - 36.

⁶⁸⁶ «[...]Τὰ Τζικαλιὰ, τοὺς Καλονιοὺς, Παχιάνικα καὶ Λάγια,
μεγάλῃ χώρᾳ εὐμορφῇ, πολλὰ καλὴ καὶ ἅγια.
Λιοντάκι, Δημαρίστικα, Δρυάλι καὶ τὸ Νύφι
καὶ τὰ Κορογωνιάτικα, σὰν κακομοίρα νύφη.
Γωνέα, Βάτα, Κότρωνας, καὶ ἓνα Φλωμοχώρι
καὶ τὰ Σκαλτζοσιάνικα καὶ τὸ Ριγανοχώρι.
Λουκάδικα καὶ Κάβαλος, Χειμάρρα καὶ Σκουτάρι,
ἐτοῦτο λάμπει στὰ λοιπὰ χωρία σὰν φεγγάρι.
Βαχὸς καὶ Παλιοκάλυβα, Παρασυρὸς, Καρέα
καὶ Τζεροβὰ καὶ Κρύο νερὸ, ψυχρὸ σὰν τὸ βορέα.
Σκυφιάνικα καὶ Πολοβὰ καὶ Σιδεροκαστρίτες,
Μηνιάκοβα καὶ τὸ Καυκὶ καὶ Πολυτζαραβίτες.
Ἡ Μαραθέα, Μπάνιτζα, Σκαμνάκι καὶ Νιοχώρι,
Πιλάλα, Τουρκατζιάνικα καὶ τὸ Καρβελοχώρι.
Ἡ Λίμνη καὶ τὸ Λίμπερδο, Τρίνησα καὶ Μελίσσι
τοῦ Λάγιου, ὁ Ἀγερανὸς καὶ τὸ Μαραθονήσι.[...]. Βλ. *Μανιάτικα Ἱστορικὰ
Στιχουργήματα*, ὅπ.π., σελ. 36.

⁶⁸⁷ «[...] ὁποῦ μπαμπάκι περισσὸν καὶ βελανίδι κάνει [...]
Νερὸ δὲ βγαίνει πούπετα σ' ὅλην τὴν Μέσα Μάνη,
καρπὸν κουκκία μοναχὰ καὶ ξεροκρίθι κάνει. [...]».Βλ. *Μανιάτικα Ἱστορικὰ
Στιχουργήματα*, ὅπ.π., σελ. 36 καὶ 43.

⁶⁸⁸ «[...] Ἐτοῦτα εἶναι τὰ χωριά τῆς Κάτω Μάνης ὅλα
καὶ ἓναν δι' αὐθέντην τοὺς γνωρίζουν τοῦτα ὅλα,
Τζανέτμπεην τὸν θαυμαστὸν πῶχτισε τὸ Μελίσσι
καὶ πολιτείαν εὐμορφὴν εἰς τὸ Μαραθονήσι. [...]».Βλ. *Μανιάτικα Ἱστορικὰ
Στιχουργήματα*, ὅπ.π., σελ. 36.

Νηφάκη⁶⁸⁹ γνώρισε απανωτές εκδόσεις και έτυχε θερμής υποδοχής από το αναγνωστικό κοινό.

---

⁶⁸⁹«...ὅστις ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τὸν μοναδικὸν θεράποντα τῶν Μουσῶν εἰς τὴν τραχείαν καὶ αὐχμηρὰν γῆν τῆς Μάνης...». Βλ. Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα*, ὅπ.π., Προλεγόμενα Σωκράτους Κουγέα, σελ. θ' (χ. ἀ.).

Μέρος Ε'

*Τα γεωγραφικά εγχειρίδια των δύο πρώτων δεκαετιών του
19^{ου} αι.*

Κεφάλαιο I

Η «γεωγραφική» εκδοτική δραστηριότητα του Άνθιμου Γαζή (από το 1800).

Ο Άνθιμος Γαζής γεννήθηκε στις Μηλιές του Πηλίου, το 1764. Στις Μηλιές και στη Ζαγορά διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα και σε ηλικία 16 ετών χειροτονήθηκε διάκονος. Για ένα χρόνο εργάστηκε ως δάσκαλος στο σχολείο της Βυζίτσας Πηλίου. Στη συνέχεια πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου έλαβε το αξίωμα του αρχιμανδρίτη. Το 1796 εξελέγη προϊστάμενος στον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης. Στην αυστριακή πρωτεύουσα, ο Άνθιμος Γαζής, παρέμεινε μέχρι το 1815. Στο διάστημα αυτό, ολοκλήρωσε τις σπουδές του και επιδόθηκε σε εκδοτικές ενασχολήσεις. Με την ιδιότητα του μεταφραστή, του διορθωτή και του επιμελητή, πραγματοποίησε εκδόσεις θρησκευτικών, ιστορικών, γεωγραφικών και επιστημονικών συγγραμμάτων, με τη συνδρομή πλούσιων Ελλήνων. Όλες οι εκδόσεις των οποίων είχε την επιστασία, με όποιο τρόπο, ο Άνθιμος Γαζής, εξέφραζαν τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού⁶⁹⁰.

Το 1799 μετέφρασε τη «Γραμματική τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν» του Άγγλου Βενιαμίν Μαρτίνου, η οποία εκδόθηκε στη Βιέννη «παρὰ Ἀντωνίῳ Σχραίμβλ». Το 1800 τυπώνονται στη Βιέννη, «ἐπιστασία καὶ διορθῶσι Ἀνθίμου Γαζῆ Μηλιώτου», ο «Ἄτλας ἢ χάρτης περιέχων γεωγραφικοὺς πίνακας τῆς ὑδρογείου σφαίρας...», σχεδιασμένος από τον Κάρολο Σχινδελμάιερ και ο «Πίναξ Γεωγραφικὸς τῆς «Ἑλλάδος, μὲ τὰ Παλαιὰ καὶ Νέα Ὄνόματα...». Οι χαρτογραφικές προσπάθειες του Γαζή συνεχίζονται και τα επόμενα χρόνια. Το 1801 τυπώνεται ο «Πίναξ Γεωγραφικὸς τῆς Εὐρώπης ἑλληνιστὶ...» και το 1802, ο «Πίναξ Γεωγραφικὸς τῆς Ἀσίας...». Το 1804, «πλουτισθέντα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ...», τυπώνονται τα «Στοιχεῖα Γεωγραφίας του Νικηφόρου Θεοτόκη, στο τυπογραφείο του Γεωργίου Βεντώτη. Το 1807, επιμελείται την έκδοση της «Γεωγραφίας...» του Μελετίου, «...ὡς ἔρανον ἀξιόχρεων ἀπὸ τοῦ μέρους ὅλων τῶν ἀπογόνων τῶν Ἑλλήνων, καὶ εὐγνωμοσύνης τεκμήριον...»⁶⁹¹, σε τέσσερις τόμους, «Πλείστοις δὲ Σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ τινων Παραρτημάτων, καὶ Πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων, καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα [...] ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ»⁶⁹². Οι πέντε γεωγραφικοί πίνακες που περιέχονται σε αυτή την έκδοση, είναι της Ευρώπης στον Α' τόμο, της Ελλάδας στον Β'

⁶⁹⁰Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὅπ.π., σελ. 76.

⁶⁹¹ Βλ. Μελετίου *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*, ἐκδοθεῖσα ἤδη τὸ Δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου, Ἐν Βενετία, τύποις Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1807, Τῷ Φιλογενεστάτῳ καὶ Εὐεργέτῃ τῆς Πατρίδος ἡμῶν Κυρίῳ Ζῶη Καπλάνη τὸ Χαίρειν, σελ ε'.

⁶⁹²Βλ. Μελετίου *Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα*.

τόμο, της Ασίας στον Γ' τόμο και της Αφρικής και Αμερικής στον Δ' τόμο. Την ίδια χρονιά, το 1807, τυπώνεται στο τυπογραφείο του Πάνου Θεοδοσίου, στη Βενετία, η «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», του Ἀνθιμου Γαζή, σε δύο τόμους⁶⁹³ και το 1809, από το τυπογραφείο του Μιχαήλ Γλυκύ, στη Βενετία, κυκλοφορεί ο πρώτος τόμος⁶⁹⁴ του τρίτομου έργου, «Λεξικὸν Ἑλληνικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν περὶ τους παλαιούς συγγραφεῖς ἑνασχολουμένων», με την επιστασία του Σπυριδῶνα Βλαντή.

Ο Ἀνθιμος Γαζής επιμελήθηκε ακόμη, την έκδοση των έργων «Ἀδολεσχία Φιλόθεος» του Ευγένιου Βούλγαρη (1801), «Λογικὴ» του Κοντιγιάκ σε μετάφραση του Δανιήλ Φιλιππίδη (1801), «Χημικὴ Φιλοσοφία» του Φουρκρούα, σε μετάφραση του Θεοδοσίου Ηλιάδη (1802), «Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας» του Λαλάνδ, σε μετάφραση του Δανιήλ Φιλιππίδη (1803), «Ἀναλυτικὴ πραγματεία τῶν κωνικῶν τομῶν» του Καϊλλέ, μεταφρασμένο από τον Κωνσταντῖνο Κούμα (1803), «Ἱστορία Καρόλου τοῦ Β' Βασιλέως τῆς Σουηδίας» του Βολταίρου, σε μετάφραση Κ. Τζιγαρά (1806), «Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Μεγάλης Ἀρχισατραπίας Ἰκονίου» (1812)⁶⁹⁵.

Εκείνο, ωστόσο, που τον κατέταξε στους κορυφαίους λογίους του Νεοελληνικὸυ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἡ θητεία του στη διεύθυνση του Φιλολογικὸυ περιοδικοῦ «Λόγιος Ἑρμῆς»⁶⁹⁶, το οποίο ἄρχισε να τυπώνεται στη Βιέννη, το 1811, στο τυπογραφείο του Ιωάννου Βαρθολομαίου Σβεκίου, πρῶην Βενδώτου.

Ο Ἀνθιμος Γαζής εκτός από τις εκδόσεις, ενδιαφέρθηκε και για την εκπαίδευση του υπόδουλου Ἑλληνισμοῦ και για την ἴδια την Επανάσταση. Συμμετείχε στην κίνηση του Γρηγορίου Κωνσταντά για την ίδρυση σχολείου στις Μηλιές⁶⁹⁷ του Πηλίου και το 1817 μῆθηκε στη Φιλικὴ Εταιρεία⁶⁹⁸. Κατὰ τη διάρκεια του Ἀγῶνα ἔλαβε μέρος σε επαναστατικὲς εξεγέρσεις, στη Μαγνησία και στις Σποράδες και κατέλαβε πολιτικά

---

⁶⁹³Πλήρης ο τίτλος: ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ / ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ / ΒΙΒΛΙΑ / ΔΥΟ / Περιέχοντα κατὰ χρονικὴν πρόοδον τὰς περὶ / τῶν ἐξόχων Ἑλλήνων Συγγραφέων / βεβαιωτέρας εἰδήσεις. / Συνερανοισθέντα ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων / Κριτικῶν, καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ / ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ / ΤΟΥ / ΜΗΛΙΩΤΟΥ. / ΤΟΜΟΣ Α' (Β') / ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ./ Ἐτει τῷ Σωτηριῷ ΧΗΗΗΗΠΙΙ. 1807. / Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.

⁶⁹⁴Ο Β' και ο Γ' τόμος τυπώθηκαν, στο ἴδιο τυπογραφείο, το 1812 και 1816 ἀντίστοιχα.

⁶⁹⁵Για τα ἔργα των οποίων την έκδοση επιμελήθηκε ο Ἀνθιμος Γαζής με τη σειρά που αναφέρθηκαν, πρβλ. Γκίνης - Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, αρ. 3, 23, 92, 164, 296, 524, 49, 67, 178, 200, 241, 418, 724.

⁶⁹⁶Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σ. 263. Βλ. επίσης, του ἰδίου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὅπ.π., σελ. 102, και Ἰωάννης Μ. Χατζηφώτης, *Ἀνθιμος Γαζής (1758 – 1828)*, Ἀθήνα (Ἑστία) 1969, σελ. 47 – 71.

⁶⁹⁷Βλ. Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Ἡ διαθήκη Ἀνθιμου Γαζῆ*, ΔΙΕΕ, τόμ. 15^{ος}, Ἀθήνα 1961, σελ. 351 – 352.

⁶⁹⁸ Βλ. Ἰωάννης Μ. Χατζηφώτης, *Ἀνθιμος Γαζής (1758 – 1828)*, ὅπ.π., σελ.75 – 79.

αξιώματα. Στη συνέχεια, «παραμερίστηκε» και κατέφυγε στη νότια Ελλάδα για να ασχοληθεί με την εκπαίδευση. Εργάστηκε ως Σχολάρχης στην Τήνο, για ένα διάστημα και αργότερα στην Ερμούπολη της Σύρου, όπου και πέθανε το 1828⁶⁹⁹.

---

⁶⁹⁹Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, όπ.π., σελ. 379.

Κεφάλαιο II

«Στοιχειά Γεωγραφίας» του Νικηφόρου Θεοτόκη (1804).

Το 1804, με τη συνδρομή των Ζωσιμάδων και «Πλείστοις Σημειώμασι και Σχήμασι πλουτισθέντα υπό Άνθιμου Γαζή», τυπώνονται στη Βιέννη, τα «Στοιχειά Γεωγραφίας» του Νικηφόρου Θεοτόκη. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο είχε γραφτεί το 1774, την εποχή που ο συγγραφέας δίδασκε στο Ιάσιο της Μολδαβίας⁷⁰⁰. Από τότε, επί δύο και πλέον δεκαετίες, κυκλοφορούσε μόνο σε χειρόγραφο μορφή⁷⁰¹.

Ο Νικηφόρος⁷⁰² Θεοτόκης γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1731. Μαθήτευσε δίπλα στον Ιερεμία Καραβία. Σε ηλικία 17 ετών χειροτονήθηκε διάκονος και από το 1749 μέχρι το 1754 βρίσκεται στην Πάντοβα και στη Μπολώνια, όπου, σπουδάζει Ιατρική και φυσικομαθηματικές Επιστήμες. Το 1758 μαζί με τον δάσκαλό του Ιερεμία Καραβία ιδρύει το «Κοινόν Φροντιστήριον», στην Κέρκυρα. Σε αυτό διδάσκονταν η Γραμματική, η Ρητορική, η Φιλοσοφία και τα Μαθηματικά⁷⁰³. Από το 1762 μέχρι το 1775, με διακοπή δύο ετών, υπηρέτησε ως διευθυντής στην «Αύθεντική Ακαδημία» του Ιασίου⁷⁰⁴. Στο διάστημα αυτό, αρνήθηκε την πρόταση της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας να δεχτεί τη θέση του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας, στην οποία τον είχαν εκλέξει. Το 1779, βρέθηκε στη Ρωσία, όπου, παρουσία της Μεγάλης Αικατερίνης, χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σλαβονίου και Χερσώνος⁷⁰⁵. Χωρίς να γνωρίζουμε την αιτία, το 1787, μετατίθεται από τη θέση αυτή και του ανατίθεται η αρχιεπισκοπή Αστραχανίου και Χερσώνος από την οποία παραιτήθηκε το 1792. Από τότε και μέχρι το τέλος της ζωής του έζησε στη Μονή του Αγίου Δανιήλ, κοντά στη Ρωσία. Πέθανε στις 31 Μαΐου του 1800⁷⁰⁶. Με τη διαθήκη του, παραχώρησε τη Βιβλιοθήκη του

---

⁷⁰⁰Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τόμ ΙΒ', όπ.π., σελ. 564.

⁷⁰¹Βλ. Χρίστος Πατρινέλης, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1991, τόμος 4ος, σελ. 73 – 74.

⁷⁰²Το κοσμικό του όνομα ήταν Νικόλαος. Το όνομα Νικηφόρος έλαβε όταν χειροτονήθηκε διάκονος. Βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., σελ. 583.

⁷⁰³Παρά τις αντιδράσεις από τους καθολικούς εκκλησιαστικούς κύκλους του νησιού, η Σχολή δεν έπαψε να λειτουργεί.

⁷⁰⁴Διαδέχτηκε τον Νικόλαο Ζαρχούλη από το Μέτσοβο. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τόμ ΙΒ', όπ.π., σελ. 563.

⁷⁰⁵Τη θέση αυτή κατείχε ο Ευγένιος Βούλγαρης. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τόμ ΙΒ', όπ.π., σελ. 563.

⁷⁰⁶Στον τάφο του υπάρχει επιτύμβιο επίγραμμα γραμμένο από τον Ευγένιο Βούλγαρη «Χείλεα σὺν ῥὰ μύσεν Νικηφόρος αἰ' ἱεράρχης./Τῶν ἐκ βλύστε πάρος χεῦματα ἀμβροσίης,/ ἄλλ' αἷς κάλλιπε δὴ βίβλοις καλαῖς τε σοφαῖς τε / μυεῖ καὶ σιγῶν τοὺς μετελευσομένους.». Βλ. Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Ὁρδόδοξος Ἑλλάς*, Λειψία 1872, σελ. 196.

στην Αθωνιάδα Σχολή και όρισε να διατεθεί μέρος της περιουσίας του για την αναδιοργάνωσή της⁷⁰⁷.

Τα συγγράμματα του Νικηφόρου Θεοτόκη ανήκουν στις δύο κατηγορίες των επιστημονικών πεδίων που σπούδασε και υπηρέτησε ως δάσκαλος και ως ιεροκήρυκας. Θεολογικά και φυσικομαθηματικά. Στα θεολογικά έργα του ανήκουν οι «Λόγοι εις τήν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσαρακοστήν», (1766), το «Κυριακοδρομίον», (1796), πατερικά κείμενα, θεολογικές διατριβές κατά Ιουδαίων, κατά Ουνιτών, κατά αιρέσεως των Ρασκολνίκων, κατά Βολταίρου.

Από τα επιστημονικά του έργα, σημαντικότερο είναι τα «Στοιχεία Φυσικής», σε δυο τόμους (1766 και 1767), το οποίο έγραψε στην Κέρκυρα και ήταν το βασικό εγχειρίδιο διδακτικής στις Σχολές που εργάστηκε⁷⁰⁸. Άλλα διδακτικά εγχειρίδια ήταν τα «Στοιχεία Μαθηματικῶν» σε τρεις τόμους (1798 – 1799) και τα «Στοιχεία Γεωγραφίας» (1774).

Τα «Στοιχεία Γεωγραφίας»⁷⁰⁹ αποτελούνται από έναν τόμο 245 αριθμημένων σελίδων⁷¹⁰, σε σχήμα 8°. Στο εξώφυλλο της έκδοσης αναφέρονται, εκτός από τον συγγραφέα, το όνομα του Ανθιμου Γαζή ο οποίος εμπλούτισε την έκδοση με σημειώσεις και σχήματα, οι αδελφοί Ζωσιμάδες, που με δική τους δαπάνη πραγματοποιήθηκε η έκδοση «ἵνα διανεμῶνται δωρεὰν εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Φροντιστηρίων», και το όνομα του Ιωνά «τοῦ ἐκ Μονῆς Κλήμεντος τῆς ἐν Ὀλύμπῳ», ο οποίος επιμελήθηκε την έκδοση. Ακολουθεί η προσωπογραφία του συγγραφέα και μια τετρασέλιδη επιστολή του Ιωνά που απευθύνεται προς «Τοῖς φιλομάθεσι παισὶ τῶν Ἑλλήνων». Σε αυτή την εισαγωγική επιστολή περιγράφεται η ανάγκη που υπάρχει στο Γένος, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή⁷¹¹, για επιστημονικά συγγράμματα και η προσπάθεια των

---

⁷⁰⁷ Το 1805 μεταφέρθηκε η Βιβλιοθήκη του στην Πατριαρχική Σχολή της Εηροκρήνης στην Κωνσταντινούπολη.

⁷⁰⁸ «Ἡ Φυσικὴ αὐτοῦ καὶ τὸ Σύστημα τῶν Μαθηματικῶν [...] ἐγένοντο δεκτὰ καὶ διετηρήθησαν ἐν πᾶσι τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις μέχρι τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος». Βλ. Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός, *Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι*, ὅπ.π., σελ. 57.

⁷⁰⁹ ΣΤΟΙΧΕΙΑ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ/ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ / ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου / ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ τοῦ ΘΕΟΤΟΚΟΥ / πλείστοις δὲ Σημειώμασι καὶ Σχή / μασι πλουτισθέντα / ὑπὸ / ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ / νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα, φιλοτίμῳ Δαπάνῃ / τῶν Αὐταδέλφων / ΚΥΡΙΩΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ / ἵνα διανεμῶνται δωρεὰν εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν / Φροντιστηρίων. / Ἐπιστάσις ἸΩΝΑ, τοῦ ἐκ Μονῆς Κλήμεντος / τῆς ἐν Ὀλύμπῳ. / Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. / ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γ. Βεντώτη. / 1804.

⁷¹⁰ Προστίθενται 6 σελίδες με αστρονομικούς πίνακες και μία σελίδα με τον Πίνακα των δύο ημισφαιρίων του Ανθιμου Γαζή.

⁷¹¹ «Τώρα ἀναψεν ὁ πρὸς τὰς Μούσας ἐνθερμος ζῆλος, τώρα ἐνθουσιωδῶς λάμπει εἰς πολλοὺς τὸ φιλογενές, καὶ ἀγωνίζονται πάντες κατὰ δύναμιν, νὰ ἀνακαλέσουν, καὶ νὰ ἐπιστρέψουν πάλιν σὺν τόκῳ τὰς Μούσας εἰς τὸν πάλαϊ ποτε θρόνον αὐτῶν...». Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας, Τοῖς φιλομάθεσι παισὶ τῶν Ἑλλήνων*, σελ. III.

συγγραφέων⁷¹² να συνεισφέρουν «ὅλοι ὁμοῦ πρὸς τὴν τοῦ γένους ἐπίδοσιν...».

Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐπιστημονικὴ μόρφωση τῶν μαθητῶν του, ἦταν ἡ αἰτία που οδήγησε τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη νὰ γράψῃ τὴ «Γεωγραφία...», τὸ 1774. Οἱ πηγές του δὲν ἀναφέρονται. Ὡστόσο, στὸ ἐξώφυλλο γίνεται σαφές ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ἐρασιμμένο. Ἐγραψέ σε ἀπλή, λόγια γλώσσα γιὰ νὰ διευκολύνονται οἱ σπουδαστές στὴν κατανόηση τῶν διδακτικῶν ἀντικειμένων που δίδασκε, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀπὸ μόνον τοὺς δύσκολα.

Τὰ «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» ἀποτελοῦνται ἀπὸ δυὸ μέρη. Στὸ πρῶτο «Βιβλίον», περιλαμβάνονται στοιχεῖα Κοσμογραφίας καὶ Ἀστρονομίας καὶ στὸ δεῦτερο, φυσικὴ καὶ πολιτικὴ Γεωγραφία.

Με ἀπλὸ καὶ σύντομο τρόπο ἐκθέτει, ὁ συγγραφέας, στὸ πρῶτο μέρος, ζητήματα θεωρητικῆς Γεωγραφίας. Περί σφαιρῶν, Πλανητῶν, Ζωνῶν, Κλιμάτων, γεωγραφικῶν πινάκων καὶ γεωγραφικῶν μέτρων. Ἰδιαιτέρη ἀναφορὰ γίνεται, ἀπὸ τὸν συγγραφέα, στὸ ζήτημα «Περὶ τῶν Ἀστρονομικῶν Δογμάτων». Αναλύει, με κάθε λεπτομέρεια, τὰ τρία συστήματα τοῦ Παντός που ἐπικρατοῦν στὴν ἐποχὴ του. Τὸ γεωκεντρικὸ τοῦ Πτολεμαίου, τὸ ἠλιοκεντρικὸ τοῦ Κοπέρνικου, καὶ τὸ ἀνάμεικτο σύστημα τοῦ Τύχωνος, ὅτι δηλαδὴ, γύρω ἀπὸ τὴ Γῆ περιφέρονται ἡ Σελήνη καὶ ὁ Ἥλιος καὶ γύρω ἀπὸ τὸν Ἥλιο οἱ υπόλοιποι πέντε πλανήτες. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος που ἀποδέχθηκε τὸ ἠλιοκεντρικὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου⁷¹³, κάτι που κανένας δὲν εἶχε πράξῃ μέχρι τώρα, ἐπειδὴ ἦταν ἀντίθετο με τὶς ἀρχές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Με πολὺ ἀπλὸ τρόπο ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀνάγνωση τῶν γεωγραφικῶν πινάκων - χαρτῶν, στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο⁷¹⁴.

Στὸ δεῦτερο μέρος - «Βιβλίον», περιγράφεται ἡ φυσικὴ διαίρεση τῆς Γῆς, «τὸ μὲν Ὑδωρ, τὸ δὲ Ξηρὰ...». Ἐξηγεῖ τοὺς ὅρους τῶν μερῶν τῆς Ξηρᾶς, «Ἠπειρούς, Νήσους, Ἰσθμούς, Χερσονήσους, Ἀκρωτήρια, Ὅρη, Βουνούς, Αἰγιαλούς» καὶ τοῦ «Ὑδατος», «Θαλάσσης, Πορθμούς, Κόλπους, Λιμένας, Λίμνας, Ποταμούς, Ῥύακας»⁷¹⁵. Συνεχίζει με τὴν πολιτικὴ διαίρεση τῆς Γῆς, «εἰς τέσσαρα καθολικὰ μέρη [...] εἰς τὴν Εὐρώπην, εἰς τὴν Ἀσίαν, εἰς τὴν Ἀφρικὴν, καὶ εἰς τὴν Ἀμερικὴν...»⁷¹⁶. Στὴν ἐξέταση τῆς Εὐρώπης ἀφιερώνει τὸ μεγαλύτερο τμήμα, 143 σελίδες. Παραθέτει γενικὲς

---

⁷¹²«...ἄλλοι μὲν συγγράφοντες, ἄλλοι δὲ εἰς πολλὰ μέρη πολλὰ εἶδη βιβλίων μεταφράζοντες, ἄλλοι δὲ τέως συνεισφέρουσιν εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν...». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., *Τοῖς φιλομάθεσι παισὶ τῶν Ἑλλήνων*, σελ. IV.

⁷¹³«Τὸ Ἡλιακὸν σύστημα ἔχει κέντρον τὸν Ἥλιον τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ φυσικώτατα ὅλα τὰ φαινόμενα...». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 52.

⁷¹⁴«... διὸ τὰ μὲν ἄνω τοῦ Χάρτου μέρη τὰ Βόρεια εἰσὶ τὰ δὲ κάτω τὸν νότια· καὶ αἱ μὲν εὐθεῖαι αἱ ἀπὸ τῶν ἄνω ἐπὶ τὰ κάτω ἀχθεῖσαι, τοὺς Μεσημβρινούς δηλοῦσιν· αἱ δὲ καμπύλαι αἱ αὐτὰς διατέμνουσαι, τοὺς τῷ Ἰσημερινῷ παραλλήλους κύκλους...». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 59.

⁷¹⁵Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 63.

⁷¹⁶Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 64.

πληροφορίες, για τη διοίκηση⁷¹⁷, τον πληθυσμό της ηπείρου⁷¹⁸, τις θρησκείες που επικρατούν⁷¹⁹, τις γλώσσες που μιλιούνται⁷²⁰. Ακολουθεί η γεωγραφική διαίρεση της Ευρώπης σε «ἐπικράτειες», τα νησιά της Ευρώπης, οι κόλποι, οι πορθμοί, τα όρια της ηπείρου⁷²¹ και η έκτασή της⁷²². Στην εξέταση του κάθε «μέρους», παραθέτει πληροφορίες για την ευφορία της γης και τα προϊόντα της, τη διοίκηση, την «παλαιά» και την «νεωτερική» διαίρεσή της, το θρησκευτικό δόγμα, τα χαρακτηριστικά των κατοίκων, τις επαρχίες, την κατάσταση της εκπαίδευσης, τις πόλεις, την έκταση και τον πληθυσμό, τα στοιχεία της φυσικής Γεωγραφίας (κόλπους, νησιά, ακρωτήρια, όρη, λίμνες, ποτάμια).

Ιστορικά στοιχεία δεν περιέχονται στα «Στοιχεία Γεωγραφίας». Περιορίζεται μόνο στην αναφορά των κατακτητών της χώρας που εξετάζεται σε κάθε ιστορική περίοδο.

Την ίδια σειρά ακολουθεί και κατά την εξέταση της «Ευρωπαϊκής Τουρκίας», στην οποία εντάσσεται και η Ελλάδα. Ένα από τα τρία μέρη⁷²³ στα οποία χωρίζεται η «Ευρωπαϊκή Τουρκία», είναι η Ελλάδα. Σε υποσημείωση αναφέρει την ιστορία του ονόματος Ελλάς, τους πρώτους κατοίκους και τις αναφορές των αρχαίων, του Ομήρου και του Ηροδότου, στις ελληνικές φυλές⁷²⁴. Στην ίδια υποσημείωση μιλά για τη «Μεγάλη» και την «Ασιατική Ελλάδα» (περιοχή Μικράς Ασίας). Διαιρεί την Ελλάδα σε

---

⁷¹⁷«Τὰ ἐν τῇ Εὐρώπῃ εἶδη τῶν Διοικήσεων πέντε· Δεσποτικόν, Μοναρχικόν, Ἀριστοκρατικόν, Δημοκρατικόν καὶ Σύμμικτον.» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 66.

⁷¹⁸«Τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τὴν Εὐρώπην οἰκούντων, ὄν ἴσον εἶναι φασι μυλλιονίους περίπου 130...» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 67

⁷¹⁹ «Τρεῖς αἱ ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἐπίσημοι θρησκείαι, ἡ Χριστιανικὴ ἢ Ὀθωμανικὴ, καὶ ἡ Ἰουδαϊκὴ.» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 67.

⁷²⁰«πέντε δὲ αἱ πρῶται διάλεκτοι, ἡ Ἑλληνικὴ, ἡ Ῥωμαϊκὴ, ἡ Τευτονικὴ, ἡ Σλαβικὴ, καὶ ἡ Τουρκικὴ.» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 67 .

⁷²¹«Περατοῦται δὲ ἡ Εὐρώπη κατὰ μὲν Ἀνατολὰς ὑπὸ τῆς Ἀσίας, ὑπὸ τῶν περὶ τὴν ὄχθην τοῦ Ὀβίου ποταμοῦ, καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐξείνου πόντου· κατὰ δὲ Δυσμάς, ὑπὸ τῆς Δυτικῆς, εἴτουν Ἀτλαντικῆς Θαλάσσης· κατὰ δὲ Ἄρκτον ὑπὸ τῆς λευκῆς καὶ πεπηγμένης καὶ βορείου θαλάσσης· κατὰ δὲ Μεσημβριαν ὑπὸ τῆς Μεσογείου θαλάσσης·...» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 72.

⁷²²«...ἡ μὲν μεγίστη ἢ κατὰ μῆκος [...] ἴση μυλλίοις περίπου 600. ἡ δὲ μεγίστη ἢ κατὰ πλάτος, [...] μυλλίοις περίπου 400.» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 73.

⁷²³Τὰ ἄλλα δύο εἶναι ἡ Κυρίως Τουρκία καὶ ἡ Μικρὰ Ταρταρία.

⁷²⁴«Ἑλλὰς μὲν ἐκλήθη, ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ βασιλεύσαντος Ἑλληνοῦ τοῦ Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρως. Γραικίαν δὲ οἱ μὴ ἐκ τοῦ Ἑλλήνων γένους Εὐρωπαῖοι αὐτὴν ὠνομάζουσιν, ἀπὸ Γραικοῦ τοῦ αὐτῆς Βασιλεύσαντος. ὁ μὲν οὖν Ὀμηρος Ἑλληνας καλεῖ μόνον τοῦ Φθιώτας.[...] ὁ δὲ Ἡρόδοτος τοὺς Φθιώτας καὶ τοὺς Πελασγοὺς, εἴτουν Αἰολεῖς [...] ὁ δὲ Ἀθηναῖος, τοὺς Δωριεῖς καὶ Αἰολεῖς, καὶ Ἴωνας. Μετὰ ταῦτα Ἑλλὰς ἐκλήθη, καὶ ἡ Πελοπόννησος, καὶ ἡ Ἥπειρος, καὶ ἡ Μακεδονία ἅπασα, καὶ ἡ Κρήτη, καὶ αἱ λοιπαὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους νῆσοι· εἶτα τοῦ ὀνόματος τῆς Ἑλλάδος, καὶ εἰς τὴν Σικελίαν, καὶ Ἰταλίαν, καὶ Ἀσίαν ματαβάντος, μέρος μὲν τῆς Ἰταλίας, μεγάλη Ἑλλὰς ἐκλήθη, μέρος δὲ τῆς Ἀσίας Ἀσιατικὴ Ἑλλὰς.» Βλ. *Στοιχεία Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 202, 203.

πέντε μέρη. «Εἰς τὴν Μακεδονίαν, Ἀλβανίαν, Θεσσαλίαν, Ἀχαΐαν ἢ Λιβαδίαν καὶ Πελοπόννησον»⁷²⁵. Ἡ Θράκη ἢ Ῥωμανία, ἢ Ῥούμελη ἀποτελεῖ, στα «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, μέρος τῆς «Κυρίως Τουρκίας», μαζί με τὴ Βουλγαρία, τὴ Βλαχία καὶ τὴ Μολδαυία. Καμμία ιδιαίτερη ἀναφορά δὲν γίνεται, ἀπὸ τὸν συγγραφέα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν φυσικὴ περιγραφή τῆς Ἑλλάδας καὶ στὴν τουρκικὴ κατοχὴ τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν. Ἐλάχιστες νύξεις γίνονται μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ σὲ κάποιες πόλεις, ὅπως στὰ Ἰωάννινα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναφέρει, ὅτι εἶναι περίφημος πόλη γιὰ τὰ σχολεῖα, τοὺς πεπαιδευμένους καὶ φιλόμους ἀνδρες καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη⁷²⁶, τὴν ὁποῖα χαρακτηρίζει «Μητρόπολη» τῆς Τουρκίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης, ἡ ἀναφορά τοῦ στους κατοίκους τῆς Τουρκίας: «Εἰσὶ δὲ οἱ Τοῦρκοι μεγαλόδωροι, φιλέμποροι, φιλαναπαυτικοί, τρυφηλοί, ὀκνηροί, δεισιδαιμονέστατοι καὶ ἀμαθέστατοι· ἔνθετοι ὅπου πρότερον ὁ τῶν Μουσῶν θρόνος, ἐκεῖ τὴν σήμερον τῆς ἀμαθείας ἡ ἔδρα.»⁷²⁷.

Σὲ ξεχωριστὸ κεφάλιο, «Σημείωσις δευτέρα», γιὰ τὴν Ευρωπαϊκὴ Τουρκία, περιγράφει τὰ Ἐπτάνησα. Ἀναφέρει τὴν ἱστορία κατάκτησής τους⁷²⁸ ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τὴ σημερινή τους διοίκηση⁷²⁹.

Στὴν τελευταία σελίδα τῆς Γεωγραφίας, σὲ σημείωση, ὑπάρχει κείμενο⁷³⁰ τοῦ Ἀνθίμου Γαζή που ἀναφέρεται ἐπιγραμματικὰ, στις ἀνακαλύψεις νέων τόπων, κυρίως νησιῶν, που ἐγίναν στο διάστημα ἀπὸ τὴ συγγραφή τοῦ συγγράμματος ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη μέχρι τὴν ἐκδόσή του, τὸ 1804. Ἀκολουθοῦν ἕξι σελίδες με ἀστρονομικοὺς πίνακες καὶ ἕνα παγκόσμιο χάρτη «τῶν δύο ἡμισφαιρίων», που πρόσθεσε ὁ Ἀνθίμος Γαζής.

---

⁷²⁵Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 203

⁷²⁶«Τὸ Βυζάντιον, ἢ Κωνσταντινούπολις, Μητρόπολις παντὸς τοῦ τῶν Τούρκων Κράτους, πόλις μεγάλη, καὶ πάντων τῶν τῆς φύσεως ἀγαθῶν πλουτοῦσα, καὶ ἐμπορικωτέρα πασῶν τῶν ἐν τῇ Τουρκίᾳ πόλεων,...». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 204

⁷²⁷Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 202

⁷²⁸«Αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου πελάγους ἦτον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἑνετῶν μέχρι τοῦ 1797, ἀλλ' ἐν τῇ εἰρήνῃ τοῦ Κάμπου – Φόρμιου τῷ 1798 μεταξὺ τοῦ Καίσαρος καὶ τῆς Γαλλίας, ὑπετέχθησαν τῇ Γαλλίᾳ. Τῷ 1799 ἠλευθερώθησαν ὑπὸ τῶν Ῥώσων καὶ Τούρκων, καὶ τῷ 1800 ἀνεκηρύχθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα, Δημοκρατία τῶν Ἐπτὰ Νήσων, ἢ Ἑλληνικὴ πολιτεία τῶν Ἐπτὰ Νήσων τοῦ Ἰονίου Πελάγους, ὑπὸ τὴν ὑπεράσπισιν Ῥουσσίας καὶ Τουρκίας.». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 208.

⁷²⁹«Ἡ Διοίκησις αὐτῆς τῆς νεωσοστηθείσης Ἑλληνικῆς Πολιτείας εἶναι ἄριστο – Δημοκρατικὴ, κάθε νῆσος στέλλει κατ' ἔτος ἐκλεγμένους, αἱ μὲν μεγάλα νῆσοι τρεῖς, αἱ δὲ μικρότεροι δύο.». Βλ. *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 208.

⁷³⁰«Ἀφ' οὗ ὁ Συγγραφεὺς μας συνέγραψε τὴν παροῦσαν Γεωγραφίαν, ἐγείναν μεγάλα ἐφευρέσεις εἰς τὴν σφαιρὰν μας. Οἱ περίπλοι τοῦ Καπετὰν Κοοκ μᾶς ἀνεκάλυψαν ὄχι μόνον νέας νήσους, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἀξιόλογα τῆς φυσικῆς Ἱστορίας· ὡς ἔνεστιν ἰδεῖν ἐν τῇ ἐκδοθησομένῃ ἡδὴ Ἱστορίᾳ τῶν περιπλων τούτου τοῦ περιφήμου ἀνδρός. [...]».

Διπτή είναι η προσφορά του Νικηφόρου Θεοτόκη στο υπόδουλο Γένος⁷³¹. «Υπέρμαχος τῆς ὀρθοδοξίας»⁷³², διακρίθηκε στα ανώτατα αξιώματα από τη μια, και δάσκαλος των φυσικῶν Επιστημῶν από την ἄλλη. Τα επιστημονικά, σχολικά εγχειρίδια που ἔγραψε και δίδαξε, ἦταν τα μοναδικά, των φυσικῶν Επιστημῶν, μαζί με του Ευγένιου Βούλγαρη, που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές των ανώτερων Σχολῶν, κατά τον 18^ο αἰ.

---

⁷³¹«ἔνθα πάση σοφία καὶ ἀρετῇ διαπρέψας τῇ ποιμαντικῇ ἐπιστάσει ὁ πανεύφημος ἀνὴρ ἐποίμανε τὸ ἐνεμπιστευθὲν αὐτῷ ποιμνιον οὐχὶ μόνον διὰ τῶν ἐνδελεχῶν αὐτοῦ διδαχῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ παράδειγμα τῆς διαγωγῆς του». Βλ. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὅπ.π., σελ. 491.

⁷³²Βλ. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 583.

Κεφάλαιο ΙΙΙ

Οι «Πίνακες...» και η «Συλλογή τῶν ἐν ἐπιτομῇ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη (1807).

Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι., δραστηριοποιήθηκε συγγραφικά, μεταφραστικά και εκδοτικά ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης. Στον Τύρναβο της Θεσσαλίας όπου γεννήθηκε έμαθε και τα πρώτα γράμματα. Σπούδασε, στη συνέχεια, Ιατρική και Ορνιθολογία στη Γερμανία και αργότερα εγκαταστάθηκε στη Βιέννη όπου συνδέθηκε με Έλληνες λογίους και συμμετείχε και αυτός στον αγώνα για την αφύπνιση του Γένους.

Το 1806, κυκλοφορεί από τη Σχραιμβλική τυπογραφία το έργο του, «Ἑλληνικὸς Καθρέπτης», με βιογραφίες των «ἀκμασάντων Ἑλλήνων [...] συνερανοισθὲν ἐκ διαφόρων συγγραφέων [...] πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων νέων [...]»⁷³³. Τον ίδιο χρόνο ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης, μεταφράζει την «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» του Ἀγγλου Goldsmith Oliver, σε δύο τόμους, με προσθήκες και σχόλια δικά του. Το 1807, επανατυπώνεται το έργο, από τον Γεώργιο Βενδότη, αφού προστέθηκε και τρίτος τόμος «ὑπὸ Δημητρίου Αλεξανδρίδου, ἱατροῦ [...] μεθ' ἑνὸς γεωγραφικοῦ Πίνακος τῆς Ἑλλάδος», ο οποίος περιείχε τη Βυζαντινὴ Ἱστορία και σύντομη πραγματεία περὶ Ἐπιστημῶν και Τεχνῶν. Στον δεύτερο τόμο της Ἱστορίας του Goldsmith, ο Αλεξανδρίδης πρόσθεσε ένα κεφάλαιο, 43 σελίδων με τίτλο: «Σύντομος ἔκθεσις τῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν». Ἐκρίνε απαραίτητο να εκθέσει συνοπτικὴ Γεωγραφία της Ελλάδας και των αποικιών της, «ἐν τῇ ἀκμαζούσῃ ἐποχῇ τῶν Ἑλλήνων», για να κατανοηθῶν με ακρίβεια ὅσα διηγείται η Ἱστορία⁷³⁴. Πρόκειται για μια σύντομη γεωγραφικὴ περιγραφή των τόπων της αρχαίας Ελλάδας, με τις παλαιές και νέες ονομασίες και των ελληνικῶν ἀποικιών. Διαιρεῖ την ηπειρωτικὴ Ελλάδα σε τρία μέρη, «τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι ἦσαν Ἕλληνες τὸ γένος καὶ οὐχὶ βάρβαροι». Στην Πελοπόννησο, στην Κυρίως Ἑλλάδα, «ὀνομαζόμενη Ἀχαΐα» και στη Θεσσαλία. Στις «νήσους πέριξ τῆς Ἑλλάδος» και στις Ἑλληνικὲς ἀποικίες, «ὅσαι συνεστάθησαν κατὰ διαφόρους καιροὺς εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ

⁷³³ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, ὄπ.π., τόμ. Β', σελ. 143.

⁷³⁴ «Πρὸς ἀκριβὴ κατάληψιν τῶν συμβάντων, ὅσα διηγῆται ἡ ἱστορία, δὲν ἐξαρκεῖ μόνον νὰ ἔχωμεν γενικὴν περίληψιν τῶν ἐπαρχιῶν, πολιτειῶν καὶ τόπων, καθ' οὓς συνέβησαν τὰ ἱστορούμενα, ἀλλὰ πρέπει νὰ μάθωμεν καὶ τὴν θέσιν αὐτῶν καὶ μορφήν κατὰ τε τοὺς παλαιούς καὶ νεωτέρους χρόνους, καὶ πρὸ πάντων νὰ ἐξεύρωμεν τὰς παλαιὰς καὶ νεωτέρας σημασίας ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου, ἐὰν θέλωμεν νὰ λάβωμεν ἀκριβεστάτην γνῶσιν τῶν ἐπαρχιῶν, περὶ ἧς ἡ ἱστορία καταγίνεται [...]». Βλ. *Γόλσμιθ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Σύντομος ἔκθεσις τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Αλεξανδρίδου, τόμος Β', Βιέννη 1807², σελ. α'.

κόσμου»⁷³⁵. Στο τέλος του Β' τόμου υπάρχει ο χάρτης των εκστρατειών του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Κύρου, στην Ασία.

Το 1807, τυπώνεται, με δαπάνη των αδελφών Ζωσιμάδων, από την Σχραιμβλική Τυπογραφία, ο πρώτος τόμος του έργου, «Συλλογῆς τῶν ἐπιτομῆ τοῖς πάλαι Γεωγραφηθέντων»⁷³⁶. Το έργο αυτό μετέφρασε από την αραβική γλώσσα στην «καθ' ἡμᾶς τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον», ο Δημήτριος Αλεξανδριδής, από έναν κώδικα της Καισαροβασιλικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης και συνέταξε τους δύο τόμους. Ο δεύτερος τόμος⁷³⁷ εκδόθηκε το 1808 από τον ίδιο εκδοτικό οίκο.

Το δίτομο αυτό έργο (812 και 530 σελίδων αντίστοιχα⁷³⁸), αποτελείται από αποσπάσματα έργων αρχαίων Ελλήνων γεωγράφων. Η επιλογή των κειμένων είναι τέτοια, ώστε, καλύπτει τις ανάγκες για πλήρη γεωγραφική ενημέρωση «τῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐφιεμένων Ἑλλήνων». Αποσπάσματα μαθηματικής – θεωρητικής Γεωγραφίας⁷³⁹, στοιχεία φυσικής Γεωγραφίας⁷⁴⁰, με Περίπλους⁷⁴¹ και Περιηγήσεις⁷⁴²,

---

⁷³⁵ Βλ. *Γόλσμιθ ἱστορία...*, ὄπ.π., Β', σελ. ιζ'.

⁷³⁶ Πλήρης τίτλος: «ΣΥΛΛΟΓΗΣ / ΤΩΝ / ΕΝ ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΟΙΣ ΠΑΛΑΙ / ΓΕΩΓΡΑΦΗΘΕΝΤΩΝ / τύποις ἐκδοθέντων / φιλοτίμω δαπάνη τῶν ἐξ Ἰωαννίνων φιλογενεστάτων / ἀδελφῶν / ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ / χάριν τῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐφιεμένων Ἑλλήνων. / ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. / ΠΕΡΙΕΧΩΝ / Σκύλακος καὶ Ἀνωνύμου τινὸς περίπλους· Ἀγαθημέρου Γεω / γραφίας Βιβλία Β'. Ἀγαθαρχίδου, Ἄννωνος, Ἀρχιανου, Νε / ἀρχου, Μαρκιανου, περίπλους· τεμάχιά τινα Μενίππου καὶ Ἄρ / τεμιδώρου· Δικαιάρχου Βίον Ἑλλάδος καὶ Ἀναγραφὴν τοῦ Πη / λίου ὄρου· Ἰσιδώρου Σταθμοὺς Παρθικοὺς· Σκύμνου Περιήγη / σιν· Πλουτάρχου περὶ ποταμῶν, καὶ τὴν ἐπιτομὴν / τῶν Στράβωνι Γεωγραφουμένων. / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ / ΕΚ ΤΗΣ ΣΧΡΑΙΜΒΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ / ΑΩΖ.

⁷³⁷ Πλήρης ο τίτλος: «ΣΥΛΛΟΓΗΣ / ΤΩΝ / ΕΝ ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΟΙΣ ΠΑΛΑΙ / ΓΕΩΓΡΑΦΗΘΕΝΤΩΝ / τύποις ἐκδοθέντων / φιλοτίμω δαπάνη τῶν ἐξ Ἰωαννίνων φιλογενεστάτων / ἀδελφῶν / ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ / χάριν τῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐφιεμένων Ἑλλήνων. / ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ / ΠΕΡΙΕΧΩΝ / Διονυσίου Οἰκουμένης Περιήγησιν μετὰ τῶν παρεκβολῶν τοῦ Εὐ / σταθίου· Ἀνωνύμου Περίπλου Εὐξείνου Πόντου· Πτολεμαίου Κανό / να ἐπισήμων πόλεων, Ἀραβίαν, καὶ τῶν Ἀστερισμῶν ἔκθεσιν· Ἀνωνύμου παράφρασιν εἰς τὴν Διονυσίου περιήγησιν· Παρ / εκβολὰς τινὰς εἰς τὴν αὐτὴν Περιήγησιν· καὶ Ἀπο / σπασμάτια τινὰ Γεωγραφικά. / Τούτοις προσετέθη / ΑΜΠΟΥΛΦΕΔΑ / Αποσπάσματα Γεωγραφικά. / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ / 1808. (Ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός στο έργο του Νεοελληνική Φιλολογία, τόμος Β', Ἐν Αθήναις 1857, στη σελίδα 149, σε σημείωση, αναφέρει ότι δεν μας είναι γνωστό αν και οι δύο τόμοι είναι έργο του Αλεξανδριδῆ).

⁷³⁸ Στο τέλος του Β' τόμου υπάρχει «Πίναξ», ευρετήριο, 55 σελίδων, τόπων, πόλεων, εθνῶν, ποταμῶν κ.λπ.

⁷³⁹ Ἀγαθημέρου τοῦ Ὁρθωνος, «Περὶ ἀνέμων», «Περὶ μήκους καὶ πλάτους τῆς οἰκουμένης», «Τῶν νήσων ἀναμέτρησις», «Διάγνωσις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἐν τῇ σφαίρα», «Ἀναμέτρησις τῆς ὅλης γῆς» κ. ἄ., Κλαύδιου Πτολεμαίου, «Κανῶν ἐπισήμων Πόλεων», «Ἐκθεσις κανονικῆ τῶν ἀστερισμῶν», «Ἀραβία», κ. ἄ..

⁷⁴⁰ «Χρηστομάθειαι», αποσπάσματα ἀπὸ τα δεκαεπτὰ βιβλία τῶν «Γεωγραφικῶν» τοῦ Στράβωνα.

ακόμη και «Περὶ παραδόξων ζώων καὶ πραγμάτων»⁷⁴³ συμπεριέλαβε στη γεωγραφικὴ ἀνθολογία ὁ Δημήτριος Ἀλεξανδριδῆς.

Τὸ 1807 μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δημητρίου Ἀλεξανδριδῆ, τυπώνονται στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνίου Σχμιδίου, «Δύο Πίνακες Γεωγραφικοὶ ὁ μὲν Νασσίρ Ἐδδίνου, Πέρσου, ὁ δὲ Οὐλούγ Μπέι Τατάρου»⁷⁴⁴. Οἱ δύο αὐτοὶ πίνακες συνίσταται στὴν καταγραφή τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους καὶ μήκους, στὰ ἀραβικά καὶ στὰ ἐλληνικά, ἀραβικῶν πόλεων καὶ τόπων. Τὴν ἴδια χρονιά, «Ἄξιώσει καὶ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν φιλογενεστάτων ἀδελφῶν Κυρίων Ζωσιμάδων», τυπώνονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τυπογραφεῖο ἡ Περιγραφή τῆς Ἀραβίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Περσίας, ἐκ τῶν γεωγραφικῶν πινάκων τοῦ Ἰσμαήλ Ἀμπουλφέδα⁷⁴⁵ σὲ μετάφραση τοῦ Δημήτρη Ἀλεξανδριδῆ⁷⁴⁶. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐκτενὴ περιγραφή τῶν

---

⁷⁴¹Σκύλακος, Καρυανδέως «Περίπλους, Ἄνωνύμου «Πόντου Εὐξείνου καὶ Μαιώτιδος λίμνης περίπλους», Ἀγαθαρχίδου «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης», Ἄνωνος «Περίπλους», Ἀρριανοῦ «Περίπλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου» καὶ «Τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης», Νεάρχου «Παράπλους [...] ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ τῶν ἐκβολέων ὀρηθηθεῖς, κατὰ τὴν θάλασσαν τὴν μεγάλην ἕξ τε ἐπὶ τὸν κόλπον τὸν Περσικὸν [...]», Μαρκιανοῦ τοῦ Ἡρακλεώτου «Περίπλους τῆς ἕξω θαλάσσης», «Ἐώου τε καὶ ἔσπεριου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ μεγίστων νήσων», Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἐφεσίου, «Τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ μερῶν τοῦ Πόντου περίπλους».

⁷⁴²«Διονυσίου Οἰκουμένης Περιήγησις» Εὐσταθίου τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἀρχιεπισκόπου, «Περιήγησις» Σκύμνου Χίου, Δικαιάρχου «Ἀναγραφή τοῦ Πηλίου ὄρους» καὶ «Βίος Ἑλλάδος», Πλουτάρχου «Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας».

⁷⁴³Ἐκ τῆς πέμπτης Ἀγαθαρχίδου Ἱστορίας τῆς περὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν, «Περὶ ἀδίψων ἰχθυοφάγων καὶ τῶν Φωκῶν, ξένου», «Περὶ τῶν λεγομένων κυνηγετῶν», «Περὶ τῶν ἐλεφαντοφάγων», «Περὶ τῶν Αἰθιοπῶν τῶν σιμῶν, καὶ τῶν Στρουθοφάγων», «Περὶ τῶν Ἀκριδοφάγων», «Περὶ τῆς πλησιαζούσης χώρας τοῖς ἀκριδοφάγοις», «Περὶ Κυναμογλῶν», «Περὶ Τρωγλοδυτῶν», «Περὶ Μυρμηκολεόντων», [...], «Περὶ Τούρκων σαρκοφάγων», «Περὶ ὄψεων παραδόξων τῷ μεγέθει», «Περὶ θερμῶν ὑδάτων αὐτοφυῶν», κ. ἄ.

⁷⁴⁴Πλήρης ὁ τίτλος: ΔΥΟ ΠΙΝΑΚΕΣ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΙ / ὁ μὲν / ΝΑΣΣΙΡ ΕΔΔΙΝΟΥ / ΠΕΡΣΟΥ / ὁ δὲ / ΟΥΛΟΥΓ ΜΠΕΪ / ΤΑΤΑΡΟΥ / Ἐπιμελεία καὶ σπουδὴ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ / ἱατροῦ, τοῦ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θετταλίας. / Κατὰ τὴν ἐν Ὁξωνίᾳ ἔκδοσιν τοῦ σοφοῦ Γραυίου. / Ἐκ τῆς τυπογραφίας ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΧΜΙΔΙΟΥ. / 1807.

⁷⁴⁵Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ἔνοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 239.*

⁷⁴⁶Πλήρης ὁ τίτλος: ΑΜΠΟΥΛΦΕΔΑ ΙΣΜΑΗΛ / ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΠΑΜΕΙΑΣ / ΕΚ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ / ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ / ΧΟΡΑΣΜΙΑΣ, ΜΑΟΥΑΡΑΛΝΑΧΡΗΣ / ἤτοι τῶν πέραν τοῦ ποταμοῦ Ὠξου τόπων, / ΑΡΑΒΙΑΣ, ΑΙΓΥΠΤΟΥ, ΠΕΡΣΙΑΔΟΣ, ἔτι δὲ τῆς / ΠΕΡΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΡΥΘΡΑΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ, / Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀραβικῆς διαλέκτου / κατὰ τὸν ἐν Καισαροβασιλικῇ τῆς Βιέννης Βιβλιο- / θήκῃ κώδικα, μετὰ τινῶν ὑποσημειώσεων, / ὑπὸ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ / ἱατροῦ, τοῦ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θετταλίας, καὶ μέλους ἀντεπιστέλ- / οντος τῶν ἐν Ἰένῃ Ἐταιριῶν, τῆς τε Ὀρυκτολογικῆς / καὶ τῆς Φυσικῆς. / Ἄξιώσει καὶ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν φιλογενεστάτων ἀδελφῶν / Κυρίων / ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ Α. Ν. καὶ Μ. / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ. / Ἐκ τῆς τυπογραφίας ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΧΜΙΔΙΟΥ. / 1807.

ασιατικών χωρών, με πίνακες του γεωγραφικού πλάτους και μήκους αραβικών πόλεων στις δύο γλώσσες, αραβικά και ελληνικά⁷⁴⁷.

Ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης έγραψε, ακόμη, το 1812, «Γραμματική γραικικο – τουρκική». Το όνομά του συνδέθηκε, περισσότερο, με την έκδοση της πρώτης φιλολογικής και πολιτικής εφημερίδας «Έλληνικός Τηλέγραφος»⁷⁴⁸, η οποία κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα (Τρίτη και Παρασκευή), από το 1812 μέχρι το 1836, παρά τα εμπόδια που συναντούσε από την αυστηρή λογοκρισία του Μέττερνιχ⁷⁴⁹. Το 1814, ανέλαβε για ένα διάστημα και τη διεύθυνση του «Λόγιου Έρμη»⁷⁵⁰.

Ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης έζησε ως Ευρωπαίος πολίτης, επιστήμονας, αλλά και Έλληνας πατριώτης. Η δραστηριότητά του και οι πρωτοβουλίες του να εκδώσει γεωγραφικά, επιστημονικά – ευρωπαϊκά – σύγχρονα συγγράμματα, προς όφελος της παιδείας του υπόδουλου Γένους αποδεικνύουν τον ένθερμο πατριωτισμό του και τις αντιλήψεις του περί των φυσικών Επιστημών.

---

⁷⁴⁷«διότι τινός ή γνῶσις προτιμητέα τῆς παντελοῦς ἀγνοίας. Διὸ συνεζῶραμεν εἰς ἓν ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιτομῇ τὰ ἐν διαφόροις βιβλίοις σποράδην κείμενα, ὡς ἐκ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῶν γνώση, θεοῦ θέλοντος...», «Ὡς τόσον, κατὰ τὸ λεγόμενον, τὸ μὴ ἐξ ὀλοκλήρου γινωσκόμενον μὴ καὶ ἐξ ὀλοκλήρου ἀποσκυβαλιζέσθω...». Βλ. Ἀμπουλφέδα Ἰσμαήλ..., *περιγραφή Χορασμίας, Μαουαραλνάχρης, ὄπ.π.*, Προοίμιον, σελ. 9.

⁷⁴⁸«Έλληνικός Τηλέγραφος, ἡ περιοδικὴ ἐφημερίς, πολιτικὴ, φιλολογικὴ τε καὶ ἐμπορικὴ, ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Δημητρίου Αλεξανδρίδου. Ἐν Βιέννῃ, 1811. Παρὰ Ἀντωνίω Στράους. Εἰς 4^{ον}.». Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, ὄπ.π., Β', σελ. 159. Βλ. ἀκόμη, Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὄπ.π., σελ. 219. - Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Προεπαναστατικὸς Τύπος 1790 – 1821*, ὄπ.π., σελ. 582 - Μανουήλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἔτη*, ὄπ.π., σελ. 144. - Χρῖστος Πατρινέλης, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον...*, ὄπ.π., σελ. 26.

⁷⁴⁹Βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου – Ἄννα Ταμπάκη (ἐπιμ.), *Τὰ Ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά, Εὐρετήρια Γ' (Εἰδήσεις διὰ τὰ Ἀνατολικά μέρη, Ἑλληνικός Τηλέγραφος, Φιλολογικός Τηλέγραφος)*, Ἀθήνα 1983, Εἰσαγωγή, σελ. ιδ' - ιε' καὶ κστ' - μ'.

⁷⁵⁰Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, -Νεοελληνικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα (Ἐρμῆς) 2007^ο, σελ. 378.

Κεφάλαιο IV

«Ίστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος... » του Βασιλείου Παπαευθυμίου (1807).

Ο Βασίλειος Παπαευθυμίου, λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού, καταγόταν από το Κωνσταντζικό της Μακεδονίας. Εργάστηκε ως δάσκαλος στη Βιέννη⁷⁵¹, στο Φροντιστήριο της «ἐν Βιέννῃ Ἀδελφότητος τῶν Καισαροβασιλικῶν ὑπηκόων Γραικῶν»⁷⁵². Παράλληλα, ανέπτυξε συγγραφική δράση, προσφέροντας εγχειρίδια απαραίτητα για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Το 1807 τυπώθηκαν, από τη νέα Τυπογραφία στη Βιέννη, η «Ίστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος ...» και στο τυπογραφείο του Γ. Βενδότη το «Ἀλφαβητάριον ἀπλοελληνικὸν εὐμέθοδον, σύντομον, πλήρες τῶν πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν ἀναγκαίων καὶ προσφυῶς ἡρμοσμένον εἰς τὴν νεαρὰν ἡλικίαν τῶν ἀρχαρίων νέων». Το 1811 τυπώθηκε σε πέντε τόμους η «Φεραυγῆς Γραμματικὴ πρακτικὴ τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς γλώσσης», στο τυπογραφείο του Ιωάννου Βαρθολομαίου Τσβεκίου, πρώην Βενδότου. Στο ἴδιο τυπογραφείο τυπώνονται το 1812, τα «Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, παιδείας ἕνεκα τῶν τὴν Ἑλλάδα φωνὴν διδασκομένων Γραικῶν», σε τρεῖς τόμους. Το 1819, μετέφρασε ἀπὸ τα γερμανικά το ἔργο, «Σύνοψις ὅλων τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν», «εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων, το ὁποῖο τυπώθηκε, ἀπὸ το τυπογραφείου του Δημητρίου Δαβιδοβίκη⁷⁵³.

Ἡ «Ίστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος»⁷⁵⁴ γράφτηκε στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα, «πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων τῆς Λόνδρας», μεταφράστηκε, στὴ συνέχεια, στὴ γερμανικὴ καὶ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μεταφράστηκε στὴν ἀπλὴ ἐλληνικὴ διάλεκτο, ἀπὸ τὸν Βασίλειο Παπαευθυμίου. Στὸ χαιρετισμὸ που

---

⁷⁵¹Βλ. Ματθαῖος Παρανίκας, *Σχεδίασμα*, ὅπ.π., σελ. 60.

⁷⁵²«[...] τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, ὅπου πρὸ ἕξ ἡδὴ μηνῶν εἶχα, τὸ ὁποῖον μὲ ὑποχρέωνε νὰ γίνωμαι περιεργὸς εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Γερμανῶν, [...] ὥστε διηγούμενος ἐκ τούτου νὰ εἰσάξω τὸ σύστημά των καὶ εἰς τὸ ἐν Βιέννῃ σχολεῖον τῶν ὁμογενῶν μας [...]». Βλ. Βασίλειος Παπαευθυμίου, *Ίστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, Βιέννη 1807, σελ. XVIII, XIX.

⁷⁵³Για τὰ ἔργα του Βασιλείου Παπαευθυμίου. Βλ. περισσότερα, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., Β', σελ. 148, 162, 168, 205.

⁷⁵⁴Πλήρης ὁ τίτλος: ΙΣΤΟΡΙΑ / ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ / ΕΛΛΑΔΟΣ / Διηρημένη εἰς τέσσαρα μέρη / Τὸ Α': περιέχει ἐν συντόμῳ τὴν Γεωγραφίαν τῆς / Ἑλλάδος. / Τὸ Β': τὴν Ἱστορίαν τῶν διαφόρων Βασιλείων καὶ πολι / τειῶν αὐτῆς. / Τὸ Γ': μίαν εἶδησιν περὶ Θερησκείας, Νόμων, Ἀγώνων / καὶ Ἐθίμων τῶν Ἑλλήνων. / Τὸ Δ': μίαν σύνοψιν ὅλων τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. / Συντεθείσα μὲν Ἀγγλιστὶ ὑπότινος ἀνωνύμου / εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων τῆς Λόνδρας. / Μεταφρασθεῖσα δὲ ἐπ' αὐτῷ τούτῳ εἰς τὴν Γερμα / νικὴν, καὶ ἐξ' αὐτῆς μετενεχθεῖσα εἰς τὴν ἁ / πλοελληνικὴν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ. / ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Π:π:ΕΥΘΥΜΙΟΥ / τοῦ ἐκ Κωνσταντζικοῦ τῆς Μακεδονίας / εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων μας. / Προσφωνηθεῖσα δὲ τῇ Ἐντιμοτάτῃ Ἀδελφότητι / τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Ρωμαιοβλάχων. / Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας / Ἐν τῇ Νέᾳ Τυπογραφίᾳ. /1807.

απευθύνει προς «Τῆ ἐντιμοτάτῃ χρησιμωτάτῃ καὶ φιλογενεστάτῃ Ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ Καισαροβασιλικῶν ὑπηκόων Γραικῶν», ἐξηγεῖ ὅτι προέβη στη μετάφραση του πονήματος ὡς οφειλή «καὶ ἄλλων οὐκ ὀλίγων ἀγαθῶν καὶ εὐεργετημάτων ἔνεκα, ὧν ἀπήλαυσα παρ’ Ὑμῶν πέμπτον ἡμίετες σχολαρχῶν ὑπὸ τῆ Προστασία καὶ Εὐφορία τῆ Ὑμετέρα ἐν τῷ ἀδραῖς καὶ παντοδαπαῖς δαπάναις ἰδρυθέντι παρ’ Ὑμῶν Φροντιστηρίῳ...»⁷⁵⁵. Ευχαριστεῖ την Ἀδελφότητα, για το ἔργο «του πλουτισμοῦ τῆς μαθήσεως» που προσφέρει στην «τεταπεινωμένην Ἑλλάδα», με τους ναοὺς που ἀναγείρει, τα σχολεῖα καὶ τα φροντιστήρια που ἰδρύει, τις βιβλιοθήκες που ἐγκαθιστά, τους φτωχοὺς νέους που εὐεργετῆ, τα βιβλία που «συντρέχει» να τυπωθοῦν. Παρακαλεῖ νὰ δεχτοῦν καὶ τὸ δικό του «φιλοπόνημα», «ὡς οἰκεῖον καὶ πρέπον ἀνάθημα».

Ἀκολουθεῖ ὁ λόγος που ἀπευθύνει πρὸς τοὺς ἀναγνώστες. Τοὺς καλεῖ νὰ μὴν ζηλεύουν τοὺς Ἑυρωπαϊοὺς, ὅτι ἔχουν καλύτερη ἐκπαίδευση. Διαπιστώνει ὅτι πράγματι τὰ ἐλληνόπουλα δὲν αποκτοῦν τις γνώσεις που κατέχουν οἱ μαθητὲς στις ἄλλες ἐυρωπαϊκὲς χώρες. Ὡστόσο, θεωρεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι «ὅτι εὕρισκόμεθα ὑπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγὸν», οὔτε ὅτι δὲν εἴμαστε ἰκανοὶ ὡς λαός. Τὸ πρόβλημα τὸ ἐστιάζει, ὁ Βασίλειος Παπαευθυμίου, στη γλῶσσα που εἶναι γραμμένα τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια καὶ στη μέθοδο με τὴν ὁποία διδάσκονται οἱ νέοι τὰ μαθήματα. Για νὰ λάβει ἄλλη μορφή τὸ Γένος «ἐντὸς ὀλίγου», πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἀπλή, μητρικὴ, ἐλληνικὴ γλῶσσα, «μὲ τὴν ὁποῖαν ἐθιλάσαμεν τὸ μητρικὸ γάλα» καὶ νὰ μεταφραστοῦν σε αὐτὴ τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα που χρησιμοποιοῦν οἱ Ἑυρωπαῖοι. Παρακινεῖ τοὺς δασκάλους τῶν κοινῶν καὶ τῶν ἀνώτερων σχολείων νὰ μὴν περιορίζονται πια μόνο στη διδασκαλία τῆς Ὀκτωῆχου καὶ τοῦ Ψαλτηρίου, γιατί, ἔτσι κατασπαταλάται ἡ ἡλικία τῶν νέων σε δυσνόητα «ψυχαγωγημένα τετράδια». Ἀλλά, νὰ «ἀνοιξωμεν μόνοι μας τὰ μάτια μας» καὶ νὰ μιμηθούμε τοὺς ξένους. Ἐχομε ἀνθρώπους «ὀδηγοὺς», για νὰ ἀνάψουν «τὸ φῶς τῶν μαθησεων καὶ ἐπιστημῶν στὴν Ἑλλάδα». «Τοὺς «φιλογενεῖς Ζωσιμάδας καὶ Καπλάνας», τὸν «πολυμαθέστατο» Κοραή, τὸ Γρηγόριο Κωνσταντά, τὸ Στέφανο Δούγκα, τὸ Δημήτριο Δάρβαρι, τὸ Νεόφυτο Δούκα, τὸν Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο, τὸ Στέφανο Κομητά.

Ἀποφάσισε νὰ μεταφράσει τὸ «εὐρωπαϊκὸ» ἐγχειρίδιο, ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐυρωπαϊκῶν προγραμμάτων, που πραγματοποιοῖσε ἐπὶ ἑξὶ μῆνες, στα σχολεῖα τῆς Γερμανίας. Ἐπέλεξε νὰ προσφέρει στοὺς νέους γνώσεις Γεωγραφίας καὶ Ἱστορίας, ἐπειδὴ, σύμφωνα με τὰ πρότυπα τῶν ξένων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ, μόνο ἀν ἀφήσουμε τις προλήψεις καὶ γράψουμε στη γλῶσσα μας «θὰ ἀναλάβωμεν ἑαυτοῖς τὴν δόξαν καὶ λαμπρότητα τῶν προγόνων μας» καὶ θὰ εἴμαστε ἀξιοὶ νὰ φέρουμε τὸ

---

⁷⁵⁵Βλ. Βασίλειος Παπαευθυμίου, *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. VI.

λαμπρό τους όνομα. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η απλή ελληνική, αποφεύγοντας τους ιδιωματισμούς και τους «Γερμανισμούς»⁷⁵⁶.

Η μέθοδος με την οποία είναι διαρθρωμένη η ύλη του βιβλίου είναι η μέθοδος της ερωταπόκρισης⁷⁵⁷, μέθοδος, που χρησιμοποιείται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι λόγοι για τους οποίους ακολουθεί τη συγκεκριμένη μέθοδο, εξηγούνται από τον ίδιο. Αναφέρει ότι οι νέοι δεν έχουν την εμπειρία των λογίων, ούτε τα μέσα με τα οποία θα αναζητήσουν τις απαντήσεις. Με τον τρόπο αυτό, να τους προσφέρεται δηλαδή η απάντηση, η διδασκαλία γίνεται ευκολότερη και οι γνώσεις καταληπτότερες.

Η «Ιστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος», είναι διαιρεμένη σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος περιέχει με συντομία τη Γεωγραφία της Ελλάδας, «μεμιγμένης μὲ ἱστορικὰς εἰδήσεις»⁷⁵⁸. Το δεύτερο μέρος περιέχει την ιστορία Βασιλείων της Ελλάδας⁷⁵⁹, τα ανδραγαθήματα των αρχιστρατήγων της, τους πολέμους των Ελλήνων και τους βίους των περιφημότερων ποιητῶν και φιλοσόφων της. Σε αυτό το μέρος, ο συγγραφέας, έχει συμπεριλάβει όλη την Ιστορία και τη Μυθολογία της αρχαίας Ελλάδας. Το τρίτο μέρος περιέχει πληροφορίες σχετικές με τη θρησκεία των Ελλήνων⁷⁶⁰, τους νόμους⁷⁶¹, τα έθιμα και τις συνήθειές τους⁷⁶². Στο τέταρτο μέρος μιλά για τις τέχνες και τις επιστήμες. Τη Θεολογία, τη Φιλοσοφία, την Ιατρική, τη Βοτανική, τη Γραμματική, την

---

⁷⁵⁶«μετέφρασα εἰς γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν, οἶμαι, νοοῦν καὶ καταλαμβάνουν ἐκεῖνοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε, προσέχωντας, ὅσον ἐδυνήθην νὰ φυλάξω καὶ τοὺς ιδιωματισμοὺς τῆς, νὰ ἀποφύγω καὶ τοὺς Γερμανισμοὺς, μ' ὅλον τοῦτο δὲν καυχῶμαι ὅτι τὸ ἐπέτυχα.». Βλ. *Ιστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. XIX.

⁷⁵⁷«...ὁ κατ' ἐρωταπόκρισιν τρόπος, οἶμαι, ὅτι εἶναι ἀρμοδιώτατος τοῖς νέοις· καθότι τοὺς κάμνει προσεκτικούς εἰς τὰ ἀπαρτιζόμενα, καὶ τοὺς ἐξυπνᾷ τὴν περιέργειαν εἰς τὰς προκειμένας ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, τῶν ὁποίων αἱ ἀποδείξεις ὡς μὴ ἀπαιτούμεναι ἀναγκαίως τοῖς νέοις παραμελήθησαν ἐν τῷ παρόντι· διότι καὶ ἡ ἡλικία καὶ οἱ δυνάμεις τῶν δὲν τοὺς συγχωροῦν νὰ ἐρευνῶσιν ἀποδείξεις, τὰς ὁποίας ἡλικιωθέντες εὐρίσκουσιν εἰς τοὺς Συγγραφεῖς...». Βλ. *Ιστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. XXII.

⁷⁵⁸«ἄριστα προέθετο τὴν Γεωγραφίαν ὁ Συγγραφεύς, ὅτι ἄνευ ταύτης οὐδεμία ἐπίδοσις γίνεται εἰς τὴν Ἱστορίαν, ὅθεν ἀναγκαίως πρέπει νὰ προηγηθῆται ἐκάστης Ἱστορίας». Βλ. *Ιστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. XIX.

⁷⁵⁹«Περὶ τοῦ Παλαιοῦ Βασιλείου τῆς Σικυῶνος, τοῦ Ἄργους, τῶν Θηβῶν, τῆς Κορίνθου, τῆς Σπάρτης, τῶν Ἀθηνῶν».

⁷⁶⁰«Περὶ τῶν ἱερέων τῶν Ἑλλήνων, ... τῶν Ναῶν, Βωμῶν καὶ Ἀγαλμάτων, ... τῶν Χρησμῶν, ... τῶν Θυσιῶν, ... τῆς Ὁρκομοσίας, ... τῆς Προσευχῆς τῶν Ἑλλήνων, ... τῆς Μαντείας τῶν Ἑλλήνων».

⁷⁶¹«Περὶ τῶν Νόμων τοῦ Λυκούργου, ... τοῦ Δράκοντα, ... τοῦ Σόλωνος, Περὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου».

⁷⁶²«Περὶ τῶν Στρατωτικῶν Νόμων καὶ ἐθίμων, ... τῶν Δημοσίων Ἑορτῶν, Ὀλυμπιακῶν, Πυθικῶν, Νεμεϊκῶν καὶ Ἰσθμικῶν Ἀγῶνων, ... τοῦ ἐξοστρακισμοῦ, Περὶ τοῦ Πολιτεύματος καὶ ἀνατροφῆς τῶν Παιδῶν τῶν Ἑλλήνων, Περὶ τῶν ἐθίμων τοῦ Γάμου, εἰς τοὺς Ἐνταφιασμοὺς Περὶ τῶν Γυναικῶν κ.λπ.» εἶναι ἀναγκαῖον εἰς κάθε ἕνα

Ποιητική, τη Γεωγραφία. Εξετάζει κάθε μία χωριστά, και δίνει τον ορισμό της⁷⁶³, τους κλάδους που διαιρείται⁷⁶⁴, τη χρησιμότητά της⁷⁶⁵.

Σε ό,τι αφορά στο πρώτο μέρος της «Συνοπτικῆς Ἱστορίας...», στο «Περὶ τῆς Γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει», ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάνει σαφές, ὁ συγγραφέας, ὅτι πρόκειται γιὰ «... μίᾳ περιγραφῇ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν, αἱ ὁποῖαι πρότερον ὠνομάζοντο Ἑλλάς». Πράγματι, παρουσιάζεται ἡ Γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὴ σημερινή κατάσταση, (ἀρχές 19^{ου} αἰ.). Ὅλες οἱ ἐρωτήσεις που ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς Γεωγραφίας εἶναι σε παρελθόντα χρόνο, «πῶς ὠνομάζοντο», «Πῶς διηρεῖτο ἄλλως».

Χωρίζει τὴν Ἑλλάδα σε πέντε ἐπαρχίες, τῆς Ἠπείρου, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κυρίως Ἑλλάδας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἐνα κεφάλαιο ἀφιερώνει στα νησιά τῆς Ἑλλάδας. Σὲ αὐτὰ περιλαμβάνει τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου πελάγους, τὴν Κρήτη, τὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους «εἶναι οἱ Κυκλάδες καὶ σποράδες ..: Εὐριπος, Σκῦρος, Λῆμνος, Σαμοθράκη, Λέσβος, Σάμος, καὶ ἄλλα διάφορα». Ἡ Θράκη δὲν ἀναφέρεται. Ἀπλῶς, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀσιατικὲς ἀποικίες τῶν Ἑλλήνων, τὴν Αἰολίδα, τὴν Ἰωνία καὶ τὴ Δωρίδα⁷⁶⁶.

Στὴν περιγραφὴ κάθε ἐπαρχίας, ἡ ὁποία εἶναι σύντομη καὶ γενικὴ, ἀναφέρει τὴν τοποθεσίᾳ⁷⁶⁷ καὶ τὰ ὄρια τῆς⁷⁶⁸, τὶς σημαντικότερες⁷⁶⁹

---

⁷⁶³«Ε: Τί εἶναι ἡ Ἡθική;

Α: Μία Ἐπιστήμη πραγματευομένη περὶ τῶν ἀτελῶν δικαίων καὶ περὶ τῶν καθηκόντων.» ἢ «Ε: Πῶς ὀνομάζεται ἡ τέχνη τοῦ χαράττειν κάθε λογῆς χαρακτῆρας καὶ σχήματα μὲ τὸ ἀσημόνερον, ἢ μὲ τὴν γλυφίδα (σκαλιστῆρι);

Α: Χαλκογραφία· διὰ μέσου τῆς ὁποίας, καθὼς καὶ διὰ τῆς Γλυπτικῆς παρασταίνονται κάθε λογῆς πράγματα ἐπάνω εἰς πέτρας, ξύλα, χάλκωμα καὶ τλ.: Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικῆ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 289 καὶ 343.

⁷⁶⁴«Ε: Ποσαχῶς διαιρεῖται ἡ Γεωγραφία;

Α: Τριχῶς. Μαθηματικῶς, Φυσικῶς, καὶ Πολιτικῶς....». Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικῆ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 382.

⁷⁶⁵«Ε: Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ σπουδάζωμεν τοὺς νόμους τῆς ἐπικρατείας μας;

Α: Μάλιστα· εἶναι ἀναγκαῖον εἰς κάθε ἕνα· διότι πανταχοῦ πρέπει νὰ ζῆ ὑπὸ τοὺς νόμους· αὐτὴ ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ἀναγκαῖα μάλιστα εἰς ἐκείνους ὁποῦ ζητοῦν νὰ λάβουν κἀνένα ἀξίωμα εἰς τὸ κοινόν, ὡσὰν ὁποῦ χωρὶς αὐτὴν δὲν ἠμπορεῖ νὰ διοικήσῃ καλά, οὔτε μικρὸς οὔτε μεγάλος.» Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικῆ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 306.

⁷⁶⁶Ε: Δὲν εἶχαν καὶ κάμμίαν ἀποικίαν οἱ Ἑλληνες εἰς τὴν Ἀσίαν;

Α: Ναι· Εἰς τὴν Αἰολίδα, Ἰωνίαν, καὶ Δωρίδα.

Ε: Τὶ ἀξιωματικόν ἔχει ἡ Αἰολίς;

Α: Οἱ ποιηταὶ τὴν ὀνομάζουσι τόπον τῶν ἀνέμων διὰ [...].

Ε: Τὶ ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι εἰς τὴν Ἰωνίαν;

Α: Τινὲς λέγουσιν, ὅτι τὸ ὄνομα προήλθεν ἀπὸ τὴν Ἰῶ [...].

Ε: Τὶ ἀξιωματικόν εἶναι εἰς τὴν Δωρίδα;

Α: Ἡ Δωρίς εἶναι τὸ μέρος τοῦ βασιλείου τῆς Καρίας [...].

⁷⁶⁷Ε: Ὅποια εἶναι ἡ τοποθεσία τῆς Πελοποννήσου;

πόλεις⁷⁷⁰ και τι «ἀξιομνημόνευτον» βρίσκεται στην ιστορία τους⁷⁷¹ και στους κατοίκους των επαρχιών⁷⁷².

Μέσα στο κλίμα του Διαφωτισμού, «τώρα όπου ἄρχισε τὸ γένος, μὲ ὅλον ὅπου ἔχει τὸν ζυγὸν εἰς τὸν αὐχένα, νὰ ἀνασηκώνη τὴν κεφαλὴν εἰς τῶν καλῶν τὴν θεωρίαν.»⁷⁷³, ο Βασίλειος Παπαευθυμίου, θεωρεῖ αναγκαῖο νὰ ενημερώσει τοὺς νέους τοῦ Γένους γιὰ τὴν ἱστορία τῶν προγόνων τοῦς. Μεταφράζει ἓνα ξένο εγχειρίδιο γιὰ νὰ καλύψει τὶς εκπαιδευτικὲς ἀνάγκες τῶν ἐλληνοπαίδων. Περιγράφει, με ἀπλὴ κατανοητὴ γλῶσσα, τὸ χῶρο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῶν προγόνων, καὶ τὸν συνδέει με κάθε στοιχεῖο, εἴτε ἱστορικὸ, εἴτε μυθολογικὸ, ἔτσι, πὺ νὰ ἀποκτήσουν οἱ νέοι μὴ γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν προγόνων τοῦς. Ο Β. Παπαευθυμίου στόχευε στὸ «ξύπνημα» τοῦ Γένους μέσω τῆς μάθησης «ὄλων τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν...».

A: Εἶναι μὴ χερσόνησος ἐνωμένη με τὴν ξηρὰν διὰ τοῦ ἰσθμοῦ, ὅπου κεῖται ἡ περίφημος πόλις Κόρινθος πρὸς τὸ μεσημβρινὸν μέρος τῆς Ἑλλάδος.» Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 8.

⁷⁶⁸E: Ποῦ κεῖται ἡ Θεσσαλία;

A: Πρὸς μὲν Δυσμὰς συνορεύει με τὸ Ὑρος Πίνδος, πρὸς δὲ Ἄρκτον με τὴν Μακεδονίαν καὶ με τὸν Ὀλυμπον, πρὸς δὲ Ἀνατολὰς με τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, καὶ πρὸς Μεσημβρίαν με τὸν Παρνασσὸν καὶ με τὸ στένωμα τῶν Θερμοπυλῶν.» Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 14.

⁷⁶⁹ Σημαντικὴ θεωρεῖται ἡ πόλις πὺ ἔχει συνδεθεῖ με ἠρωικὰ γεγονότα, με πλοῦτη ἢ με μυθολογικὰ στοιχεῖα, «ἢ Μαντινεῖα εἶναι γνωστὴ διὰ τὴν μάχην τῶν Θηβαίων...» ἢ «... Ναύπακτος, ἢ ὅποια ἐφημίσθη ἐν τῷ 1571 ἔτει διὰ τὴν νίκην, ὅπου ἔκαμαν οἱ χριστιανοὶ κατὰ τῶν Τούρκων φονεύσαντες 30000 ἀπὸ αὐτοῦς.» Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 8 καὶ 11.

⁷⁷⁰«E: Ποῖαι ἦσαν αἱ ἀξιολογώτεροι πόλεις τῆς Μακεδονίας;

A: τὸ Δυρῶνάχιον, Ἀπολλωνία, Πέλλα, Αἰγαία. Ἐδεσσα, Παλλήνη, Ὀλυνθος, Κορώνη, Ἄρκανθος, Θεσσαλονίκη, Στάγειρα, Ἀμφίπολις, καὶ Φιλίπποι. [...]. Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 15.

⁷⁷¹E: Τὶ ἀξιομνημόνευτον εὐρίσκεται εἰς τὴν ἱστορίαν περὶ τούτων τῶν πόλεων;

A: Πέλλα ἢ μητρόπολις, λέγουσιν, ὅτι ἦτον πατρίς τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου [...], εἰς τὴν Ἐδεσσαν ἐθάπτοντο πάντοτε οἱ βασιλεῖς τῶν μακεδόνων. Ὀλυνθος ἐκ τῆς ὁποίας ὠνόμασεν ὁ Δημοσθένης τοὺς λόγους τοῦ Ὀλυνθιακοῦς. Στάγειρα ἦτον ἢ πατρίς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅθεν καὶ σταγειρίτης ὀνομάζεται μερικαῖς φοραῖς. Φιλίπποι ὀλίγον μακρὰν ταύτης τῆς πόλεως ἐπολέμησεν ὁ Πομπήϊος με τὸν Καίσαρα, ὁ Βροῦτος καὶ ὁ Κάσσιος με τὸν Αὐγουστον καὶ με τὸν Αντώνιον. Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 15 - 16.

⁷⁷²E: Ποῖοι ἦσαν οἱ ἐγκάτοικοι τῆς Ἡπείρου;

A: οἱ Μολοσσοί, τῶν ὁποίων μητρόπολις ἦσαν ἡ Δωδῶνα, εἶτα οἱ Θεσπρωτοὶ ἢ μητρόπολις αὐτῶν ὠνομάζετο Βουθρωτός, ἔπειτα ἦσαν οἱ Χάονες, ἢ μητρόπολις αὐτῶν ὠνομάζετο Ὀρικός, καὶ οἱ Ἀκαρνανες, (Ξηρομερίται) τῶν ὁποίων μητρόπολις ἦτον ἡ Ἀμβρακία, ἢ νῦν Ἄρτα.» Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. 8.

⁷⁷³Βλ. *Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπ.π., σελ. XVII.

Κεφάλαιο V

Οι «Γεωγραφίες...» του Άδām Γάσπαρη (1808).

Γεωγραφικά έργα του Γερμανού Αδάμ Γάσπαρη μεταφράζουν, στις αρχές του 19^{ου} αι., ο Κυριακός και ο Εμμανουήλ Καπετανάκης⁷⁷⁴. Οι δύο αδελφοί, λόγιοι, έζησαν στη Βιέννη και ασχολήθηκαν με το εμπόριο και τη μελέτη και έκδοση γεωγραφικών, κυρίως, συγγραμμάτων.

Το 1808, τυπώθηκαν τρία έργα του Γάσπαρη, σε μετάφραση και επιμέλεια του Κυριακού Καπετανάκη. «Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας καὶ τῶν ἀρμοδιῶν πρὸς τοῦτο βοηθητικῶν μέσων», «Σχολαστικὴ Γεωγραφία» και «Ὁ Νέος Μεθοδικὸς Σχολαστικὸς Ἄτλας».

Το έργο «Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας...»⁷⁷⁵, είναι ένα βιβλίο 126 σελίδων, που απευθύνεται σε δασκάλους⁷⁷⁶ που διδάσκουν τη Γεωγραφία. Περιέχει τη γνώμη του συγγραφέα, «περὶ τοῦ πῶς νὰ διδάσκηται εἰς τοὺς νέους ἡ Γεωγραφία» και ποια βοηθητικά μέσα κρίνονται απαραίτητα για να καταστεί η διδασκαλία της Γεωγραφίας άριστη και ορθή⁷⁷⁷. Η πραγματικότητα της εποχής, με τις ανακαλύψεις νέων τόπων, τις περιηγήσεις και το πλήθος των πολιτικών αλλαγών, «έπροξένησαν και εἰς τὴν Γεωγραφίαν μίαν παντάπασι νέαν μορφήν»⁷⁷⁸. Είναι αναγκαίο, τόσο οι συγγραφείς γεωγραφικών συγγραμμάτων, όσο και οι διδάσκοντες τη Γεωγραφία, να ακολουθήσουν άλλη μέθοδο, περισσότερο ωφέλιμη και χρήσιμη⁷⁷⁹. Είναι απαραίτητη, αρχικά, η διαίρεση της γεωγραφικής διδασκαλίας σε περιόδους. Η σπουδή της Γεωγραφίας πρέπει να γίνεται σταδιακά, από τα εύκολα στα δύσκολα, ανάλογα με την ηλικία και την αντιληπτική ικανότητα των μαθητών. Η χρήση των βοηθητικών μέσων, βιβλίων, σφαιρών και χαρτών, είναι αναγκαία, για να χρησιμοποιηθεί η προηγούμενη γνώση ως βάση και προπαρασκευή της επόμενης και η επόμενη προς τελειοποίηση της

---

⁷⁷⁴Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, όπ.π., Β', σελ. 270.

⁷⁷⁵«ΠΕΡΙ ΤΗΣ / ΜΕΘΟΔΙΚΗΣ / ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ / τῆς / ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ / καὶ τῶν / ΑΡΜΟΔΙΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΤΟ ΒΟΗΘΗΤΙ-/ ΚΩΝ ΜΕΣΩΝ. / Τοῦ / Α. Χ. Γασπάρεως. / Διερμηγευθὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς / εἰς τὴν / νῦν Ἑλληνικὴν διάλεκτον / ὑπὸ τοῦ / Κ. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ. / Ἐν Βιέννῃ, 1808. / Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Λεοπόλδου Γρουνδ.

⁷⁷⁶Το συγκεκριμένο βιβλίο έγραψε ο Γάσπαρης, το 1791, δοκιμαστικά, προκειμένου να καταλάβει τη θέση του υποσχολάρχου σε κάποιο εκπαιδευτήριο. Το σύγγραμμα, ωστόσο, σημείωσε μεγάλη επιτυχία στους κύκλους των διδασκόντων και ακολούθησε πορεία εγχειριδίου.

⁷⁷⁷«... ποία είναι πρὸς τοῦτο τὰ προσφυέστερα βοηθητικά μέσα διὰ νὰ δυνηθῆ τὸ κοινὸν νὰ ἐννοήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ ὀρθῶς τὰς βασίμους πρὸς τοῦτο ἰδέας μου». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, όπ.π., Προσίμιον, σελ. 5 – 6.

⁷⁷⁸Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, όπ.π., σελ. 124.

⁷⁷⁹«Ἐντροπή εἶναι εἰς ἓνα τοιοῦτον καιρὸν, τὸ νὰ εἶναι τις ἄπειρος τῆς Γεωγραφίας!». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, όπ.π., σελ. 23.

προηγούμενης⁷⁸⁰. Για κάθε περίοδο εκπαίδευσης χρειάζονται διαφορετικά βιβλία. Σε όλες τις περιόδους, ωστόσο, το περιεχόμενο της Γεωγραφίας πρέπει να απαρτίζεται από στοιχεία «Παλαιᾶς, Νέας, Πολιτικῆς, Φυσικῆς, καὶ Μαθηματικῆς Γεωγραφίας»⁷⁸¹. Τα γεωγραφικά βιβλία που απευθύνονται στην «πρώτη κλάση τῶν μαθητῶν», σύμφωνα με τον συγγραφέα, πρέπει να περιέχουν ὅλη τη γεωγραφική σειρά, απλοποιημένη, σαν να απευθύνονται σε μαθητές «οἵτινες δὲν ἔχουν καμμίαν εἶδησιν τῆς Γεωγραφίας»⁷⁸². Στη δεύτερη περίοδο, ο μαθητής «πρέπει νὰ ὀδηγηθῆ βαθύτερον εἰς τὸ Γεωγραφικὸν σύστημα»⁷⁸³. Στην Τρίτη περίοδο, «ὅσα ἐρμηνεύθησαν ἐν τῇ προλαβούσῃ περιόδῳ, ἐδῶ πρέπει νὰ ἐνωθῶσι μὲ τὰ προκύπτοντα νέα, καὶ νὰ ἐρμηνευθῶσι μὲ μέθοδον συνεχεστέραν παρὰ τὸ πρῶτον»⁷⁸⁴.

Βοηθητικό μέσο, για τη διδασκαλία της Γεωγραφίας, είναι οι πίνακες. Και ἐδῶ, χρειάζεται να γίνεται διάκριση ἀνάλογα σε ποια περίοδο απευθύνονται. Ὅλοι οι πίνακες πρέπει να περιέχουν ὅλα τα στοιχεία. Για το μικρὸ μαθητῆ⁷⁸⁵, ο οποίος ἔχει εξοικειωθεῖ με τα μικρὰ πράγματα, ἀπὸ τα παιχνίδια του, χρειάζεται να χρησιμοποιούνται μικροὶ πίνακες, ἐπειδὴ, «δὲν δύναται νὰ συναθροίσῃ εἰς τὴν διάνοιάν του τὸ σχῆμα τῶν διασκορπισμένων μερῶν, ἐπὶ τῆς τοσαύτης ἐπιφανείας τῶν μεγάλων πινάκων. Δυσκολεύεται νὰ διατηρήσῃ εἰς τὴν μνήμην του τὴν περιφέρειαν τοῦ τόπου...»⁷⁸⁶. Στους χάρτες της δεύτερης περιόδου, μεταξὺ των ἄλλων στοιχείων, πρέπει να σημειώνονται και οι τόποι που ἔγιναν γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν⁷⁸⁷. Δύο είναι τα κοινὰ στοιχεία που πρέπει να ἔχουν ὅλοι οι πίνακες, ὅπου και να απευθύνονται, «ἢ ὀρθότης καὶ ἡ ὠραιότης»⁷⁸⁸.

---

⁷⁸⁰«ὁ δὲ διδάσκαλος, ὅς τις δὲν ἐξεύρει τὰς προαποκτηθείσας γνώσεις τοῦ μαθητοῦ, ἐποικοδομεῖ εἰς μίαν ἄγνωστον βάσιν, καὶ ἐπομένως εἶναι τυχηρὸν, ἐὰν ἡ οἰκοδομὴ ἐπιτύχῃ». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 10.

⁷⁸¹Επειδὴ ὁμως ἡ Μαθηματικὴ Γεωγραφία εἶναι δύσκολο να γίνει ἀντιληπτὴ ἀπὸ τους μαθητές της πρώτης περιόδου, μέσω των πινάκων, πρέπει ἡ διδασκαλία να περιορισθεῖ μόνον στην ὑπόδειξη του Ἰσημερινοῦ, «περαιτέρω δὲ δὲν πρέπει νὰ προχωρήσῃ». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 52.

⁷⁸²Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 34.

⁷⁸³Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 53.

⁷⁸⁴Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 69.

⁷⁸⁵«πρέπει οἱ Πίνακες νὰ διαιωρῶνται κατὰ τὰ σύνορα μὲ μαχαίρι, καὶ νὰ κολλῶνται εἰς μακαβὰν, ἢ σανίδι, καὶ νὰ ἔχωσιν ὀπισθεν γραμμένα τὰ ἀξιοσημείωτα πράγματα τοῦ τόπου, καὶ πάλιν νὰ συναρμόζωνται ὑπὸ τοῦ παιδὸς...». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 94.

⁷⁸⁶Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 36.

⁷⁸⁷«Οὕτως, ἡ Γεωγραφία θέλει δίδει χεῖραν βοηθείας εἰς τὴν Ἱστορίαν, ἥτις ἔχει περισσοτέραν χρεῖαν ἀπὸ τὴν Γεωγραφίαν, παρὰ ἡ Γεωγραφία ἀπὸ αὐτὴν». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 63.

⁷⁸⁸Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 45.

Οι τεχνητές σφαίρες, κρίνονται επίσης, από τον συγγραφέα απαραίτητες για τη διεξαγωγή του μαθήματος της Γεωγραφίας. «Μία μικρὰ σφαῖρα εἶναι ἰκανὴ διὰ τὴν πρῶτην καὶ δευτέραν περίοδον· μία μεγαλύτερα μὲ πλήρεις μαθηματικὰς προπαρασκευὰς εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν τρίτην.»⁷⁸⁹

Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το συγκεκριμένο σύγγραμμα «Εγχειρίδιο του εκπαιδευτικού», της εποχής. Οι οδηγίες που διατυπώνονται έχουν αποδέκτη, κυρίως, τον διδάσκοντα⁷⁹⁰ και σε αυτόν παραχωρεί, ο συγγραφέας, την επιλογή της μεθόδου διδασκαλίας. Ελπίζει η συνεισφορά του να είναι χρήσιμη «καὶ διὰ διδασκάλους καὶ διὰ τοὺς ἑραστὰς τῆς Γεωγραφίας»⁷⁹¹.

Το δεύτερο σύγγραμμα του Αδάμ Γάσπαρη που μεταφράστηκε από τους αδελφούς Καπετανάκη, ήταν η «Σχολαστική Γεωγραφία»⁷⁹², η οποία αποτελείται από 512 σελίδες⁷⁹³. Ο Κυριακός Καπετανάκης, που μετέφρασε το έργο, αφιερώνει τη μετάφραση της «Γεωγραφίας» του Γάσπαρη στον Στέφανο Μπούμπα, που τον παρότρυνε να δημοσιοποιήσει το «ὠφέλιμο» αυτό κείμενο. Είκοσι σελίδες αποτελούν το λόγο που απευθύνει ο μεταφραστής «Πρὸς τοὺς Φιλομαθεῖς ὁμογενεῖς». Κάνει λόγο για την ιστορία της Γεωγραφίας, την αναγκαιότητά της και τη σχέση της με τις άλλες συναφείς Επιστήμες. Ο άνθρωπος, ωθούμενος από την επιθυμία να μεταδώσει τις γνώσεις του και τις «εὐρέσεις» του, επινόησε «ἀξιόλογα ἀντικείμενα», όπως είναι οι σφαίρες, οι χάρτες και τα βιβλία, τα οποία αποτελούν τη Γεωγραφία. Η «ἥδονικωτάτη καὶ πλήρης χαρίτων μάθησις» της Γεωγραφίας είναι αναγκαία σε όλους τους «ἀνθρώπινους βαθμούς», στους Βασιλείς και στους Αρχιστρατήγους, στους Εκκλησιαστικούς άνδρες και στους πραματευτές. Επίσης, με τη Γεωγραφία γίνεται σαφέστερη η γενική Ιστορία. Σημειώνει, σε αυτό το μέρος του συγγράμματος, τη διαπίστωσή του ότι το μάθημα της Γεωγραφίας «ἀμελεῖται» στα ελληνικά

---

⁷⁸⁹Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 79.

⁷⁹⁰Αὐτὸς δύναται νὰ ἐκλέξη τὴν ἀναλυτικὴν, ἢ τὴν συνθετικὴν μέθοδον· δύναται νὰ ἀρχήσῃ ἀπὸ τῆς πατρίδος του, ἢ ἀπὸ τῆς Ὑδρογείου σφαίρας, καὶ νὰ διατάξῃ καθὼς θέλει τοὺς τόπους», «μόνον αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος νὰ διδάσκῃ σοβαρῶς καὶ μὲ φράσιν ἀποϊκίλον, ἢ ζωηρῶς καὶ ἀστεῖως...», «δὲν πρέπει νὰ παραβλέπη κανένα μέρος τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου, ἢ νὰ σμικρῇ τὰ ὄρια του χωρὶς ἰκανῆς σκέψεως...». Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 77 καὶ 78.

⁷⁹¹Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας ...*, ὅπ.π., σελ. 125.

⁷⁹²«ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΗ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ / ΔΙΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ / ΤΟΥ ΝΕΟΥ / ΜΕΘΟΔΙΚΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ / ΑΤΛΑΝΤΟΣ. / Συντεθεισα Γερμανιστι / ὑπὸ τοῦ / Ἀδὰμ Χριστιάνου Γασπάρεως / ἀξιῶσει δὲ / τοῦ / ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΜΠΟΥΜΠΑ, / μεταφρασθεῖσα / εἰς τὴν νῦν / Ἑλληνικὴν διάλεκτον / ἐκ τῆς τελευταίας ὀγδῆς ἐκδόσεως / ὑπὸ τοῦ / Κυριακοῦ Καπετανάκη. / Πρὸς χρῆσιν / ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ / ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ / Ἐν Βιέννῃ, 1808. / Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ λεοπόλδου Γρουνδ.

⁷⁹³Το τέλος της πρώτης περιόδου είναι στη σελίδα 488. Ακολουθούν τέσσερις σελίδες με Ευρετήριο και εννέα σελίδες με τον κατάλογο των «Φιλόμουσων» Συνδρομητῶν.

σχολεία, λόγω της έλλειψης κατάλληλων γεωγραφικών βιβλίων και της επιμονής των λογίων στην παραδοσιακή εκπαίδευση. Οι νέοι, στα ελληνικά σχολεία, «καταπίνουν ακόμη τὸ ὄπιον τῶν ἑπτὰ φωνηέντων καὶ τῶν ἕξ διφθόγγων», ενώ στα ευρωπαϊκά σχολεία, οι νέοι «ἔξιχνιάζουσι τὴν φύσιν καὶ στολίζουν τὸ πνεῦμα τους με τὰς γνώσεις τῶν ὄντων». Για να καλλιεργήσουμε κι εμεῖς «τὴν ὑπερτάτην εὐδαιμονίαν, ἣτις εἶναι ἡ θεοδώρητος ἐλευθερία», αποφάσισε να προσφέρει στο Γένος «ἓνα τοιοῦτον πολῦτιμον δῶρον». Θεωρεῖ ότι είναι ο καιρός να συγχρονιστούμε με την Ευρώπη και «να ἀποδυθῶμεν τὸ παμπάλαιον φόρεμα τῆς ἀμαθείας καὶ να ἐνδυθῶμεν τὸ νέον καὶ φωτεινὸν τῆς μαθήσεως»⁷⁹⁴.

Επέλεξε το συγκεκριμένο σύγγραμμα, γιατί έκρινε ότι η μέθοδος του είναι σαφής και κατανοητή, για τους νέους μαθητές. Ἐλαβε και κάποια πρόσθετα μέτρα, ὥστε, να γίνει ακόμη πιο εύληπτη και ελκυστική, ἀπὸ τα ελληνόπαιδα. Χρησιμοποίησε απλή, «μεσαία» γλώσσα, προσάρμοσε την κατάληξη των ξένων ονομάτων στην ελληνική κλίση, φρόντισε να τυπωθεῖ το βιβλίο «εἰς χαρτὶ καλὸν», με «τοὺς ὠραιότερους χαρακτήρες τῶν Ἑλληνικῶν στοιχείων». Επίσης, φρόντισε να χρωματιστούν οι χάρτες κατὰ το πρωτότυπο για «να ἀποκτῶσιν ἐγκαίρως (οι νέοι) τὴν αἴσθησιν καὶ τὸν ἔρωτα τοῦ ὠραίου καὶ τῆς καθαρότητος.»⁷⁹⁵.

Σε ὅτι ἀφορὰ στο περιεχόμενο της «Σχολαστικῆς Γεωγραφίας», είναι χωρισμένο σε δύο μέρη. Στην «Εἰσαγωγή Γενική» και στη «Διαίρεσις τῆς Γῆς». Στο πρώτο μέρος, γίνεται μια σύντομη, ὡστόσο γενική και απλοποιημένη ἀναφορά σε θέματα θεωρητικῆς Γεωγραφίας. Στο σχῆμα της Γῆς, στους πλανήτες και στη θέση τους, στους μεσημβρινούς και παράλληλους κύκλους, στις κλιματικές ζώνες, στην ξηρά, στη θάλασσα, στο κλίμα και στα προϊόντα της Γῆς.

Στο δεύτερο μέρος, μετὰ ἀπὸ μια γενική εἰσαγωγή για τη διαίρεση της Γῆς, εξετάζει τις ηπείρους, την Ευρώπη, την Ἀσία, την Ἀφρική, την Ἀμερική και την Αυστραλία. Παραδέχεται, στο σημεῖο αὐτό, ο συγγραφέας, τα κενά που υπάρχουν σε ὅτι ἀφορὰ στις πληροφορίες για το Νέο Κόσμο⁷⁹⁶.

Ἡ Ελλάδα, στη «Σχολαστικὴ Γεωγραφία», ἀναφέρεται ὡς μέρος της Ρούμελης, μιας ἀπὸ τις επαρχίες του «Βασιλείου» της Τουρκίας⁷⁹⁷. Εἰδικότερα, η Ρούμελη περιέχει τη Θράκη, την ιδίως Ρούμελη, τη

---

⁷⁹⁴Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. ια'.

⁷⁹⁵Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. ιδ'.

⁷⁹⁶«Ἐπειδὴ λοιπὸν αὐτὴ (ἡ Ἀμερική) δὲν ἀνεκαλύφθη ὅλη, διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορισθῇ καὶ τὸ μέγεθος αὐτῆς ἀκριβῶς. Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 437.

⁷⁹⁷Τὸ Βασίλειον τῆς Τουρκίας ἔχει τίτλον Ἀυτοκρατορικόν: ἐπειδὴ συνεστήθη ἐκ τῶν ἔρειπίων τῆς πρὸ αὐτοῦ Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας». Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 316.

Βουλγαρία, την Αλβανία, την Ελλάδα και τον «Μωρέα»⁷⁹⁸. Αρκετός λόγος γίνεται για τους παλαιούς κατοίκους της Ελλάδας, τους προγόνους «τῶν νῦν Ἑλλήνων»⁷⁹⁹. Αναφέρεται συχνά στο πνεύμα τους, στα επιτεύγματά τους και στον πολιτισμό τους⁸⁰⁰. Στις παραγράφους που περιγράφει τους κατοίκους των επαρχιών της Τουρκίας κάνει λόγο και για τον αριθμό των Ελλήνων, σε σχέση με τους Τούρκους, που κατοικούν σε αυτές και για τη δραστηριότητά τους⁸⁰¹.

Συνοπτική, απλή, αλλά και γενική, θα χαρακτηρίζαμε τη Γεωγραφία που προτείνει ο Αδάμ Γάσπαρης για τους μικρούς μαθητές. Και οι αδελφοί Καπετανάκη αυτό, ακριβώς, ήθελαν να προσφέρουν στο Γένος. Απλές, πρωταρχικές γνώσεις Γεωγραφίας, στην «Πρώτη Περίοδο» της εκπαίδευσης των Ελληνοπαίδων.

«Ὁ Νέος Μεθοδικὸς Σχολαστικὸς Ἄτλας»⁸⁰², είναι το τρίτο σύγγραμμα του Αδάμ Χριστιάνου Γάσπαρη που κυκλοφόρησε το 1808 με την επιμέλεια του Κυριακού Καπετανάκη. Είναι ένας δεκαπεντασέλιδος Ἄτλας, που απευθύνεται στους μαθητές της «Πρώτης εκπαιδευτικῆς Περιόδου». Αποτυπώνονται σ' αυτόν οι Ἡπειροί, σε δύο χάρτες ημισφαιριῶν. Στον ένα περιλαμβάνονται η Ευρώπη, η Ασία και η Αφρική και στον άλλο η Βόρεια και η Νότια Αμερική. Στα υπόλοιπα φύλλα του Ἄτλαντα είναι σχεδιασμένες οι χώρες της Ευρώπης. Τα στοιχεία που περιέχουν οι χάρτες και τα οποία ερμηνεύονται στο πρώτο φύλλο, είναι τα απαραίτητα, κατά την κρίση του συγγραφέα. Είναι τα ὅρια των κρατῶν, με χοντρές ευδιάκριτες γραμμές, οι σπουδαιότερες πόλεις, τα προϊόντα⁸⁰³.

---

⁷⁹⁸Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 327.

⁷⁹⁹«Αὐτοῦ σώζονται μέχρι τοῦ νῦν πολλὰ ἀξιόλογα ὑπομνήματα τῶν περιφανεστάτων προγόνων τῶν νῦν Ἑλλήνων.». Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 334.

⁸⁰⁰«Αἱ Ἀθηναί[...] ἐγέννησε τοὺς μεγίστους στρατηγούς, νομοθέτας, φιλοσόφους, ρήτορας, ποιητὰς [...] καὶ ὀνομάζονται οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι τοῦ Κόσμου· τούτων πολλὰ ὑπομνήματα σώζονται, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ κρατοῦντες ἄλλα μὲν φθειροῦσιν, ἄλλα δὲ πωλῶσιν εἰς τοὺς Εὐρωπαϊοὺς», *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, σελ. 335, καὶ «Χίος: αὕτη δύναται νὰ ὀνομασθῆ ἡ πρώτη καὶ ἐπιφανεστέρα κοινότης τῶν νῦν Ἑλλήνων: ἐπειδὴ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πολυχρονίου καὶ πυκνοτάτου ζόφου οὕσα, δὲν ἀπημαυρώθη, ἀλλ' ἔμεινεν ὀπωσοῦν ἀποστίλβουσα, καὶ ἀποπέμπουσα τινὰ εὐωδίαν τοῦ παλαιοῦ Ἑλληνικοῦ φρονήματος». Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 384.

⁸⁰¹« Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία κατοικεῖται ὑπὸ Τούρκων, οἱ τινες εἶναι τὸ δεσπύζον γένος, καὶ ὑπὸ Χριστιανῶν πολὺ περισσοτέρων ἀπὸ τοὺς Τούρκους: ἐπειδὴ ἐκατοίκησαν καὶ ἐξουσίασαν τοῦτον τὸν τόπον πολὺ πρότερον τῶν Τούρκων, πλὴν δὲν ἠνώθησαν μὲ αὐτοὺς, μόνον ἐκράτησαν τὰ ἔθιμα, τὰ ἥθη καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν θρησκείαν, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐμμένουσι.». Βλ. *Σχολαστικὴ Γεωγραφία*, ὅπ.π., σελ. 323.

⁸⁰²«Α. Χ. τοῦ Γασπάρεως / Ο ΝΕΟΣ ΜΕΘΟΔΙΚΟΣ / ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ ΑΤΛΑΣ / ἐκ νέου χαραχθεὶς πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν Σχολείων / Ἀξιῶσει μὲν τοῦ κυρίου / ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΜΠΟΥΜΠΑ / ἐπιστασία δὲ Κυριακοῦ Κα: / ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ / Ἀλεξάνδρου Ράουκ / 1808.

⁸⁰³«Γεννήματα, Πωρικὰ, Μεσημβρινὰ πωρικὰ, Κρασί, Λινάρι, Ταμπάκος, Ἐλαιόλαδον, Βαμβάκι, Ξυλική, Καφές, Τσαΐ, Ἀρώματα, Ζάχαρις, κτηνοτροφία,

Ευδιάκριτα επίσης είναι τα ποτάμια για τα οποία αναφέρεται και η ονομασία τους.

Υπερβολικά απλό και κενό στοιχεία, θα χαρακτηρίζαμε τον Άτλαντα του Γάσπαρη. Σύμφωνα, ωστόσο, με τις υποδείξεις του, στο «Περὶ τῆς Μεθοδικῆς Παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας...», οι πίνακες που απευθύνονται στους μικρούς μαθητές «δὲν πρέπει νὰ περιέχωσιν ἄλλο, παρὰ τὰ ἀξιοσημεῖωτα ἀντικείμενα διὰ τοὺς παῖδας, τὰ ὅποια δύνανται νὰ μάθωσι, καὶ πρέπει νὰ ἐνθυμῶνται...»⁸⁰⁴.

Πιστοί, στην υπόσχεση που έδωσαν οι αδελφοί Καπετανάκη, ότι θα τυπώσουν όλη τη σειρά των γεωγραφικών βιβλίων του Αδάμ Γάσπαρη, επανέρχονται⁸⁰⁵ το 1816, με τη μετάφραση των δύο τόμων του έργου «Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας»⁸⁰⁶. Πρόκειται για δύο τόμους, στους οποίους περιέχονται «οὐσιώδεις γνώσεις τῆς Μαθηματικῆς, Φυσικῆς καὶ Πολιτικῆς Γεωγραφίας». Ειδικότερα, ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει «Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας», και «Μαθηματικὴ Γεωγραφία». Στο πρώτο μέρος αναπτύσσονται οι πηγές και τα βοηθήματα της Γεωγραφίας, η διαίρεσή της, η ιστορία των γεωγραφικών ανακαλύψεων χωρισμένη σε περιόδους και η ιστορία της Γεωγραφίας⁸⁰⁷. Αναφέρονται οι αρχαίοι και οι νεότεροι λαοί⁸⁰⁸, οι οποίοι με τις δραστηριότητές τους, «τοὺς πολέμους και τὸ ἐμπόριο», πρόσφεραν «ἐξέλιξη» στη Γεωγραφία. Αναφέρονται επίσης, όλα τα ονόματα εκείνων που συνέβαλαν στην επίτευξη των ανακαλύψεων⁸⁰⁹ και στην ανάπτυξη της Γεωγραφίας⁸¹⁰.

Γουναρικά, Μετάξι, Ψαρκὴ τῶν φαλαίων, Μεγάλῃ ψαρκὴ, Μαργαριτάρια, Μεταλλεία, Πολύτιμοι λίθοι». Βλ. *Ὁ Νέος Μεθοδικὸς Σχολαστικὸς Ἄτλας*, ὅπ.π., *Ἑρμηνεία τῶν σημείων*.

⁸⁰⁴Βλ. *Περὶ τῆς Μεθοδικῆς Παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας...*, ὅπ.π., σελ. 38,39.

⁸⁰⁵Ἐχει μεσολαβήσει η έκδοση του δεκάτομου έργου «Εἰκονολογία Παιδική», κατά τα ἔτη 1810 – 1812. Επρόκειτο για ἓνα εγχειρίδιο Φυσικῆς Ἱστορίας, «τερπνόν ἄθροισμα τετραπόδων, φυτῶν, ἀνθέων, καρπῶν, ὀρυκτῶν, ἐνδυμάτων [...]», το οποίο μετέφρασαν κι ἐξέδωσαν οι αδελφοί Καπετανάκη στη Βιέννη ἀπὸ το τυπογραφεῖο του Λεοπόλδου Γρούνδ. Βλ. *Εἰκονολογία Παιδική*, συνετέθη Γερμανιστὶ ὑπὸ Φραγκίσκου ἰωάννου Βέρτουχ, μεθερμηνεύθη δὲ καὶ ἐξεδώθη εἰς τὴν κοινὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον ὑπὸ τῶν ἀυταδέλφων Μανουήλ καὶ Κυριακοῦ Καπετανάκη, Τόμος 1 - 10, Ἐν Βιέννῃ, Ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Λεοπόλδου Γρούνδ, 1810 – 1812.

⁸⁰⁶Πλήρης ο τίτλος: Εἰσαγωγή Γενικὴ / τῆς Γεωγραφίας. / εἰς Πλήρη τῆς Γῆς Γνώσιν / Συντεθεισα μὲν Γερμανιστὶ / ὑπὸ / ΑΔΑΜ Χ. ΤΟΥ ΓΑΣΠΑΡΕΩΣ / Ἑξελληνισθεισα δὲ καὶ ἐκδοθεισα / ὑπὸ τῶν / ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ. / ΤΟΜΟΣ Α' (ΤΟΜΟΣ Β'). / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ / κατὰ τὴν Τυπογραφίαν Ἰωάννου Σνεϊρερ. / 1816.

⁸⁰⁷Η οποία «συμπροβαίνει μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων». Βλ. *Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 136.

⁸⁰⁸«Ἀμφοτέρα ταῦτα τὰ ἔθνη ἔκαμαν προόδους εἰς τὴν Γεωγραφίαν· ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεμολυσμένας μὲ αἷμα ἀνθρώπινον. Βλ. *Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 18.

⁸⁰⁹«ἐξετέθη συνοπτικῶς τὸ σκελετὸν τῶν γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων, καὶ μάλιστα τῶν νεωτέρων, ὅπου ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀοιδῶν καὶ γενναίων

Στο δεύτερο μέρος του Α' τόμου εξηγούνται με λεπτομέρεια τα στοιχεία της μαθηματικής Γεωγραφίας. Η Γη, το σχήμα της, το μέγεθός της, οι κινήσεις της, οι πλανήτες, οι γεωγραφικές συντεταγμένες, οι κλιματικές ζώνες, οι γεωγραφικοί πίνακες, η γεωγραφική σφαίρα. Στο τέλος του πρώτου τόμου υπάρχουν γεωγραφικά προβλήματα με τις λύσεις τους, τα οποία έχουν προστεθεί, από τους εκδότες, μαζί με τον πίνακα των ανέμων και τον πίνακα του γεωγραφικού μήκους και πλάτους σημαντικών τόπων.

Ο δεύτερος τόμος της «Εισαγωγής...», περιλαμβάνει θέματα φυσικής Γεωγραφίας. «Ἐξιχνιάζεται ἡ φύσις καὶ τὰ πάθη τῶν ὀρέων, τῶν κοιλάδων, τῶν ὀρυκτῶν, τῶν θαλασσῶν, [...], τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῶν ἀνέμων· παριστάνονται αἱ τῶν ζῶων καὶ φυτῶν ἐπικράτεια· ἀναπτύσσεται [...] ἡ ἱστορία τῆς γῆς· παρατηρεῖται ὁ φυσικὸς καὶ ἠθικὸς ἄνθρωπος [...] καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πολυποίκιλα καὶ ἀναρίθμητα δῶρα, τὰ ὅποια ἐδημιούργησε δι' αὐτὸν ὁ πλάστης τῆς κτίσεως»⁸¹¹. Στο δεύτερο τόμο προστέθηκε από τους εκδότες λεξικό των ορυκτολογικῶν ὀρων⁸¹², που περιέχονται στη Γεωγραφία και περιγραφή των πολύτιμων λίθων⁸¹³. Για περισσότερες πληροφορίες, σχετικά με τα μέταλλα, παραπέμπουν στη «Φυσική» του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου και στα βιβλία «Φυσική» και «Χημεία» του Κωνσταντίνου Κούμα. Στο τέλος του δεύτερου τόμου δημοσιεύονται τα ονόματα των φιλομαθῶν συνδρομητῶν «εἰς ἔπαινον καὶ μίμησιν».

Οι αδελφοί Καπετανάκη υποκινούμενοι, ἴσως και από άλλους ομογενεῖς τους, και συνεργαζόμενοι με εκδοτικούς οἴκους της Βιέννης, ἐπιδίωξαν και πέτυχαν να προσφέρουν στο Γένος βιβλία ωφέλιμα για την πρόοδό του και τον «φωτισμὸν» του. Το αξιόπαινο της προσπάθειάς τους ἦταν η πιστότητα και η οργανωτικότητα των κινήσεών τους. Επέλεξαν να

ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι καταφρονήσαντες εὐτόλμως πάντα κίνδυνον, ἀνεκάλυψαν καὶ ἐξιχνίασαν τὰ μέρη τοῦ ἡμετέρου πλανήτου, καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὸν ζῶντας ἀδελφοὺς αὐτῶν». Βλ. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. γ'.

⁸¹⁰«οἱ φιλόπονοι καὶ φιλομαθεῖς ἄνδρες, οἱ ὅποιοι ἔφερον εἰς τὴν παροῦσαν ἐντέλειαν τὴν ἐκθεσιν τῆς Γεωγραφίας καὶ τῶν πινάκων αὐτῆς...». Βλ. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. γ', δ'.

⁸¹¹Βλ. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Β', Πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς ἀναγνώστας, σελ. δ'.

⁸¹²«Ἐρμηνεία κατὰ ἀλφάβητον τῶν ἐν τῇ φυσικῇ Γεωγραφίᾳ ὀρυκτολογικῶν λέξεων, Ἀλάβαστρον, Ἀμίαντος Σχιστόλιθος κ.λπ.». Βλ. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 373.

⁸¹³«Μόνος ὁ ἐσωτερικὸς τῆς ψυχῆς καλλωπισμὸς κάμει τὸν ἄνθρωπον ἀληθῶς τιμιώτερον καὶ ἀνώτερον τῶν λοιπῶν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἀπόκτησις αὐτοῦ εἶναι δύσκολος, κατέφυγεν ὁ ἄνθρωπος ἔκπαλαι εἰς τὸν ἐξωτερικὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν. Διὰ τοῦτο ἐπενόησε [...] πᾶν εἶδος καλλωπισμοῦ, καὶ ἐτίμησε μάλιστα πάντων τὰ λαμπρὰ καὶ σπάνια πράγματα, ἐλπίζων νὰ ἀποδειχθῇ διὰ τῆς ἀποκτήσεως τούτων ἀνώτερος τῶν λοιπῶν.». Βλ. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., τόμ. Β', σελ. 397.

μεταφράσουν όχι απλώς ένα ξένο βιβλίο Γεωγραφίας, αλλά, μια σειρά γεωγραφικών βιβλίων και βοηθημάτων, τα οποία έκριναν ότι έλειπαν από τα ελληνικά σχολεία, κοινά και Γυμνάσια. Άρχισαν με τα εγχειρίδια της πρώτης βαθμίδας. Αργότερα, όπως λένε οι ίδιοι, εξέδωσαν βιβλία που προορίζονταν για την τρίτη «περίοδο». Αυτό, ασφαλώς, το έπραξαν επειδή έκριναν ότι τα βιβλία της δεύτερης βαθμίδας δεν διαφέρουν σχεδόν καθόλου από αυτά της πρώτης και θα ήταν πρόσθετος κόπος να προέβαιναν σε αυτό το εγχείρημα.

Κεφάλαιο VI

«Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα» επιμ. Αδαμάντιου Κοραή (1815 – 1817 - 1819).

Ο Αδαμάντιος Κοραής, «ὁ ἀληθὴς λόγιος»⁸¹⁴, γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1748. Από τον Ιερόθεο Δενδρινό διδάχτηκε «καλά» αρχαία ελληνικά και από τον Ολλανδό ιερέα του προξενείου της Σμύρνης, Βερνάρδο Κευη, λατινικά. Ήταν εγγονός του Αδαμάντιου Ρύσιου και είχε στη διάθεσή του την πλούσια βιβλιοθήκη του παππού του, από την οποία μελέτησε αρχαία ελληνικά συγγράμματα⁸¹⁵. Η ενασχόληση της οικογένειας με το εμπόριο οδήγησε τον Κοραή, το 1771, στο Άμστερνταμ. Στην ευρωπαϊκή πρωτεύουσα έμεινε ο Αδ. Κοραής έξι χρόνια, στη διάρκεια των οποίων γνώρισε την κοσμοπολίτικη ζωή και «κάθε είδος ελευθερίας»⁸¹⁶. Σπούδασε Επιστήμες, έμαθε ξένες γλώσσες, αλλά, απέτυχε στο εμπόριο. Το 1778, επιστρέφει στη Σμύρνη όπου ζει την οικονομική καταστροφή της οικογένειας και περνά τέσσερα χρόνια βυθισμένος στη θλίψη⁸¹⁷. Στη συνέχεια, φεύγει για το Montpellier, όπου σπουδάζει Ιατρική και το 1788 βρίσκεται στο Παρίσι, γιατρός.

Για βιοποριστικούς λόγους ασχολείται με τη μετάφραση ιατρικών συγγραμμάτων⁸¹⁸ και έργων της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Από το 1796 είχε ετοιμάσει τους «Χαρακτήρες» του Θεόφραστου, έργο, που εκδόθηκε το 1799. Το 1800 τυπώνεται το «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων» του Ιποκράτους και το 1802 «Περὶ Ἄμαρτημάτων καὶ Ποινῶν, πολιτικῶς θεωρουμένων» του Βεκκαρίου⁸¹⁹. Παράλληλα, στο Παρίσι, ο Κοραής, ζει την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Η κατάσταση της υπόδουλης πατρίδας, οι ελπίδες που γεννιούνται για την ανεξαρτησία της, από τους θριάμβους του Ναπολέοντα και η πατριωτική δράση του Ρήγα Φεραίου, εμφυτεύουν στην ψυχή του Κοραή το σκοπό της ζωής του. Την απελευθέρωση του Γένους. Και «καθόσον ὠλιγόστευε τῆς Ἑλλάδος ἡ

---

⁸¹⁴Βλ. Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, *Αδαμάντιος Κοραής*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη τῆς Ἑστίας ἀριθ. 3), 1877, σελ. 12.

⁸¹⁵ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, (πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά), Αθήνα (ΜΙΕΤ) 1984, σελ. ιβ'.

⁸¹⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 254.

⁸¹⁷«διότι ἡ μὲν θέα τῶν Ὀθωμανῶν ἦτο πρὸς αὐτὸν ἀφόρητος, τὸ δὲ ἐμπόριον παρεξέτρεπεν αὐτὸν τῶν νοητικῶν του ἐργασιῶν». Βλ. Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, ὅπ.π., σελ. 7.

⁸¹⁸ Βλ. Κωνσταντῖνος Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 662.

⁸¹⁹«Σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου. - Ἀγαθὴ Τύχη. Τῆ νεοσυντάκτῳ τῶν Ἑπτὰ Νήσων Ἑλληνικῆ Πολιτεία...». Βλ. Φίλιππου Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα* (1801 – 1818), Αθήνα (Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο) 1997, αρ.1802 – 49, σελ. 46.

σοφία»⁸²⁰, ο ασφαλέστερος προάγγελος της εθνικής Παλιγγενεσίας και της πολιτικής της αποκατάστασης ήταν ο «φωτισμός του Γένους»⁸²¹. Αυτό θα επιτυγχάνονταν με την καλλιέργεια των γραμμάτων και τη γνωριμία των νέων με τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα. Οι «φωτιστικές εργασίες»⁸²² του Κοραή είναι τα συγγράμματά του. Παραμερίζει την ενασχόλησή του με τα ιατρικά συγγράμματα και δημοσιεύει ανώνυμα φυλλάδια με πατριωτικό και επαναστατικό περιεχόμενο. Την «Αδελφική Διδασκαλία» το 1798, απάντηση στην «Πατρική Διδασκαλία» του Άνθιμου Ιεροσολύμων, το «Άσμα Πολεμιστήριον» το 1800, το «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» το 1801, καθώς και το διάλογο μεταξύ δύο Ελλήνων κατοίκων της Βενετίας, «Τι πρέπει νὰ κάμωσιν οί Γραικοί εις τὰς παρούσας περιστάσεις», το 1805⁸²³. Δεν αφήνει, ωστόσο, και τους αρχαίους⁸²⁴. Το 1804 τυπώνεται το έργο του, «Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν» και το 1805 το έργο «Πρόδρομος τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο της πολύτομης σειράς που ακολούθησε, «Ἑλληνική Βιβλιοθήκη» και «Πάρεργα Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», με έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων⁸²⁵. Στο ογκώδες αυτό έργο περιλαμβάνονταν έργα του Ισοκράτη, του Πλουτάρχου, του Ιεροκλέους, του Ξενοκράτους, του Γαληνού, του Ιπποκράτη, του Ξενοφώντα, του Αριστοτέλη, του Ομήρου, του Στράβωνα και άλλων.

Ο Κοραής δεν θα μπορούσε να μην εντάξει στην έκδοση της «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» και το έργο του Στράβωνα⁸²⁶. Η «γνωριμία» του με τον αρχαίο γεωγράφο έγινε στη Σμύρνη, όταν, νεαρός ακόμη, μη μπορώντας να διαβάσει τα σχόλια του παππού του στα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα, επειδή ήταν γραμμένα στα λατινικά, ζήτησε από τον Ολλανδό

---

⁸²⁰ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα*, Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου, τόμ Α' 1815, Προλεγόμενα σελ. β'.

⁸²¹ Βλ. Δ. Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, ὅπ.π., Εἰσαγωγή σελ. 87.

⁸²² Βλ. Κωνσταντίνος Ἄμαντος, *Αδαμάντιος Κοραής*, (ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν ΣΤ'), Ἀθήνα (τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας) 1933, σελ. 23.

⁸²³ Ἄς προσθέσουμε και την «Ἑλληνική Νομαρχία» στα έργα του Κοραή· οι ενδείξεις κλείνουν προς την άποψη ότι ο συγγραφέας της δεν είναι άλλος παρά ο Αδ. Κοραής.

⁸²⁴ «αὐτῆ μου ἐπιχείρησις ἀποβλέπει [...] τὴν ὠφέλειαν τῶν σπουδαζόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν Ἑλλήνων. Ἡ εὐκολωτέρα κτῆσις καὶ χρῆσις τῶν Ἑλληνικῶν βιβλίων θέλουν ἀναμφιβόλως ἀναζωπυρήσει εἰς τὰς νέας ψυχὰς τὰ πλακώμενα, ἀλλ' ὄχι ἀφανισμένα, γενναῖα φρονήματα τῶν ἰδίων προγόνων.» Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, Παρίσι (ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου) 1805, σελ. γ'.

⁸²⁵ Ἀπὸ το 1807 ἕως το 1835 τυπώθηκαν δεκαπέντε τόμοι τῆς σειράς «Ἑλληνική Βιβλιοθήκη» και ἀπὸ το 1809 ἕως το 1827 εννέα τόμοι τῆς σειράς «Πάρεργα Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὅπ.π., σελ. 671.

⁸²⁶ Ο πρώτος τόμος των «Γεωγραφικῶν» του Στράβωνα, αποτέλεσε τον ένατο τόμο της «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, ὅπ.π., αρ. (1815.78).

ιερέα Keun⁸²⁷, να του διδάξει τη λατινική γλώσσα⁸²⁸. Στη συνέχεια, όταν ο Ναπολέοντας θέλησε να μεταφραστεί το έργο του αρχαίου γεωγράφου στη γαλλική γλώσσα, ο Κοραΐς⁸²⁹ ήταν ένας από τους τρεις⁸³⁰ στους οποίους ανατέθηκε η μετάφραση και το 1805 τυπώθηκε ο πρώτος τόμος⁸³¹. Αργότερα, έκρινε ότι «...ό Στράβων είχε χρεία νέας εκδόσεως...» στην ελληνική γλώσσα και το 1815 τυπώνεται ο πρώτος τόμος των «Γεωγραφικῶν»⁸³², ο οποίος περιελάμβανε τα έξι πρώτα βιβλία του έργου⁸³³. Στα εκτενή «Προλεγόμενα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Στράβωνος πρὸς τοὺς Ἕλληνας», αφού εκθέσει τη βιογραφία του αρχαίου Γεωγράφου, κάνει λεπτομερή αναφορά στην ιστορία της Γεωγραφίας, επικαλούμενος τα έργα αρχαίων γεωγράφων και ιστορικών. Μεγάλη αξία, σε αυτό το σημείο, έχουν οι δικοί του σχολιασμοί⁸³⁴ και οι κριτικές⁸³⁵ που διατυπώνει.

⁸²⁷ Βλ. Ίφιγένεια Αναστασιάδη, *Γκὺς – Κεῦνος – Κοραΐς*, π. «Ὁ Ἐρανιστῆς», τόμ. 15^{ος}, Αθήνα 1979, σελ. 253 – 260.

⁸²⁸ Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, ὄπ.π., σελ γ' - ιστ'. Βλ. επίσης, Δ. Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, ὄπ.π., σελ. 94 – 96.

⁸²⁹ «Ὅταν μ' ἐπροσκάλεσε τὸ Γαλλικὸν Κράτος νὰ γίνω συνεργάτης τῆς εἰς Γαλλικὴν γλῶσσαν μεταφράσεως τοῦ Στράβωνος, ὑπήκουσα εἰς τὴν πρόσκλησιν, θαρρύνόμενος ἀπὸ τοὺς σοφοὺς μου συνεργάτας, ἀπὸ τοὺς πολλοὺς κόπους τῶν πρὸ ἐμοῦ κριτικῶν, καὶ ἀπὸ τὰ σωζόμενα εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Παρισίων βιβλιοθήκη ἀντίγραφα». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν*, ὄπ.π., μέρος πρῶτον, *Προλεγόμενα*, σελ. ζζ'-ζη'.

⁸³⁰ Οἱ ἄλλοι δύο ἦταν ο La Porte du Theil και ο γεωγράφος Gosselin. «Ὁ Δουθείλος (Du Theil) καὶ ἐγὼ ἐδιωρίσθημεν εἰς τὴν μετάφρασιν καὶ τὰς κριτικὰς ἢ ἱστορικὰς σημειώσεις· ὁ δὲ γεωγράφος Γοσσελίνος (Gosselin) εἰς τὰς πλειοτέρας γεωγραφικὰς ἐρεῦνας, καὶ τὴν σύγκρισιν τοῦ παλαιοῦ σταδιασμοῦ μὲ τὰς σημερινὰς τῶν διαστημάτων μετρήσεις». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, *Προλεγόμενα*, σελ. ζζ' - ξη' (σημ Ι). Βλ. επίσης, Στέργιος Φασουλάκης, *Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Γαλλικὸ Στράβωνα - Ἡ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Gosselin*, π. «Ὁ Ἐρανιστῆς», τόμ 19^{ος}, Αθήνα 1993, σελ. 188 – 192.

⁸³¹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, ὄπ.π., σελ. κστ'

⁸³² Πλήρης ο τίτλος: ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ / ΒΙΒΛΙΑ ΕΠΤΑΚΑΙΔΕΚΑ, / ΕΚΔΙΔΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΟΥΝΤΟΣ Α. ΚΟΡΑΗ, / Φιλοτίμω δαπάνη τῶν ὁμογενῶν Χίων, ἐπ' ἀγαθῶ τῆς Ἑλλάδος. / ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ. / ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, / ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Ι. Μ. ΕΒΕΡΑΡΤΟΥ. / SE TROUVE, / CHEZ THEOPHILE BARROIS, PERE, LIBRAIRE, RUE HAUTEFEUILLE, N^ο 28.

⁸³³ Βλ. *Αρχαία Έλληνική Γραμματεία*, π. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», Ἰούνιος 1817, σελ. 261 – 264.

⁸³⁴ «[...]Ἡ Δωρικὴ διάλεκτος, γλῶσσα μητρικὴ τοῦ Σκύλακος, φαίνεται ὅτι εἰς τὸ πεζὸν δὲν ἐτελειοποιήθη ποτέ, καθὼς ἡ Ἴωνικὴ. Ταύτην ὁ Σκύλαξ δὲν ἦτον ἴσως καλὸς νὰ γράψῃ, ὡς τὴν ἔγραψαν ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Ἴπποκράτης· καὶ ὁ Δωρισμὸς του ἔπρεπε νὰ φαίνεται πολὺ παράξενος εἰς τοὺς Ἀττικοὺς, καὶ μάλιστα τοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον. Τὶ παράδοξον λοιπὸν, ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐμετάβαλεν εἰς τοῦ καιροῦ του τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν διάλεκτον καὶ τὴν φράσιν τοῦ Σκύλακος, ὅστις ἐτόλμησε νὰ κάμῃ ἀφαιρέσεις καὶ προσθέσεις εἰς αὐτὸν. Ἡ μεγάλη βλάβη, τὴν ὁποίαν μᾶς ἔβλαψεν ὁ διασκευαστὴς οὗτος τοῦ Σκύλακος, εἶναι ὅτι μᾶς ἐστέρησε τὰ περὶ τῆς Ἰνδίας ἱστορημένα.[...]». Βλ.

Το 1817 τυπώνεται ο δεύτερος τόμος, ο οποίος περιλαμβάνει τα υπόλοιπα επτά βιβλία των «Γεωγραφικῶν». Τον ίδιο χρόνο, 1817, κυκλοφορεί ο τρίτος τόμος με τις «Χρηστομάθειες» του Στράβωνα⁸³⁶ και το 1819 ο τέταρτος και τελευταίος, τόμος των «Γεωγραφικῶν». Σε αυτόν τον τόμο, ο Κοραΐς, συγκεντρώνει τις σημειώσεις του και τα σχόλια σε όλα τα βιβλία του Στράβωνα⁸³⁷. Στο τέλος του τέταρτου τόμου υπάρχει συγκεντρωτικό ευρετήριο, «Πίναξ» τόπων, εκατόν εξήντα τεσσάρων σελίδων. Ακόμη, «Πίναξ τῶν ἐν ταῖς σημειώσεσι γεωγραφικῶν ὀνομάτων», καθώς και «Πίναξ λέξεων τῆς σημερινῆς γλώσσης».

Ο Κοραΐς μετέφρασε τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα, επειδή, μέχρι τώρα, παρά τις αλεπάλληλες εκδόσεις του έργου δεν είχε εκδοθεί ή μεταφραστεί από Έλληνα εκδότη. Και «...δίκαιον εἶχαν οἱ φιλόμουσοι νὰ προσμένωσι κείμενον γνησιώτερον, ἢ κἂν Ἑλληνικώτερον [...]»⁸³⁸. Σκοπός του δεν ήταν να κατακρίνει τις προγενέστερες εκδόσεις, αλλά, να προσφέρει στους αναγνώστες μια σύγχρονη έκδοση⁸³⁹. Εξηγεί τους λόγους

Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. κστ' - κζ'.

⁸³⁵ «[...] ἔχει ἡ γεωγραφία τοῦ Στράβωνος προτέρημα καὶ τοῦτο, ὅτι τὸ πολιτικὸν αὐτῆς μέρος εἶναι πλουτισμένον ἀπὸ πολλὰς εἰδήσεις [...]. Ταῦτα ὅμως τῆς γεωγραφίας τοῦ Στράβωνος τὰ καλὰ, ὡς συμβαίνει εἰς ὅσα κάμνουσιν οἱ ἄνθρωποι, δὲν εἶναι χρυσοῦς ἄμικτος καὶ καθαρὸς. [...]», καὶ «[...] Ἀπὸ τὰς ἀγνοίας τοῦ Ἡροδότου ἡ μεγαλυτέρα εἶναι ἡ ἀγνοία ἐκείνου τῆς ἀστρονομίας τοῦ μέρους, ὅσον εἶναι ἀναγκαῖον εἰς ἀσφαλτον γεωγραφίαν. [...]». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. ξα' καὶ κα'.

⁸³⁶ «Ὁ τρίτος οὗτος τῆς Γεωγραφίας τοῦ Στράβωνος τόμος ἔπρεπε νὰ ἦναι καὶ ὁ τελευταῖος [...]. Ἀλλ', ἐπειδὴ -ἦτον ἀνάγκη νὰ περιέχη τὰ τέσσαρα λοιπὰ τοῦ Γεωγράφου βιβλία, τὰς ἐκ τῶν δεκαεπτὰ βιβλίων Χρηστομαθείας, ὀλίγας σημειώσεις καὶ τὸν Πίνακα, τὸ πάχος του ἔμελλε νὰ γένη παντάπασιν ἀσύμμετρον μὲ τοὺς πρὸ αὐτοῦ δύο τόμους. Ἦναγκάσθην λοιπὸν νὰ τελειώσω τὸν τρίτον μὲ τὰς Χρηστομαθείας, καὶ ν' ἀφήσω τὰς σημειώσεις καὶ τὸν Πίνακα εἰς τέταρτον καὶ τελευταῖον ἄλλον τόμον. [...]». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος τρίτον, Πρὸς τὸν ἀναγνώστην, σελ. 3.

⁸³⁷ «- Βιβλίον δέκατον Στ 19, Τὰς Ἐχινάδας.] τὰς νῦν καλουμένας κατὰ τὸν Μελέτιον Σκρόφας, παρὰ τὸ τῶν Ῥωμαίων *Scrofa*, οὗ τὸ ὑποκοριστικὸν *Scrofulæ*, σημαίνει τὰς Χοιράδας, νόσον τὴν ἰδιωτικῶς καλουμένην Χελώνια· παρὰ ταύτην δὲ ἐσήμαινον οἱ Ἕλληνες τῶ τῶν Χοιράδων ὀνόματι καὶ τοὺς ἐν θαλάσῃ σκοπέλους· καὶ νῆσοι δὲ τινες Χοιράδες κυριωνυμικῶς ἐκαλοῦντο, οἷον αἱ πρὸ τῆς Ἰαπυγίας (Θουκυδίδ. ζ', 33). [...]». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος τέταρτον, σελ. 215 -216.

⁸³⁸ «Λέγω Ἑλληνικώτερον· διότι παρὰ τὰ γραφικὰ σφάλματα, τὰ σκοτιζόντα τὴν ἔννοιαν διὰ προσθήκας, ἀφαιρέσεις, ἢ μεταθέσεις καὶ συγχύσεις τοῦ κειμένου, πλήθος ἄπειρον σολοικισμῶν καὶ βαρβαρισμῶν ἀσχημίζουσιν ἀκόμη τὸν Στράβωνα». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. οδ'.

⁸³⁹ «Σκοπὸς αὐτῆς ἦτο, ὄχι νὰ κατακρίνω τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἐκδότας, τῶν ὁποίων καὶ τὴν προαίρεσιν τιμῶ, καὶ τοὺς κόπους, ὅσον ἐλάφρυναν τοὺς ἰδικοὺς μου, τόσον πλέον εὐχαρίστως ἐπαινῶ· ἀλλὰ νὰ δείξω, ὡς εἶπα, ὅτι ὁ Στράβων εἶχε χρεῖαν νέας ἐκδόσεως.».

που τον οδήγησαν να καταχωρεί στις σημειώσεις του κειμένου και τις δικές του «εικάσιες», «...ἐπειδὴ γράφω διὰ τοὺς ὁμογενεῖς Ἑλληνας, [...] διὰ νὰ μάθωσι κἄν οἱ νέοι, ὅτι διὰ νὰ τοὺς ἐλευθερώσω ἀπὸ τὴν σχολαστικὴν τυραννίαν, ἐστηλίτευσα πολλάκις τῶν σχολαστικῶν μας τὴν μέθοδον, διὰ τῆς ὁποίας οἱ μανθάνοντες τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦτο μόνον παρὰ τοὺς ἀπαιδευτοὺς ἐκέρδαιναν προτέρημα, τὸ νὰ γίνωνται μωροὶ.»⁸⁴⁰. Κατηγορεῖ αὐτούς⁸⁴¹ που εμποδίζουν να εισαχθεῖ στην Ελλάδα η «φιλόσοφος μέθοδος τῆς παιδείας τῶν νέων».

Το ζήτημα της γλώσσας και της μεθόδου διδασκαλίας της απασχολεῖ τον Κοραή, ο οποίος στα «Προλεγόμενα» των εκδόσεών του, που αποτέλεσαν τους «Αὐτοσχέδιους στοχασμοὺς περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας και γλώσσης», αναπτύσσει τις παιδαγωγικές, τις γλωσσικές και τις πολιτικές θεωρίες του. Ο Κοραῆς γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀναβίωση τῶν ἐθνικῶν ευρωπαϊκῶν γλωσσῶν⁸⁴², τὴν ἐξέλιξη τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης, καθὼς και τὴ στροφή τῶν εκπαιδευτικῶν συστημάτων τῆς Ευρώπης πρὸς μιὰ σύγχρονη μορφή. Αὐτὰ ἐπιθυμοῦσε και για τὸ ὑπόδουλο Γένος του. Αγωνιζόταν, μέσα ἀπὸ τοὺς «Προλόγους», τα φυλλάδια και τις δημοσιεύσεις, για τὴν «μετακένωση» τῶν σύγχρονων μεθόδων ἐκπαίδευσης. Ἀνέπτυξε θεωρίες για τὴ γλῶσσα και για τὴ διδασκαλία τῆς⁸⁴³. Πίστευε στην «κατασκευή» μιᾶς νεοελληνικῆς γλώσσας που θα βασίζεται στην ἀρχαία ἑλληνική, ἀλλὰ, θα «καθαριστεῖ» ἀπὸ ξενισμοὺς, διαλεκτισμοὺς και ἀρχαϊσμοὺς. Οραματιζόταν μιὰ γλῶσσα ἐνδιάμεση τῆς ἀρχαϊκῆς και τῆς ἀκραιᾶς λαϊκῆς, «τὴν μέσην ὁδὸν»⁸⁴⁴.

Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. πα'.

⁸⁴⁰ Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. πβ' - πγ'.

⁸⁴¹ «[...] αὐτοὶ, αἰσθανόμενοι ὅτι τὰ καθημέραν εἰσερχόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα φῶτα τοὺς δεῖχνουν ἀληθῶς ὅποιοι εἶναι, ἔβαλαν πλέον τὴν ἐντροπὴν παράμερα· καὶ ἄρχισαν νὰ πολεμῶσι τοὺς ἐναντίους τῶν μὲ ὄπλα, μὲ τὸ ψεῦδος, μὲ τὸν δόλον, μὲ τὴν συκοφαντίαν, εἰς ὀλίγα λόγια, μὲ τὰ ὄπλα τοῦ σκότους, ἐλπίζοντες τοὺς μὲν ὄντας εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοὺς ἄνδρας νὰ φυγαδεύσωσι, τοὺς δὲ μέλλοντας νὰ ὑπάγωσι, νὰ ἐμποδίσωσι, διὰ νὰ μείνωσι μόνοι αὐτοὶ τυφλοὶ τυφλοὺς ὀδηγοῦντες τοὺς τάλαιπῶρους Ἑλληνας.» Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν ὄπ.π.*, μέρος πρῶτον, Προλεγόμενα, σελ. πγ', σημ. Ι.

⁸⁴² «[...] ὅλα τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Ευρώπης τὴν σήμερον παραδίδουσι τὰ κοινὰ γράμματα, καθ' ἓν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν λαλεῖ· καὶ μὴν ἀρκοῦμενοι ἀκόμη εἰς αὐτὸ, οἱ Ἡγεμόνες ἐκάστου ἔθνους τιμῶσι καὶ ἀνταμείβουσι μὲ δωρεὰς τοὺς διδασκάλους, ὅσοι ἐφευρίσκουσιν ἀκόμη νέους τρόπους εὐκολίας τῶν κοινῶν γραμμάτων. [...]». Βλ. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους τοῦ Λοιδίμου Α. Κοραῆ*, Σμύρνη ἐκ τῆς Ἰωνικῆς Τυπογραφίας 1835, σελ. 12 - 13.

⁸⁴³ «Κάνεις νὰ μὴν ἐκλέγεται, ἂν δὲν γνωρίζῃ κἄν ταὶν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, Αὐτὴν μόνην ἀπαιτεῖται διὰ ταὶν παροῦσαν κατάστασιν ταῆς κοινῆς παιδείας.» Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Πολιτικαὶ Παραινέσεις πρὸς τοὺς Ἑλληνας*, (εἰς. Ἐμμανουήλ Παντελάκη), Ἀθήνα 1923, σελ. 75.

⁸⁴⁴ Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμὲς*, ὄπ.π., Α', σελ. 204 και 207.

Ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη συλλογή λεξικογραφικού υλικού⁸⁴⁵, με την επιστημονική μελέτη της γλώσσας και διαπίστωσε ότι υπάρχει ανάγκη για την απόκτηση λεξιλογίου που θα επιτρέπει στον πολίτη να συνεννοείται με την εξουσία⁸⁴⁶.

Ο Κοραΐς δεν ήρθε ποτέ στην Ελλάδα⁸⁴⁷. Δεν έπαψε, όμως, «να καταγίνεται με την ωφέλειαν τῶν ὁμογενῶν» του. Με παραινήσεις, συμβουλές, επιτιμήσεις και επαίνους προς τους ομοεθνείς του, φάνηκε χρήσιμος στο έθνος για την απόκτηση της ελευθερίας και την ανάπτυξη του πολιτισμού του. Ζητούσε περισσότερη παιδεία στους κληρικούς⁸⁴⁸ που ήταν οι λειτουργοί της εκπαίδευσης⁸⁴⁹ των ελληνοπαίδων. Εξέδωσε συγγράμματα προκειμένου να καταπολεμήσει τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες στους κόλπους της Εκκλησίας και τόνισε τη μεγάλη αξία και την ουσία του Χριστιανισμού. Το 1782 μετέφρασε την «Κατήχηση» του Πλάτωνα, το 1820 έγραψε τη «Συμβουλή τριῶν Ἐπισκόπων» και το 1831 τον «Ἱερατικὸ Συνέκδημο».

---

⁸⁴⁵ «[...] Περὶ δὲ τῆς Ἀλβανικῆς (διαλέκτου), ἂν τὴν ἐξεύρης, παρακαλῶ σε [...] νὰ μὲ σημειώσης μίαν ἢ δύο ἑκατοντάδας λέξεων τῶν συνηθεστέρων μὲ τὴν ἐξηγησίαν των. [...] Αἱ λέξεις τὰς ὁποίας ζητῶ εἶναι, πρῶτον αἱ θρησκευτικαί, Θεὸς, ἄγγελος κ.τ.λ., ἔπειτα τινῶν ζώων κατοικιδίων, τρίτον χορταρίων καὶ δένδρων τινῶν τῶν πλέον χρησίμων εἰς ἡμετέραν τροφήν [...]». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τόμ 2^{ος} (1799 – 1809), Ἀθήνα (Ἑστία) 1966, σελ. 546 (επιστολή προς Ἀλέξανδρον Βασιλείου 28.10.1809).

⁸⁴⁶ Βλ. περισσότερα Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅπ.π., σελ. 264 – 267.

⁸⁴⁷ «..ἀγκαλὰ δὲν ἔλαβον τὴν τύχην νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν πατρίδα μου, δὲν ἔπαυσα διὰ τοῦτο νὰ καταγίνωμαι εἰς τὴν ωφέλειαν τῶν ὁμογενῶν μου...», και σε ἄλλο σημείο: «Ἄμποτε νὰ εἶχα τὴν υἰεῖαν μου, καὶ δεκαπέντε χρόνους ὀλιγωτέρους! καὶ ἤθελα τρέξει μετὰ χαρᾶς εἰς τὴν φωνὴν τῶν ὁμογενῶν μου...». Βλ. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους τοῦ Ἀοιδίμου Α. Κοραΐ*, ὅπ.π., σελ. 3.

⁸⁴⁸ Πρέπει νὰ ἐξετάζωνται αὐστηρῶς, πρὶν ἀξιωθῶσι τὸ ἀποστολικὸν ἐπάγγελμα, ἂν ἔχωσι τὰς ἀποστολικὰς ἀρετὰς καὶ τὴν ἀναγκαίαν ὅλην παιδείαν εἰς τὸν ἐξ ἐπαγγέλματος διδάσκαλον τῆς ἠθικῆς, [...]», «Ἐως τώρα ὑπεφέραμεν καὶ τὴν ἀπαιδευσίαν τῶν ἱερέων μας καὶ τὴν διαγωγὴν τινῶν ἀπ' αὐτοὺς ἀρχιερέων, ὀλίγον διαφέρουσαν ἀπὸ τὴν διαγωγὴν τῶν σατραπῶν τοῦ βαρβάρου τυράννου. Πολλὰ ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν ἐφρόντισαν τὴν παιδείαν τοῦ Γένους [...]». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Πολιτικαὶ Παραινήσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας*, (εἰς. Ἐμμανουήλ Παντελάκη), Ἀθήνα 1923, σελ. 73, 74.

⁸⁴⁹ «...τὶ ἐφαίνετο εἰς τὴν δυστυχή Ἑλλάδα, τὴν γενέτειραν ἐκείνην τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν γῆν; ὅ,τι σχεδὸν εἰς ὅλους τοὺς δούλους λαοὺς κληρὸς δεισιδαίμων, ἀμαθὴς, ἄγων κατ' ἀρέσκειαν λαὸν ἔτι ἀμαθέστερον· οἱ λεγόμενοι ἔγκριτοι τοῦ ἔθνους, τῶν ὁποίων ἡ ὑποτιθέμενη εὐγένεια, τρεφομένη διὰ τῶν ἰδρώτων τοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖον κατεπίεζον, ἦτο τοσοῦτον μᾶλλον γελοία, ὅσον οὗτοι, κείμενοι μετὰ τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ λαοῦ, ἦσαν βεβιασμένοι νὰ ἐξεντελιζῶνται περισσότερον πρὸ τοῦ εἰδώλου τοῦ δεσποτισμοῦ, καὶ μᾶλλον ἐκτεθειμένοι ἢ τὸ λοιπὸν ἔθνος εἰς τὰς προσβολὰς τῆς παρὰ τῶν κυβερνῶντων αὐθαιρέτου ἐκδικήσεως...». Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Υπόμνημα περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι*, σελ. 11.

Φρόντιζε με ομιλίες και εκδόσεις, ξενόγλωσσες, να ενημερώνει τους Ευρωπαίους για την κατάσταση των Ελλήνων⁸⁵⁰, προσβλέποντας ίσως, σε οφέλη για το υπόδουλο Γένος του. Πράγματι, το 1825, ιδρύεται στο Παρίσι το «Φιλελληνικό Κομιτάτο». Αλληλογραφεί με σημαντικούς παράγοντες, φίλους του, στην Ελλάδα και τους προτρέπει⁸⁵¹ να ιδρύνουν Ανώτερα σχολεία, Βιβλιοθήκες, τυπογραφεία, περιοδικά. Έστειλε ο ίδιος στα ελληνικά σχολεία σύγχρονα εποπτικά μέσα διδασκαλίας, βιβλία, όργανα Φυσικής και Χημείας, χάρτες.

Και μετά την επανάσταση, ο Κοραΐς συνέχισε να βρίσκεται στο πλευρό των Ελλήνων, να τους κατακρίνει για τη διχόνοια που επικρατούσε αναμεταξύ τους, να τους κατηγορεί ότι μεταχειρίζονται μόνοι τους πλέον την ανισότητα, το άδικο και την τυραννία προς τους ομοεθνείς τους και «πιστεύσατέ με, αγαπητοί αδελφοί, ότι άδίκως έταράξατε και την ήσυχίαν του τυράννου και την ήσυχίαν όλου του γένους μας...»⁸⁵².

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1833, ήταν ένα δραστήριο «όργανο» διάδοσης των ιδεών του. Πολεμήθηκε, και από τους εκκλησιαστικούς κύκλους και από τους «ευγενείς», για την προοδευτικότητα των ιδεών του. Ταυτόχρονα, είχε και πολλούς

---

⁸⁵⁰ «Κατ' αυτήν την ημέραν (η επιστολή έχει ημερομηνία Νοέμβριο 1803) των παρελθόντων Χριστουγέννων είχα συνθέσει έν υπόμνημα εις Γαλλικήν γλώσσαν, περι της σημερινής καταστάσεως των Γραικών, τὸ ὁποῖον ανέγνωσα εις τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἀνθρωποθητῶν. Εἰς αὐτὸ τὸ υπόμνημα ἐπερίγραψα κατὰ πλάτος τὴν ἔφεσιν, τὴν ὁποῖαν δείχνουσι σήμερον οἱ Γραικοὶ νὰ φωτισθῶσι, καὶ τὴν εὐτυχή μεταβολὴν, ἢ ὁποῖα ἐγεννήθη εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ ταύτην τὴν ἔφεσιν...». Βλ. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους τοῦ Ἀοιδίμου Α. Κοραῆ*, ὅπ.π., σελ. 1.

⁸⁵¹ «[...] Καὶ ἐπειδὴ, φίλοι συμπατριῶται, ὁ λόγος εἶναι περὶ Σχολείου, παρακαλῶ νὰ μὲ συγχωρήσετε ὄχι νὰ σᾶς συμβουλεύσω ἀλλὰ νὰ σᾶς εἰπῶ ὅσα ἡ ἡλικία καὶ ἡ πείρα τῆς Εὐρώπης μ' ἐδίδαξαν ὡς ἀναγκαῖα εἰς σύστασιν φροντιστηρίου.[...] Θέλετε νὰ εὐδοκιμήσῃ τὸ Σχολεῖον σας; ἔξω ἀπὸ τοὺς Διδασκάλους τῶν ἐπιστημῶν πρέπει νὰ κάμετε τρόπον νὰ εὔρετε Διδάσκαλον σοφὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ γλώσσα τῶν Ἑλλήνων πρέπει εἰς ἡμᾶς μάλιστα τοὺς Ἕλληνας νὰ ἦναι ἡ βᾶσις καὶ τὸ θεμέλιον πάσης ἐπιστήμης. [...] Ἀλλὰ ποῖαν ὠφέλειαν δύναται νὰ σᾶς προξενήσωσιν οἱ Ἕλληνικοὶ, Λατινικοὶ καὶ Γαλλικοὶ Διδάσκαλοι, ἢ οἱ Διδάσκαλοι τῶν ἐπιστημῶν χωρὶς Βιβλιοθήκην. Βιβλία ἑλληνικὰ ἔχετε πολλὰ ὀλίγα, καὶ τῶν ἐπιστημῶν σχεδὸν δὲν ἔχετε τίποτε. Θέλετε νὰ εὐδοκιμήσῃ τὸ σχολεῖον σας; Πρέπει νὰ ἀρχήσετε ἀπὸ τὸ νὰ καταστήσετε Βιβλιοθήκην καλὴν καὶ πλούσιαν. ἀνάγκη δὲν εἶναι νὰ τὴν κάμετε παρευθὺς ταύτην, ἀνάγκη ὅμως εἶναι νὰ τὴν ἀρχήσετε. [...] Ἐὰν ἔχετε ζῆλον νὰ συνεργήσετε εἰς τὸν φωτισμὸν τοῦ Γένους [...] ἀνάγκη εἶναι νὰ πολλαπλασιάσετε καὶ τὰ κοινὰ Σχολεῖα εἰς τὰ ὁποῖα παραδίδονται τὰ λεγόμενα χυδαῖκῶς κολυβογράμματα [...] ἢ ἀναγκαιοτέρα ἀπ' ὅλας (τις διορθώσεις) εἶναι νὰ καταργήσετε τὴν τυραννικὴν συνήθειαν τοῦ ξυλοκοπήματος [...]. Βλ. *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους τοῦ Ἀοιδίμου Α. Κοραῆ*, ὅπ.π., σελ. 8 - 12.

⁸⁵² Βλ. *Γνωμαὶ Ἀδαμάντιου Κοραῆ*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, Ἐν Ἀθήναις σελ. 4.

υποστηρικτές που ασπάζονταν τις γνώμες του και διέσπειραν στον μαθητευόμενο Ελληνισμό τις αξίες που πρόσφερε ο «κορραϊσμός».

Κεφάλαιο VII

«Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» του Ε. Ζουϊ, μτφρ. Αικατερίνης Ραστή (1816).

Στην ύστερη περίοδο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δημοσιεύεται στη Γαλλία το έργο του Ε. Ζουϋ, *Jeu de cartes historiques*. Το γεγονός αυτό δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία αν δεν μεταφραζόταν στα ελληνικά για συγκεκριμένους, ασφαλώς, λόγους που είχαν να κάνουν με τη χρήση των χαρτών στα σχολεία. Τη μετάφραση ανέλαβε η Αικατερίνη Ραστή που ζούσε και δραστηριοποιούνταν στη Βλαχία. Η Αικ. Ραστή προερχόταν από γνωστή οικογένεια λογίων του Βουκουρεστίου. Ο σύζυγός της Κωνσταντίνος, κατά μαρτυρίες της εποχής, ανήκε στο στενό κύκλο του αρχιεπισκόπου Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιου, είχε διακριθεί για τις γνώσεις του και υπήρξε μέλος επιστημονικών και φιλολογικών σωματείων, όπως η Φιλολογική Εταιρεία του Ιασίου. Για την εν γένει προσφορά του έλαβε πολλές τιμητικές διακρίσεις. Νυμφεύτηκε την Αικατερίνη, μορφωμένη ήδη, από μεγαλοαστική οικογένεια, κόρη ιατρού, με ευρωπαϊκή ανατροφή και με δημιουργικές ανησυχίες, όπως μαρτυρείται από το δημοσιευμένο έργο της⁸⁵³.

Το «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν», τυπωμένο σε 12^ο σχήμα, αποτελείται από 64 σελίδες. Οι εννέα πρώτες καλύπτονται από την επιστολή «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας», της μεταφράστριας και την «Εἶδησιν συγγραφέως». Η ανοιχτή επιστολή στους αναγνώστες δεν έχει μόνο ενημερωτικό χαρακτήρα. Η πρώτη σκέψη που καταγράφεται είναι ότι το «Γεωγραφικόν Χαρτοπαίγνιον»⁸⁵⁴ «[...] είναι επωφελές (καθὼς εἰς τὰ λοιπὰ γένη καὶ εἰς τὸ Γραικικόν) εἰς χρῆσιν τῆς νεολαίας [...]». Η κλεισμένη στην παρένθεση θέση αναδεικνύει τη σημασία του νοήματος⁸⁵⁵. Η μεταφράστρια θεώρησε υποχρέωσή της να προσφέρει στην ελληνική νεολαία⁸⁵⁶ το έργο αυτό του Γάλλου συγγραφέα γιατί πράγματι καλύπτει

---

⁸⁵³ Πρβλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος – Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ὄπ.π., τόμ. Β', σελ. 327.

⁸⁵⁴ Πλήρης ο τίτλος: ΧΑΡΤΟΠΑΙΓΝΙΟΝ / ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ/ συγγραφὴν μὲν Γαλλιστὶ ὑπὸ Ε. Ζουϊ / Μεταφρασθὲν δὲ εἰς τὴν καθωμιλουμένην τῶν Γραικῶν / γλῶσσαν. / ὑπὸ / ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΡΑΣΤΗ./ EN BIENNEH ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ. / Τύποις Σνιερρεϊοῦς Αωις' (1816).

⁸⁵⁵ Κατὰ αὐτὸν τὸν τρόπο προκαταλαμβάνει τις σολωμικές σκέψεις που αποτελούν, χωρίς υπερβολή τον κανόνα. Ας θυμηθούμε στην περίπτωση αυτή το *altra cosa*. Βέβαια έχει επισημανθεί η ὄντως βαρύνουσα σημασία της σύμπτωσης. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Οἱ συμπτώσεις στὴν Ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ στὴν Ἱστορία τῶν ιδεῶν*, περ. Ἐποχές, Ἰανουάριος 1965, τχ. 21, σελ. 22 – 25. Πρβλ. ἐπίσης, Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, Αθήνα (εκδ. Δόμος) 1994, τόμ. Α', σελ. 317.

⁸⁵⁶ «[...] ἀλλὰ τὸ Γραικικόν γένος διατὶ δὲν εἶναι αὐτὸ, τὸ ὁποῖον πρὸ ὀλίγων ἑκατονταετηρίδων κυλιομένους εἰς τῆς ἀμαθίας τὸ σκότος τοὺς ἐφώτισε μὲ τὰ ἀθάνατα

ένα κενό⁸⁵⁷. Θεώρησε σκόπιμο να επέμβει στο πρωτότυπο κείμενο διορθωτικά, όπου δηλαδή το θεώρησε αναγκαίο και παράλληλα, να προβεί στις αναγκαίες προσθήκες, όπως, στην περίπτωση των «γεωγραφικῶν τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας, ἣτις ἔλειπεν διόλου ἀπὸ τὸ πρωτότυπον» ἢ στα «γεωγραφικά τῆς Εὐρώπης, κατὰ τὴν παροῦσαν αὐτῆς πολιτικὴν κατάστασιν». Ἡ Αικ. Ραστή ἐκρίνε, ἐπίσης, ὡς «χρέος ἀπαραίτητον» νὰ προσθέσει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν πατρίδα τῆς, τὴ Βλαχία, τὴν ὁποία «πολλοὶ καὶ τὴν ἐκατηγόρησαν καὶ δὲν παύουν ἀπὸ τὸ νὰ τὴν κατηγορῶσι μάλιστα δι' ἐλαττώματα...».

Πιστεύει ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς μετάφρασης εἶναι κατανοητὴ καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τῆς «πρῶτον γύμνασμα» καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ζητᾶ τὴν ἐπιείκεια τοῦ ἀναγνώστη. Γιὰ τὴ μετάφραστρια, τὰ ἑλληνικά, εἶναι μιὰ ξένη γλῶσσα⁸⁵⁸, ὡστόσο, ἔχει γιὰ τὴ γλῶσσα αὐτὴ πολὺ μεγάλη ἐκτίμηση⁸⁵⁹.

Γιὰ τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιού, ἡ Αικ. Ραστή παραπέμπει τὸν ἀναγνώστη στὴν «Εἶδησιν τοῦ Συγγραφέως», τῆς ὁποίας τὴ μετάφραση παραθέτει ἀμέσως μετὰ. Σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, τὸ «Γεωγραφικὸν Χαρτοπαίγνιον», τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὸ «προεκδοθέν Ἱστορικὸν Χαρτοπαίγνιον»⁸⁶⁰, «...θέλει εὐρεθῆ μέσον ἀλάνθαστον εἰς τὸ νὰ λάβωσι τὰ παιδία ὀλιγοχρονίως καὶ ἀπόνως ἐνταυτῷ τὰς πρῶτας καὶ ὠφελιμωτέρας ἰδέας τῆς Γεωγραφίας...». Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ «παιχνίδι», ὁ συγγραφέας, ἐκθέτει με λεπτομέρεια πέντε κανόνες –οδηγίες, «καθ' οὓς δύνανται πολλὰ παιδία, ὁμοῦ νὰ γυμνάζωνται...». Οἱ κανόνες αὐτοὶ που

τῶν προπατόρων τοῦ συγγράμματος; ...». Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, σελ. δ'-ε'.

⁸⁵⁷ *Γεωγραφία*, π. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος» 1816, σελ. 124 – 127, καὶ π. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος» 1817, σελ. 598.

⁸⁵⁸ «ἀλλοδαπὴ οὖσα ἐδανείσθην διδαχθεῖσα τὴν γλῶσσαν...». Στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερις κάρτες ἀφιερωμένες στὴ Βλαχία, τὴν πατρίδα τῆς, ἀναφέρει ὅτι «ἡ Ἑλληνικὴ καὶ Γαλλικὴ γλῶσσα ἔγειναν σχεδὸν κοιναὶ καὶ εἰς τοὺς νέους καὶ εἰς τὰς νέας τῆς Βλαχίας...». Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., σελ. VIII.

⁸⁵⁹ «[...]ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ φανῶ μὲ χεῖρας κενὰς εἰς τὴν εὐεργέτιδά μου ἙΛΛΑΔΑ, ἀπὸ τῆς ὁποίας τὰ τέκνα γνωρίζω κα' γὰρ ὅπως οὖν τὸν φωτισμὸν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός μου». Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, σελ. ζ'.

⁸⁶⁰ Τὸ Ἱστορικὸν Χαρτοπαίγνιον, τυπώθηκε τὸ 1808 στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γεωργίου Βενδώτου στὴ Βιέννη, μετάφρασμένο στα ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου. Ὁ Αλ. Βασιλείου (1760 – 1818), ἀνήκε στους λογίους μεγαλέμπορους τῆς Διασποράς. Γεννήθηκε στὸ Ἀργυρόκαστρο, ἔζησε στὶς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Ἑυρώπης καὶ κατέληξε στὴν Τεργέστη ὅπου καὶ πέθανε. Συνδέθηκε με τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ τὸ ὁποῖο τὶς ἀπόψεις υποστήριζε καὶ ἐνίσχυε οικονομικά τὸ ἐκδοτικὸ τοῦ ἔργο. Ἀγωνίστηκε με ζήλο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας τοῦ ὑπόδουλου Γένους. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. δευτέρος (1799 – 1809), ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ Κωνσταντῖνος Δημαράς, Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ Ἐμμανουήλ Φραγκίσκος, Ἀθήνα (ἐκδ. Ἐστία), 1966, ἐπιστολὴ 12^{ης} Δεκεμβρίου 1807, σελ. 435 καὶ ἐπιστολὴ 10^{ης} Ἀπριλίου 1808, σελ. 452. Βλ. ἐπίσης, Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, ὅπ.π., τόμ. Α', σελ. 154.

καθορίζουν τη χρήση του δημοσιεύματος και ταυτόχρονα αναδεικνύουν την ωφελιμότητά του είναι οι ακόλουθοι:

α'. ἀφοῦ ἀναμιχθῶσιν οἱ χάρται, λαμβάνει ἕκαστος τῶν παιζόντων ἕναν ἐξ αὐτῶν· ὁ δὲ λαβὼν τὸν τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ μοιράζει αὐτοὺς.

β'. Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ μοιράζοντος, παίζει πρῶτος, καταβάλλων χάρτην ἕνα, καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἐφεξῆς πρὸς τὰ δεξιὰ.

γ'. Ὁ καταβαλλὼν τὸν τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ χάρτην, ἐπαίρει τοὺς καταβληθέντας, καὶ προτιμᾶται εἰς τὸ νὰ πάρῃ τὸ συμφωνηθὲν μέρος τῆς εἰς παίγνιον καταβολῆς.

δ'. Διὰ τὴν λάβην ὅμως πρέπει νὰ εἴπῃ ἐκστήθους, εἰς ποῖον μέρος τοῦ κόσμου εὐρίσκονται οἱ τόποι, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι ἐπιγεγραμμένα εἰς τὴν κορυφὴν τῶν χάρτων τῆς χαρτωσίας των, ἔπειτα ποῖαι πόλεις εἶναι αἱ πρωτεύουσαι των, ὅποια ἢ θέσις των ἐπὶ τῆς χάρτας.

ε'. Τούτου δὲ μὴ κατορθοῦντος τοῦτο, ἐπέχει τὸν τόπον του ὁ πλησιέστερος αὐτοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ οὕτω καθεξῆς μέχρι τοῦ κατορθοῦντος ὀρθῶς τὴν περιγραφὴν⁸⁶¹.

Ακολουθοῦν δύο σελίδες με πίνακες, ὅπου καταγράφεται το γεωγραφικὸ πλάτος, το γεωγραφικὸ μήκος καὶ ἡ πρωτεύουσα των κρατῶν που περιέχονται στις «κάρτες». Το κύριο μέρος του εντύπου εμπεριέχεται σε πενήντα δύο σελίδες. Πρόκειται ἀντιστοίχως γιὰ τις «κάρτες» του παιχνιδιού. Κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς περιέχει πληροφορίες, με τις οποίες θὰ ἐξοικειωθεῖ ὁ μαθητὴς – παίκτης, σύμφωνα πάντα με τις υποδείξεις του διδάσκοντα. Οἱ δύο πρώτες «κάρτες» ἀναφέρονται στὴ «Γεωγραφία» καὶ στὴ «Γη». «Ἡ Γεωγραφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἣτις καταγίνεται περὶ τὴν περιγραφὴν τῆς γῆς.». Σε αὐτὴ τὴν κάρτα παρέχονται γενικὲς πληροφορίες γιὰ το περιεχόμενον τῆς Γεωγραφίας, τοὺς γεωγραφικοὺς πίνακες καὶ τὸν τρόπο ἀνάγνωσής τους, τις γεωγραφικὲς συντεταγμένες, τὸν Ἰσημερινὸ καὶ «τὰ μέρη τοῦ παντός»⁸⁶². Στὴν «κάρτα» τῆς «Γῆς» ἀναλύονται γεωγραφικοὶ ὅροι· νῆσος, χερσόνησος, ἰσθμὸς, κόλπος κ.λπ.

Μετὰ ἀπὸ τις δύο αὐτὲς εἰσαγωγικὲς, θὰ λέγαμε κάρτες, ἀκολουθεῖ ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέταση των ἠπείρων καὶ των κρατῶν τῆς Γῆς. Στὴν Εὐρώπη εἶναι ἀφιερωμένη ἡ πρώτη κάρτα καὶ ἀκολουθεῖ ἡ «Εὐρωπαϊὰ Τουρκία». Ἀμέσως μετὰ, ἡ μεταφράστρια, τροποποιώντας τὴ σειρά με τὴν ὁποία τὰ κράτη ἐξετάζονται στο γαλλικὸ πρωτότυπο έντυπο, παραθέτει τέσσερις κάρτες με πληροφορίες γιὰ τὴ Βλαχία. Δύο ἀφιερωμένες στὴ «Γεωγραφικὴ περιγραφὴ αὐτῆς» καὶ δύο στὴν «Πολιτικὴ περιγραφὴ αὐτῆς». Τους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Αἰκ. Ραστὴ προέβη σε αὐτὴ τὴ μεταβολή, ἐξηγεῖ ἡ ἴδια στὴν «Ἐπιστολή...» τῆς. «Ὁ Συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου, ὡς Γάλλος, ἤρχισε τὴν περιγραφὴν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Τὸ

⁸⁶¹Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., Εἶδησις συγγραφέως, σελ. η' - θ'.

⁸⁶² «[...] τὰ μέρη τοῦ παντός εἶναι τέσσερα Ἄρκτος, Μεσημβρία, Ανατολή, καὶ Δύσις [...]». Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., σελ. Ι.

αὐτὸ δίκαιον ἔχουσα καὶ ἐγὼ μετέβαλον τὴν σειρὰν ἐκείνου, καὶ ἤρχισα ἀπὸ τὸ βασιλείον, ὅπου ἐγεννήθην καὶ ζῶ»⁸⁶³.

Με τον ἴδιο τρόπο συνεχίζεται ἡ εξέταση καὶ των υπόλοιπων μερῶν τῆς κατοικημένης γῆς. Μετά τὴν Ευρώπη (22 κάρτες), ἀκολουθεῖ ἡ Ἀσία (8 κάρτες), ἡ Ἀφρική (5 κάρτες), ἡ Ἀμερική (12 κάρτες) καὶ οἱ «Πολικοὶ καὶ Ἀουστραλικοὶ τόποι» (1 κάρτα).

Στὴν κορυφὴ κάθε σελίδας – κάρτας ὑπάρχει μὴ μικρὴ χαλκογραφία, ὅπου παριστάνεται ὁ «κάτοικος» κάθε τόπου. Εἰκονίζεται με τοπικὴ ἐνδυμασία, δίπλα σε κάποιον γνωστὸ μνημεῖο, κρατώντας κάποιον χαρακτηριστικὸ εργαλεῖο των ἀσχολιῶν του ἢ φέροντας διακριτικὰ τῆς κοινωνικῆς του θέσης. Ἡ παράσταση αὐτή, σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, «δίδει εἰς τὰ παιδιά τὴν ἰδέαν τῶν ἔθων καὶ ἕξων τῶν διαφόρων κατοίκων τῆς γῆς»⁸⁶⁴.

Οἱ πληροφορίες που περιέχονται στὴν κάρτα κάθε τόπου εἶναι τα ὄρια, οἱ ἐπαρχίαι (ὅπου εἶναι γνωστές), τὸ κλίμα, τὰ ὄρη, οἱ ποταμοί, ἡ πρωτεύουσα καὶ οἱ μεγάλες πόλεις, τὰ προϊόντα τῆς γῆς, τὸ θρήσκευμα, ὁ τρόπος διακυβέρνησης. Αἰξίζει νὰ σημειωθῶν οἱ πληροφορίες που ἔχει προσθέσει ἡ μεταφράστρια ἐνημερώνοντας τοὺς ἀναγνώστες γιὰ τὶς τελευταῖες ἐξελίξεις, εἴτε στὸν πολιτικὸν, εἴτε σε ἄλλον τομέα. Γιὰ παράδειγμα, στὴν εξέταση των «Νήσων τῆς Ἀφρικῆς», ἀναφερόμενη στὴ «Νῆσο τῆς Ἁγίας Ἐλένης», σημειώνει: «Αὕτη εἶναι τῶρα περίφημος διὰ τὸν ἐκεῖ ἐξόριστον παρὰ τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων Ναπολέοντα.»⁸⁶⁵. Ἡ στὴν κάρτα των «Νήσων τῆς Ευρώπης εἰς τὸν Ωκεανὸν», γράφει: «Αἱ ἑπτὰ Νῆσοι τῆς Ἰονικῆς θαλάσσης, τῶν ὁποίων πρωτεύουσα εἶναι ἡ Κορφῶ [...] διοικοῦνται ἀριστοκρατικῶς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας.»⁸⁶⁶.

Ἡ Ἑλλάδα ἢ ὁ Ἑλληνισμὸς ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Ραστή, μόνον ὡς παρελθόν. Ἐνδοξο μὲν, ἀλλὰ παρελθόν. Στὴ σελίδα, μάλιστα, που ἀναφέρεται στὸ Ἀρχιπέλαγος, σημειώνει: «Τὸ Ἀρχιπέλαγος, τὸ ὁποῖον [...] περίφημον ἄλλοτε ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὸ ὄνομα, εἰς αὐτὸ εὐρίσκονται τεσσαράκοντα νῆσοι [...] ὅλαι δὲ αὗται ἀνήκουσιν εἰς τὴν Τουρκίαν.»⁸⁶⁷.

---

⁸⁶³ Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, σελ. ε'.

⁸⁶⁴ Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., Εἵδησις συγγραφῆς, σελ. η'.

⁸⁶⁵ Ὁ ἀπόηχος των Ναπολεόντειων πολέμων δὲν ἔχει κοπάσει. Παρὰ τὴν ἀπομόνωση τοῦ μεγάλου Γάλλου ἐπαναστάτη στο νησί τῆς Ἁγίας Ἐλένης, ἡ Αἰκ. Ραστή τολμά νὰ ἀναγράψῃ τὸ ὄνομά του καὶ νὰ ἀναφερθεῖ στὴ φήμη τοῦ μεγαλύτερου ταραξία τῆς Ευρώπης ἐκείνων των χρόνων. Εἴμαστε πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκκρηξὴ τοῦ μεγάλου Ἀγῶνα.

⁸⁶⁶ Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., σελ. XXIV.

⁸⁶⁷ Βλ. *Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν*, ὅπ.π., σελ. XXIV.

Κεφάλαιο VIII

Οι «Χάρτες...» του Νικολάου Κεφαλά (1817 – 1818).

Ο Ζακύνθιος Νικόλαος Κεφαλάς, γεννήθηκε το 1763. Σε νεαρή ηλικία παραδόθηκε από την οικογένειά του σε κάποιον πλοίαρχο, προκειμένου να μάθει την τέχνη του ναυτικού. Έκανε πολλά ταξίδια στην Ευρώπη, στην Ασία, στην Αφρική και στην Αμερική και γνώρισε καλά την τέχνη του «θαλασσοπόρου»⁸⁶⁸. Το 1817, τυπώνει στο Παρίσι δύο ναυτικούς χάρτες της Μεσογείου: τη «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη»⁸⁶⁹ του πρώτου μέρους τῆς Μεσογείου θαλάσσης» και τη «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη του δευτέρου μέρους τῆς Μεσογείου θαλάσσης». Ο πρώτος, περιλαμβάνει το δυτικό τμήμα της Μεσογείου, μέχρι τα ανατολικά παράλια της Ιταλίας και τα παράλια της Αφρικής, μέχρι την Τρίπολη. Ο δεύτερος, το ανατολικό τμήμα της Μεσογείου με τα υπόλοιπα παράλια της Αφρικής, την Παλαιστίνη, την Κύπρο και την Ανατολή.

Οι δύο αυτοί χάρτες είναι σχεδιασμένοι κατά τα πρότυπα των παλαιότερων ναυτικών χαρτών, των πορτολάνων, και περιέχουν στοιχεία απαραίτητα στους «θαλασσοπόρους», όπως, οι συντεταγμένες των παράλιων τόπων, των νησιών, οι άνεμοι και ο προσανατολισμός τους.

Την ίδια χρονιά, το 1817, ο Νικόλαος Κεφαλάς τυπώνει στη Βιέννη, από το τυπογραφείο του Ιωάννου Βαρθολομαίου Τσβεκίου, τα βιβλία: «Ὁδηγία Θαλάσσιος»⁸⁷⁰ και «Θαλάσσιος Νομοθεσία»⁸⁷¹. Όπως αναφέρει ο ίδιος, ο λόγος για τον οποίο έγραψε τα δύο αυτά βιβλία ήταν να συμπληρώσει το κενό που διαπίστωσε από την έλλειψη ειδικών

---

⁸⁶⁸ «[...] διὰ τὰς γνωρίσεις ὅπου ἀπόκτησα εἰς τὰ μεγάλα μου καὶ μακρινὰ ταξίδια θαλάσσια καὶ γῆϊνα, διὰ τὰ διάφορα περιστατικὰ ὅπου μοῦ συνέβησαν, καὶ διὰ ταῖς διάφοραις ἀλλαγαῖς τύχης καὶ σκληροῦς κατατρογμοῦς τῆς ὅπου ἐδοκίμασα». Βλ. Καπιτὰν Νικόλαος Κεφαλάς, *Ὁδηγία Θαλάσσιος, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1817, *Εἶδησις πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς*.

⁸⁶⁹ «Λοιπὸν ἢ συμμαζωμένη χάρτα ἔχει τοὺς βαθμοὺς τῆς σκάλας τοῦ μήκους παντοῦ ὁμοίους τοῦ Ἰσημερινοῦ, καὶ τὸ μίκρουν διαστήματος, ὅπου σφαιρικῶς οἱ βαθμοὶ τοῦ μήκους ἔπρεπε νὰ ἔχουν, δίδουν τόσον διάστημα εἰς τοὺς βαθμοὺς τοῦ Πλάτους μεγαλεῖον, ὅπου μὲ εὐκολίαν κατορθοῦται [...]». Βλ. Καπιτὰν Νικόλαος Κεφαλάς, *Ὁδηγία Θαλάσσιος, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ*, ὅπ.π., σελ. 116.

⁸⁷⁰ Πλήρης ο τίτλος: ΟΔΗΓΙΑ ΘΑΛΑΣΣΙΟΣ / ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ. / Συναθροισμένη ἀπὸ διάφορους ἐπιστήμονας / Συγγραφεῖς θαλασσίους, καὶ πλουτισμένη μὲ / διάφορους εἰδήσεις, / ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΘΑΛΑΣΣΟΠΟΡΟΥ / ΚΑΠΙΤΑΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΕΦΑΛΑ / ἐκ Νήσου Ζακύνθου. / EN BIENNE ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ. / Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἰωάν. Βαρθ. Τσβεκίου. / 1817. (Στο ἐξώφυλλο ὑπάρχει ἰστιοφόρο καράβι με το ὄνομα «ΥΠΟΜΟΝΗ»).

⁸⁷¹ Πλήρης ο τίτλος: ΘΑΛΑΣΣΙΟΣ / ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ, / ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΜΕΝΗ ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΝΟΜΟΘΕΤΑΣ / ΘΑΛΑΣΣΙΟΥΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥΣ, ΚΑΙ / πλουτισμένη ἀπὸ διάφορους φυλαττομένας συνηθείας, / διὰ ὁδηγίαν κάθε εἶδους ναυτικοῦ / καὶ ἔμπορικοῦ. / Παρὰ / Καπετὰν Νικολάου Κεφαλά / ἐκ νήσου Ζακύνθου. / EN BIENNE ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ. / 1817.

«θαλασσινών» συγγραμμάτων, στην ελληνική γλώσσα⁸⁷². Ο σκοπός του ήταν να ενημερωθούν οι ασχολούμενοι με την «Ναυτική τέχνη» με πληροφορίες που τους είναι απαραίτητες για τα ταξίδια τους. Να γνωρίσουν τις αρχές της Γεωμετρίας και της Αστρονομίας, να «εὐρίσκουν εἰδήσεις τῆς Σφαίρας [...], ὅπου γίνεται ἡ Σελήνη καὶ τὴν ἡλικίαν της, [...], μίαν εἶδησιν Γεωγραφίας χρειαζούμενη εἰς τὴν θάλασσαν [...]». Ὅσον ἀφορὰ στις πληροφορίες Γεωγραφίας που προαναγγέλλει ο συγγραφέας, ἐννοεῖ, «τὸ σχέδιον ἑνὸς λιμανίου, ἢ ἄλλου μέρους ὅπου εὐρεθῆ» ο ναυτικός⁸⁷³. Δηλώνει τὴν ἀδυναμία του νὰ γράφει με «καλὴν σύνθεσιν ἢ γλαφυρὰς λέξεις», ὡστόσο, ο ἀναγνώστης θαλασσοπόρος «μανθάνη νὰ εὐρίσκη τὴν θέσιν, ὅπου τὸ Καράβι του εἶναι ἡμέραν ἢ νύκτα, εἰς γαλήνην ἢ τρικυμίαν, εἰς ξαστερίαν ἢ βροχὴν, ἢ χιονιάν, νὰ τὸ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ στερεὰν ἢ σκοπέλους, καὶ νὰ τὸ ὀδηγῆ κατευώδιον εἰς τὸ ποθούμενον μέρος».

---

⁸⁷²«Ἡ παντάπασιν ὑστέρησις θαλασσιῶν βιβλίων εἰς τὸ γένος μας, καὶ ἡ μεγάλη ἀνάγκη, ὅπου ἔχομεν ἑνὸς τοιούτου, μ' ἐπαρακίνησεν [...] ὅπου μὲ κόπον ἐσυνάθροισα ἀπὸ τοὺς καλητέρους ἐπιστημονικοὺς θαλασσίους Συγγραφεῖς [...].

«διὰ νὰ ἀπαντήσω τὴν μεγάλην χρεῖαν, ὅπου τὸ γένος μας ἔχει, καὶ διὰ νὰ εὐχαριστήσω τὴν μεγίστην ἐπιθυμίαν κοινῶς τῶν θαλασσοπορούντων, ὅπου γνωρίζω καὶ ἐξεύρω.» Βλ. Καπιτὰν Νικόλαος Κεφαλαῦ, *Ὁδηγία θαλάσσιος θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ*, ὅπ.π., σελ. 7.

⁸⁷³«Μοιρασμὸς τῆς θαλάσσης. Ἡ θάλασσα μερίζεται εἰς ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν· ἀλλὰ καθὼς ἡ δευτέρη δὲν εἶναι ἄλλο, πάρεξ ἕκαστος τῆς πρώτης, ἐγὼ θέλω νὰ ταῖς ἀναφέρω, καθὼς ἀκολουθοῦν [...] Ἡ Ἰνδικὴ Θάλασσα ἐκτείνεται εἰς τὸ Νότιον τῆς Ἀσίας ἕως τὰ Πλάγια ἀνατολικά τῆς Ἀφρικῆς εἰς τὰς νήσους Φιλιππίνας καὶ εἰς τῆς Ἑπειρον Αὐστράλιαν, ὅπου τὴν χωρίζει εἰς τὸν Λε. ἀπὸ τὴν μεγάλην Θάλασσα. Σχηματίζει τρεῖς Κόλπους μεγαλωτάτους [...]. Βλ. Καπιτὰν Νικόλαος Κεφαλαῦ, *Ὁδηγία θαλάσσιος...*, ὅπ.π., σελ. 215 - 217

Κεφάλαιο ΙΧ

«Γεωγραφία Μεθοδική άπάσης τής Οίκουμένης» του Διονυσίου Πύργου (1818).

Ο Διονύσιος Πύργος, γεννήθηκε στην Καστανιά των Τρικάλων το 1774. Διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα στην πατρίδα του και σε νεαρή ηλικία χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος στη Μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα. Συνέχισε τις σπουδές του στον Τύρναβο, με δάσκαλο τον Ιωάννη Πέζαρο και αργότερα στις Κυδωνίες και στη Χίο διδάχτηκε Φιλοσοφία και Μαθηματικά. Το ενδιαφέρον του, ωστόσο, τραβούσε η «Ευρώπη» και το 1807 βρέθηκε φοιτητής της Ιατρικής και της Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Μετά από επισκέψεις σε ευρωπαϊκές πόλεις, Βενετία, Τεργέστη, Βιέννη, Μιλάνο, κατέληξε, το 1813, στην Αθήνα, δάσκαλος των Επιστημών, στο νεοσυσταθέν Γυμνάσιο⁸⁷⁴. Στην Αθήνα ανέπτυξε πλούσια και ποικίλη δράση. Ίδρυσε την πρώτη επιστημονική ιατρική σχολή, βοτανικό κήπο, και Μουσείο μετάλλων⁸⁷⁵. Δίδαξε Αριθμητική, Γεωγραφία, Βοτανική και Ιατρική. Παράλληλα, εξασκούσε και το ιατρικό επάγγελμα, με μεγάλη επιτυχία. Το 1818, βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, όπου διαπρέπει ως γιατρός και το 1820 διορίζεται, από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' Αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού θρόνου.

Με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης καταφεύγει στο Άγιο Όρος, το οποίο κινδύνευε από τις επιδρομές των κατακτητών. Προκειμένου να εξασφαλίσει βοήθεια για το αδύναμο αυτό μέρος του Ελληνισμού, ταξιδεύει σε πολλά μέρη της χώρας. Στα νησιά του Αργοσαρωνικού στην αρχή και στην Πελοπόννησο μετέπειτα. Ωστόσο, η κατάσταση ήταν παντού δύσκολη και παρέμεινε στη Σπάρτη όπου βοηθούσε τους ασθενείς και τους τραυματίες. Ταυτόχρονα, επιχείρησε να λειτουργήσει χαρτοποιείο το οποίο καταστράφηκε, λίγο μετά την ίδρυσή του, από τις στρατιές του Ιμπραήμ. Το ταλέντο που είχε στη ρητορική, δεν έπαψε να το επιδεικνύει και συχνά, από άμβωνος εμψύχωνε τους επαναστατημένους Έλληνες. Το ίδιο διάστημα καταφεύγει στο Άργος.

---

⁸⁷⁴Πρόκειται για την παλιά Σχολή Ντέκα, την οποία, συνέστησε η Φιλόμουσος Εταιρεία, σε Σχολή των Επιστημών, το 1814, υπό την προεδρία του φιλέλληνα Γκίλφορντ. Για περισσότερα, βλ. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα, όπ.π.*, σελ. 100 – 101. Για τη Σχολή Ντέκα, βλ. επίσης, Γεώργιος Πλουμίδης, *Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων τής Βενετίας (1603 – 1797)*, π. «Θησαυρίσματα», τόμ. 9^{ος}, Βενετία 1972, σελ. 240 -243.

⁸⁷⁵Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους ήμων κατά τα πρώτα του ΙΘ' αιώνας* έτη, όπ.π., σελ.145 και 247. Βλ. επίσης, για το ίδιο θέμα, Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, όπ.π.*, σελ. 710.

Εκεί προσπαθεί, χωρίς επιτυχία⁸⁷⁶, για δεύτερη φορά, να ιδρύσει χαρτοποιείο. Μετά την έλευση του Όθωνα έρχεται στην Αθήνα και ασχολείται αποκλειστικά με τη συγγραφή επιστημονικών, κυρίως, έργων. Πεθαίνει στην Αθήνα στις 12 Φεβρουαρίου του 1853.

Ο Διονύσιος Πύρρος, ο «Θετταλός», ήταν πολυγραφότατος. Τα έργα του, όλα επιστημονικά, είναι βιβλία ιατρικής, φαρμακολογίας, βοτανικής, αλλά, και μαθηματικά, αστρονομικά, παιδαγωγικά, γεωγραφικά.

Το διάστημα κατά το οποίο δίδαξε στην Αθήνα, Γεωγραφία, συνέθεσε ένα γεωγραφικό εγχειρίδιο, τη «Γεωγραφία Μεθοδική»⁸⁷⁷, η οποία εκδόθηκε, το 1818, στη Βενετία από τον εκδοτικό οίκο των Γλυκίδων⁸⁷⁸. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο 337 σελίδων⁸⁷⁹. «Τὸ μικρὸν τοῦτο πόνημα», αφιερώνει ο συγγραφέας στον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο, σαν ένδειξη του σεβασμού που τρέφει προς την «Παναγιότητά» του. Ακολουθεί το κείμενο του συγγραφέα, «Πρὸς τοὺς φιλαναγνώστας», όπου μιλάει, με απολογητικό τρόπο, για τους λόγους που τον οδήγησαν στην έκδοση της Γεωγραφίας, για την υποχρέωση που αισθάνεται απέναντι στο Γένος και την αγωνία του για την αναγέννηση της Ελλάδας. Τη Γεωγραφία, τη δίδασκε, όπως λέει ο ίδιος, στους μαθητές του και έκρινε ότι χάριν αυτών, των «ἐν Ἀθήναις φιλομούσων και φιλομαθῶν νέων» και των «φίλων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους», έπρεπε να την τυπώσει. Θεωρεί χρέος του, ως «φιλόμουσος» και «φιλόπατρις», να προσφέρει στη «Μητέρα Ἑλλάδα τὸ μικρὸν του βιβλίον διότι ἡ Ἑλλάς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ παρὸν εἶναι πολλὰ ταπεινὴ, ὑστερεῖται ἀκόμη ἀπὸ πολλὰ βιβλία, ἀναγκαῖα καὶ χρειαζόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησίν της». Σημειώνει ότι το βιβλίο του δεν είναι ογκώδες είναι, ωστόσο, ωφέλιμο γιατί σε αυτό βρίσκονται όλα εκείνα τα αναγκαία σε κάθε «φιλομαθῆ Γεωγράφον.»⁸⁸⁰.

---

⁸⁷⁶Το χαρτοποιείο αυτό ίδρυσε με τον Νικηταρά, αλλά δεν χρηματοδοτήθηκε από τον κυβερνήτη Καποδίστρια και χρεοκόπησε.

⁸⁷⁷Πλήρης ο τίτλος: «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΜΕΘΟΔΙΚΗ / ΑΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ / Ἐκ Παλαιῶν τε καὶ Νεωτέρων Σοφῶν Συγγραφέων / συνερανοισθεῖσα καὶ συντεθειῖσα / ΠΑΡΑ / ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΥΡΡΟΥ / ΤΟΥ ΘΕΤΤΑΛΟΥ / Ἰατροφιλοσόφου καὶ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς / Ἰατρικῆς εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις κοινὸν Σχολεῖον / Χάριν τῶν αὐτοῦ φίλων Μαθητῶν / καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. / ΝΥΝ ΠΡΩΤΟΝ ΤΥΠΟΙΣ ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ / ΦΙΛΟΤΙΜῶ ΔΑΠΑΝῆ / ΤΟΥ ΕΛΛΟΓΙΜΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ / ΚΥΡΙΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΛΕΣΒΙΟΥ. / ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. / ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ Τῶ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. / 1818.».

⁸⁷⁸Το έργο επανεκδόθηκε το 1834 στο Ναύπλιο από τους αδελφούς Αγγελίδη.

⁸⁷⁹Το τέλος της Μεθοδικής Γεωγραφίας σημειώνεται από τον συγγραφέα στη σελίδα 294. Ακολουθούν οι 23 σελίδες της Νομισματολογίας, 5 σελίδες με τα περιεχόμενα και 15 σελίδες με τον κατάλογο των Συνδρομητῶν.

⁸⁸⁰«Ὁμολογῶ ὅτι τοῦτό μου τὸ βιβλίον δὲν εἶναι μεγάλον, ἐκτεταμένον, πολύφυλλον καὶ ὀγκῶδες, πλὴν στοχαζομαι, ὅτι ἔχει νὰ φανῆ ὠφέλιμον καὶ ἀρεστὸν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς καρδίας τῶν φιλομαθῶν Νέων τῆς ἡμῶν Πατρίδος· ἐπειδὴ καὶ εἰς αὐτὸ εὐρίσκονται ὅλα ἐκεῖνα, τὰ ὁποία εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμα εἰς κάθε φιλομαθῆ Γεωγράφον.» Βλ. Διονύσιος Πύρρος, *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. ζ'.

Στο ίδιο κείμενο ενημερώνει συνοπτικά για τα περιεχόμενα της «Γεωγραφίας...» του. Σε αυτή περιέχονται πληροφορίες για τους «Κρίκους της Σφαίρας», τις θέσεις της Υδρογείου σφαίρας, τους κατοίκους της και τις φυσικές μεταβολές, τα όρη, τις θάλασσες, τα ποτάμια, τα Θεωρήματα της Γεωγραφίας και της Αστρονομίας, τη διαίρεση του Παλαιού και του Νέου κόσμου, τις επαρχίες και τα βασίλεια, το κλίμα, το μήκος και το πλάτος κάθε τόπου. Περιέχεται, ακόμη, ένας Άτλας και «μία Γεωγραφική Χάρτα». Στο τέλος υπάρχει άλλη «Χάρτα Νομισματική» με «σχήματα και εικόνες» αρχαίων ελληνικών νομισμάτων.

Οι πηγές που χρησιμοποίησε ο Διονύσιος Πύρρος, για να συνθέσει τη «Γεωγραφία...» του, είναι ποικίλες. Από τον ίδιο δεν αναφέρονται παρά στο εξώφυλλο: «Ἐκ Παλαιῶν τε καὶ Νεωτέρων Σοφῶν Συγγραφέων συνερανωθεῖσα...»⁸⁸¹.

Σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο, δεν αποτελεί συγκεκριμένο είδος Γεωγραφίας. Προφανώς, οι διδακτικοί λόγοι για τους οποίους τη συνέθεσε, υπαγόρευσαν να περιλάβει στο σύγγραμμά του, βασικές, γενικές γεωγραφικές γνώσεις. Είναι φανερό το μέλημα του συγγραφέα να καλύψει όλο το φάσμα των πληροφοριών που χρειάζεται ένας νεαρός αναγνώστης, προκειμένου να κατανοήσει τους γεωγραφικούς όρους⁸⁸². Έτσι, υπάρχουν στοιχεία μαθηματικής Γεωγραφίας, Αστρονομίας, φυσικής Γεωγραφίας, πολιτικής Γεωγραφίας και Ανθρωπογεωγραφίας. Είναι δύσκολο να χαρακτηρίσουμε τη «Μεθοδική Γεωγραφία» του ιατροφιλόσοφου Πύρρου, Παλαιά ή Νέα. Οι πληροφορίες για τον Παλαιό κόσμο συνυπάρχουν με στοιχεία του Νέου κόσμου και της πρόσφατης πραγματικότητας. Ο ίδιος επέμενε στην περιγραφή του Παλαιού κόσμου.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, στα «Στοιχεία Μεθοδικῆς Γεωγραφίας», αναφέρεται σε θέματα θεωρητικής μαθηματικής Γεωγραφίας. Καταθέτει ο συγγραφέας, σε αυτό το μέρος, τις απόψεις, τις μετρήσεις και τις θεωρίες των αρχαίων και των σύγχρονων ερευνητών, δεν ξεφεύγει, ωστόσο, από την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Η τάση αυτή

---

⁸⁸¹«Αὕτη ἡ Μεθοδική Γεωγραφία λαμβάνει τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς γνώσεις τῆς ἀπὸ τοὺς Φυσικοὺς, τοὺς Μαθηματικοὺς καὶ τοὺς Ἀστρονόμους» και αλλού «Δι' αὐτὴν τὴν ἀπόδειξιν ὄρα τὸν Νικηφόρον Θεοτόκην», «Τὴν γνώμην ταύτην ἠκολούθησε καὶ ὁ τῆς Εὐρώπης Ἀστρονόμος Νικόλαος ὁ Κοπέρνικος», ἡ ὅταν αναφέρεται στον κατάλογο των νομισμάτων σημειώνει ὅτι τα «ἔλαβον εἰς τὰς Ἀθήνας παρὰ τινος ἡμετέρου φίλου νέου καὶ περιέργου περιηγητοῦ Γερμανοῦ, κτλ'. Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 6, 7, 3 και η'.

⁸⁸²«[...] διὰ τοῦτο φιλοτιμοῦμαι καὶ τώρα, καὶ δίδω εἰς φῶς τὴν παροῦσάν μου ταύτην Μεθοδικὴν Γεωγραφίαν, τὴν ὁποίαν προλαβὼν εἰς τοὺς μαθητὰς μου ἐξήγησα· καὶ τοῦτο ὄχι μὲ σκοπὸν διὰ νὰ γεμίσω τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ μικρὸν μου τοῦτο βιβλίον, ἀλλὰ διὰ νὰ κάμω τὸ χρέος μου, τὸ ὁποῖον ἡ κοινὴ ἡμῶν Μήτηρ ἡ Ἑλλάς ζητεῖ ἀπὸ κάθε ἑνα φιλόμουσον καὶ φιλοπάτριδα Ἑλληνα.». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. ζ'.

είναι εμφανής σε όλο το έργο του⁸⁸³. Κατανοεί και ο ίδιος ότι το μέρος αυτό της Γεωγραφίας του είναι δυσνόητο, πλην όμως, «ἀναγκαῖο εἰς κάθε Γεωγράφον»⁸⁸⁴. Για το λόγο αυτό, στο δεύτερο μέρος, παραθέτει προβλήματα γεωγραφικά με τις λύσεις τους. Με σαφή και απλοϊκά παραδείγματα προσβλέπει στη μεγαλύτερη κατανόηση από τους μαθητές⁸⁸⁵. Με το τρίτο μέρος που περιλαμβάνει «Γεωγραφικά Θεωρήματα»⁸⁸⁶, ολοκληρώνεται το τμήμα της μαθηματικής «Μεθοδικῆς Γεωγραφίας».

Ακολουθούν τα μέρη που αναφέρονται στη διαίρεση της Γης και στην περιγραφή των μερών της. Στο κεφάλαιο «Γενικὴ Διαίρεσις τῆς Γῆς», εξιστορεῖ τη δημιουργία του κόσμου, σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη. Αρχίζει από τον «Πανδαμάτορα Κατακλυσμόν» και την κατανομή του κόσμου στους γιους του Νώε. Συνεχίζει με τη «Ὑποδιαίρεσιν τῆς Γῆς», σε Παλαιό και Νέο κόσμο και στις ηπείρους. Το πρώτο μέρος που εξετάζεται είναι η Ευρώπη, «εἰς τὴν ὁποίαν κατοικοῦσι τὰ πλέον πεπολιτευμένα καὶ εὐγενικὰ Ἔθνη τοῦ Κόσμου». Μετά τις γενικές πληροφορίες που παραθέτει για την Ευρώπη, περνά στις περιγραφές των χωρῶν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο ιατροφιλόσοφος αρχιμανδρίτης, την Ελλάδα και την Τουρκία. Αρχικά, την εντάσσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁸⁷. Στη συνέχεια, στην επιμέρους εξέταση, επειδή κυριαρχεί η περιγραφή της αρχαίας Ελλάδας, την ταυτίζει με την Ευρωπαϊκὴ Τουρκία⁸⁸⁸. Στις παραγράφους που μιλά για τα σύνορα, για τα προϊόντα, για τις αρχαιότητες, για τη διάλεκτο, άλλοτε ονομάζει τον τόπο «Ἑλλάδα», άλλοτε «Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία»⁸⁸⁹. Στην

---

⁸⁸³Αξίζει να δούμε την πρώτη φράση του κειμένου: «Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸ πᾶν ἔντος τοῦ παντός εὐρίσκειται ἡ Γῆ ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη ἐκ τῆς γῆς· εἰς αὐτὴν διατρίβειν, καὶ εἰς αὐτὴν πάλιν καταντᾶ...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 1.

⁸⁸⁴«Ὅθεν τῶρα εἶναι καιρὸς νὰ μεταβῶμεν εἰς τὸ ἡδονικὸν μέρος τῆς Γεωγραφίας...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 58.

⁸⁸⁵«Ἀγαπῶ νὰ εὕρω τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος αὐτῆς τῆς Πόλεως καὶ διὰ μέσου τῆς Γεωγραφικῆς Χάρτας. - Ἀφ' οὗ εὕρω αὐτὴν εἰς τὴν χάρταν.....». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 61.

⁸⁸⁶«Θεώρημα κθ'. Ὅσα σώματα εὐρίσκονται ἀμέσως ὑπὸ τὸν Ἰσημερινόν, εἰς τὸν καιρὸν τῶν Ἰσημεριῶν, δὲν ἀποτελοῦσιν οὐδεμίαν σκιὰν περὶ αὐτὰ...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 95.

⁸⁸⁷«Ἡ Τουρκία ἔχει εἰς τὴν ἐξουσίαν της, ἓν μέρος τῆς Εὐρώπης δηλαδὴ τὴν Ἑλλάδα μ' ὅλας τὰς νήσους...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 123.

⁸⁸⁸«Ἡ Ἑλλάς καὶ πᾶσα ἡ Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία», ἡ «Ἡ Ἑλλάς ἦτοι ἡ Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 154 καὶ 156.

⁸⁸⁹«Επειδὴ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία ἔχει πολλὰς ἐπαρχίας...» καὶ πιο κάτω, «Επειδὴ καὶ εἶπομεν ἀρκετὰ διὰ τὰς Ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος...», ἡ «Διάλεκτος. Ἐπειδὴ καὶ ἡ Ἑλλάς κατοικεῖται ἀπὸ τόσα ἔθνη, ἔπεται ὅπου νὰ ὁμιλῶνται καὶ διάφορα γλῶσσαι, δηλαδὴ ὁμιλεῖται ἡ Νεοελληνικὴ, ἡ Τουρκικὴ, ἡ Βουλγαρικὴ,.....», καὶ αλλοῦ «Θρησκεία. Ἡμεῖς εἶπομεν ὅτι εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν εὐρίσκονται πολλὰ φυλαὶ διὰ τοῦτο καὶ πολλὰ θρησκείαι...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 169, 180, 167.

περιγραφή που κάνει στις επαρχίες της Ελλάδας, είναι εμφανής η πρόθεσή του να τονίσει το μεγαλείο των προγόνων⁸⁹⁰. Πλουτίζει τα κείμενά του με πληροφορίες ιστορικές και μυθολογικές. Πολύ συχνά, εκφράζει τον θαυμασμό του προς το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο⁸⁹¹, αλλά και το παράπονο για την κατάληξή του: «Δυστυχής Ἑλλάς! πῶς ἦσουν, πῶς εἶσαι, καὶ πῶς ἔση!»⁸⁹². Πάντα, καταλήγει στην παρούσα κατάσταση⁸⁹³. Αναφέρει τις αρχαιότητες και τα μνημεία που υπάρχουν στις ελληνικές πόλεις. Εκφράζει και την οργή του που «ὄλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου, σχεδὸν, ἄρπαξαν καὶ ἔκλεψαν ἀρχαιότητες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα»⁸⁹⁴. Κάνει ιστορική αναδρομή στους κατακτητές, φτάνοντας μέχρι το «σήμερα»⁸⁹⁵.

Ακολουθούν οι περιγραφές των άλλων ηπείρων. Της Ασίας, της Αφρικής και της Αμερικής. Ἐνα κεφάλαιο το αφιερώνει στην «Ἄγνωστο Γῆ», γιατί πιστεύει ότι «παρὰ τὰ τέσσερα γνωστὰ μέρη τοῦ κόσμου, εἶναι καὶ ἄλλα, ἀκόμη ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς». Εἶναι σίγουρος ότι «οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἔφερον τὸν Κόσμον ἄνω κάτω», θα ανακαλύψουν και αυτά τα ἄγνωστα ἀκόμη μέρη⁸⁹⁶.

Στο τέλος της «Γεωγραφίας Μεθοδικῆς ἀπάσης τῆς Οἰκουμένης», ἔχει προσθέσει ἕνα κεφάλαιο το οποίο ονομάζει «Νομισματολογία». Σε αυτό υπάρχουν εκατὸν εἴκοσι τέσσερις καταγραφές αρχαίων ελληνικῶν νομισμάτων, ἀπὸ διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Τις πληροφορίες, ὅπως ο ἴδιος αναφέρει, του της παρείχαν γεωγράφοι και περιηγητές «οἱ ὁποῖοι περιέρχονται τὰς Ἑλληνικᾶς Ἐπαρχίας καὶ χώρας»⁸⁹⁷.

Ο Διονύσιος Πύρρος δίδαξε Γεωγραφία, την εποχή που ο Ελληνισμός επεδίωκε ταύτιση με το παρελθόν του και παράλληλα, σύνδεση με την Ευρώπη. Ἦταν ἀπὸ τους λογίους που αγωνίστηκαν για

---

⁸⁹⁰«οὔτοι οἱ νῦν Ἕλληνες εἶναι ὅμοιοι μὲ τοὺς μεγάλους αὐτῶν Προγόνους κατὰ τὰ φρονήματα, δηλαδὴ αὐτοὶ εἶναι φιλόξενοι, φιλοπάτριδες, φιλομαθεῖς, εὐλαβεῖς εἰς τὰ Θεῖα, καὶ στερεοὶ εἰς τὴν Θρησκείαν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἴδιον μόνον τῶν καθ' αὐτὸ [sic] Ἑλλήνων...». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 160.

⁸⁹¹«...εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤκμαζον αἱ Ἐπιστῆμαι, αἱ Τέχναι, καὶ ἡ φιλοσοφία, ἔλαμπον οἱ σοφοὶ Ἕλληνες μὲ τὰς ἀρετὰς των μεταξὺ εἰς ὅλα τὰ Ἔθνη[...]». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 155.

⁸⁹²Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 155.

⁸⁹³Ἡ Ἑλλάς, τὸ μέγα καὶ περικλεῆς καὶ πολυθρόλλητον ὄνομα εἰς τοὺς ἀρχαίους καιροὺς, ἣτις ἐχρημάτισε τὸ θαῦμα τοῦ Κόσμου, ἢ ἔκπληξις παντὸς ζωτικῶν ὄντος, καὶ διδάσκαλος σχεδὸν πάσης ἀνθρωπίνης γενεᾶς, καὶ ἔφθασε ποτε εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δόξης τῆς αὐτῆς τὴν σήμερον ὑπόκειται εἰς τὴν δεσποτίαν τοῦ Αὐτοκράτορος Τούρκου, [...]». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 154.

⁸⁹⁴Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 168.

⁸⁹⁵«Τελευταῖον ἦλθον κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ σημερινοὶ καλούμενοι Τούρκοι [...] καὶ τὴν ὑπέταξαν, καὶ τόσῃν καταστροφῇν ἐπροξένησαν, [...] ὡς οὐδέποτε ἄλλο Ἔθνος». Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 156.

⁸⁹⁶Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 293.

⁸⁹⁷Βλ. *Γεωγραφία Μεθοδική*, ὅπ.π., σελ. 303.

την πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας. Πίστευε ότι η προϋπόθεση για την ανεξαρτησία είναι η αυτογνωσία. Τα γεωγραφικά έργα που έγραψε, ο Διονύσιος Πύρρος, εκτός από τη «Γεωγραφία Μεθοδική», ήταν: «Άτλας, ἤτοι νέα Γεωγραφική Χάρτα», «Ἐν Μεδιολάνοις», το 1814, «Τριῶν εἰδῶν Ὑδρογειαί Σφαῖραι», «Ἐν Ἀθήναις» το 1836, και «Άτλας νεώτερος...», «Ἐν Ἀθήναις» το 1845.

Κεφάλαιο Χ

«Γεωγραφία Αλβανίας και Ήπειρου», Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας⁸⁹⁸, ο Ηπειρώτης λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού, δίδασκε σύγχρονη Γεωγραφία στη Β' τάξη της Καπλανείου Σχολής και μαθηματική και πολιτική Γεωγραφία στο Γυμνάσιο, στην ανώτερη τάξη⁸⁹⁹. Γεννήθηκε στα Γιάννενα το 1767, όπου έμαθε και τα πρώτα γράμματα. Σε ηλικία δεκαοκτώ ετών πήγε στη Ρωσία, κοντά στα μεγαλύτερα αδέρφια του, και συνέχισε τις σπουδές του. Αργότερα, στη Βιέννη, φοίτησε στην Ιατρική σχολή την οποία διέκοψε για να τελειοποιήσει τις σπουδές του στη Φιλοσοφία. Στη Βιέννη, οι συναναστροφές του με άλλους ομογενείς, καθόρισαν και την πνευματική του πορεία. Μελέτησε τα προβλήματα του υπόδουλου Ελληνισμού και υπερασπίστηκε τις «νέες ιδέες». Το 1791, εμφανίζεται, με το σύγγραμμα «Ἀληθῆς Εὐδαιμονία», στο οποίο καταγράφει προβληματισμούς και αρχές, «αίτινες ὑπὸ πολλῶν ἀμφιβάλλονται, καὶ ὅπου ὡς δόξαι καὶ φαντασίαι παρομοίων αὐτοῖς ἀνθρώπων νομίζονται», όπως, η ύπαρξη του Θεού, η αθανασία της ψυχῆς, η μετά θάνατον «ἀντίδοσις» και η ελευθερία του ανθρώπου⁹⁰⁰. Το 1792, τυπώνεται στη Βιέννη από το τυπογραφείο του Ιωσήφ Βαουμαϊστέρου το έργο του, «Αἰκατερίνα ἢ Β' ἤτοι ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίσνη καὶ Ταυριά Γραικοὺς...»⁹⁰¹. Το 1795, κυκλοφορεῖ το φυλλάδιο «Καλοκινήματα ἤτοι ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγένιου»⁹⁰². Με αυτό το σύγγραμμα παρακινεῖ τους ομογενείς να επαναστατήσουν ἐναντίον της ἀμάθειας και ἐναντίον κάθε ενός που ἀντιστέκεται στο «ξύπνημά» του λαοῦ⁹⁰³. Την ἴδια χρονιά, ἀναγγέλλει ὅτι ἔχει ἔτοιμα να

---

⁸⁹⁸Σύμφωνα με τον Γ. Χαριτάκη, ο ἴδιος ο Ψαλίδας ἔγραφε το ὄνομά του με ἓνα λ. Βλ. Γ. Χαριτάκης, *Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19 αἰῶνος*, π. «Ἡπειρωτικά Χρονικά» 1931, σελ. 32, σημείωση 2.

⁸⁹⁹Βλ. Εὐριπίδης Σούρλας, *Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὡς Παιδαγωγός*, π. «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια» (Αὐγουστος – Σεπτέμβριος) 1952, σελ. 471 – 484.

⁹⁰⁰Βλ. Ἀθανάσιος Πέτρου Ψαλίδα, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, ὅπ.π., Τῶ Ἀναγιγνώσκοντι, σελ. α'.

⁹⁰¹Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., τόμ Β', σελ. 91. Βλ. ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Διαμάντης Ἀθ., *Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖο του*, ΔΙΕΕ, τόμ 14^{ος}, Ἀθήνα 1960, σελ. 553.

⁹⁰²Βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι*, Ἀθήνα (ἐκδ. Ἑρμῆς) 1985, σελ. 94 – 95.

⁹⁰³«Λοιπὸν, ἀδελφοὶ μου ὁμογενεῖς! ἐξυπνήσατε μίαν φορὰν ἀπὸ τὸν βαθὺν αὐτὸν ὕπνον καὶ πολυχρόνιον. Ἀνοιξατε τοὺς ὀφθαλμοὺς σας καὶ ἴδετε τὸ λαμπρὸν φῶς τοῦ ἡλίου! Στοχασθῆτε τίνων ἀπόγονοι εἰσθε καὶ πῶς κατεστάθητε, εἰς τὴν ἀθλίαν κατάστασιν ἀμαθείας καὶ βαρβαρότητος ἤλθατε!», (ἀπὸ τα Καλοκινήματα). Βλ. Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, *Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους*, Ἰωάννινα (β' ἐκδ.

εκδοθούν διάφορα συγγράμματα, μεταξύ αυτών και «Παγκόσμια Γεωγραφία»⁹⁰⁴. Τα βιβλία αυτά δεν εκδόθηκαν.

Ο Αθ. Ψαλίδας το 1795, επιστρέφει στα Γιάννενα και ασχολείται με το διδασκαλικό έργο, με το οποίο φιλοδοξούσε να αφυπνίσει τη νεολαία. Υπηρέτησε, ως Διευθυντής, στο Μαρούτσειο Σχολείο, από το 1796 μέχρι το 1797. Στη συνέχεια, χάθηκε το κληροδότημα που συντηρούσε το συγκεκριμένο σχολείο και ο Ψαλίδας οργάνωσε την «Καπλάνειο Σχολή», το πιο σύγχρονο σχολείο εκείνης της εποχής, το οποίο διηύθυνε μέχρι το 1820. Την ίδια χρονιά, με την καταστροφή των Ιωαννίνων, πηγαίνει στα Ζαγοροχώρια και το 1822 καταφεύγει στην Κέρκυρα, προκειμένου να επικοινωνεί με την μαχόμενη Ρούμελη, πιο εύκολα. Ζητούσε από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον οποίο ενημέρωνε για όλες τις εξελίξεις στην Ήπειρο, να τον «χρησιμοποιήσει» και να οργανώσουν και στην Ήπειρο τον απελευθερωτικό Αγώνα, κάτι που δεν επιτεύχθηκε. Στην Κέρκυρα ασχολήθηκε με την κατ' οίκον διδασκαλία. Το 1823 λειτούργησε στην Κέρκυρα η «Ίόνιος Ακαδημία»· ο Αθανάσιος Ψαλίδας δεν συμπεριελήφθη μεταξύ των διδασκόντων⁹⁰⁵. Το 1828 διορίζεται διευθυντής στα σχολεία της Λευκάδας, όπου έμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1833.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας δεν ευτύχησε να εκδώσει κανένα γεωγραφικό σύγγραμμά του. Έχουν διασωθεί, ωστόσο, χειρόγραφα της «Γεωγραφίας» που υπαγόρευε στους μαθητές του. Ο Κοσμάς Θεσπρωτός (περ. 1780 – 1852), μαθητής του Ψαλίδα στην Καπλάνειο Σχολή, την περίοδο 1807 - 1809, διέσωσε τη «Γεωγραφία τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας (τὸ ποτὲ Ἰλλυρικόν καὶ Ἠπειρος)», σε χειρόγραφο, την οποία συμπλήρωσε με τη «Γεωγραφία τῆς Ἀλβανίας»⁹⁰⁶ και με τοπογραφικούς χάρτες που σχεδίασε ο ίδιος.

Η «Γεωγραφία τῆς Ἠπείρου», του Αθανασίου Ψαλίδα⁹⁰⁷, είναι ολιγοσέλιδη. Περιγράφει την Ήπειρο, μόνο ως φυσικό περιβάλλον. Αναφέρει τις παλαιές και τις νέες ονομασίες των τοποθεσιών, τα βουνά, τη λίμνη των Ιωαννίνων, στοιχεία για την παιδεία «ἐν Ἰωαννίνοις», τις

Ἠπειρωτικῆς Ἑστίας) 1952 επανέκδοση ἀπὸ τὸν Σύνδεσμο Ἀποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολῆς Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2008, σελ. 23 – 24.

⁹⁰⁴Βλ. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας...*, ὅπ.π., σελ. 11.

⁹⁰⁵ Βλ. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας...*, ὅπ.π., σελ. 97 - 99.

⁹⁰⁶Κοσμά Θεσπρωτοῦ - Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, Ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμά Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικὰ σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικοὺς χάρτας τοῦ ἰδίου, Προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση, β' ἔκδοση 2005, (α' ἔκδοση Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1964).

⁹⁰⁷«Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς Γεωγραφίας τοῦ Ψαλίδα κάμνει τὴν ἐντύπωσιν μικροῦ θησαυροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἠμπορεῖ νὰ εὔρη χρησιμωτάτας εἰδήσεις ὁ γλωσσολόγος, ὁ ἱστορικός, ὁ ἀρχαιολόγος, ὁ παιδαγωγός, μάλιστα δὲ ὁ οἰκονομολόγος.». Βλ. Σωκράτης Κουγέας, *Χαριτάκη Γ. Ἡ Τουρκία εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19' αἰῶνος ὑπὸ Ἀ. Ψαλίδα (Βιβλιογραφία)*, π. «Ἑλληνικά», τόμ. 4^{ος}, Ἀθήνα 1931, σελ. 519.

επαρχίες με τα χωριά, τα προϊόντα της γης, τις πόλεις με τα χαρακτηριστικά τους, τα ποτάμια, τα αρχαία ερείπια⁹⁰⁸. Τα χωριά των Ιωαννίνων τα χωρίζει σε τέσσερις περιοχές για τις οποίες, αναφέρει αναλυτικά τα χαρακτηριστικά των κατοίκων, τα μοναστήρια, τα σχολεία⁹⁰⁹.

Μετά τη Γεωγραφία του Ψαλίδα ακολουθούν οι προσθήκες σ' αυτή του Κοσμά Θεσπρωτού. Ο Θεσπρωτός είναι πιο συγκεκριμένος. Προσθέτει κεφάλαια για τη διοικητική και την εκκλησιαστική διαίρεση της Ηπείρου, τα δάση, τα πουλιά και τα αγρίμια των βουνών, τις αρχαιότητες. Λεπτομέρειες, οι οποίες προέρχονται από αυτοψία του ίδιου του συγγραφέα⁹¹⁰. Στο τέλος, υπάρχουν οκτώ χάρτες τμημάτων της Ηπείρου και της Αλβανίας.

Άλλο χειρόγραφο με τίτλο «Γεωγραφία κατὰ Ἀθανάσιον Πέτρου Ψαλίδα, Αρχιδιδάσκαλου [sic] τῆς ἐν Ἰωαννίνοις Καπλανικῆς Σχολῆς», δημοσιεύει ο Γ. Χαριτάκης στα Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ, το 1931. Το χειρόγραφο περιλαμβάνει σημειώσεις γραμμένες κατὰ τα ἔτη 1817 και 1822 ἀπὸ τον μαθητὴ του Ψαλίδα Ἐλευθέριον Ἰωάννου Τόλιογλου⁹¹¹. Πρόκειται για παγκόσμια Γεωγραφία· φυσική, πολιτική και μαθηματική. Είναι χωρισμένη σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιέχει «τὴν Εὐρώπη, τὴν Ἀφρική, τὴν Ἀσία, τὴν Αὐστραλία καὶ τὴν Ἀμερική» και το δεύτερο μέρος

---

⁹⁰⁸ Οι πληροφορίες αυτές, αποτελούσαν τη βάση της Γεωγραφίας που δίδασκε ο Ψαλίδας στους μαθητές των Ιωαννίνων, προκειμένου να γνωρίσουν καλύτερα τον τόπο τους. Πρβλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Κείμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ - Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα: Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, π. «Ἐποχές», τχ. 30 (1965), σελ. 72.

⁹⁰⁹ «Εἰς τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καιροὺς εὐρίσκονται Ἑλληνικαὶ ἀποικίαι· διὰ τοῦτο οἱ Ἠπειρώται καὶ ἦσαν καὶ εἶναι περισσότερον πολιτευμένοι, ἐπειδὴ ἐξαρχῆς εἶχον βασιλεῖς καὶ νόμους ἑλληνικοὺς, παρὰ οἱ Ἰλλυριοὶ [...].», «[...] αἱ νέαι ὀνομασίαι δὲν συμφωνοῦν ἀκριβῶς ὡς πρὸς τὴν ἕκτασιν μὲ τὲς παλαιὰς ὅπου εὐρίσκομεν εἰς τὸν Θουκυδίδην. [...]», «Ἐχουν δὲ αὐτὰ (τὰ Ἰωάννινα) τὰ σχολεῖα καὶ βιβλιοθηκὲς καλὰς Ἑλλήνων συγγραφέων, Λατίνων καὶ Γάλλων. Συντηροῦνται δὲ αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἀπὸ δύο Ἰωαννίτας πραγματευτὰς, οἵτινες κατέθεσαν εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον τῆς Ρουσσίας, ὁ μὲν αἰωνίας μνήμης Ζώης Καπλάνης 124 χιλιάδας ρούβλια, ἡ δὲ ἀδελφότης τῶν Ζωσιμάδων σχεδὸν ἄλλα τόσα, ὅπου οἱ τόκοι αὐτῶν νὰ ἐξαποστέλλωνται εἰς Ἰωάννινα πρὸς πληρωμὴν τῶν μαθητῶν [...]», «Εἰς τοὺς δυτικούς πρόποδας τῆς Πίνδου, ὡς 4 ὥρες ἀνατολικά Ἰωαννίνων, κατὰ τὸ χωριὸν Γότιστα, εὐρίσκονται ερείπια παλαιοῦ φρουρίου ἑλληνικοῦ [...].», «Ὁ κοινὸς χαρακτήρας τῶν Ζαγορίσιων, καὶ Γραικῶν καὶ Βλάχων, εἶναι τὸ δραστήριον καὶ φίλερι, τὸ φιλελεύθερον, καὶ προπετὲς καὶ ἐπιχειρηματικὸν [...]». Βλ. ενδεικτικά, Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, ὅπ.π., σελ. 51, 53, 56, 58.

⁹¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Κείμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ* ὅπ.π., σελ. 72, 73.

⁹¹¹ Βλ. Γ. Χαριτάκης, *Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10' αἰῶνος*, π. «Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ» 1931, σελ. 38 – 74.

περιλαμβάνει «τὴν Μαθηματικὴν Γεωγραφίαν ὅπου ἐκτίθενται μαθηματικὲς καὶ γεωμετρικὲς ἔννοιες»⁹¹².

Ἐνα ἀκόμη χειρόγραφο Γεωγραφίας, 372 σελίδων, δημοσιεύει ὁ Δημήτριος Σαλαμάγκας στὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, τὸ 1952. Πρόκειται πάλι γιὰ Παγκόσμια Γεωγραφία. Τὸ πρῶτο μέρος, «Περὶ γεωγραφίας γενικῶς, περὶ Εὐρώπης, περὶ Ἀφρικῆς, περὶ Ἀσίας, περὶ Ἀουστραλίας, περὶ Ἀμερικῆς, ἀντιγραφὲν διὰ χειρὸς Ἰω^{ου} ἀναγνώστου ἐκκόμης πέρα τοῦ ἀσπροποτάμου, Ἐν ἔτι 1819 Αὐγούστου 15». Τὸ δεύτερο μέρος, «Θεωρία τῆς γεωγραφίας, περὶ τῶν κυριωτέρων γεωγραφικῶν προβλημάτων, ὅπου λύονται μὲ τὴν σφαιρᾶν, περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἔνιαυτοῦ ἢ καλενδαρίου, περὶ ἰνδικτιῶνος καὶ ἄλλων χρονικῶν περιόδων, Ἀντιγραφὲν διὰ χυρὸς Ἰω^{ου} Διμητρίου Ψύχω ἐκ κόμης πέρα ... 1819 Ἰουλίου 24»⁹¹³.

Ἀνάμεσα στα ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, υπάρχουν ἀρκετὰ γεωγραφικὰ κείμενα, σημειώσεις καὶ χάρτες, χρονολογημένα ἢ ὄχι. «Γεωγραφία Πολιτικὴ καὶ Φυσικὴ» τοῦ 1810, «Περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἔνιαυτοῦ» τοῦ 1819, «Σύντομη Γεωγραφία Κέρκυρας» τοῦ 1828, «Γεωγραφία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας» τοῦ 1828, καὶ ἀχρονολόγητα: «Τὰ νησιὰ τῆς Ἑλλάδος», «Ἀφρικὴ», «Γεωγραφίας β' μέρος Μαθηματικὸν»⁹¹⁴.

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἐπέβαλλε τὶς νεωτερικὲς τοῦ ἀντιλήψεις καὶ δίδαξε τὶς φυσικὲς Ἐπιστήμες, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ ἀντιμετώπισε καὶ τὶς κατηγορίες⁹¹⁵. Ἡ «Γεωγραφία» ποὺ δίδαξε στους μαθητὲς τοῦ ἦταν ἡ περιγραφή ἐνός γεωγραφικοῦ χώρου, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας, τὸν ὁποῖο ἐξέτασε ὡς ἐνιαίῳ, προκειμένου νὰ ἐνημερώσει τοὺς νέους γιὰ τὸν χώρο ποὺ ζοῦν. Κατασκεύασε, οὐσιαστικά, ἕνα γεωγραφικὸν χώρο στὸν ὁποῖο δραστηριοποιούνται διαφορετικὲς κοινωνικὲς ομάδες, με διαφορετικὰ θρησκευόμενα καὶ με διαφορετικὲς ἰδιομορφίες.

---

⁹¹²Ὁ Γ. Χαριτάκης, δημοσιεύει τὸ τμήμα ποὺ ἀναφέρεται στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία.

⁹¹³Βλ. Δημήτριος Σαλαμάγκας, *Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, ΗΕ 1952, σελ. 495.

⁹¹⁴Βλ. Ἄγγελος Παπακώστας, *Ἀθανασίου Ψαλίδα: Ἀνέκδοτα ἔργα*, π. ΗΕ 1952, σελ. 488. Βλ. ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Διαμάντης Ἀθ., *Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖο του*, ὅπ.π., σελ. 576 - 583.

⁹¹⁵Βλ. Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, *Ἀθανάσιος Ψαλίδας...*, ὅπ.π., σελ. 43 - 45. Βλ. ἐπίσης, Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, (εἰσ. - ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς), Ἰωάννινα (ἐκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν) 1960, σελ. 220.

Κεφάλαιο XI

«Ηπειρωτικά ἤτοι Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ἠπείρου Παλαιὰ τε καὶ Νέα» του Ἀθανασίου Σταγειρίτου (1819).

Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης γεννήθηκε στα Στάγειρα της Χαλκιδικής, το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. Ἐζήσε στη Βιέννη, όπου διετέλεσε καθηγητής της ελληνικής γλώσσας στην Καισαροβασιλική Ακαδημία των ανατολικών γλωσσών. Ανήκε στη συντηρητική παράταξη των λογίων, υποστήριζε την παραδοσιακή μορφή της διδασκαλίας και ήταν πολέμιος του Κοραή, στο πλευρό του Παναγιώτη Κοδρικά⁹¹⁶. Την εχθρική του στάση, απέναντι στις «κοραϊκές» απόψεις, εξέφραζε μέσω του φιλολογικού περιοδικού «Καλλιόπη» που εξέδιδε ο ίδιος, από το 1819 ως το 1821. Είχαν προηγηθεί οι εκδόσεις των έργων του: «Ἐπιτομὴ Ἀριθμητικῆς, πρὸς Παράδοσιν τῶν πρωτοπείρων», Βιέννη 1810, «Δομαιοῶν ἐπιτομὴ ἱστορίας», μτφρ. ἀπὸ τα γαλλικά, «πρὸς χρῆσιν τῶν ἡμετέρων σχολείων καὶ πάντων τῶν φιλομαθῶν», Βιέννη 1812, «Ὠγυγία ἢ Ἀρχαιολογία» σε πέντε τόμους, ἀπὸ το 1815 μέχρι το 1820, «Βίος Θεμιστοκλέους τοῦ Ἀθηναίου», Βιέννη 1816, «Βίος Μιλτιάδου τοῦ Ἀθηναίου», Βιέννη 1818 καὶ «Τρόπαιον Ἑλληνικὸν, ἢ πρῶτος πόλεμος Ἑλλήνων καὶ Περσῶν, καὶ θρίαμβος τῶν Ἑλλήνων», Βιέννη 1818⁹¹⁷.

Το 1819 τυπώθηκε, στη Βιέννη, ἀπὸ την τυπογραφία του Ἰωάννου Βαρθολομαίου Τσβεκίου, το ἔργο του: «Ἠπειρωτικά ἤτοι Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ἠπείρου Παλαιὰ τε καὶ Νέα, καὶ ὁ Βίος τοῦ Πύρρου...»⁹¹⁸.

Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης επέλεξε να περιγράψει ἕναν μικρὸ τόπο, «περιορισμένο»⁹¹⁹, γιατί ὅπως αναφέρει ο ίδιος, ο αναγνώστης ἔχει στα χέρια του ὅσα χρειάζεται να μάθει, για ἕναν τόπο, καὶ δεν εἶναι ἀνάγκη να ανατρέξει σε ἄλλα ἔντυπα. Μια τέτοια περιγραφή εἶναι «ἀκριβέστερη

---

⁹¹⁶Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὄπ.π., Β', σελ. 338 - Χρῖστος Γ. Πατρινέλης, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, ὄπ.π., σελ. 26. - Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ*, ὄπ.π., σελ. 343.

⁹¹⁷Βλ. Γκίνης - Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, αρ. (584), (691), (881), (891), (1026), (1104), ἀντίστοιχα. Το 1827 τυπώθηκε στη Βιέννη το ἔργο του Σταγειρίτου «Γραμματικὴ Μεθοδικὴ Πρακτικὴ καὶ Θεωρητικὴ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας», (Γκίνης - Μέξας, αρ. 1648).

⁹¹⁸Πλήρης ο τίτλος: «**ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ. / ΗΤΟΙ / ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΠΑΛΑΙΑ ΤΕ ΚΑΙ ΝΕΑ, / ΚΑΙ / ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΠΥΡΡΟΥ. / Συλλεχθέντα ἐκ πολλῶν Συγγρα / φέων καὶ παραφρασθέντα εἰς τὴν / ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, / ὑπὸ / ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ τοῦ ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΟΥ / Καθηγητοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας ἐν τῇ / ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας Καισαροβασιλικῆ / Ἀκαδημίας τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν. / EN BIENNE ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ. / Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Ἰωάν. Βαρθ. Τσβεκίου. / 1819.**»

⁹¹⁹«[...]Ὅταν ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν προκειμένον ἔργον, τὴν καταμέτρησιν, φερ' εἰπεῖν, ἢ περιγραφὴν ἑνὸς μόνου κόλπου, ἢ τόπου, ἢ τοιοῦτου τινὸς ἄλλου, ἀγωνίζεται καταμετρῶν καὶ περιγράφων εὐθυμώτερον, προθυμώτερον, εὐκολώτερον, καὶ τέλος, ἀκριβέστερον, καὶ παραστατικώτερον.[...].» Βλ. Ἀθανασίου Σταγειρίτου, *Ἠπειρωτικά...*, ὄπ.π., σελ. ζ'.

καὶ πληρέστερη» καὶ ἔχει πλεονεκτήματα⁹²⁰, ἐναντι τῆς «ἐξιχνίασης» ολόκληρης τῆς οἰκουμένης, ἡ ὁποία, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι συνοπτικὴ καὶ ἐλλιπής. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐρευνας εἶναι λιγότερα καὶ ἡ ἐργασία γιὰ τὸν συγγραφέα γίνεται «προθυμότερα» καὶ γιὰ τὸν ἀναγνώστη τὰ ἱστορούμενα «καταληπτότερα» καὶ τὸ ἔργο «ὠφελιμότερο». Ἀπὸ τὰ ἀρχαία χρόνια οἱ γεωγράφοι συνήθιζαν νὰ γράφουν γεωγραφικά καὶ ἱστορικά συγγράμματα ποὺ ἀφορούσαν σὲ ἓνα τμήμα τῆς οἰκουμένης, μικρὸ ἢ μεγάλον⁹²¹. Τὰ «Ἀττικά», τὰ «Θετταλικά», τὰ «Ἠπειρωτικά», εἶναι συγγράμματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ πολλοὶ νεότεροι Ἑυρωπαϊοὶ γεωγράφοι, ἐπειδὴ, ἡ περιγραφή τῆς οἰκουμένης, εἶναι ἐπίπονη, επικίνδυνη καὶ ἐπισφαλής.

Τὸ ἀντικείμενο τῶν «Ἠπειρωτικῶν...» ἦταν ὁ βίος τοῦ βασιλιά τῆς Ἠπείρου, Πύρρου. Ὁ συγγραφέας θέλησε νὰ προσφέρει στοὺς ἀναγνώστες τὸ βίον τοῦ Πύρρου με τέτοιο τρόπο, ὥστε, ἡ ἀνάγνωση νὰ ἔχει φιλοσοφικὸ χαρακτήρα καὶ ὄχι νὰ εἶναι ἓνα εἶδος «μυθοπλασίας». Γι' αὐτὸ συνέδεσε «τὰ ἱστορούμενα» με τὴ Χρονολογία καὶ τὴ Γεωγραφία, ὥστε, ὁ ἀναγνώστης νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσδιορίσει τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο τῶν «ἀναγιγνωσκομένων»⁹²². Χρησιμοποίησε ἀρχαία κείμενα, γεωγραφικά, ἱστορικά καὶ περιηγητικά, ἀλλὰ καὶ νεώτερα. Σὲ ἓνα τετρασέλιδο, στο τέλος τοῦ βιβλίου ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων «ἐξ' ὧν ἔλαβον τὴν ὕλην καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν Ἱστορουμένων».

Τὸ περιεχόμενο τῶν «Ἠπειρωτικῶν...» εἶναι χωρισμένο σὲ πέντε μέρη. «Περὶ Γεωγραφίας», «Περὶ Ἱστορίας», «Βίος τοῦ Πύρρου», «Περὶ τῶν ἀπογόνων τοῦ Πύρρου» καὶ «Περὶ τῆς Νέας Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας τῆς Ἠπείρου». Στὸ πρῶτο μέρος ἐξετάζει, σὲ ἐπτὰ κεφάλαια, τὴ φυσικὴ Γεωγραφία τῆς Ἠπείρου. Ὄνομασία, θέση, σύνορα, ἔκταση, διαίρεση, ὄρη, λίμνες, ποτάμια, λιμάνια, ακρωτήρια, νησιά καὶ πόλεις. Τὸ υλικὸ γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τῶν «Ἠπειρωτικῶν...», σύμφωνα με ἀναφορὰς του, ἔχει

---

⁹²⁰«[...]Πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ Ἱστορία, ὡς εἴρηται, ἀπαιτεῖ καὶ τὴν γνῶσιν τῆς συγχρόνου Γεωγραφίας, με τὴν νῦν παραβαλλομένης, εἰς ἀκριβῆ καὶ ἐπωφελὴ κατάληψιν τῶν ἱστορουμένων' [...]. Δεύτερον δὲ, ὅτι ὁ ἀναγνώστης; ἔχει πρόχειρα καὶ ἐν μιᾷ εὐχρηστῶ καὶ εὐωνήτῳ βίβλῳ ἀναχειρίας, ὅσα ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ περὶ ἑνὸς ἰδιαιτέρου τόπου. Τρίτον δὲ, ὅτι, ὅταν καταγίνεται τις, συγγραφέων ἢ ἀναγιγνωσκῶν τὰ ἑνὸς ἰδιαιτέρου μέρους, ἐξιχνιάζει αὐτὰ προθυμότερον, καὶ ἀκριβέστερον, εὐσυννοπτότερα ὄντα, καὶ ἐπομένως, ὠφελιμότερον, καὶ μάρτυς τούτων ἢ προφανῆς ἀλήθεια. [...]. Βλ. Ἠπειρωτικά..., ὅπ.π., σελ. ζ'.

⁹²¹«Διὰ τοῦτο καὶ αἱ Μοῦσαι, ὁμοῦ οὔσαι, διηρέθησαν εἰς πολλὰ μέρη, καὶ πάλιν εἰς πολλοὺς κλάδους, καὶ βιβλία, καὶ κεφάλαια, καὶ παραγράφους, διότι μόνον οὗτος ὁ τρόπος εἶναι σύμφωρος εἰς εὐκολίαν καὶ παραμυθίαν τῶν ἀναγιγνωσκομένων, καὶ ἐξακριβῶσιν προχειροτέραν τῶν ζητουμένων.» Βλ. Ἠπειρωτικά, ὅπ.π., σελ. η'.

⁹²²«ἦτον ἀνάγκη νὰ συνδέσωμεν τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου χρονολογικῶς τε καὶ γεωγραφικῶς με τὸν βίον τοῦ Πύρρου.» Βλ. Ἠπειρωτικά..., ὅπ.π., σελ. γ'.

συλλέξει από τους αρχαίους γεωγράφους⁹²³. Είναι μια συνοπτική, ωστόσο, λεπτομερειακή και ακριβής «Παλαιά Γεωγραφία» της Ηπείρου. Στη συνέχεια, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η ιστορία του Πύρρου, αναφέρει τους προγόνους του, τα έθνη που κατοίκησαν την Ήπειρο πριν από αυτόν, τις διοικήσεις, τα ήθη, τα έθιμα. Αναφέρει επίσης, τα γειτονικά έθνη της Ηπείρου και τη σχέση τους με αυτήν, όταν παρέλαβε τη βασιλεία ο Πύρρος. Συνεχίζει με την περιγραφή της κατάστασης που επικράτησε στην Ήπειρο, μετά το θάνατο του Πύρρου. Μιλά για τους απογόνους του και την τύχη τους, την εποχή της κατάκτησης από τους Ρωμαίους, τους Βυζαντινούς και τους Λατίνους, τις καταστροφές που προκλήθηκαν και τις μεταβολές που επήλθαν, μέχρι «τῆς ὑπὸ τῶν νῦν κρατούντων ἀλώσεως»⁹²⁴. Από εκεί και πέρα, περιγράφεται η διοίκηση, οι ηγεμόνες, οι συνεχείς πόλεμοι και οι ταραχές.

Στο Ε' μέρος των «Ήπειρωτικῶν...», αναφέρεται στη «Νέα Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ήπείρου». Αρχίζει την ιστορική καταγραφή των Νέων χρόνων από τη Ρωμαιοκρατία και φτάνει ως την κατάληψή της από τους Τούρκους⁹²⁵. Στη «Νέα Γεωγραφία» τῆς Ήπείρου, μιλά για τη νέα διοίκηση υπό τον Αλή Πασά⁹²⁶, τους κατοίκους, «Ἀργυροκαστρίται, Ἀρτηνοὶ, Μετσοβίται...» και περιγράφει τις περιοχές τους, με κάθε λεπτομέρεια⁹²⁷. Αναφέρει τις πόλεις, τα προϊόντα, τα σχολεία, αλλά και το οδικό δίκτυο, τα γεφύρια, την προέλευση των ονομασιῶν και «μικρές» ιστορίες που είναι συνδεδεμένος κάθε τόπος⁹²⁸.

Στο τέλος του βιβλίου, υπάρχει ευρετήριο τόπων και ονομάτων, «Πίναξ Καθολικὸς», καθώς και πενήντα ἑξὶ οδοιπορικοί πίνακες⁹²⁹, με

---

⁹²³«Ταύτην τὴν ἕκτασιν, λέγει ὁ Στράβων...», «...τὴν διαιρεῖ ὁ Σκύλαξ ὁ ἀρχαιότατος Γεωγράφος...», «...Ἐκεῖ λοιπὸν ἔπλασεν ὁ Ὅμηρος...», «...Ὡς δὲ λέγει ὁ Θουκυδίδης...», «...ὡς νομίζει ὁ Μελέτιος...», «...Ὁ Θεόπομπος ἔλεγε...», «...ὡς δὲ λέγει ὁ Λυκόφρων...», «...Ἄλλοι δὲ, ὡς καὶ ὁ Πausanίας...», «...ὁ Πτολεμαῖος ἀναφέρει...», κ. ἄ..

⁹²⁴Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. δ'.

⁹²⁵«Ἄνωθεν τῆς Κίνας ἦσαν οἱ Οὐνοὶ καὶ Μογγόλοι, δύο μέγιστα ἔθνη τῆς Ταρταρίας, [...]. Ἐν μέρος οὖν τούτων εἶναι οἱ Τούρκοι [...], ὡς ἐβαρβαρώθη ἡ Ἑλλάς καὶ Ἰταλία...». Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 370 – 371.

⁹²⁶«Καὶ σχεδὸν, ὅσους τόπους ἐξουσίαζεν ὁ Πύρρος, καὶ Μιχαὴλ ὁ Δεσπότης, αὐτοὺς καὶ ἔτι πλείονας ἐξουσιάζει ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἤδη...». Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 415.

⁹²⁷«...ὄθεν διαβαίνει ὁ μικρὸς δρόμος...», «...ἐκ τῶν Ἰωαννίνων ἐξέρχονται τέσσαρες λεοφόροι δρόμοι...», «...Ἐχουσι καὶ δύο σχολεία, ὅπου διδάσκονται πρὸ πολλοῦ ἡ Ἑλληνικὴ φιλολογία, φιλοσοφία καὶ μαθηματικὴ, σχολαρχούντων τῶν περικλεῶν Μπαλλάνων, ἔπειτα καὶ τοῦ νῦν Ἀθανασίου Ψαλίδα...». Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 374 - 377.

⁹²⁸«[...] Τούρκος δὲ τις Σοῦλις ὀνομαζόμενος, ὥρμησε νὰ διώξη αὐτοὺς (τοὺς Σουλιώτες) ἐκεῖθεν, καὶ ἐφονεύθη εἰς τὴν μάχην. Ὅθεν ὠνόμασαν τὸ ὄρος Σοῦλι, ὅπου ἔπεσαν ὁ Σοῦλις...». Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 397.

⁹²⁹«Οἱ Πίνακες μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Guillaume de Vaudoucouct. Μῦνις 1818, καὶ ἐνδέχεται νὰ εὑρεθῶν ἐσφαλμένοι, ἢ εἰς διαστήματα, ἢ εἰς ὀνόματα, τόπων καὶ νέων πόλεων [...]». Βλ. *Ήπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 417 - 418.

λεπτομερείς πληροφορίες για τις αποστάσεις⁹³⁰ μεταξύ των πόλεων της Ηπείρου και μεταξύ αυτών και των μητροπόλεων, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Αδριανούπολη, η Βάρνα κ.λπ.⁹³¹

---

⁹³⁰«Ἀπὸ τῶν Ἰωαννίνων εἰς Θεσσαλονίκην, 54 ὥραι...Ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης εἰς Κωνσταντινούπολιν, 108 ὥραι...». Βλ. *Ἡπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 419 κ. ε..

⁹³¹«Ἔτι δὲ οἱ Πίνακες οὗτοι ὠφελοῦσι πολλοὶ καὶ τοὺς Ἐμπόρους τοῦ γένους, οἱ ὅποιοι περιφέρονται ἀεὶποτε ἐμπορευόμενοι ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν, καὶ ἀπὸ πανηγύρεως ἐμπορικῆς εἰς πανήγυριν. Βλ. *Ἡπειρωτικά...*, ὅπ.π., σελ. 417.

Κεφάλαιο XII

«Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους» και «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας» του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα (1819).

Ο Κωνσταντίνος Κούμας γεννήθηκε στη Λάρισα, το 1777. Φοίτησε στο σχολείο του Τυρνάβου, με δάσκαλο τον Ιωάννη Πέζαρο και τελειοποίησε τις σπουδές του στην Κων/πολη, ύστερα από την παρότρυνση του μητροπολίτη Λάρισας Διονυσίου Καλλιάρχη.

Το 1798, άρχισε τη διδασκαλική του πορεία στη Λάρισα. Στη συνέχεια, στο σχολείο της Τσαρίτσανης και τέλος στα Αμπελάκια, το 1803, όπου αντικατέστησε το Γρηγόριο Κωνσταντά. Εκεί συνάντησε και συνεργάστηκε με τον γιατρό και μαθηματικό Ασάνη. Μαζί του μετέφρασε τις «Κωνικές Τομές» του Καϊλλίου. Δίδαξε ελληνικά και επιστημονικά μαθήματα, στην κοινή ελληνική γλώσσα. Το 1804, βρέθηκε στη Βιέννη όπου εργάστηκε, ως δάσκαλος, δίπλα στον Στέφανο Μόσχο. Στο διάστημα αυτό, ήρθε σε επαφή με «νεωτεριστές» και ασπάστηκε τις αρχές του Διαφωτισμού, για τη χρήση των εθνικών γλωσσών, για τη γνώση του φυσικού κόσμου και την αξία της αγωγής⁹³². Ανακάλυψε τις απόψεις του Κοραή και έγινε ένθερμος, υποστηρικτής των θέσεων του⁹³³. Ως ενεργό μέλος της κίνησης των «νεωτεριστών», εργάστηκε προς την προοδευτική κατεύθυνση για την αναγέννηση του Γένους και ασχολήθηκε με τη μετάφραση και με τη συγγραφή επιστημονικών εγχειριδίων.

Το 1807, τυπώνεται⁹³⁴, με δαπάνη των Ζωσιμάδων, το έργο του, «Σειρά στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν», σε οκτώ τόμους, σε 8^ο εύχρηστο σχήμα. Στην εισαγωγή αυτού του έργου, το οποίο είναι συλλογή από ευρωπαϊκά κείμενα, ο Κ. Κούμας, δηλώνει την αγωνία του για την πρόοδο των Φυσικῶν Επιστημῶν στην Ελλάδα, σε σχέση με την πορεία τους στην Ευρώπη⁹³⁵ και παράλληλα, την αναγκαιότητά τους, στη συγκεκριμένη αυτή εποχή, τώρα, που «ἡ Ἑλλάς

⁹³²Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὄπ.π., σελ. 6 – 7.

⁹³³«Κανείς ἴσως δὲν ἐσεβάσθη τοῦ ἀνδρὸς τὰς γνώμας ὅσον ὁ Κούμας.». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὄπ.π., Τόμ. ΙΒ', σελ. 587.

⁹³⁴«...τοὺς ὑπ' αὐτῶν διδασκομένους τῶν τῆς ἀντιγραφῆς, ἀπαλλάξειεν...», Βλ. Κωνσταντίνου Κούμα, *Σειρά στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν*, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδῶτου, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, αὐτ' (1807), σελ. κγ'.

⁹³⁵«Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς ἢ τοὺς φιλοσόφους ἐνεγκαμένη καὶ θρέψασα, ἢ τὴν Εὐρώπην πᾶσαν παιδεύσασα, δὲ ἦν τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ἀγαθὰ τοῖς νῦν εὐνοουμένοις περίεστιν ἔθνεσι, δουλείας καθυπαχθεῖσα ἀπηνεστάτῳ ζυγῷ, ἀπεστέρηται μὲν τῶν προτέρων τῆς σοφίας αὐτῆς θησαυρῶν, γεγύμνωται δὲ τῶν περικλεῶν ὠραισμῶν, καὶ Καρτεσιῶν καὶ Νευτώνων ἐν τῇ εὐεργετηθείσῃ Εὐρώπῃ ἀκμαζόντων, ἢ δὲ ἔκειτο πένης καὶ κατηφῆς...». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σειρά στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν*, ὄπ.π., σελ. ιδ'.

διατρέχει ήδη τὸ θαυμάσιον στάδιον...»⁹³⁶. Τα επόμενα χρόνια, τυπώνονται τα έργα του: «Χημείας Ἐπιτομή», σε δύο τόμους, το 1808, η «Σύνοψις Φυσικῆς», το 1812 και το έργο «Βειλάνδου Ἀγάθων», σε τρεις τόμους, το 1814⁹³⁷.

Το 1808, προσκαλείται από Σμυρναίους, να διδάξει στη «Νέα Δημόσια Σχολή»⁹³⁸ της πόλης. Αποδέχτηκε την πρόσκληση, έθεσε, ωστόσο, ως προϋπόθεση να του παρέχουν «τὰ ἀναγκαῖα εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστῆμας ὄργανα». Οι Σμυρναῖοι ανταποκρίθηκαν και τον επόμενο χρόνο, το 1809, που έφτασε ο Κούμας στη Σμύρνη, τον «περίμεναν» επιστημονικά ευρωπαϊκά βιβλία, γεωγραφικοί πίνακες, γεωγραφικές σφαίρες, ὄργανα Φυσικῆς Χημείας και Μηχανικῆς. Ήταν η πρώτη φορά που «φάνηκαν» στα ελληνικά σχολεία τα πειράματα Φυσικῆς και Χημείας⁹³⁹. Στο πρόγραμμα του σχολείου, εκτός από τα γραμματικά και τα φιλοσοφικά μαθήματα, δίδασκε, «ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος», Γεωγραφία και Ηθική.

Με συνεργάτη, για τη διδασκαλία των ελληνικῶν, τον Κωνσταντίνο Οικονόμου, από την Τσαρίτσανη, λειτούργησε το σχολείο με επιτυχία για ένα χρόνο. Την επόμενη χρονιά έκλεισε, εξαιτίας των διχονοιῶν που δημιουργήθηκαν μεταξύ των κατοίκων⁹⁴⁰. Ο Κούμας δεν παραιτήθηκε, αλλά, μετέφερε το σχολείο σε άλλο οἶκημα με το ὄνομα «Φιλολογικὸν Γυμνάσιον Σμύρνης». Το νέο σχολείο λειτούργησε την 1^η Σεπτεμβρίου του 1810, με έξοδα του ιδρυτή του.

Η επιτυχία του σχολείου ήταν τέτοια, αριθμούσε τριακόσιους μαθητές, που δύο χρόνια αργότερα, το 1812, οι δημογέροντες αποφάσισαν να δοθεί ξανά ο δημόσιος χαρακτήρας στο «Φιλολογικὸ Γυμνάσιο» της Σμύρνης. Η φήμη του σχολείου ξεπέρασε, πολύ γρήγορα, τα τοπικά ὄρια. Οι τελειόφοιτοι μαθητές του θεωρούνταν ἄριστα καταρτισμένοι και προσκαλούνταν από σχολεία του ελλαδικού χώρου να διδάξουν. Στο Βουκουρέστι δόθηκε η ίδια μορφή στο σχολείο από τον Ιγνάτιο⁹⁴¹. Οι Χίοι,

---

⁹³⁶Βλ. Σειρὰ στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν, ὄπ.π., σελ. ιζ'.

⁹³⁷Τα πρώτα αυτά έργα του είναι γραμμένα στην αρχαϊζουσα γλώσσα. Δεν είχε ακόμα ενστερνιστεί τις απόψεις του Κοραή.

⁹³⁸Βλ. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, Σχεδιάσμα, ὄπ.π., σελ. 114 – 117.

⁹³⁹Κ. Μ. Κούμας, Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων πράξεων, ὄπ.π., σελ. 589.

⁹⁴⁰Αυτοί που προστάτευαν την «Ευαγγελική Σχολή» της Σμύρνης, εναντιώθηκαν στο «Νέο» σχολείο των επιστημῶν, με την αιτιολογία ότι προστατεύονταν από Αγγλους και από κάποιες μόνο οικογένειες. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων, ὄπ.π., σελ. 588.

⁹⁴¹Ο Ιγνάτιος υποστήριξε οικονομικά τον Ἀνθιμο Γαζή στην έκδοση του «Λόγιου Ἐρμῆ», ὕστερα από την παραίνεση του Κοραή. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, Ιστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων, ὄπ.π., σελ. 590.

ζήτησαν από τον Κούμα να οργανώσει και εκεί την εκπαίδευση⁹⁴². Ο Κούμας αρνήθηκε, λόγω των διενέξεων που είχε παλαιότερα μαζί τους και έστειλε το Νεόφυτο Βάμβα, να καταλάβει τη θέση του Αθανάσιου Πάριου, τον οποίο «έπαυσαν» οι Χίοι⁹⁴³. Με τον τρόπο αυτό, αναπτύχθηκε και η Σχολή της Χίου και αργότερα απέκτησε Βιβλιοθήκη και Τυπογραφείο. Την προσπάθεια του Κούμα επαίνεσε και ο Κοραΐς, στην εισαγωγή του Β' τόμου των «Αὐτοσχέδιων Στοχασμῶν»⁹⁴⁴.

Το 1813, ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής του Κουρούτσεσμε, στην Ξηρά Κρήνη, στο Βόσπορο, η οποία λειτουργούσε από το 1803, ως αναβίωση της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Ο Κούμας έμεινε στη θέση αυτή, μέχρι το 1814 και αντιμετώπισε τη δύσκολη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στη Σχολή του Βοσπόρου⁹⁴⁵.

Το Γυμνάσιο της Σμύρνης εξακολουθούσε να λειτουργεί με επιτυχία. Η διδασκαλία, ωστόσο, γινόταν από χειρόγραφα, λόγω της έλλειψης έντυπων επιστημονικών εγχειριδίων⁹⁴⁶. Ο Κούμας, με τη βοήθεια του Οικονόμου, έγραφε τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές⁹⁴⁷ και το 1817 πηγαίνει στη Βιέννη, προκειμένου να ασχοληθεί με την έκδοση των έργων του. Τα επόμενα δύο χρόνια, 1818 – 1819, τυπώνονται τα φιλοσοφικά του έργα «Σύνταγμα Φιλοσοφίας» και «Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας». Στο ίδιο διάστημα κυκλοφορούν και τα έργα του «Σύνοψις Χρονολογίας», «Σύνοψις Παλαιᾶς Γεωγραφίας» και «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...». Όλα, για το Γυμνάσιο της Σμύρνης.

---

⁹⁴²Μέχρι τότε στη Χίο βρίσκονταν ο Αθανάσιος Πάριος, οπαδός της παραδοσιακής εκπαίδευσης, με έντονη δράση εναντίον των νέων Επιστημῶν.

⁹⁴³Βλ. Κωνσταντίνος Ἀμαντος, *Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατημένην Χίον (1566 – 1822)*, ὅπ.π., σελ. 401 – 403.

⁹⁴⁴«Εὐγε φίλτατοι Σμυρναῖοι [...] ἡ προθυμία μὲ τὴν ὁποίαν ἐσυγκροτήσατε τὸ νέον τῶν ἐπιστημῶν γυμνάσιον, ἔδειξεν ἀρκετά, ὅτι τὸ ὑστέρημα δὲν ἦτον ἀκολουθῆμα καταφρονήσεως παιδείας, ἀλλὰ φόβου ἀποτέλεσμα μὴ δὲν εὔρετε τοιαύτης λαμπρᾶς πόλεως ἄξιον διδάσκαλον. Μόλις ἐφάνη ὁ τοιοῦτος, καὶ τὸν ἐκαλέσατε, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τὸν ἀρπάξατε, διὰ νὰ παραδώσετε εἰς τὰς χεῖράς του τὰ ἀγαπητὰ σας τέκνα». Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Ἀκολουθία Αὐτοσχέδιων Στοχασμῶν*, τόμ. Β', Ἀθήνα (ἐκ τῶν τυπογραφίων [sic] Ἀ. Κορομηλᾶ καὶ Π. Μαντζαράκη) 1838, σελ. στ' - ζ'.

⁹⁴⁵Επειδὴ ὅλοι οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου εἶχαν οἰκοδιδασκάλους, στο δημόσιο σχολεῖο φοιτούσαν οἱ φτωχότεροι μαθητές καὶ οἱ πιο ἀνάγωγοι. Ἡ κατάσταση εἶχε ξεφύγει ἀπὸ κάθε ἐλεγχό.

⁹⁴⁶«Ἡ μόνη πάντων δυσκολία ἀπαντᾶται εἰς τὴν τῶν χειρογράφων ἀντιγραφὴν...». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις Φυσικῆς, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰ. Β. Σβεκίου, 1812, Πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας*, σελ. ιδ'.

⁹⁴⁷«[...] Τοιαύτας ἀναλύσεις, γινομένας εἰς αὐτὴν ταῶν μαθημάτων ταῖν παρὰδοσιν, προσμένει ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ ταὸν σοφὸν τοῦ σοφοῦ Κούμα Συνεργάτην καὶ συγγεωργόν, ταὸν σεβάσμιον Οἰκονόμον, [...]». Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ ἡ αυτοβιογραφία του*, ὅπ.π., σελ. 523.

Στα «κάθ' ἡμᾶς» υπήρχε, ωστόσο, αναβρασμός και σύγχυση. Η Επανάσταση εκκολλαπτόταν. Η κατάσταση με τα σχολεία είχε δυσκολέψει. Δεν απολάμβαναν πλέον οι υπόδουλοι τα προνόμια της εκπαίδευσης που τους είχαν παραχωρηθεί. Το καλοκαίρι του 1820, λίγο πριν από την έκρηξη της Επανάστασης, το Γυμνάσιο στη Σμύρνη έχει διαλυθεί και ο Κούμας, φοβούμενος τις ταραχές, φεύγει οικογενειακώς για την Τεργέστη, το Μάιο του 1821.

Από εκεί επιστρέφει στη Βιέννη, όπου τελειώνει το «Λεξικό του Ρειμέρου»⁹⁴⁸ και γράφει το δωδεκάτομο ιστορικό έργο «Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων». Στο διάστημα που βρίσκεται στη Βιέννη, το 1826, τυπώνεται το Λεξικό και το 1827 το έργο του: «Βειλάνδου τῶν Ἀβδηριτῶν ἡ ἱστορία». Με την κατηγορία ότι είναι μέλος της μυστικής Φιλικής Εταιρείας συλλαμβάνεται από τις αυστριακές αρχές και μετά την απελευθέρωσή του, το 1827, πηγαίνει στην Τεργέστη, όπου το 1835, αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ελληνικού Σχολείου της πόλης. Πεθαίνει εκεί, το 1836. Πριν από το θάνατό του τυπώνονται: το πολύτομο έργο «Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων», 1830 – 1832, και η «Γραμματική τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας», 1833. Το 1835, στην Τεργέστη, μεταφράζει από τα γαλλικά τη «Γεωγραφία» του Ἀδριανοῦ Βάλβι, η οποία εκδόθηκε μετά το θάνατό του, το 1838, από τους αδελφούς Αργυριάδη⁹⁴⁹. Την άδεια, για την έκδοση του πονήματος αυτού, έδωσε στους εκδότες η κόρη του Κ. Μ. Κούμα, Ελένη Κατακουζηνή⁹⁵⁰.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας, συνέδεσε τη διδακτική και τη συγγραφική του δράση με τις φυσικές Επιστήμες. Εκτός από τα Μαθηματικά, τη Φυσική, τη Χημεία, την Αστρονομία, θεωρούσε και τις γεωγραφικές γνώσεις απαραίτητες να διδάσκεται κάθε μαθητής⁹⁵¹. «Προπαρασκευαστικές» και «ἀναγκαῖες» χαρακτηρίζει τις επιστήμες αυτές ο Κούμας στον Πρόλογό του έργου του, «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπέιρους, περιέχουσα Ἀριθμητικὴν, Γεωμετρίαν, νέαν

---

⁹⁴⁸Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα κατὰ τὸ Ἑλληνογερμανικὸν τοῦ Ρειμέρου, Βιέννη, 1826, τυπογραφεῖο Ἀντωνίου Αὐκούλου, τόμ 2, εἰς 4^{ον}». Βλ. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ὅπ.π., Β', σελ. 223.

⁹⁴⁹Πλήρης ο τίτλος: ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ / ΕΚΤΕΘΕΙΣΑ ΜΕΝ ΓΑΛΛΙΣΤΙ / ΥΠΙΟ / ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΒΑΛΒΙ / ΕΡΜΗΝΕΥΘΕΙΣΑ / ΔΕ ΔΙΑ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ / ΥΠΙΟ / Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ. / Μετὰ δὲ τὴν αὐτοῦ ἀποβίωσιν ἀναθεωρηθεῖσα καὶ μὲ τὴν γ' ἔκδοσιν τοῦ Γαλλικοῦ πρωτοτύπου παραβληθεῖσα / ἐξεδόθη ἐπιστάσι καὶ διορθώσει / ΤΩΝ ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ / Δ. καὶ Ν. ΑΡΓΥΡΙΑΔΩΝ / ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ / μὲ τὸν χάρτην τῶν ἡμισφαιρίων / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ, / ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντ. Μπένκο (πρῶην Αὐκούλ). / 1838.

⁹⁵⁰Βλ. *Γεωγραφία*, ὅπ.π., πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας, σελ V.

⁹⁵¹«Αἱ γεωγραφικαί, χρονολογικαὶ καὶ ἱστορικαὶ γνώσεις ἔλειπαν» ἀπὸ τα ἑλληνικὰ σχολεία. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὅπ.π., σελ. 556.

Γεωγραφίαν, Ἀστρονομίαν, Λογικὴν, καὶ Ἠθικὴν»⁹⁵², που τυπώθηκε το 1819 στη Βιέννη, για το Γυμνάσιο της Σμύρνης. Και μάλιστα, αν ακολουθήσουμε, όπως λέει, το παράδειγμα της Ευρώπης, θα πρέπει να τις διδάσκουμε «εἰς τὴν πρωτόπειρον νεολαίαν τοῦ Γένους μας.». Γιατί, οι νέοι φοιτούν στα σχολεία για να αποκτήσουν γνώσεις ωφέλιμες στη ζωή τους, «εἰς ὅποιονδήποτε ἐπιτήδευμα τοῦ βίου.» Οι περισσότεροι, ωστόσο, μετά από τρία ή τέσσερα χρόνια φοίτησής τους, «ἐκβαίνουν στολισμένοι μὲ ὀλίγους συνδέσμους τῆς Γραμματικῆς,...»⁹⁵³. Θα πρέπει επίσης, να διδάσκονται τις επιστήμες, οι μαθητές, στη γλώσσα που κατανοούν. Ἐτσι, θα φτάσουν στα Πανεπιστήμια «προετοιμασμένοι» να «καταλαμβάνουν ἐντελέστερα τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν Φιλοσοφίαν, οἰκειούμενοι μὲ αὐτὰς...»⁹⁵⁴.

Για τη «Νέα Γεωγραφία» που περιέχεται στη «Σύνοψη...», ο ίδιος λέει ότι δίδασκε «πρὸ πολλοῦ» το μάθημα αυτό στη Σμύρνη. Θεωρεῖ απαραίτητο, αυτή τη στιγμή, να συμπεριλάβει τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη, μετά το Συνέδριο της Βιέννης, από το οποίο προέκυψαν «Συμμαχίες» και καθιερώθηκε στην Ευρώπη η αρχή της ισορροπίας δυνάμεων⁹⁵⁵. Για τη συγγραφή της «Σύνοψις...», ο Κ. Κούμας, χρησιμοποίησε τα εγχειρίδια Γεωγραφίας που χρησιμοποιούσαν στα σχολεία της Αυστρίας, του Γερμανοῦ Stein και του Γάλλου Frieville⁹⁵⁶.

Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο 350 σελίδων, σε 8^ο σχήμα. Στην αρχή, με μια δισέλιδη επιστολή, «Πρὸς Ἀλέξανδρον Μαῦρον», απευθύνει ευχαριστίες στον χρηματοδότη της έκδοσης. Συνεχίζει με τον «Πρόλογο», σε ἔντεκα σελίδες, και την ὕλη του ἔργου. Η «Νέα Γεωγραφία» καταλαμβάνει εκατὸν εἴκοσι τέσσερις σελίδες. Με εισαγωγικά κεφάλαια, παρέχει στους μαθητές του με σύντομο, αλλά, περιεκτικό τρόπο, γενικές γνώσεις θεωρητικῆς Γεωγραφίας, φυσικῆς Γεωγραφίας και Ἀνθρωπογεωγραφίας. Ἐρμηνεύει γεωγραφικούς ὄρους, ἐξηγεί τη θέση και την κίνηση των πλανητῶν, μιλά για γεωγραφικό πλάτος και μήκος, για τις κλιματικές ζώνες, τα ζώδια, τη χρήση της σφαίρας και των

---

⁹⁵²Πλήρης ο τίτλος: «ΣΥΝΟΨΙΣ / ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ / ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΟΥΣ, / περιέχουσα / Ἀριθμητικὴν, Γεωμετρίαν, νέαν Γεωγραφίαν, / Ἀστρονομίαν, Λογικὴν, καὶ Ἠθικὴν. / Συλλεχθεῖσα μὲν εἰς χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης / Γυμνασίου / ὑπὸ / Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ / Ἐκδοθεῖσα δὲ διὰ φιλοτίμου δαπάνης / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΥ. / ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗ ΑΥΣΤΡΙΑΚῆ, / Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρου. / ΑΩΙΘ'.»

⁹⁵³Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, Πρόλογος, σελ. στ'.

⁹⁵⁴Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. η'.

⁹⁵⁵Βλ. Δόμνα Βισβίζη Δοντᾶ, *Τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπ.π., τόμ. ΙΑ', σελ. 375.

⁹⁵⁶«...μ'ἔδωκαν τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ πλήθους τῶν κατοίκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν ἀπαρθμήσεων, ἐντάμα καὶ τὴν νεωτάτην τῶν πολιτειῶν διαίρεσιν.». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. ια'.

γεωγραφικών «πινάκων». Στο τέλος του κεφαλαίου συνοψίζει με προβλήματα⁹⁵⁷ παραθέτοντας, αμέσως μετά, τις λύσεις τους⁹⁵⁸.

Στο κεφάλαιο, «Φυσικά τῆς Γῆς μέρη», ερμηνεύει όρους της φυσικής Γεωγραφίας, ηπειρους, θάλασσες, βουνά, ακρωτήρια. Ακολουθούν τα κεφάλαια: «Περὶ τοῦ ἀνθρώπου» και «Μεταβολαὶ τῆς Γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων», όπου καταδεικνύει τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, την επίδραση του χώρου στον τρόπο που ζει, στις συνήθειές του και στην ανάπτυξή του, τις αλλαγές που επιφέρει ο άνθρωπος στη φύση. Κάνει λόγο για τα πολιτεύματα, τις θρησκείες και τις αλλαγές στην πολιτική διοίκηση.

Στο κεφάλαιο, «Γενική διαίρεσις τῆς Γῆς», κάνει μια σύντομη περιγραφή των ηπειρών. Έχει πληροφορήσει, ήδη τους αναγνώστες, στον Πρόλογο, ότι ακριβέστερες πληροφορίες για τα μέρη της γης, υπάρχουν στα γεωγραφικά συγγράμματα που την έκδοσή τους επιμελήθηκαν οι αδελφοί Καπετανάκη⁹⁵⁹.

Η «Εὐρωπαϊά Τουρκία», είναι το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που εξετάζει. Σε αυτό ανήκουν η Ρούμελη (Θράκη), η Χερσόνησος της Ρούμελης, η Βουλγαρία, η Βοσνία, η Ελλάς, τα Ελληνικά νησιά, η Βλαχία και η Μολδαυία. «Όλα ταῦτα εἶναι ὑποτελῆ εἰς τὸν Σουλτάνον, ὅστις διοικεῖ μὲ ἀπεριόριστον κράτος». Η Ελλάδα περιλαμβάνει πέντε χώρες: τη «Μακεδονία», την «Ἀλβανία (Ἡπειρο)», τη «Θεσσαλία», τη «Λειβαδία (ιδίως Ἑλλάς)», τον «Μωρέα (Πελοπόννησο)», και τις «Νῆσους τοῦ Ἀρχιπελάγους». Με πολύ σύντομο τρόπο περιγράφει κάθε μία από τις χώρες της Ελλάδας. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, όπως στην περιγραφή της Θεσσαλίας⁹⁶⁰, της Σμύρνης⁹⁶¹ και της Χίου⁹⁶², είναι περισσότερο

---

⁹⁵⁷«Νὰ εὕρης εἰς ποῖον σημεῖον τοῦ ζωδιακοῦ περιπατεῖ ὁ ἥλιος ἡμέραν τινα τοῦ ἐνιαυτοῦ.». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 108.

⁹⁵⁸«Ἄς εἶναι π. χ. ἡμέρα «24 Φεβρουαρίου. Εὐρὲ τοῦτον τὸν μῆνα εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὀρίζοντος· καὶ θέλεις ἰδεῖν, ὅτι ἀντίστοιχὸν του εἶναι τὸ ζῶδιον τῶν ἰχθύων· περετήρησε λοιπὸν εἰς ποῖον σημεῖον τῶν ἰχθύων ἀντιστοιχεῖ ἡ 24 ἡμέραν του, καὶ οὕτως εὕρισκεις τὸ ζητούμενον.». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 108.

⁹⁵⁹Ο Κούμας αναφέρεται στην «Εἰσαγωγή γενική τῆς Γεωγραφίας εἰς πλήρη τῆς γῆς γνῶσιν», του Ἀδάμ Γασπάρεως που μετέφρασαν και επιμελήθηκαν οι αδελφοί Καπετανάκη. Το σύγγραμμα αυτό εκδόθηκε στη Βιέννη του 1816.

⁹⁶⁰«...ἡ χώρα αὕτη εἶναι ἡ καρποφορωτάτη ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος. Ὅλα τὰ ὀπωρικὰ της εἶναι ἐξαίρετα. Ἀπ' ἐδῶ μετεφέρθησαν τὰ κάστανα εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην...». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 131.

⁹⁶¹«Σμύρνη, ἡ μεγαλυτέρα ἀπ' ὅλες τὰς ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Τουρκίας· εἰς θέσιν χαριτωμένην, περικυκλωμένη ἀπὸ περιβόλια· οἱ Γραικοὶ εἶναι τὸ τρίτημόριον (τοῦ πληθυσμοῦ), οἵτινες ἐσύστησαν το 1809 τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον πρὸς φωτισμὸν τῶν νέων τῶν». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 190

⁹⁶²(για τη Χίο), «...οἱ κάτοικοι της Γραικοὶ εἶναι ἔμποροι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐσύστησαν νέον σχολεῖον ἐπιστημῶν καὶ φιλολογίας, καὶ μίαν βιβλιοθήκην μὲ 5000 τόμους·...». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 192.

περιγραφικός. Τα Επτάνησα εξετάζονται, ως ξεχωριστή πολιτεία της Ευρώπης, ελληνική, η οποία προστατεύεται από την Αγγλία⁹⁶³.

Αξίζει να αναφερθεί ο τρόπος που παραθέτει τις ονομασίες των τόπων, σε σχέση με την «Παλαιά Γεωγραφία». Αναφέρει τη νέα ονομασία⁹⁶⁴ και μέσα σε παρένθεση την αρχαία, «Θεσσαλονίκη (Θέρμη τὸ πάλαι)», «Δουράτσον (Δυρράχιον, Ἐπίδαμος)», «Καστρί (Δελφοί)», - στην Παλαιά Γεωγραφία είναι αντίστροφα «Δελφοί (Καστρί)».

Στο τέλος παραθέτει, ο συγγραφέας, δύο σελίδες με γεωμετρικά σχήματα και «Πίνακα τῶν ἐπισημοτέρων πόλεων [...] μετὰ σημειώσεως τοῦ πλάτους καὶ τοῦ μήκους των».

Τον ίδιο χρόνο, μερικούς μήνες αργότερα, τυπώνεται η «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας»⁹⁶⁵, σε 8^ο σχήμα, το εγχειρίδιο του Γερμανού Nitsch που μετέφρασε ο Κ. Κούμας

Τα κίνητρα που ώθησαν τον «Δάσκαλο» Κούμα, να προβεί σε αυτό το εγχείρημα ήταν, όπως αναφέρει ο ίδιος στον πρόλογό του, η χρησιμότητα της Γεωγραφίας και η ωφέλεια των πληροφοριῶν της⁹⁶⁶. Η επιθυμία του, επίσης, να πλουτίσει τους νέους με τη γνώση της Παλαιᾶς Γεωγραφίας, ώστε, να κατανοούν ευκολότερα τα αρχαία συγγράμματα⁹⁶⁷, «ἐὰν μάλιστα εἶναι ἱστορικὰ» και να μελετήσουν βαθύτερα, αυτοί που θέλουν, τους παλαιούς γεωγράφους⁹⁶⁸. Επειδή τα ονόματα των αρχαίων τόπων «ἀλλάχθησαν μὲν ἀπὸ τὸ κρατοῦν ἔθνος⁹⁶⁹, ἐφυλάχθησαν δὲ ἀπὸ ἡμᾶς»⁹⁷⁰, ο αναγνώστης πρέπει να γνωρίζει την αντιστοιχία με τις

---

⁹⁶³«...ἡ Ἑλληνικὴ αὐτὴ δημοκρατία προστατεύεται ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Μεγάλης Βρετανίας.». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 188.

⁹⁶⁴«Τὸ Ἀρχιπέλαγος ὀνομάζομεν κοινῶς Ἀσπρην θάλασσαν, καὶ εἶναι τὸ παλαιὸν Αἰγαῖον πέλαγος.». Βλ. *Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους...*, ὅπ.π., σελ. 133.

⁹⁶⁵Πλήρης ο τίτλος: «ΣΥΝΟΨΙΣ / ΤΗΣ / ΠΑΛΑΙΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ / Μεταφρασθεῖσα μὲν ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς / χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης / Γυμνασίου / ὑπὸ / Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ. / Ἐκδοθεῖσα δὲ διὰ φιλοτίμου δαπάνης / Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ / Σμυρναίου. / EN BIENNHI ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ, / ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρου. / ΑΩΙΘ'».».

⁹⁶⁶«Ἡ ἀνάγνωσις τῶν παλαιῶν συγγραφέων χωρὶς κάποιαν γνῶσιν τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας δὲν δύναται νὰ ἀναπαύσῃ ἀναγνώστας, οἵτινες ζητοῦν εἰς τὰ συγγράμματα τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ὠφέλειαν, καὶ ὄχι ψιλὴν τὴν τῶν λεξειδίων συνάθροισιν· ἐὰν μάλιστα εἶναι ἱστορικὰ τὰ συγγράμματα, ἢ χρεῖα τῆς Γεωγραφίας εἶναι τόσον μεγαλυτέρα, ὥστε γίνεται ἀνάγκη.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. δ'.

⁹⁶⁷«Ὅμηρος, Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφῶν, καὶ ἄλλοι πολλοὶ συγγραφεῖς καὶ παλαιοὶ καὶ τῆς μέσης ἡλικίας μένουσι πραγματικῶς ἀκατάληπτοι χωρὶς τὰς προηγηματικὰς γνώσεις τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. δ'.

⁹⁶⁸«...καὶ δυνάμενον νὰ χρησιμεύσῃ ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς θέλοντας νὰ ἐκδοθῶσιν εἰς βαθυτέραν μελέτην τῶν παλαιῶν Γεωγράφων.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. δ'.

⁹⁶⁹ Ἐτσι μιλά ὅταν αναφέρεται στὴν Οθωμανικὴ διοίκηση.

⁹⁷⁰Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. ε'.

σημερινές τους ονομασίες. Αυτό δεν μπορούν να το γνωρίζουν οι Ευρωπαίοι για να τα συμπεριλάβουν στα συγγράμματά τους. Παραδέχεται ότι δεν γνωρίζει πολύ καλά όλες τις ελληνικές περιοχές «πέραν τῆς πατρίδος του καὶ τῶν πέριξ αὐτῆς» και απευθύνει έκκληση, στους «Αρχιερείς» κάθε τόπου, να διορθώσουν τα σφάλματα και να δημοσιεύσουν τις διορθώσεις τους στον «Λόγιο Ἑρμῆ»⁹⁷¹. Για τις πληροφορίες «τοῦ ὀρθοῦ» των παλαιῶν ονομάτων⁹⁷², χρησιμοποίησε παλαιότερα συγγράμματα, όπως, του Στράβωνα και την έκδοση που επιμελήθηκε ο Δημήτριος Αλεξανδριδής, «Συλλογὴ τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς πάλαι γεωγραφηθέντων» που κυκλοφόρησε το 1807.

Στο τέλος του προλόγου του, παρακινεί τους νέους να μελετήσουν «τὴν θαυμαστὴν Γεωγραφίαν τοῦ Στράβωνος», να επαινέσουν τον «τῆς ἐκδόσεως ταύτης δαπανήσαντα», Παναγιώτη Νικολαΐδη, και να τρέξουν πρόθυμα το «στάδιον τῆς παιδείας».

Στην «Εἰσαγωγή» που ακολουθεί, αναπτύσσει με επεξηγηματικό τρόπο την εξέλιξη της Γεωγραφίας, της επιστήμης του χώρου, από την εγκατάσταση του ανθρώπου πάνω στη Γη. Αναλύει τα επιτεύγματα των αρχαίων γεωγράφων, Ελλήνων, Ρωμαίων, Αιγυπτίων, Φοινίκων και σημειώνει τα στάδια από τα οποία διήλθε η γνώση μας για τον κόσμο. Τονίζει, για άλλη μια φορά, τη σχέση της Γεωγραφίας με την Ιστορία, «εἶναι σφικτότατα συνδεδεμένα» και πρέπει οι γνώσεις της Ιστορίας να «προλαμβάνονται διὰ τῆς Γεωγραφίας»⁹⁷³. Η χρησιμότητα της παλαιᾶς Γεωγραφίας⁹⁷⁴ και των γεωγραφικῶν πινάκων⁹⁷⁵ θίγονται επίσης, στην Εἰσαγωγή.

Το αντικείμενο της «Παλαιᾶς Γεωγραφίας» είναι η περιγραφή του παλαιού κόσμου, της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας. Επειδή, για

---

⁹⁷¹ «[...] νὰ περιγράψῃ καθεὶς ἀπὸ τοὺς ἐλλογίμους μας τὸ γεωγραφικὸν μέρος τῆς πατρίδος του μὲ τὰ πέριξ αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἐπεκτείνονται αἱ ἀληθιναὶ γνώσεις του, καὶ νὰ τὸ κοινοποιήσῃ διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμού. [...] οἱ ὑπὲρ πάντας δυνάμενοι νὰ ἐκτελέσωσι τὸ καλὸν τοῦτο εἶναι οἱ σεβάσμοί μας Αρχιερεῖς, [...]». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος σελ. ζ'.

⁹⁷² «...ὅσα δὲν ἀπαντῶνται εἰς τὸν Στράβωνα, τινὰ μὲν τούτων ἀντέγραψα ἀπὸ τὴν συλλογὴν τῶν πάλαι κατ'ἐπιτομὴν γεωγραφησάντων, ἔκδοσιν τῆς Βιέννης, 1807' ἄλλα δὲ ὀλίγα, ὅσα οὐδ' εἰς αὐτοὺς ἠδυνήθηνα νὰ εὔρω, τὰ ἀντέγραψα ἑλληνιστὶ κατὰ γράμμα, καθὼς εὐρίσκονται εἰς τὸ βιβλιᾶριον (εννοεῖ το γερμανικὸ σύγγραμμα που μετέφρασε.)». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Πρόλογος, σελ. ε'.

⁹⁷³ Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Εἰσαγωγή, σελ. 6.

⁹⁷⁴ «Ἡ παλαιὰ Γεωγραφία μᾶς διδάσκει νὰ γνωρίσωμεν τὸ σχῆμα τῆς γῆς καὶ τὰς ιδιότητας τῶν κατοίκων της, καθὼς τὰ ἤξευραν εἴτε ὀρθῶς εἴτε ἐπισφαλῶς οἱ Παλαιοὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἕως τῆς Ε' Α. Χ. ἑκατονταετηρίδος.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Εἰσαγωγή, σελ. 5.

⁹⁷⁵ «Ἀναγκαῖον εἶναι προσέτι, ὅταν τις διδάσκεται τὴν Ἱστορίαν, νὰ ἔχῃ πάντοτε ἔμπροσθέν του τοὺς πίνακας, καὶ νὰ ζητῆ εἰς αὐτοὺς πᾶσαν χώραν, καὶ πάντα τόπον...». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., Εἰσαγωγή, σελ. 6.

την κατανόηση της Γεωγραφίας, είναι απαραίτητοι οι χάρτες, «χωρίς τούτων δὲν ἔμπορεῖ νὰ εὔρη στήριγμα ὁ νοῦς», τυπώνει και πέντε χάρτες «ἀπὸ τοὺς εἴκοσι τρεῖς γεωγραφικοὺς πίνακας τοῦ παλαιοῦ κόσμου...»⁹⁷⁶. Τρεῖς «καθολικοὺς» τῶν ηπειρῶν και δύο «μερικοὺς» τῆς Ἑλλάδος» και τῆς «ιδίως Ἀσίας».

Μετά τῆ σύντομη περιγραφή τῆς Ἀσίας και τῆς Ἀφρικῆς περνά στην περιγραφή τῆς Ευρώπης, τῆν ὁποία χωρίζει σε «πρωτεύοντα» και σε «δευτερεύοντα» κράτη. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν: ἡ Μακεδονία, ἡ Ελλάδα, ἡ Ἰταλία και τῆ Γερμανία. Τα υπόλοιπα, τῆ Θράκη, τῆ Μοισία, τῆν Ἰλλυρίδα, τῆ Δακία, τῆν Ταυρικὴ Χερσόνησο, τῆ Σαρματία τῆν Ευρωπαϊά Παννονία, τὸ Ἀνωρικόν, τῆ Ραιτία, τῆν Ουϊνδελικία, τῆ Γαλλία, τῆν Ἰσπανία και τῆς Βρετανικῆς νήσους, κατατάσσει στη δεύτερη κατηγορία.

Σε ὅ,τι ἀφορᾶ στην Ελλάδα⁹⁷⁷, ὁ συγγραφέας, τῆ διαίρει σε πέντε επαρχίες. Στην «ιδίως Ἑλλάδα, στη «Θεσσαλία», στην «Ἡπειρο», στην «Πελοπόννησο» και στις «Ἑλληνικῆς νήσους». Για κάθε μία ἀπὸ τῆς επαρχίες ἀναφέρει, σε υποκεφάλαια, τὰ Ὅρια, τοὺς Κόλπους, τοὺς Ποταμούς, τὰ Βουνά, τὰ Ἀκρωτήρια, τῆς Πόλεις και τοὺς «γνωστοὺς Τόπους». Ὅλα τὰ στοιχεῖα εἶναι γραμμένα με τῆν ἀρχαία ὀνομασία τοὺς και μέσα σε παρένθεση ὑπάρχει ἡ νέα, με τῆν ὁποία εἶναι γνωστά στους Νεοέλληνες⁹⁷⁸. Χαρακτηριστικό τῆς «Παλαιᾶς Γεωγραφίας» εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας συνδέει ἀρκετῆς τοποθεσίες με ἱστορικά και μυθολογικά στοιχεῖα⁹⁷⁹. Ἡ γλώσσα που χρησιμοποιεῖ εἶναι ἡ ἀπλή «ομιλούμενη» γλώσσα⁹⁸⁰, ἡ γλώσσα «τῆν ὁποῖαν λαλεῖ καὶ καταλαμβάνει τὸ ἔθνος ὅλο»⁹⁸¹, ἡ κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς «πρωτόπειρους».

Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας ὑπῆρξε ἀπὸ τῆς πιο ἀντιπροσωπευτικῆς μορφῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ περίοδος που σημάδεψε τὸν Κούμα και σηματοδεύτηκε ἀπὸ αὐτόν, ἦταν ἡ περίοδος τῆς Σμύρνης. Τὸ «Φιλολογικὸν Γυμνάσιον» ἐξέφραζε, με τὰ διδακτικά ἀντικείμενα και τὰ

---

⁹⁷⁶Εννοεῖ, ἀσφαλῶς, τοὺς εἴκοσι τρεῖς πίνακες τοῦ ἀρχαίου κόσμου που περιέχουν τὰ χειρόγραφα τῆς «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως» τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου.

⁹⁷⁷«[...]Τελευταῖον περιέλαβε τὸνομα τοῦτο ὅλας τὰς χώρας, ὅπου ὠμιλεῖτο ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα, καὶ τῆν Ἡπειρον καὶ τῆν Μακεδονίαν.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 72.

⁹⁷⁸«Ἐλευσίς (Κολόνι), Μαραθῶν (Μοργάτ), Σαλαμῖς (Κολοῦρι), Πλαταιαὶ (Πλατάνη), Παρνασσός (Λιάκουρα), Θερμοπύλαι (Στόμα τοῦ Λύκου), κ.λπ.

⁹⁷⁹«Ἀθῆναι, ἡ περικλεεστάτη καθέδρα τῶν ἐπιστημῶν ὅλου τοῦ παλαιοῦ κόσμου...», «Μαραθῶν, (Μοργάτ), ὅπου ἐνίκησε τοὺς Πέρσας ὁ Μιλτιάδης.», «Λέρνη, ἀγρὸς πρὸς τὰ μεσημβρινὰ τοῦ Ἄργους εἰς τῆν ὁμώνυμόν τῆς λίμνην, περίφημος, διότι ἐδῶ ἐφόνευσαν αἱ Δαναΐδες τοὺς ἀνδρας τῶν, καὶ διὰ τῆν Ὑδραν, τῆν ὁποῖαν ἐσκότωσε ὁ Ἡρακλῆς, καὶ διὰ τὰ εἰς ἄλλος πλησίον αὐτοῦ κείμενα πανηγυριζόμενα μυστήρια τῆς Δήμητρος.». Βλ. *Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας*, ὅπ.π., σελ. 73, 75 και 92.

⁹⁸⁰ «Διὰ νὰ γείνη τὸ καλὸν κοινότερον, καὶ νὰ μεταδοθῆ ἀληθῶς ἡ μάθησις...». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις Φυσικῆς*, ὅπ.π., σελ. κ'.

⁹⁸¹ Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις Φυσικῆς*, ὅπ.π., σελ. κ'.

συγγράμματα που διδάσκονταν σε αυτό, τις αξίες του Διαφωτισμού. Χρησιμοποιήθηκε η απλή, «καθαρή» ελληνική γλώσσα. Εισήχθησαν τα εποπτικά μέσα όχι ως συμπληρωματικά της διδασκαλίας αλλά, ως απαραίτητα εφόδια για την κατανόηση των επιστημονικών εννοιών. Πρόσφερε στους μικρούς, ηλικιακά, μαθητές του, τους «πρωτόπειρους», γνώσεις Φυσικής, Μαθηματικών, Γεωγραφίας, Χημείας, Αστρονομίας. Στόχευε στην απομάκρυνση του λαού από την αμάθεια και τις δεισιδαιμονίες, «..ὅταν ἐλλείπωσιν αἱ ὀρθαὶ ἐξηγήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι τῶν πραγμάτων, καὶ ἀναπληρόνουσι [sic] τὴν ἔλλειψίν των μῦθοι [...] κατακρημνίζοντες τὸν ἡγεμόνα νοῦν τοῦ ἀνθρώπου εἰς πολλὰ κατώτερον βαθμὸν....»⁹⁸². Στο μάθημα της Γεωγραφίας που δίδασκε, στην αρχή από στόματος, από χειρόγραφα στη συνέχεια και από έντυπα στο τέλος, περιελάμβανε, γενικές πληροφορίες της Παλαιάς και της Νέας Γεωγραφίας, απλοϊκές και κατανοητές. Με τη χρήση των εποπτικών μέσων έδωσε επιστημονικό χαρακτήρα στη γεωγραφική γνώση και «στήριγμα στὸ νοῦ».

---

⁹⁸² Βλ. Σύνοψις Φυσικῆς, ὄπ.π., Πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας, σελ. ζ'.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ελληνικός γεωγραφικός χώρος στην ευρύτερη διάστασή του αποτέλεσε αντικείμενο περιγραφών, ερευνών και μελετών, όπως διαπιστώνεται αρχικά από τη Μυθολογία και αργότερα από τις ιστορικές ή άλλες συναφείς συγγραφές. Παράλληλα, ο γεωγραφικός παράγοντας, ήταν αυταπόδεικτο ότι επιδρούσε στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, όπως και στην εν γένει φυσική κατάσταση των ανθρώπων. Αναπόφευκτα η Γεωγραφία ως ειδικό αντικείμενο γνώσης συνδέθηκε τόσο με την Ιστορία όσο και με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Σύμφωνα με τα βασικά αιτήματα της έρευνας και την κύρια υπόθεση της εργασίας τα συμπεράσματα συνοψίζονται στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα και η «Γεωγραφική Ύφήγησις» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, έργα σταθμοί στην ιστορία της Γεωγραφίας, διασώθηκαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους από τους Έλληνες λογίους που κατέφυγαν στη Δύση, από τα μέσα ακόμη του 14^{ου} αιώνα που έφεραν μαζί τους ελληνικά χειρόγραφα. Οι λόγιοι αυτοί συνέβαλαν καθοριστικά στο κίνημα της Αναγέννησης που δημιουργήθηκε στην Ιταλία και κατόπιν απλώθηκε σε ολόκληρο τον Δυτικό κόσμο.

Είναι γνωστό ότι από τους πρώτους που έφτασαν στη Δύση και μετέφεραν μαζί τους, μεταξύ άλλων και το χειρόγραφο της «Γεωγραφικής Ύφήγησεως» ήταν ο Εμμανουήλ Χρυσολωράς. Έτσι, οι διανοούμενοι της Δύσης ήρθαν σε επαφή με το έργο του Έλληνα γεωγράφου. Από το χειρόγραφο αυτό, που προερχόταν από τον Μάξιμο Πλανούδη, αντιγράφηκε, το 1454, ο κώδικας 388 της «Γεωγραφίας...» του Πτολεμαίου, από τον Ιωάννη τον Ρώσο, κατ' εντολή του Βησσαρίωνα. Η πρώτη, ωστόσο, κίνηση για τη διάσωση και την επιβίωση των δύο αυτών κειμένων έγινε από τον Μάξιμο Πλανούδη (τέλος 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αι.), ο οποίος αντέγραψε τη «Γεωγραφική Ύφήγησιν» και συμπεριέλαβε σε «Συναγωγή» κριτικής κειμένων τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα..

Κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, (μέχρι και τον 17^ο αι.), η παιδεία στην υπόδουλη Ελλάδα επικεντρώθηκε στη διατήρηση της ορθόδοξης βυζαντινής παράδοσης και στην ενότητα του Ελληνισμού μέσω των εκκλησιαστικών κειμένων. Η μόνη φιλοσοφική αποδεκτή

θεωρία ήταν αυτή του Αριστοτέλους, με βάση την οποία ερμηνεύονταν και τα φυσικά φαινόμενα. Τη γεωγραφική περιέργεια κάλυπταν οι γεωγραφικές πληροφορίες που περιέχονταν σε άλλου είδους συγγράμματα, όπως, Ιστορίες, Χρονογραφίες, Συναξάρια, Προσκυνητάρια, Δρομοδείχτες, Πορτολάνους, Χάρτες. Την ίδια εποχή (16^{ος} - 17^{ος} αι.) σημειώνεται μεγάλη παραγωγή χαρτών, από Ευρωπαίους γεωγράφους – χαρτογράφους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ως πρότυπο το πτολεμαϊκό έργο.

Διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον για τη Γεωγραφία αυξήθηκε, μεταξύ των Ελλήνων, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, μετά την ανάπτυξη που σημειώθηκε στο εμπόριο, στα ταξίδια, στην επαφή όλο και περισσότερων ξένων Οθωμανών υπηκόων, εν προκειμένω Ελλήνων, με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και σκέψης. Παρόλο που η κατάσταση στην εκπαίδευση του υπόδουλου Ελληνισμού παραμένει προσανατολισμένη στις ίδιες περίπου «θεοκρατικές» αρχές, εκδηλώνονται πρωτοβουλίες από επιστήμονες «νεωτεριστές», όπως, η συγγραφή εγχειριδίων των φυσικών Επιστημών γενικά και ειδικότερα, «Γεωγραφιών». Έτσι, πληροφορούμαστε ότι κατά τον 18^ο αι. κυκλοφόρησαν εννέα γεωγραφικά έντυπα. Τα τρία από αυτά ήταν «Θεωρητικές» και τα υπόλοιπα «Ιστορικές» και «Φυσικές» Γεωγραφίες. Από την εξέταση του περιεχομένου τους, εξαιρούμε τις Μαθηματικές Γεωγραφίες, προκύπτει ο σκοπός των συγγραφέων τους, που είναι να ενημερώσουν τους υπόδουλους Έλληνες για το χώρο που κατοίκησαν και έδρασαν οι πρόγονοί τους. Είναι η στιγμή ή οι στιγμές της μεγάλης «συνάντησης»: η αποκρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας συνδέεται αμέσως με τον γεωγραφικό χώρο και ταυτόχρονα κυφορεί την ανάγκη της διεκδίκησης των εθνικών δικαιών, η οποία θα εκφραστεί στον Αγώνα. Η συνέχεια είναι γνωστή: η κρατική υπόσταση δεν συμπίπτει με τα γεωγραφικά όρια των προηγούμενων δεκαετιών. Το Ελληνικό Κράτος, μετέπειτα βασίλειο, είναι υπερβολικά συρρικνωμένο, αν λάβει κανείς υπόψη τα γεωγραφικά του όρια.

Προβάλλεται, επίσης, ο ελλαδικός χώρος που συμπεριλαμβάνονταν στα γεωγραφικά εγχειρίδια του 18^{ου} αι.. Είναι η αρχαία Ελλάδα, η Ελλάδα του Στράβωνα και του Πτολεμαίου. Γι' αυτήν την Ελλάδα έγραψε ο Μελέτιος Μήτρου τη «Γεωγραφία...» του, στις αρχές του 18^{ου} αι. και την εμπλούτισε με κάθε ιστορικό, μυθολογικό και επιγραφικό υλικό που είχε στη διάθεσή του. Άλλη διάσταση προσδίνουν στην Ελλάδα οι Δημητρείς με τη «Νεωτερική Γεωγραφία», το 1791. Μέσα στην κυρίαρχη Οθωμανική αυτοκρατορία, περιγράφουν και τη σύγχρονή τους Ελλάδα, τους κατοίκους, την οικονομική και πνευματική κατάσταση, τα όριά της που ταυτίζονται με αυτά της αρχαίας. Αβίαστα, όσο και θαρραλέα μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι δεν αξίζει αυτή η τύχη σε αυτόν τον τόπο, όπως την καθορίζει η ελλαδική Γεωγραφία και Ιστορία.

Η «Μεγάλη Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα δεν ἔφτασε ποτέ στα σχολεῖα. Το αποδεικνύουν, ἄλλωστε, και τα ελάχιστα διασωθέντα δωδεκάφυλλα. Ωστόσο, η υπέρβαση ἔχει ἤδη συντελεστεί και αὐτή η ἀπόδειξη δεν εἶναι μικρή, αν αναλογιστεῖ κανεῖς ὄχι μόνο τα γεγονότα του 19^{ου}, ἀλλά και του 20^{ου} αἰώνα. Τα Βαλκάνια και οι δυτικές ακτές της Ἀσίας θα βρίσκονται πάντοτε στο ἐπίκεντρο των ενδιαφερόντων των κυρίαρχων μεγάλων Δυνάμεων.

Στο ἴδιο κλίμα γράφονται και μεταφράζονται γεωγραφικά εγχειρίδια τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αἰ. Η Γεωγραφία απέκτησε ἀξία καθολικότερη, συνδέθηκε με την Ἱστορία και τη Χρονολογία και αποτέλεσε στο πνεῦμα των περισσότερων λογίων την πρώτη ὕλη με την οποία θα καλλιεργηθεῖ η εθνική συνείδηση των Ἑλλήνων. Η γνώση, ὅπως ἀναφέρθηκε, της ἱστορίας των προγόνων, της φυσικῆς και πολιτικῆς κατάστασης του χώρου, η γνώση της φύσης και των φυσικῶν φαινομένων συνδυασμένες με τα ευρωπαϊκά κηρύγματα για ἰσότητα, ελευθερία και δικαιοσύνη, δημιούργησαν στους ὑπόδουλους Ἕλληνες συναισθήματα αυτογνωσίας, και υπεροχής. Συνειδητοποίησαν την εθνική τους ταυτότητα και τις αἰτίες της δουλείας τους.

Κατά την προεπαναστατική περίοδο δημοσιεύτηκαν, ἀπό Ἕλληνες, Γεωγραφίες που περιέγραφαν τμήματα της οἰκουμένης ἢ της Ἑλλάδας. Ο Νικήτας Νηφάκης ἔγραψε τη «Λακωνική Χωρογραφία» η οποία ἐκδόθηκε το 1798. Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης ἔγραψε, το 1819, «Ἱστορία και Γεωγραφία της Ἡπείρου, Παλαιά και Νέα» και ο Κοσμάς Θεσπρωτός συμπλήρωσε τη «Γεωγραφία της Ἡπείρου» του Αθανάσιου Ψαλίδα.

Τα συγγράμματα του Νικολάου Κεφαλά, «Θαλάσσιος Νομοθεσία» και «Θαλάσσιος Ὅδηγία», η Ἐμπορική Ἐγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου «Ἑρμῆς ὁ Κερδῶς», για να ἀναφερθούμε σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, προσέφεραν στην ἐλληνική κοινωνία της περιόδου που ἐξετάζουμε μια διαφορετική γεωγραφική ενημέρωση ἐμπορικού και οικονομικού περιεχομένου. Ἀξίζει ἀκόμη να σημειωθῶν η σύγκριση και η ταύτιση των τοπωνυμίων, ἀρχαίων και σύγχρονων, που παρουσίαζαν τα «Γεωγραφικά Λεξικά» στα οποία καταγράφονταν οι διαφορετικῆς μορφῆς της ονομασίας τόπων και μνημείων σε ὅλες τις περιόδους του κατακτημένου ἐλλαδικῶν χώρου.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

«Ἡ ὠφέλεια [...] δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐπαινεθῆ κατ' ἄξιαν, ἐὰν ὁ ἔπαινος τῶν δὲν γίνεται μὲ τὴν τῶν ἄλλων γνώσεων καταφρόνησιν. Τὸ συμπλήρωμα τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων εἶναι ὅλον τι συντεθειμένον εἰς τρόπον, ὥστε καμμία γνώσις δὲν δύναται εἰς αὐτὸ νὰ ἐκληφθῆ περιττεύουσα...»

Κ.Μ.Κούμας, *Ιστορική Χρονολογία*,
Βιέννη 1819, Πρόλογος, σελ. ε'.

Ο χρονολογικός πίνακας, συντάχτηκε για να διευκολύνει τον φιλέρευνο αναγνώστη του έργου να σχηματίσει σφαιρική εικόνα των γεγονότων. Είναι χωρισμένος σε τέσσερις στήλες: *Γεωγραφία - Ελληνική Πολιτική Ιστορία - Ελληνική Πνευματική Ζωή και Παγκόσμια Ιστορία*. Κάθε κατηγορία, περιλαμβάνει τα σημαντικότερα γεγονότα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το θέμα της εργασίας.

Η επιλογή των γεγονότων που εγγράφονται στον πίνακα και τα χρονικά όριά του, έγιναν με υποκειμενικά κριτήρια. Ως χρονική αφετηρία όρισα το 1271, που είναι ο χρόνος της αναχώρησης του Μάρκο Πόλο για το δεύτερο ταξίδι του στην Ανατολή. Η χρονολογία αυτή θεωρήθηκε σταθμός γιατί άνοιξαν για την Ευρώπη οι δρόμοι των μεγάλων εξερευνητικών ταξιδιών. Ταυτόχρονα, άρχισε μια νέα περίοδος για τη Γεωγραφία. Τέθηκαν οι βάσεις για να αναπτυχθούν η φυσική, η πολιτική Γεωγραφία, καθώς και η Ανθρωπογεωγραφία. Ο Χρονολογικός Πίνακας κλείνει το 1821, που είναι και το όριο της ανά χείρας διατριβής. Επέλεξα τη χρονολογία αυτή γιατί ήταν η στιγμή που για τον Ελληνισμό τελείωνε η μακρά περίοδος της Τουρκοκρατίας και ο ελληνικός χώρος έπαιρνε με αργούς ρυθμούς τη μορφή ενός εξελισσόμενου ευρωπαϊκού κράτους.

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1270	1271: ο Μάρκο Πόλο ξεκινά για το δεύτερο ταξίδι του στην Κίνα.	<p>1272: η κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Στέφανου, παντρεύεται το διάδοχο του βυζαντινού θρόνου Ανδρόνικο.</p> <p>1274: ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανακτά την Αλβανία από τον Κάρολο ντ' Ανζού.</p> <p>1275: οι Βυζαντινοί με τον Ιωάννη Παλαιολόγο νικούν το λατινικό στόλο στη Δημητριάδα.</p> <p>1277: ο Μιχαήλ Παλαιολόγος παραχωρεί προνόμια στους Βενετούς.</p> <p>1278: η Ισαβέλλα, κόρη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, γίνεται πριγκίπισσα του «Μορέα».</p>
1280		<p>1280: ο Γουλιέλμος ντε Λα Ρος γίνεται δούκας της Αθήνας.</p> <p>1281: ο Μαρτίνος Δ' αφορίζει τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. – Συμμαχία Βυζαντινών και Μαμελούκων.</p> <p>1282: ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος γίνεται αυτοκράτορας.</p> <p>1286: ο Ερρίκος Β' της Κύπρου γίνεται βασιλιάς της Ιερουσαλήμ.</p> <p>1287: ο Γκυ Β' ντε Λα Ρος γίνεται δούκας της Αθήνας.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1272: ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επαναφέρει τις Εκκλησίες της Σερβίας και της Βουλγαρίας στη βυζαντινή επιρροή.</p> <p>1275: ο Γεώργιος Παχυμέρης γίνεται δάσκαλος στο «Οικουμενικόν Διδασκαλείον».</p>	<p>1272: ο Εδουάρδος ο Α' διαδέχεται τον Ερρίκο Γ'. – Πεθαίνει ο Ριχάρδος της Κορνουάλλης.</p> <p>1273: ο Ροδόλφος των Αψβούργων γίνεται βασιλιάς της Γερμανίας.</p>	1270
<p>1280: ο Μάξιμος Πλανούδης γίνεται δάσκαλος στη Μονή της Χώρας.</p> <p>1281: ανεγείρεται ο ναός της «Παναγίας της Βελλάς» στο Βουλγαρέλι της Ηπείρου.</p> <p>1283: ανεγείρεται ο ναός «Πόρτα Παναγιά» στην Πύλη Τρικάλων.</p> <p>1289: ο Αθανάσιος Α' γίνεται Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.</p>	<p>1281: ο Μαρτίνος Δ' στον παπικό θρόνο.</p> <p>1283: χειραφετείται η Εκκλησία της Γαλλίας από την Αγία Έδρα.</p> <p>1284: μάχη της Μελόριας. Η Γένοβα καταστρέφει την Πίζα.</p> <p>1286: συνθήκη του Παρισιού ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία.</p> <p>1288: βασιλεία του Οσμάν (Οθωμάν), σουλτάνου των Οθωμανών Τούρκων.</p> <p>1289: ιδρύεται το πανεπιστήμιο του Μονπελλιέ.</p>	1280

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1290		<p>1295: ο Ανδρόνικος Β' ορίζει το Μιχαήλ Θ' συμβασιλέα.</p> <p>1296: καταστρέφεται η γενοατική παροικία του Γαλατά στην Κωνσταντινούπολη.</p> <p>1297: βασιλεία του Αλεξίου Β' αυτοκράτορα της Τραπεζούντας.</p> <p>1298: ο Σέρβος Μιλιούτιν αναγκάζει τον Ανδρόνικο Β' να αναγνωρίσει τις κατακτήσεις του.</p> <p>1299: οι Οθωμανοί κυριεύουν το Γενί – Σεχίρ. Σερβο – βυζαντινή συνθήκη.</p>
1300	<p>1298: ο Μάρκο Πόλο συντάσσει το βιβλίο με εντυπώσεις από το ταξίδι του στην Κίνα. Ξεκινά, για τους Ευρωπαίους, η εποχή των Μεγάλων Ανακαλύψεων.</p>	<p>1301: ο Οσμάν νικά τους Βυζαντινούς στη Νικομήδεια.</p> <p>1302: αποτυχημένη αντεπίθεση του Μιχαήλ Θ' εναντίον των Οθωμανών. – Συνάπτονται εμπορικές συμφωνίες Βυζαντινών και Βενετών.</p> <p>1303: ο Αθανάσιος Α' Πατριάρχης για δεύτερη φορά στην Κων/πολη.</p> <p>1304: ο Ανδρόνικος Β' ανανεώνει τις εμπορικές συμφωνίες με τους Γενουάτες. – οι Αλμουγάβαροι χρησιμοποιούνται με επιτυχία από τον Ανδρόνικο Β' στη Μικρά Ασία εναντίον των Τούρκων.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1290: ανεγείρεται ο ναός των «Αγίων Θεοδώρων» στο Μυστρά και της «Παναγίας Παρηγορίτισσας» στην Άρτα. - Ο ορθόδοξος μοναχός Βαρλαάμ Καλαβρός, κύριος αντίπαλος των «ησυχαστών».</p> <p>1293: γεννιέται ο Νικηφόρος Γρηγοράς.</p> <p>1295: ο Μάξιμος Πλανούδης, αντιγράφει τη «Γεωγραφικήν Ύφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου. - Τοιχογραφίες στο ναό της «Περιβλέπτου» της Αχρίδας.</p> <p>1296: γεννιέται ο Γρηγόριος Παλαμάς, ηγέτης των ησυχαστών.</p>	<p>1290: ιδρύεται το πανεπιστήμιο της Λισσαβώνας.</p> <p>1293: Βενετογενουατικός πόλεμος.</p> <p>1294: πεθαίνει ο Βάκωνας.</p> <p>1295: Βασιλεία του Φερδινάνδου Δ' της Καστίλλης. - Βασιλεία του χάνου της Περσίας Γαζάν.</p> <p>1296: αρχίζει το χτίσιμο του καθεδρικού ναού της Φλωρεντίας.</p>	<p>1290</p>
<p>1300: ο πιθανότερος χρόνος γραφής του κώδικα 655 της Μονής Βατοπαιδίου. - Γεννιέται ο Ισαάκ Αργυρός.</p> <p>1304: ο Θεόδωρος Μετοχίτης γίνεται μέγας λογοθέτης.</p>	<p>1301: συνθήκη του Μπρυζ. - οι επίσκοποι αναλαμβάνουν τον έλεγχο της Ιεράς Εξέτασης.</p> <p>1302: Σύνοδος της Ρώμης. - Εξορία του Δάντη.</p> <p>1303: πάπας ο Βενέδικτος ΙΑ'.</p> <p>1304: ο Βενέδικτος ΙΑ' δίνει γενική άφεση αμαρτιών. Πεθαίνει ο Βενέδικτος. - Γεννιέται ο Πετράρχης.</p>	<p>1300</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1310	<p>1312: πραγματοποιήθηκε το πρώτο ταξίδι προς ανακάλυψη νέων χωρών. Γενοβέζοι ταξίδεψαν στις Κανάριες νήσους.</p> <p>1315: οι Γενουάτες πραγματοποιούν εμπορικές αποστολές στην Ινδία</p>	<p>1305: οι Αλμουγάβαροι πολιορκούν την Κων/πολη.</p> <p>1307: δολοφονείται ο αρχηγός των Αλμουγαβάρων Ρογήρος ντε Φλορ.- Οι Αλμουγάβαροι λεηλατούν τη Θράκη και στρέφονται εναντίον της κυρίως Ελλάδας. – οι Ανδεγαυοί της Νεάπολης στη διακυβέρνηση του Μορέα.</p> <p>1308: η Χίος παραχωρείται στους Γενουάτες. – Ο Γκωτιέ ντε Μπριέν δούκας της Αθήνας.</p> <p>1311: μάχη της Κωπαΐδας. Οι Αλμουγάβαροι κυριεύουν το δουκάτο της Αθήνας. Πεθαίνει ο Γκωτιέ ντε Μπριέν. – Το Καταλανικό κράτος της Αθήνας.</p> <p>1313: η Ματθίλδη του Αινώ γίνεται πριγκίπισσα της Αθήνας.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1310: ανεγείρεται ο ναός της «Αγίας Αικατερίνης» και των «Αγίων Αποστόλων» στη Θεσσαλονίκη και ο ναός της «Οδηγήτρας» στο Μυστρά. – Ανακαινίζεται από τον Θεόδωρο Μετοχίτη ο ναός της «Μονής της Χώρας» (Καχριέ τζαμί).</p> <p>1312: τοιχογραφίες στη Μονή Βατοπαιδίου στον Αθω</p> <p>1315: ο ζωγράφος Γεώργιος Καλλιέργης Τοιχογραφίες στο ναό του Χριστού στη Βέροια.</p>	<p>1305: εκλογή του Κλήμη Ε'. Κηρύσσει σταυροφορία εναντίον των Αποστολικών.</p> <p>1307: πεθαίνει ο Εδουάρδος Α'.</p> <p>1308: γάμος του Εδουάρδου Β' με την Ισαβέλλα της Γαλλίας. – Δολοφονείται ο Αλβέρτος της Αυστρίας. Εκλογή του Ερρίκου Ζ' του Λουξεμβούργου.</p> <p>1310: ο Ερρίκος Ζ' στην Ιταλία. Σύσταση του «Συμβουλίου των Δέκα» στη Βενετία.</p> <p>1311: ο Ερρίκος Ζ' βασιλιάς των Λομβαρδών. Ο γιος του Ιωάννης βασιλιάς της Βοημίας.</p> <p>1312: ο Ερρίκος στέφεται αυτοκράτορας στη Ρώμη.</p> <p>1313:γεννιέται ο Βοκκάκιος.- Πεθαίνει ο Ερρίκος Ζ'.</p> <p>1314: πεθαίνει ο Κλήμης ο Ε'. – Εκλέγονται στη Γερμανία ο Φρειδερίκος ο Ωραίος και ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας.</p> <p>1315: οι Ελβετοί νικούν το Λεοπόλδο της Αυστρίας.</p> <p>1316: ο Ιωάννης ΚΒ' γίνεται πάπας. – Πεθαίνει ο Λουδοβίκος Ι'.- Ξεκινά η ανέγερση του παπικού ανακτόρου στην Αβινιόν.</p>	<p>1310</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1320		<p>1318: ο Ιωάννης, αδελφός του βασιλιά της Νεάπολης Ροβέρτου, παίρνει την ηγεσία στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.</p> <p>1320: πεθαίνει ο Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος. Αναλαμβάνει ο Ανδρόνικος Β'.</p> <p>1321: ξεσπά ο Α' εμφύλιος ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β' και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ'.</p> <p>1322: διακόπτεται ο εμφύλιος πόλεμος στο Βυζάντιο.</p> <p>1325: ο Ανδρόνικος Γ' αυτοκράτορας του Βυζαντίου.</p> <p>1326: Οι Οθωμανοί κυριεύουν την Προύσα.</p> <p>1327: ξεσπά ξανά εμφύλιος στο Βυζάντιο.</p> <p>1328: ο Ανδρόνικος Γ' διαδέχεται τον Ανδρόνικο Β'.</p> <p>1329: ο Οχράν νικά τον Ανδρόνικο και πολιορκεί τη Νίκαια. – Ο Ούρσεης Γ' κυριεύει την Αχρίδα. – Η Χίος ξανά στους Βυζαντινούς.</p>
1330		<p>1331: ο Στέφανος Δουσάν φτάνει στη Θεσσαλονίκη – Ο Οχράν κυριεύει τη Νίκαια.</p> <p>1333: ο Οχράν πολιορκεί τη Νικομήδεια. Ο Ανδρόνικος Γ' αναγνωρίζει τις τουρκικές κτήσεις στη Μικρά Ασία. – Ο Οχράν κατακτά τη Μυσία.</p> <p>1334: ο Στέφανος Δουσάν κατακτά τη Δυτική Μακεδονία. – Οι Οθωμανοί ηττώνται έξω από την Κωνσταντινούπολη.</p> <p>1336: οι Βυζαντινοί αποκτούν ξανά τη Λέσβο από τους Γενουάτες.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1318: τοιχογραφίες στη Μονή Χιλανδαρίου του Αθω.</p> <p>1320: «Χρονικόν του Μορέως». – Γεννιέται ο Δημήτριος Κυδώνης.</p> <p>1325: ο Νικηφόρος Γρηγοράς προτείνει τη μεταρρύθμιση του Ημερολογίου.</p> <p>1328: ο Ανδρόνικος Β' εξορίζει τον Θεόδωρο Μετοχίτη.</p> <p>1332: πεθαίνει ο Θεόδωρος Μετοχίτης.</p>	<p>1320: οι Βενετοί συνάπτουν εμπορική συμφωνία με τους Πέρσες. – Συνθήκη του Παρισιού.</p> <p>1321: πεθαίνει ο Δάντης. – Πεθαίνει ο βασιλιάς των Σέρβων Μιλιούτιν. Τον διαδέχεται ο Στέφανος Ούρεσης Γ'.</p> <p>1322: συγκρούεται ο Ιωάννης ΚΒ' με τους Φραγκισκανούς.</p> <p>1323: εξέγερση της Φλάνδρας.</p> <p>1324: η Βενετία εγκαθιστά εκπρόσωπό της στην Ταυρίδα.</p> <p>1326: βασιλεία του Οχράν, σουλτάνου των Τούρκων. - Ιδρύεται το σώμα των γενιτσάρων. – Στη Μόσχα μεταφέρεται, από το Κίεβο, το πατριαρχείο της Ρωσίας.</p> <p>1327: η Ρώμη εναντίον του Ροβέρτου της Νεάπολης.</p> <p>1328: ανάκτηση της Ρώμης από τον Ιωάννη Ορσίνι. –Ο Ιβάν ο Α' γίνεται δούκας της Μόσχας.</p> <p>1330: ιδρύεται το λιμάνι του Ορμούζ.</p> <p>1334: πεθαίνει ο Ιωάννης ΚΒ'. Τον διαδέχεται ο Βενέδικτος ΙΒ'. – Ο Εδουάρδος Γ' καθιερώνει την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία.</p>	<p>1320</p> <p>1330</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1340		<p>1337: η Ήπειρος προσαρτάται στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.</p> <p>1340: οι Βυζαντινοί ανακτούν τη Φώκαια από τους Γενουάτες.</p> <p>1341: Β' εμφύλιος στην αυτοκρατορία. Πεθαίνει ο Ανδρόνικος Γ'. Τον διαδέχεται ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος. Επαναστατεί ο Ιωάννης ΣΤ' Κατακουζηνός.</p> <p>1343: Ιερή Ένωση ανάμεσα στη Βενετία, την Κύπρο και τους Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου.</p> <p>1344: η Ιερή Ένωση διώχνει τους Τούρκους από το Αιγαίο και καταλαμβάνει τη Σμύρνη</p> <p>1346: ο Ιωάννης ΣΤ' Κατακουζηνός στέφεται αυτοκράτορας. – Η Χίος ξανά στους Γενουάτες.</p> <p>1347: η Χίος στα χέρια γενουατικής ιδιωτικής εμπορικής εταιρείας. – Ο Ιωάννης Κατακουζηνός αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη.</p> <p>1348: ιδρύεται το δεσποτάτο του Μορέα.- Ο Στέφανος Δουσάν κυριεύει την Ήπειρο, τη Θεσσαλία (εκτός από τη Μαγνησία), την Αιτωλία και την Ακαρνανία. – Οι Γενουάτες της Κωνσταντινούπολης συγκρούονται με τον Κατακουζηνό και καταστρέφουν την πόλη.</p> <p>1349: Δεσπότης στο Μυστρά ο Μανουήλ Κατακουζηνός.</p>
1350		<p>1350: η Θεσσαλία, η Ακαρνανία και ένα μέρος της Μακεδονίας αποδίδονται στους Βυζαντινούς.</p> <p>1351: ο Ιωάννης ΣΤ' Κατακουζηνός με το μέρος της Βενετίας στον πόλεμο με τη Γένοβα.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1341: σύνοδος της Κων/πολης με Πατριάρχη τον Ιωάννη Καλέκα και αυτοκράτορα τον Ανδρόνικο Γ': θρίαμβος του Γρηγορίου Παλαμά, καταδίκη του Βαρλαάμ.</p> <p>1342: εξέγερση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη.</p>	<p>1338: Εξέγερση της Γάνδης εναντίον του κόμη της Φλάνδρας.</p> <p>1339: έναρξη του Εκατονταετούς πολέμου.</p> <p>1340: δίωξη των Καθαρών της Βοσνίας.</p> <p>1341: ο Πετράρχης στο Καπιτώλιο.</p> <p>1342: πεθαίνει ο Βενέδικτος ΣΤ'. Τον διαδέχεται ο Κλήμης ΣΤ'.</p> <p>1345: εξέγερση της Γάνδης.</p> <p>1346: ο Κάρολος του Λουξεμβούργου βασιλιάς των Ρωμαίων. – Η Εκκλησία της Σερβίας γίνεται ανεξάρτητη.</p> <p>1347: πεθαίνει ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας.</p> <p>1348: το «Δεκαήμερον» του Βοκκάκιου. – Ο Λουδοβίκος της Ουγγαρίας κυριεύει τη Δαλματία. – Η Μεγάλη Επιδημία στην Αγγλία.</p>	<p>1340</p>
<p>1350: ανεγείρονται ο ναός της «Αγίας Σοφίας» και ο ναός της «Περιβλέπτου» στο Μυστρά.</p>	<p>1349: ο Φίλιππος ΣΤ' αγοράζει το Μονπελλιέ.</p> <p>1350: ξεσπά πόλεμος ανάμεσα στη Γένοβα και στη Βενετία. – Πεθαίνει ο Φίλιππος ο ΣΤ'.</p>	<p>1350</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1360		<p>1352: ο Κατακουζηνός παραχωρεί προνόμια στους Γενούτες και συνθηκολογεί.</p> <p>1353: οι Οθωμανοί εγκαθίστανται στη χερσόνησο της Καλλίπολης.</p> <p>1355: οι Γατελούζοι ηγεμόνες της Λέσβου.</p> <p>1358: μάχη του Αχελώου. Σκοτώνεται ο δεσπότης της Ηπείρου Νικηφόρος Β'. – Αλβανικά κρατίδια στην Ακαρνανία με τον Γκίνο Μπούα ή Σπάτα και τον Πέτρο Λεώσα ή Λιώσα.</p> <p>1359: οι Μαμελούκοι στα Άδανα και την Ταρσό.</p> <p>1360: οι Τούρκοι κυριεύουν το Διδυμότειχο και την Ανδριανούπολη.</p> <p>1361: ο Πέτρος Α' της Κύπρου κυριεύει την Αττάλεια και την Κώρυκο.</p> <p>1363: ο Μουράτ συντρίβει τους Ούγγρους και τους Σέρβους στη Μαρίτζα (Εβρο). Οι Τούρκοι κυριεύουν τη Φιλιππούπολη.</p> <p>1365: ο Πέτρος Α' της Κύπρου λεηλατεί την Αλεξάνδρεια. – Προσωρινή έδρα των σουλτάνων η Ανδριανούπολη.</p> <p>1367: ο Πέτρος Α' της Κύπρου λεηλατεί τις ακτές της Συρίας.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1359: «Ρωμαϊκή Ιστορία» του Νικηφόρου Γρηγορά.</p> <p>1360: γεννιέται ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθωνας. – Πεθαίνει ο Γρηγόριος Παλαμάς. – Τοιχογραφίες στην «Περίβλεπτο» του Μυστρά.</p> <p>1363: ιδρύεται η Μονή Παντοκράτορα στον Άθω.</p> <p>1366: τοιχογραφίες στη «Μονή Υπαπαντής» στα Μετέωρα.</p>	<p>1352: πεθαίνει ο Κλήμης ο ΣΤ'. Τον διαδέχεται ο πάπας Ιννοκέντιος ΣΤ'.</p> <p>1359: ο Μουράτ ο Α' γίνεται σουλτάνος των Οθωμανών. – Ο Δημήτριος Ντονσκόι δούκας της Μόσχας</p> <p>1360: ο πάπας Ιννοκέντιος ΣΤ' αναμορφώνει το Τάγμα των Δομινικανών. - Οι Μογγόλοι διώχνονται από την Κίνα.</p> <p>1361: η Βουργουνδία εντάσσεται ξανά στο βασίλειο της Γαλλίας. – Θυσιαστήριο της Σαραγόσα.</p> <p>1362: πεθαίνει ο Ιννοκέντιος ΣΤ'. – Ο Πετράρχης προτείνει σύσταση βιβλιοθήκης στη Βενετία (της μετέπειτα Μαρκιανής).</p> <p>1364: ιδρύεται το πανεπιστήμιο της Κρακοβίας. – ξεκινά η δημιουργία της βιβλιοθήκης του Καρόλου Ε' στο Λούβρο.</p> <p>1367: βασιλιάς της Πορτογαλίας ο Φερδινάνδος Α'.</p> <p>1368: ο Χονγκ Βου ιδρύει τη δυναστεία των Μινγκ στο Πεκίνο. – Εξέγερση του κόμη ντ' Αρμανιάκ στο Παρίσι.</p>	<p>1360</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1370		<p>1369: ο Ιωάννης ο Ε' ο Παλαιολόγος προσχωρεί στη Ρωμαϊκή Εκκλησία. – Δολοφονείται ο Πέτρος Α' της Κύπρου. Τον διαδέχεται ο Πέτρος Β'.</p> <p>1371: ο Μανουήλ Παλαιολόγος μοιράζει τα κτήματα των μονών της Θεσσαλονίκης και του Αθω σε στρατιώτες, προκειμένου να οργανώσει την άμυνα εναντίον των Τούρκων.</p> <p>1373: ο Ανδρόνικος, γιος του Ιωάννη Ε', συνεργάζεται με τον γιο του Μουράτ και επαναστατεί εναντίον του πατέρα του. Οι Γενουάτες λεηλατούν την Κύπρο. – Ο Μουράτ κυριεύει τη Δυτική Θράκη.</p> <p>1374: ο Ιωάννης ο Ε' δηλώνει υποτελία στον Μουράτ.</p>
	1375: οι Καταλανοί σχεδιάζουν το χάρτη του κόσμου.	
1380		<p>1376: ο Ανδρόνικος Δ' σφετερίζεται το θρόνο και παραχωρεί την Καλλίπολη στον Μουράτ και την Τένεδο στους Γενουάτες.</p> <p>1379: ο Ιωάννης ο Ε' ανακτά το θρόνο του και πολιορκεί τους Γενουάτες στο Γαλατά.</p> <p>1380: ο Μουράτ κυριεύει τη Νίσι.</p> <p>1381: λήγει ο Βενετο–γενουατικός πόλεμος (συνθήκη του Τορίνο). Ορίζεται ο Ανδρόνικος Δ' αυτοκράτορας του Βυζαντίου.</p> <p>1382: το δεσποτάτο του Μορέα περιέρχεται στους Παλαιολόγους.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1370: γεννιέται ο Ιωάννης Χορτασμένος.</p>	<p>1370: βασιλεία του Ταμερλάνου. –Ο Μουράτ υποτάσσει τη Βουλγαρία.</p> <p>1372: οι Άγγλοι κυριεύουν τη Βρετάνη. Αγγλο –πορτογαλική συμμαχία.</p> <p>1373: ο Κάρολος Δ' κυριεύει το Βρανδεμβούργο.</p> <p>1374: ο Κάρολος Δ' κυριεύει μέρος του Μακλεμβούργου.- Πεθαίνει ο Πετράρχης.</p> <p>1375: Πεθαίνει ο Βοκκάκιος. –Εξέγερση της Φλωρεντίας στα παπικά εδάφη.</p> <p>1376: ο Γρηγόριος ΙΑ' αφορίζει τη Φλωρεντία. – Βενετο –γενουατικός πόλεμος.</p> <p>1378: πεθαίνει ο Γρηγόριος ΙΑ'. – Πεθαίνει ο Κάρολος Δ'. Ειρήνη μεταξύ πάπα και Φλωρεντίας.</p> <p>1379: εξέγερση της Φλάνδρας.</p> <p>1380: Πεθαίνει ο Κάρολος Ε'. Κάρολος ΣΤ'. – Βασίλισσα της Νορβηγίας και Δανίας η Μαργαρίτα. – Πεθαίνει η Αγία Αικατερίνη της Σιέννας.</p> <p>1381: ο Κάρολος του Δυρραχίου κυριεύει τη Νεάπολη.</p> <p>1382: οι Μογγόλοι στη Μόσχα. – Καταρρέει η δημοκρατία στη Φλωρεντία.</p>	<p>1370</p> <p>1380</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1390	<p>1391: γεννιέται ο Κυριακός Αγκωνίτης.</p> <p>1394: γεννιέται ο Ερρίκος ο θαλασσοπόρος.</p>	<p>1383: δεσπότης στο Μυστρά ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος. – Οι Τούρκοι κυριεύουν τις Σέρρες.</p> <p>1385: πεθαίνει ο Ανδρόνικος Δ'.</p> <p>1387: ο Μουράτ κυριεύει τη Θεσσαλονίκη. – Ο Νέριος Ατσαγιόλι αποσπά την Αθήνα και τη Θήβα από τους Καταλανούς.</p> <p>1390: ο Βαγιαζίτ κυριεύει το Αϊδίني.</p> <p>1391: ο Βαγιαζίτ στη Θεσσαλονίκη. Κυριεύει την Αττάλεια και τη Φιλαδέλφεια.– Πεθαίνει ο Ιωάννης Ε' Μανουήλ Β'.</p> <p>1392: αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους. – Ο Βαγιαζίτ στη Σερβία. – Ήττα του Βαγιαζίτ στο Ικόνιο από τους Ούγγρους.</p> <p>1393: ο Βαγιαζίτ κυριεύει τη Θεσσαλία, την Κομητεία των Σαλώνων, την Καισάρεια και τη Σεβάστεια.</p> <p>1394: ο Βαγιαζίτ στη Βλαχία. – Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος εγκαθιστά στην Πελοπόννησο 10.000 Αλβανούς με τις οικογένειές τους.</p> <p>1395: οι Τούρκοι λεηλατούν την Αττική. – Ο Ταμερλάνος καταστρέφει το Σαράι και το Ασπραχάν.</p> <p>1397: ο Βαγιαζίτ εισβάλλει στο Μορέα. – Ο στρατάρχης Μπουσικώ στην Κωνσταντινούπολη.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1393: ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων φτάνει στο Μυστρά.</p> <p>1396: γεννιέται ο Γεώργιος Τραπεζούντιος.</p> <p>1398: γεννιέται ο Φραγκίσκος Φίλελφος.</p>	<p>1383: ο Ταμερλάνος στην Κασπία θάλασσα. – Πεθαίνει ο Φερδινάνδος Α' της Πορτογαλίας.</p> <p>1385: ο Μουράτ στη Σόφια.</p> <p>1386: ο Ταμερλάνος στο Ισπαχάν, τη Βαγδάτη και το Σιράζ. – Ιδρύεται η βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης.</p> <p>1387: συνθήκη ανάμεσα στους Γενουάτες και στον Μουράτ. – Ιδρύεται η βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λονδίνου.</p> <p>1389: ο Βαγιαζίτ Α' διαδέχεται τον Μουράτ Α'. – Ενώνονται τα Σκανδιναβικά κράτη.</p> <p>1390: ο Ερρίκος Γ' βασιλιάς της Καστίλλης. – Σταυροφορία του Ερρίκου Λάνγκαστερ στη Λιθουανία.</p> <p>1393: εμφύλιος στη Βοημία.</p> <p>1394: ο Ριχάρδος Β' υποτάσσει την Ιρλανδία.- Πεθαίνει ο Κλήμης Ζ'. Βενέδικτος ΙΓ'. – Ο Ταμερλάνος στον Καύκασο.</p> <p>1396: εγκατάσταση Γάλλων στη Γένοβα.</p> <p>1398: ο Ταμερλάνος στην Ινδία.- Ο Κάρολος ΣΤ' πολιορκεί τον Βενέδικτο ΙΓ' στην Αβινιόν.</p>	<p>1390</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1400		<p>1400: ο Μανουήλ Β' στη Δύση. – Κάθοδος των Αλβανών και εγκατάστασή τους σε Αττική και Βοιωτία.</p> <p>1402: ο Ταμερλάνος κυριεύει τη Σμύρνη και φτάνει μέχρι το Βόσπορο.</p> <p>1403: υπογράφεται συνθήκη ειρήνης μεταξύ των Βυζαντινών, της Γένοβας, της Βενετίας, των Ιωαννιτών της Ρόδου και του Σουλεϊμάν.</p> <p>1404: ο Ζαχαρίας Κεντυρίων πρίγκιπας της Αχαΐας.</p>
	<p>1405: οι Κινέζοι ταξιδεύουν στον νότιο Ινδικό ωκεανό και κατακτούν την Ινδονησία, την Ινδία και την Κεϋλάνη.</p> <p>1406: ο Christoforo Buondelmonti επισκέπτεται την Ελλάδα.</p>	<p>1407: ο Θεόδωρος Παλαιολόγος Β' δεσπότης του Μυστρά.</p>
1410		

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1400: ο Μανουήλ Χρυσολωράς καθηγητής στην Παβία. – Γεννιέται ο Θεόδωρος Γαζής.</p> <p>1403: γεννιέται ο Βησσαρίων, μετέπειτα καρδινάλιος.</p> <p>1405: γεννιέται ο Γεώργιος Κουρτέσης Σχολάριος.</p>	<p>1399: ο Ερρίκος του Λάνγκαστερ, βασιλιάς, με το όνομα Ερρίκος Δ'.</p> <p>1400: κτίζεται το μοναστήρι του «Σαρτρέ» στην Παβία.</p> <p>1401: ο Ταμερλάνος συντρίβει τους Μαμελούκους.</p> <p>1402: πεθαίνει ο Βαγιαζίτ. Σουλεϊμάν.- Εξέγερση στη Σκωτία εναντίον του Ερρίκου Δ'.</p> <p>1403: ο Βενέδικτος ΙΓ' δραπετεύει από την Αβινιόν. – Έριδες στο οθωμανικό κράτος.</p> <p>1404: η Βενετία κυριεύει την Πάδοβα, τη Βερόνα και τη Βιτσέντσα.</p> <p>1405: το πανεπιστήμιο του Παρισιού εναντίον του Βενέδικτου ΙΓ'. – Πεθαίνει ο Ταμερλάνος. Το κράτος του διαλύεται.</p> <p>1406: σύνοδος του κλήρου στο Παρίσι. – Οι Φλωρεντινοί κυριεύουν την Πίζα. – Ο Ερρίκος Δ' φυλακίζει τον Ιάκωβο της Σκωτίας. Ιωάννης ο Β' βασιλιάς στη Σκωτία.</p> <p>1407: άρση της «Εκκλησιαστικής Υπακοής» στη συνέλευση του Παρισιού. – Δολοφονείται ο Λουδοβίκος της Ορλεάνης.</p> <p>1409: εκλογή του πάπα Αλέξανδρου Ε'.- Η Γένοβα διώχνει τους Γάλλους.</p> <p>1410: πεθαίνει ο Μαρτίνος Α'. Πόλεμος διαδοχής. – Πεθαίνει ο Αλέξανδρος Ε'. Ιωάννης ΚΓ'.- Ο Γιονγκ Χο ορίζει πρωτεύουσά του το Πεκίνο.</p> <p>1411: ο Σουλεϊμάν θανατώνεται από τον αδελφό του Μουσά.</p> <p>1412: γεννιέται η Ιωάννα Ντ' Αρκ. – Οι Άγγλοι αγοράζουν το δουκάτο του Γκυγιέν από τους Αρμανιάκ. – Πεθαίνει η Μαργαρίτα της Δανίας.</p> <p>1413: ο Μουσά θανατώνεται από τον αδελφό του Μωάμεθ Α' που αποκαθιστά την ενότητα του οθωμανικού κράτους. – Πεθαίνει ο Ερρίκος Δ'. Ερρίκος Ε'.</p>	<p>1400</p>
		<p>1410</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1420	<p>1418: ο πρίγκιπας Ερρίκος της Πορτογαλίας ή Ερρίκος ο θαλασσοπόρος (Henrique Navegador), ίδρυσε αστεροσκοπείο και σχολή ναυσιπλοΐας, στην Πορτογαλία, όπου εξόπλιζε πλοία προς ανακάλυψη νέων δρόμων. Η πρώτη επιτυχία, το νησί Μαδέρα.</p> <p>1427: οι Πορτογάλοι ανακαλύπτουν τα νησιά Αζόρες στον Ατλαντικό ωκεανό.</p>	<p>1415: ο Μανουήλ Β' στην Πελοπόννησο. Ανοικοδομεί τα τείχη του Εξαμιλίου.</p> <p>1417: οι δεσπότες του Μυστρά κυρίαρχοι σε ολόκληρη την Πελοπόννησο.</p> <p>1418: ο Κάρολος Α' Τόκκος, καταλύει τα αλβανικά κρατίδια της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας.</p> <p>1421: συναυτοκράτορας του Βυζαντίου ο Ιωάννης Η'.</p> <p>1422: ο Μουράτ Β', διάδοχος του Μωάμεθ Α', πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη.</p> <p>1423: πρωτεύουσα των Οθωμανών η Ανδριανούπολη. – Η Θεσσαλονίκη στους Βενετούς. – Οι Τούρκοι στην Πελοπόννησο. – Ο Ιωάννης Η' επισκέπτεται την Ιταλία.</p> <p>1424: ο Μουράτ Β' και ο Μανουήλ Β' συνάπτουν Συνθήκη ειρήνης. – Ο Μουράτ Β' ανακτά τη Μικρά Ασία.</p> <p>1425: πεθαίνει ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος. Ιωάννης Η'. – Ο Δημήτριος Παλαιολόγος γίνεται άρχοντας της Λήμνου.</p> <p>1426: οι Μαμελούκοι εναντίον της Κύπρου.</p> <p>1427: ο Ιωάννης Η' Παλαιολόγος εναντίον των Λατίνων της Πελοποννήσου και των Τόκκων. – Ο Κωνσταντίνος και ο Θωμάς Παλαιολόγος εγκαθίστανται στο Μυστρά.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1417: ο Λεονάρδος Μπρούνι μεταφράζει τον Αριστοτέλη.</p>	<p>1414: ο Ιωάννης ο Άφοβος και ο Ερρίκος Ε' μοιράζονται τη Γαλλία. – Σύνοδος της Κωνσταντίας. 1415: οι Πορτογάλοι κυριεύουν τη Θέουτα της Αφρικής. – Εμφύλιος πόλεμος στο οθωμανικό κράτος. 1416: οι Βενετοί νικούν τον τουρκικό στόλο στην Καλλίπολη. – Συνθήκη του Καντέρμπουρου. 1417: ο Ερρίκος ο Ε' στη Νορμανδία. – Καθαιρείται ο Βενέδικτος ΙΓ'. Μαρτίνος Ε'. 1418: οι Μπουργκινιόν στο Παρίσι. Σφαγή των Αρμανιάκ. – Πολιορκία της Ρουέν. – Οι πρώτες ξυλογραφίες στην Ολλανδία.</p>	
<p>1421: ο Λεονάρδος Μπρούνι μεταφράζει το «Φαίδρο» του Πλάτωνα.</p>	<p>1419: ο Ερρίκος Ε' κύριος της Νορμανδίας. 1420: συνθήκη του Τρουά. 1421: καθεδρικός ναός της Φλωρεντίας (duomo). 1422: πεθαίνει ο Βενέδικτος ΙΓ'. Κλήμης Η'. - Πεθαίνει ο Ερρίκος Ε'. Ερρίκος ΣΤ'. Πεθαίνει ο Κάρολος ΣΤ'. Κάρολος Ζ'. 1423: αρχίζει η Σύνοδος της Πάδοβας. 1424: μάχη του Βερνέιγ. 1425: η Βρετάνη προσχωρεί στον Κάρολο Ζ'. 1427: ο Μουράτ Β' στη Σερβία.</p>	<p>1420</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1430	1431: οι Πορτογάλοι (Ερρίκος ο θαλασσοπόρος) κυριεύουν τις Αζόρες.	1429: ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κυριεύει την Πάτρα. 1430: ο Μουράτ Β' κυριεύει τη Θεσσαλονίκη και τα Γιάννενα. 1432: η Αρκαδία στο δεσποτάτο του Μορέα. 1433: ο Δημήτριος Παλαιολόγος στη Σύνοδο της Βασιλείας.
1440		1438: στη σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' Παλαιολόγος, ο Πατριάρχης Ιωσήφ Β', ο Δημήτριος Παλαιολόγος, ο μητροπολίτης Εφέσου Μάρκος Ευγενικός, ο μητροπολίτης Νίκαιας Βησσαρίωνας, ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθωνας, ο Γεώργιος Σχολάριος και άλλοι. 1439: κηρύσσεται η Ένωση. Ο πάπας υπόσχεται στους Βυζαντινούς βοήθεια. 1440: οι ανθενωτικοί κατά του Ιωάννη Η'.
		1443: ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κύριος της Πελοποννήσου με πρωτεύουσα το Μυστρά. Στον Θεόδωρο Β' ο Εύξεινος και η Σηλυβρία.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1428: ο Ιωάννης Φραγκόπουλος ανακαινίζει το ναό της «Παντάνασσας» στο Μυστρά.</p> <p>1434: γεννιέται ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης.</p> <p>1437: ο Βησσαρίων αρχιεπίσκοπος Νίκαιας.</p> <p>1438: «Νόμων συγγραφή» από τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα.</p>	<p>1428: οι Άγγλοι πολιορκούν την Ορλεάνη.</p> <p>1429: πεθαίνει ο Ιωάννης των Μεδίκων.- Η Ιωάννα ντ' Άρκ υποχρεώνει την Αγγλία να λύσει την πολιορκία της Ορλεάνης.</p> <p>1430: η Ιωάννα ντ' Άρκ φυλακίζεται.</p> <p>1431: ο μαρτυρικός θάνατος της Ιωάννας ντ' Άρκ. – Πεθαίνει ο Μαρτίνος Ε'. Ευγένιος Δ'. – Σύγκλιση Συνόδου στη Βασιλεία για την Ένωση των Εκκλησιών.</p> <p>1433: αυτοκράτορας της Ρώμης ο Σιγισμόνδος.</p> <p>1434: οι Νορμανδοί εναντίον των Άγγλων. – Διαμάχη για την Ένωση των Εκκλησιών.</p> <p>1437: Άγιος Μάρκος στη Φλωρεντία. – Ο Ευγένιος Δ' μεταφέρει τη Σύνοδο στη Φερράρα. – Ήττα των Πορτογάλων στην Ταγγέρη.</p> <p>1438: η Σύνοδος μεταφέρεται στη Φλωρεντία. Διαμαρτυρίες από τους συνοδικούς. – Ο Αλβέρτος των Αψβούργων βασιλιάς των Ρωμαίων.</p>	<p>1430</p>
<p>1439: ο Βησσαρίων καρδινάλιος της Δυτικής Εκκλησίας.</p> <p>1443: «Κατὰ τῶν Πλήθωνος Ἀποριῶν ἐπ' Ἄριστοτέλει» ἀπὸ τοῦ Γ. Σχολάριο.</p>	<p>1439: η Σερβία γίνεται τουρκική επαρχία. – Καθαίρεται ο Ευγένιος. Φήλικας Ε'.</p> <p>1440: μέγαρο Πίττι και μέγαρο των Μεδίκων στη Φλωρεντία. – Πολιορκία του Βελιγραδίου από τους Τούρκους.</p> <p>1443: εξέγερση Αλβανών και Σέρβων. Σκεντέρμπεης.</p>	<p>1440</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1450	1446: γεννιέται ο Χριστόφορος Κολόμβος.	<p>1445: ο Κων/νος Παλαιολόγος διώχνει τους Τούρκους από τη Φωκίδα και φτάνει μέχρι την Πίνδο.</p> <p>1446: ο Μουράτ κυριεύει το Εξαμίλιο, την Κόρινθο, τη Σικυώνα, την Πάτρα.</p> <p>1448: ο Κων/νος ΙΑ' Παλαιολόγος (Δραγάτης) διαδέχεται τον Ιωάννη Η'.</p> <p>1449: ο Κων/νος Παλαιολόγος στέφεται στο Μυστρά αυτοκράτορας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.</p>
1460	1454: ο χρόνος γραφής του κώδικα 388 της «Γεωγραφικής Ύφηγίσεως» από τον Ιωάννη Ρώσσο, με εντολή του Βησσαρίωνα.	<p>1451: ο Κων/νος ΙΑ' Παλαιολόγος ζητά βοήθεια από τον πάπα Νικόλαο Ε' για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους.</p> <p>1452: άρση του Σχίσματος. Ταραχές από ανθενωτικούς.</p> <p>1453: ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής στην Κωνσταντινούπολη. Πεθαίνει ο Κων/νος Παλαιολόγος.</p> <p>1456: η Αθήνα καταλαμβάνεται από τους Τούρκους.</p> <p>1460: κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους.</p> <p>1461: τέλος για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.</p> <p>1462: η Λέσβος καταλαμβάνεται από τους Τούρκους.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1444: πεθαίνει ο Μάρκος Ευγενικός.</p> <p>1448: Γεώργιος Γεμιστός Πλήθωνας: <i>Πρός τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου Σχολαρίου ἀντιλήψεις.</i></p> <p>1450: Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.</p>	<p>1444: η βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου στη Φλωρεντία.- Εκεχειρία Κάρολου Ζ' και Αγγλων.</p> <p>1447: πεθαίνει ο Ευγένιος Δ'. Νικόλαος Ε'. – Γεννιέται ο Μποτιτσέλλι.</p> <p>1448: η Εκκλησία της Ρωσίας γίνεται αυτοκέφαλη.</p> <p>1449: γεννιέται ο Άλδος Μανούτιος. – Παραιτείται ο Φήλικας. Ο Νικόλαος Κουζάνος καρδινάλιος.</p> <p>1450: ο Γουτεμβέργιος ανοίγει τυπογραφικό εργαστήριο στη Μαγεντία. – Ιδρύεται η Βατικανή Βιβλιοθήκη από τον πάπα Νικόλαο Ε'.</p> <p>1451: πεθαίνει ο Μουράτ Β'. Τον διαδέχεται ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής.</p> <p>1452: γεννιέται ο Λεονάρντο ντα Βίντσι. – Αυτοκράτορας της Γερμανίας ο Φρειδερίκος Γ'.</p> <p>1453: μάχη του Καστιγιόν.</p>	<p>1450</p>
<p>1454: ιδρύεται η Μεγάλη του Γένους Σχολή.</p>	<p>1454: ο Γερμανός Ιωάννης Γουτεμβέργιος (Joannes Gutenberg) εφηύρε τα κινητά τυπογραφικά στοιχεία και το τυπογραφικό πιεστήριο και τύπωσε την περίφημη «Βίβλο του Γουτεμβέργιου» (Αγία Γραφή).</p> <p>1455: τα πρώτα έντυπα βιβλία.</p> <p>1456: πολιορκείται το Βελιγράδι από τους Τούρκους.</p>	<p>1460</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1470	<p>1475: η έκδοση της «Γεωγραφίας» των Χρυσολωρά και Jacobo Angelo.</p> <p>1477: πραγματοποιείται η πρώτη έκδοση της «Γεωγραφίας» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, στη Βολωνία. (αποτελεί και την πρώτη έκδοση έντυπου ελληνικού χάρτη).</p> <p>1478: πραγματοποιείται η έκδοση της «Γεωγραφίας» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, στη Ρώμη με λατινικό κείμενο από τον Jacobo d' Angelo.</p>	<p>1470: παραδίδεται η Χαλκίδα στους Τούρκους.</p> <p>1475: η Σάμος καταλαμβάνεται από τους Τούρκους.</p>
1480	<p>1482: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Ολλανδία (Ulm) και στη Φλωρεντία.</p> <p>1485: ο Ντιέγκο Κάο ανακαλύπτει το Κογκό.</p> <p>1486: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Ολλανδία (Ulm).</p>	<p>1481: η επανάσταση του Κλαδά στη Μάνη.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1472: πεθαίνει ο Βησσαρίων.</p> <p>1474: λατινική μετάφρ. της «Οδύσσειας».</p> <p>1476: ιδρύεται το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στο Μιλάνο. – Το πρώτο ελληνικό έντυπο βιβλίο: «Επιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν», του Κων/νου Λάσκαρη.</p> <p>1482: ο Ficino μεταφράζει Πλάτωνα.</p>	<p>1463: Βενετοτουρκικός πόλεμος. – Ο Μωάμεθ Β' στη Βοσνία.</p> <p>1468: πεθαίνει ο Σκεντέρμπεης. – Ο Βησσαρίωνας κληροδοτεί τη Βιβλιοθήκη του στη Δημοκρατία της Βενετίας.</p> <p>1469: ιδρύονται τα πρώτα τυπογραφεία στη Βενετία και στο Παρίσι.</p> <p>1473: έναρξη των εργασιών για την ανέγερση της «Καπέλλα Σιξτίνα».</p> <p>1479: ειρήνη μεταξύ Βενετών και Τούρκων.</p> <p>1480: ο Μωάμεθ Β' καταλαμβάνει το Otranto.</p> <p>1485: η Δυναστεία των Τυδώρ στην Αγγλία.</p>	<p>1470</p> <p>1480</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1490	<p>1487: ο Πορτογάλος, Βαρθολομαίος Ντιάζ (Bartholomeu Diaz), έφτασε στο άκρο της μαύρης ηπείρου και μια καταιγίδα τον ανάγκασε να σταματήσει την πορεία του ακριβώς εκεί. Στο «Ακρωτήριο των Καταιγίδων» όπως ανέφερε ο ίδιος στο βασιλιά Ιωάννη Β' της Πορτογαλίας, ο οποίος, το ονόμασε «Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας».</p> <p>1490: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Ρώμη.</p> <p>1492: ο Πορτογάλος θαλασσοπόρος Χριστόφορος Κολόμβος (Christoforo Colombo), αξιοποίησε τις γνώσεις των αρχαίων γεωγράφων και αστρονόμων περί σφαιρικότητας της Γης και με την οικονομική υποστήριξη της Ισπανίας, έπλευσε δυτικά στον Ατλαντικό ωκεανό και ανακάλυψε άθελά του την αμερικανική ήπειρο, το Νέο Κόσμο. Το λιμάνι που συνάντησε το ονόμασε Πόρτο Ρίκο (πλούσιο λιμάνι).</p> <p>1497: ο Πορτογάλος θαλασσοπόρος Βάσκου δα Γκάμα (Vasco da Gama), έπλευσε νότια στις ακτές της Αφρικής, περιέπλευσε το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας και το 1798 έφτασε στην Καλκούτα της Ινδίας.</p>	<p>1489: η Κύπρος περιέρχεται στους Βενετούς.</p> <p>1495: εξέγερση στην Ελλάδα.</p> <p>1499: οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τη Ναύπακτο. 1500: οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τη Μεθώνη και την Κορώνη.</p>
1500		

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1493: ιδρύεται στη Βενετία ελληνικό τυπογραφείο από τους Καλλιέργη – Βλαστό.</p> <p>1498: μεταφράζεται η «Ποιητική» του Αριστοτέλη.</p> <p>1501: ο Ιωάννης Ρώσος αντιγραφέας του Άλδου Μανούτιου.</p>	<p>1490: ο Άλδος Μανούτιος ιδρύει τυπογραφείο στη Βενετία.</p> <p>1492: άλωση της Γρανάδας.</p> <p>1493: ο πάπας μοιράζει το Νέο Κόσμο στην Ισπανία και στην Πορτογαλία.</p> <p>1495: σχέδια Κάρολου Η'.</p>	<p>1490</p> <p>1500</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1510	<p>1502: ο Αμέρικο Βεσπούκι (Amerigo Vespucci), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η «Νέα Γη» του Κολόμβου δεν είναι η Ασία του Μάρκο Πόλο, αλλά, μια νέα ήπειρος.</p> <p>1507: ο Γερμανός γεωγράφος Μάρτιν Βάλντζεμυλλερ (Martin Waldseemüller), ονόμασε τη νέα ήπειρος Αμερική προς τιμήν του Αμέρικο Βεσπούκι. – Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Ρώμη.</p> <p>1508: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Ρώμη.</p> <p>1511: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1512: γεννιέται ο χαρτογράφος Mercator.</p> <p>1513: αποικήθηκε από Ευρωπαίους η Φλόριντα, το πρώτο τμήμα της Αμερικανικής ηΉπειρου. - Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Στρασβούργο.</p>	
1520	<p>1519: αποικήθηκε το Μεξικό από Ισπανούς υπό τον Χερνάβ Κορτές (Hernán Cortés).</p> <p>1520: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Στρασβούργο. – Ο Μαγγελάνος ξεκινά για τον Περίπλου της Γης.</p>	
	<p>1522: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Στρασβούργο.</p> <p>1523: ολοκληρώθηκε ο Περίπλος της Γης από τον Πορτογάλο θαλασσοπόρο Μαγγελάνο (Fernão de Magalhães), που ονόμασε τον Μεγάλο ωκεανό «Ειρηνικό».</p> <p>1525: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Στρασβούργο.</p>	<p>1522: οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τη Ρόδο.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1514: ιδρύεται το <i>Ελληνικό Γυμνάσιο</i> στη Ρώμη.</p>	<p>1502: ιδρύεται η «<i>Νεακαδημία</i>» από τον Άλδο Μανούτιο.</p> <p>1503: Λεονάρντο ντα Βίντσι, <i>Gioconda</i>.</p> <p>1506: ανακαλύπτεται στη Ρώμη το <i>Σύμπλεγμα του Λαοκόοντα</i>.</p> <p>1508: ένωση του Καμπραί.</p> <p>1515: πεθαίνει ο Άλδος Μανούτιος.</p> <p>1519: καταδικάζεται ο Λούθηρος στην Κολωνία.</p> <p>1520: αναθεματίζεται ο Λούθηρος από τον πάπα. – Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής.</p> <p>1521: οι Τούρκοι καταλαμβάνουν το Βελιγράδι.</p> <p>1522: ο Λούθηρος μεταφράζει τη <i>Βίβλο</i> στα γερμανικά.</p> <p>1524: ιδρύεται η <i>Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη</i>.</p>	<p>1510</p> <p>1520</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1530	<p>1527: γεννιέται ο χαρτογράφος Ortelius.</p> <p>1531: αποικήθηκε το Περού, υπό τον Φραγκίσκο Πιθάροο (Francisco Pizarro).</p> <p>1533: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου από τον Έρασμο στη Βασιλεία</p> <p>1535: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Λυών.</p> <p>1536: τυπώνεται για πρώτη φορά ο οκτάφυλλος Χάρτης της Ελλάδας του Κερκυραίου Νικολάου Σοφιανού.</p>	<p>1537: οι Τούρκοι πολιορκούν την Κέρκυρα.</p>
1540	<p>1540: πραγματοποιείται η έκδοση της «Γεωγραφίας» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, στη Βασιλεία από τον Sebastian Münster. – Χάρτης της Ελλάδος, του Ν. Σοφιανού.</p> <p>1541: εξερευνείται μεγάλο τμήμα των σημερινών Ηνωμένων Πολιτειών, και του ποταμού Μισισσιπή, από τον Ισπανό Χερνάρδο δε Σότο (Hernando de Soto). - Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βιέννη.</p> <p>1542: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βασιλεία από τον Sebastian Münster. - Ο Φρανθίσκο δε Ορεγιάννα (Francisco de Orellana),</p>	<p>1540: οι Βενετοί παραχωρούν το Ναύπλιο και τη Μονεμβασιά στους Τούρκους.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1539: Ξεκινά η οικοδόμηση του «Αγίου Γεωργίου» στη Βενετία.</p>	<p>1526: ιδρύεται η Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης. 1527: ιδρύεται η Βιβλιοθήκη της Λυών από τον Φραγκίσκο Α΄. 1529: οι Τούρκοι πολιορκούν τη Βιέννη. 1530: αυτοκράτορας των Ρωμαίων ο Κάρολος Ε΄. – ιδρύεται το College de France από τον Φραγκίσκο Α΄. – Θεσμοθετείται ο <i>Τυπογράφος του Βασιλέως</i> στο Παρίσι. 1534: δημιουργείται <i>Το Τάγμα των Ιησουητών</i> από τον Λογιόλα. 1536: πεθαίνει ο Έρασμος. – Ο Καλβίνος στη Γενεύη.</p>	<p>1530</p> <p>1540</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
	<p>ονόμασε Αμαζόνιο, τον ποταμό της Νότιας Αμερικής, από τους αρχηγούς των φυλών που κατοικούσαν στις όχθες του οι οποίοι ήταν γυναίκες και του θύμιζαν τις Αμαζόνες της ελληνικής μυθολογίας.</p> <p>1543: ο Πολωνός αστρονόμος Νικόλαος Κοπέρνικος (Nicolaus Copernicus), υποστήριξε ότι ο ήλιος αποτελεί το κέντρο του συστήματός μας.</p> <p>1545: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βασιλεία από τον Sebastian Münster. – Οι Χάρτες του Castaldi.</p> <p>1547: κυκλοφορεί το Isolario του Bordone.</p> <p>1548: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p>	
1550	<p>1550: Cosmographia Universalis, του Sebastian Münster.</p> <p>1552: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βασιλεία από τον Sebastian Münster.</p> <p>1553: ο Ρίτσαρντ Τσάνσλορ (Richard Chancellor), φτάνει στο ρωσικό λιμάνι Αρχάγγελος, στη Λευκή θάλασσα, αναζητώντας βορειοανατολικό πέρασμα προς την Ανατολή.</p>	<p>1555: Πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάσαφ Β'.</p>
1560	<p>1561: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1562: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1563: Isolario του Camocio.</p> <p>1564: δύο εκδόσεις της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p>	<p>1566: οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τη Χίο.</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1570	<p>1568: ο Φλαμανδός γεωγράφος Γεράρδος Μερκάτωρ (Gerardus Mercator), τελειοποίησε τη μέθοδο της κυλινδρικής προβολής για την αποτύπωση της γήινης επιφάνειας.</p> <p>1569: εκδόθηκε το πρώτο μέρος του έργου «Άτλας», του Mercator.</p> <p>1570: τυπώνεται το χαρτογραφικό έργο του Ολλανδού χαρτογράφου Α. Ortelius, <i>Theatrum Orbis Terrarum</i>.</p> <p>1572: Isolario του Porcacchi.</p> <p>1573: τυπώνεται στη Βενετία, ο πρώτος ναυτικός χάρτης – πορτολάνος του Έλληνα, Δημήτρη Τάγια.</p> <p>1574: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1576: ο Άγγλος θαλασσοπόρος Μάρτιν Φρόμπισερ (Martin Frobisher), ανακάλυψε την περιοχή Μπάφφιν δυτικά της Γροιλανδίας.</p> <p>1578: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Κολωνία (Mercator). - Ο Martin Frobisher, έκανε γνωστή τη Γροιλανδία στους Ευρωπαίους. – Ο Άγγλος θαλασσοπόρος Φράνσις Ντρέικ (Francis Drake), διέπλευσε τον πορθμό του Μαγγελάνου, στη γη του Πυρός και επέστρεψε, το 1780, στην Αγγλία. Ήταν ο πρώτος, μετά τον Μαγγελάνο που πραγματοποιούσε τον περίπλου της Γης.</p>	<p>1570: άλωση της Κύπρου από τους Τούρκους.</p> <p>1571: ναυμαχία της Ναυπάκτου.</p>
1580	<p>1581: εξερευνήθηκε η περιοχή Σιμπίρ (Σιβηρία), από τον Κοζάκο Γιερμάκ Τιμόφιεβιτς (Yermak Timofievich), ο οποίος δρούσε κατ' εντολή της πλούσιας εμπορικής ρωσικής</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1568: «Λογαριαστική» του Εμμανουήλ Γλυζώνιου</p> <p>1570: «Χρονογραφία» Μανουήλ Μαλαξού.</p> <p>1572: Πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη ο Ιερεμίας Β'.</p> <p>1574: γεννιέται ο Θεόφιλος Κορυδαλέας.</p> <p>1580: πεθαίνει ο Γεώργιος Αιτωλός.</p>	<p>1567: άλωση της Μάλτας από τους Τούρκους.</p> <p>1571: λειτουργεί η Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη.</p> <p>1572: η Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου.</p> <p>1573: οι Βενετοί συνάπτουν ειρήνη με τους Τούρκους.</p> <p>1574: η Μαρκιανή Βιβλιοθήκη στεγάζει τους 900 τόμους του Βησσαρίωνα.</p> <p>1575: ιδρύεται το πανεπιστήμιο του Leyden.</p> <p>1576: ιδρύεται το πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας.</p>	<p>1570</p> <p>1580</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
	οικογένειας των Στρογκανώφ.	
1590	<p>1584: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Κολωνία (Mercator).</p> <p>1589: δημοσιεύτηκε το τρίτο τμήμα του «Άτλαντα» του Mercator.</p> <p>1596: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία. – Οι Ολλανδοί ιδρύουν στη Σουμάτρα, «Ανατολικές Ινδίες», εμπορικό σταθμό. Αρχή της Ολλανδικής αυτοκρατορίας.</p>	
1600	<p>1597: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Κολωνία.</p> <p>1598: δύο εκδόσεις της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1599: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στη Βενετία.</p> <p>1600: ιδρύεται αγγλική εμπορική εταιρεία στις «Ανατολικές Ινδίες».</p> <p>1605: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Φραγκφούρτη και στο Άμστερνταμ από τους Hondius και Cornelius.</p> <p>1607: ιδρύεται η πρώτη μόνιμη αποικία (Τζεϊμστάουν), στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην περιοχή της Βιρτζίνια, από τον Τζών Σμιθ (John Smith).</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1596: ιδρύεται η Σχολή Επιφανίου στα Ιωάννινα.</p>	<p>1582: Γρηγοριανό Ημερολόγιο. – Ιδρύθηκε η Ακαδημία της Κρούσκας</p> <p>1584: ανέγερση της Βιβλιοθήκης Εσκοριάλ.</p> <p>1586: εισάγεται στην Ευρώπη η πατάτα.</p> <p>1588: καταστρέφεται η «Αήττητη Αρμάδα». – Βιβλιοθήκη του Βατικανού από τον Σίξτο Ε'.</p> <p>1589: ιδρύεται το ρωσικό Πατριαρχείο. – Ιδρύεται η Ακαδημία του Κιέβου.</p> <p>1591: δημοσιεύεται ο «Ερρίκος Δ'» του Σαίξπηρ.</p>	<p>1590</p>
<p>1601: στο ναό του «Αγίου Γεωργίου» το Πατριαρχείο. –Ο Κύριλος Λούκαρης Πατριάρχης Αλεξανδρείας.</p>	<p>1598: διάταγμα της Νάντης. – Ιδρύεται η Βοδλεϊανή Βιβλιοθήκη (Οξφόρδη).</p> <p>1600: τυπογραφείο Pinelli στη Βενετία.</p> <p>1601: ιδρύεται η Βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Δουβλίνου.</p> <p>1605: «Δον Κιχώτης» του Θερβάντες.</p>	<p>1600</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1610	<p>1608: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Κολωνία. – ιδρύεται η πρώτη γαλλική αποικία στην περιοχή του Καναδά, το Κέμπεκ, από το Γάλλο εξερευνητή Σαμουέλ ντε Σαμπλαίν (Samuel de Champlain).</p>	<p>1611: επαναστατικό κίνημα Διονυσίου Σκυλόσοφου.</p>
1620	<p>1616: ο Άγγλος εξερευνητής Γουίλιαμ Μπάφφιν (William Baffin), έπλευσε στη θαλάσσια περιοχή δυτικά της Γροιλανδίας, τη θάλασσα Μπάφφιν και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει βορειοδυτικό πέρασμα προς την Ανατολή. - ο Ολλανδός θαλασσοπόρος Γιάκομπ Λε Μαιρ (Jakob Le Mair), έπλευσε νότια της Γης του Πυρός και μελέτησε με λεπτομέρεια τις ακτές.</p> <p>1617: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Αρνέιμ.</p> <p>1618: Έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Λέιντεν από τους Hondius και Elzevir.</p>	<p>1622: οι γενίτσαροι επαναστατούν. Πεθαίνει ο Οσμάν.</p>
1630	<p>1621: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Πάδοβα.</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
	<p>1609: ιδρύεται στο Μιλάνο η Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη. - Ιδρύεται η Τράπεζα του Άμστερνταμ.</p> <p>1611: ανακαινίζεται η Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.</p> <p>1613: οι Ρωμανώφ στο θρόνο της Ρωσίας.</p>	1610
<p>1619: επιστολή του Θεόφιλου Κορυδαλέα για την Αθήνα.</p> <p>1620: ο Κύριλος Λούκαρις Οικουμενικός Πατριάρχης.</p>	<p>1619: τριακονταετής πόλεμος.</p>	1620
<p>1626: ο Θ. Κορυδαλέας σχολάρχης στην Πατριαρχική Σχολή.</p> <p>1627: ο Νικόδημος Μεταξάς ιδρύει τυπογραφείο στην Κων/πολη.</p>	<p>1624: ο Ρισελιέ υπουργός.</p>	1630

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1640	<p>1642: Ολλανδοί, με επικεφαλής τον Αμπελ Γιάνσον Τάσμαν (Abel Janszoon Tasman), ταξίδεψαν στον Ειρηνικό ωκεανό και ανακάλυψαν ένα νησί, που προς τιμή του ονομάστηκε Τασμανία, και το νοτιότερο άκρο της Νέας Ζηλανδίας, όχι όμως την Αυστραλιανή ήπειρο.</p> <p>1644: ο Τάσμαν εντόπισε ένα τμήμα της Αυστραλίας που το ονόμασε «Νέα Ολλανδία», αλλά, δεν το εξερεύνησε.</p> <p>1645: τυπώνεται χάρτης της Κρήτης του Ιταλού χαρτογράφου Marco Boschini.</p>	<p>1632: καταργείται το «παιδομάζωμα».</p> <p>1645: Κρητικός πόλεμος.</p> <p>1647: οι Αλβανοί της Πελοποννήσου επαναστατούν.</p>
1650		

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1636: Πατριάρχης Αλεξανδρείας ο Μητροφάνης Κριτόπουλος.</p> <p>1637: «Ερωφίλη» του Γ. Χορτάτζη.</p> <p>1638: θανατώνεται ο Κύριλος Λούκαρης.</p> <p>1640: δάσκαλος στην Πατριαρχική Σχολή ο Παναγιώτης Νικούσιος.- Μητροπολίτης Ναυπάκτου –Άρτης ο Θ. Κορδαλέας.</p>	<p>1631: ιδρύεται το τυπογραφείο Giuliani στη Βενετία.</p> <p>1633: ο Γαλιλαίος διώκεται – Ο Torricelli εφευρίσκει το βαρόμετρο.</p> <p>1635: ιδρύεται η Γαλλική Ακαδημία.</p>	<p>1640</p>
<p>1651: θανατώνεται ο Παρθένιος Β'.</p> <p>1656: ο Παναγιώτης Νικούσιος γίνεται Μεγάλος Διερμηνέας.</p> <p>1657: απαγχονίζεται ο Παρθένιος Γ'.</p>	<p>1648: η Αγγλική επανάσταση. Συνθήκη Βεστφαλίας.</p> <p>1649: εκτελείται ο Κάρολος Α' της Αγγλίας.</p> <p>1653: ιδρύεται η Deutsche Staats – Bibliothek του Βερολίνου.</p>	<p>1650</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1660		
1670	<p>1669: ο Μελέτιος Μήτρου γράφει τη «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα», στη Ναύπακτο όπου καταφεύγει.</p>	<p>1669: η Κρήτη στους Τούρκους.</p> <p>1673: ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Μέγας Διερμηνέας της Πύλης.</p> <p>1675: Μανιάτες μεταναστεύουν στη Γένοβα και στην Κορσική.</p>
1680	<p>1684: ο Γάλλος αστρονόμος Ζαν Πικάρ (Jean Picard) υπολόγισε ότι η περίμετρος της Γης είναι 40.025 χλμ. και η διάμετρός της 12.711 χλμ.. Ήταν η πρώτη μέτρηση - με τιμές πολύ κοντά στις πραγματικές - μετά τις μετρήσεις του Ερατοσθένη (χίλια χρόνια πριν).</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1663: (περ.)γεννιέται ο Χρύσανθος Νοταράς.</p> <p>1667: Σχολή Επιφανίου στην Αθήνα.</p> <p>1677: σχολείο Εμμανουήλ Γκιούνμα στα Ιωάννινα.</p>	<p>1660: η βασιλεία Ξανά στην Αγγλία. 1661: ιδρύεται η Βιβλιοθήκη του Φρειδερίκου Γουλιέλμου στο Βερολίνο. – Η Βιβλιοθήκη του πάπα Αλέξανδρου στη Ρώμη.</p> <p>1664: «Φλαγγινιανό Φροντιστήριο». – «Ταρτούφος» του Μολιέρου.</p> <p>1667: δημιουργείται το πρώτο γαλλικό περιοδικό, το Journal des Savants.- Αστεροσκοπείο στο Παρίσι.</p> <p>1669: το πρώτο δημόσιο Μουσείο στη Βασιλεία.</p> <p>1670: τυπογραφείο Γλυκή στη Βενετία.</p> <p>1675: ιδρύεται το Αστεροσκοπείο Greenwich.</p> <p>1682: ο Μέγας Πέτρος στο θρόνο της Ρωσίας. – ανακαλύπτεται ο κομήτης Halley.- Ο Νεύτων διατυπώνει το νόμο της βαρύτητας. 1683: οι Τούρκοι πολιορκούν τη Βιέννη. 1684: Βενετοτουρκικός πόλεμος.</p> <p>1685: ανακαλείται το Διάταγμα της Νάντης.</p>	<p>1660</p> <p>1670</p> <p>1680</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1690	<p>1686: Coronelli, <i>Memorie istoriografiche de' regni della Morea</i>.</p> <p>1687: Νεύτων: η γη έχει ελλειπτικό πεπλατυσμένο σφαιροειδές σχήμα.</p> <p>1688: τυπώνονται δύο βιβλία ταξιδιωτικά του Ολλανδού Ο. Dapper, από τα οποία το δεύτερο είναι αφιερωμένο σε ελληνικά μέρη και περιλαμβάνει αρκετούς μικρούς χάρτες.</p>	<p>1687: ο Μοροζίνι στην Πελοπόννησο. – Πολιορκία της Αθήνας. Βομβαρδισμός του Παρθενώνα.</p> <p>1688: ο Μοροζίνι φεύγει από την Αθήνα.</p>
	<p>1691: <i>Atlante Veneto</i>, του επίσημου χαρτογράφου της Βενετίας Coronelli.</p>	<p>1689: ο Γερακάρης γίνεται μπέης της Μάνης.</p>
	<p>1695: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Ουτρέχτη.</p>	
	<p>1697: ο Μελέτιος Μήτρου τελειώνει τη «Γεωγραφία...»</p>	
1700	<p>1698: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Ουτρέχτη.- Ο Άγγλος αστρονόμος Έντμοντ Χάλλεϋ (Edmond Halley), τέθηκε επικεφαλής του πρώτου εξερευνητικού επιστημονικού ταξιδιού που έγινε με το πλοίο <i>Paramour Pink</i>. Στα δύο χρόνια που διήρκησε το ταξίδι έγιναν μετρήσεις στις μαγνητικές αποκλίσεις και προσδιορίστηκαν οι γεωγραφικές συντεταγμένες των λιμανιών.</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1686: τυπογραφείο Σάρρου στη Βενετία.</p> <p>1687: δάσκαλος στη Σχολή Επιφανίου ο Μελέτιος Μήτρου.</p> <p>1692: μητροπολίτης Αρτας και Ναυπάκτου, ο Μελέτιος Μήτρου.</p> <p>1696: γεννιέται ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης.</p> <p>1697: καθαιρείται από μητροπολίτης ο Μελέτιος Μήτρου.</p>	<p>1687:επανάσταση γενιτσάρων. Εκθρόνιση Μωάμεθ Δ'.</p> <p>1689: άνοδος του Μεγάλου Πέτρου.- Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Αγγλία.</p> <p>1693: δημιουργείται το Τάγμα του Αγίου Λουδοβίκου στη Γαλλία.</p> <p>1699: συνθήκη Κάρολιτς.</p>	<p>1690</p>
<p>1700: Έπαρχος στην Πελοπόννησο ο Μελέτιος Μήτρου.</p> <p>1702: μητροπολίτης Καισάρειας ο Χρυσάνθος Νοταράς.- Ιδρύεται η Σχολή Τυρνάβου και το Ελληνομουσείο στη Λάρισα.</p>	<p>1701: ιδρύεται το κράτος της Πρωσίας. 1702: κυκλοφορεί η πρώτη καθημερινή εφημερίδα στην Αγγλία.</p>	<p>1700</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1710	1704: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στην Ουτρέχτη, στο Άμστερνταμ και στο Λέυντεν.	1709: ηγεμόνας της Μολδαβίας ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος.
1720	1715: η πρώτη ολική έκλειψη ηλίου της νεότερης εποχής. 1716: τυπώνεται η «Εισαγωγή εις τὰ Γεωγραφικά καὶ Σφαιρικά», του Χ. Νοταρά. 1722: ο Ολλανδός θαλασσοπόρος Γιάκομπ Ρόχεφεν (Jacob Roggeveen), ανακάλυψε το απομακρυσμένο νησί του Ειρηνικού που ονόμασε νήσο του Πάσχα (ανακαλύφθηκε την Κυριακή του Πάσχα) και τα νησιά Σαμόα.	1715: οι Τούρκοι κατακτούν την Πελοπόννησο. 1716: η Κέρκυρα πολιορκείται από τους Τούρκους.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1707: Πατριάρχης Ιεροσολύμων ο Χρύσανθος Νοταράς. 1708: «Άνθη Ευλαβείας».</p> <p>1710: ο Χ. Νοταράς δάσκαλος στην Πατριαρχική Σχολή.- «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννου Πατούσα.</p> <p>1713: ιδρύεται η Πατμιάδα Σχολή.- «Θέατρον πολιτικόν», του Ν. Μαυροκορδάτου. 1714: πεθαίνει ο Μελέτιος Μήτρου. 1715: ιδρύεται το «Φροντιστήριον Ἑλληνικῶν μαθημάτων» στην Αθήνα.</p> <p>1717: γεννιέται στην Κέρκυρα ο Μάρκος Αντώνιος Κατσαΐτης.</p>	<p>1704: οι Άγγλοι καταλαμβάνουν το Γιβραλτάρ.</p> <p>1707: ιδρύεται η Society of Antiquaries στο Λονδίνο. 1708: Montfaukon, «Ελληνική Παλαιογραφία». 1709: η μάχη της Πολτάβας.</p> <p>1711: συνάπτεται η ειρήνη του Προύθου. 1712: ιδρύεται η Biblioteca Real στη Μαδρίτη. 1713: συνάπτεται η ειρήνη της Ουτρέχτης. 1714: συνάπτεται η ειρήνη της Ραστάττης. 1715: πεθαίνει ο Λουδοβίκος ΙΔ'. – Μεταφράζεται από τον Ρορε η «Ιλιάδα».</p> <p>1717: ο Μεγάλος Πέτρος στη Γερμανία, στις Κάτω χώρες και στη Γαλλία. 1718: συνάπτεται η ειρήνη του Πασάροβιτς.</p>	<p>1710</p>
<p>1720: Πέτρου Κατσαΐτη, «Ιφιγένεια». 1721: Πέτρου Κατσαΐτη, «Θυέστης».</p> <p>1723: καταδικάζεται ο Μεθόδιος Ανθρακίτης. – Ιδρύεται Σχολή στη Σμύρνη.</p>	<p>1724: θερμομέτρο Fahrenheit.</p>	<p>1720</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1730	<p>1728: ο βασιλιάς Πέτρος ο Α΄ της Ρωσίας, ανέθεσε στο Δανό θαλασσοπόρο Βίτους Γιόνασεν Μπέρινγκ (Vitus Jonassen Bering), να διαπιστώσει αν συνδέεται η Ρωσία με την Αμερική. Ο Bering, μετά τη Σιβηρία και τη χερσόνησο Καμτσιάκα, την οποία χαρτογράφησε, έφτασε στους πάγους του Αρκτικού Ωκεανού. Είχε διασχίσει τον Πορθμό που πήρε το όνομά του. - Τυπώνεται η «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα» του ΜελέτιουΜήτρου.</p> <p>1729: τυπώνεται από τον Νικόλαο Σάρρο, στη Βενετία, «Χάρτης – Πορτολάνος».</p> <p>1730: έκδοση της «Γεωγραφίας» του Πτολεμαίου στο Άμστερνταμ.</p>	<p>1730: αρχίζει η ηγεμονία του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου.</p>
1740	<p>1738: τυπώνεται στη Βενετία, η «Geografia in dialogo», του Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη.</p> <p>1739: οι αδελφοί Πιέρ και Πωλ Μαλλέ (Pier και Paul Mallet), οι πρώτοι Ευρωπαίοι που φτάνουν στα Βραχώδη Όρη.</p>	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1730: «Περὶ τῶν σφαιρῶν χρήσεως», Κων/νου Γορδάτου.</p> <p>1731: ιδρύεται τυπογραφείο στη Μοσχόπολη της Ηπείρου. –Πεθαίνει ο Χρυσανθος Νοταράς. Γεννιέται ο Νικηφόρος Θεοτόκης.</p> <p>1734: «Γραμματική Ἑλληνική», του Αντωνίου Κατήφορου.</p> <p>1742: ιδρύεται η Μαρουτσαία Σχολή στα Ιωάννινα.</p> <p>1748: γεννιέται ο Αδαμάντιος Κοραΐς. – Γεννιέται ο Νικήτας Νηφάκης. -</p> <p>1749: «Οδός Μαθηματικής», Μεθόδιου Ανθρακίτη –Μπαλάνου Βασιλόπουλου.</p>	<p>1728: «Encyclopaedia» του Chambers.</p> <p>1730: «Αρχαία Ιστορία» του Rollin.</p> <p>1734: ιδρύεται το Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη.- «Lettres Philosophiques» του Voltaire.</p> <p>1736: ιδρύεται η πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Γοτίγγης.</p> <p>1738: ιδρύεται η ετρουσκική Ακαδημία στην Κορτόνα.</p> <p>1739: συνθήκη Βελιγραδίου. - Το Μουσείο του Βατικανού, ανοίγει στο κοινό.</p> <p>1740: βασιλιάς της Πρωσίας ο Φρειδερίκος Β'. – Η Μαρία Θηρεσία γίνεται αυτοκράτειρα της Αυστρίας.</p> <p>1742: θερμόμετρο Κελσίου.</p>	<p>1730</p> <p>1740</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1750		1751: θανατικό στην Κωνσταντινούπολη.
1760	1760: τυπώνεται η «Γραμματική Γεωγραφική» του Γεωργίου Φατζέα.	
	1768: ο Άγγλος θαλασσοπόρος Τζέιμς Κουκ (James Cook), εξερεύνησε τα παράλια της Αυστραλίας.	

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1750: ιδρύεται η Σχολή Ντέκα.- «Αρχαία Ιστορία», Charles Rollin, μτφρ. Αλ. Καγκελλάριου.- Γεννιέται ο Δανιήλ Φιλιππίδης.</p> <p>1752: ανακαλύπτονται ελληνικοί πάπυροι στο Ερκουλάνομ.</p> <p>1753: ιδρύεται η Αθωνιάδα Σχολή. – Γεννιέται ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.</p> <p>1755: τυπογραφείο Θεοδοσίου στη Βενετία.</p> <p>1757: γεννιέται ο Ρήγας Βελεστινλής.</p> <p>1759: «Παγκόσμιος Ιστορία τής Οικουμένης», του Γεωργίου Κωνσταντίνου. – Τυπογραφείο στο Άγιο Όρος.</p> <p>1760: ιδρύεται η Παλαμαία Σχολή στο Μεσολόγγι.- Αρχίζει τις περιοδείες του ο Κοσμάς ο Αιτωλός.</p> <p>1761: «Ηθική Φιλοσοφία», του Ιώσηπου Μοισιόδακα.</p> <p>1762: ο Γεώργιος Φατζέας μητροπολίτης Φιλαδελφείας.</p> <p>1763: γεννιέται ο Νικόλαος Κεφαλάς.- «Βιβλίον Ιστορικών», του Δωρόθεου Ιεροσολύμων.</p> <p>1764: γεννιέται ο Άνθιμος Γαζής.- Ιδρύεται η Σχολή της Δημητσάνας.</p> <p>1765: ιδρύεται η Σχολή του Ναυπλίου.- Γεννιέται ο Σπυρίδων Βλαντής.</p> <p>1766: «Στοιχεία Φυσικής» Ν. Θεοτόκη.- «Καθρέπτει γυναικῶν», του Κ. Δαπόντε. – «Λογική», του Ευγ. Βούλγαρη.</p> <p>1767: γεννιέται ο Αθανάσιος Ψαλίδας.</p> <p>1768: πεθαίνει ο Γεώργιος Φατζέας. – ο όρος «Άνεξιθρησκεία» από τον Ευγένιο Βούλγαρη.</p>	<p>1751: κυκλοφορεί ο πρώτος τόμος της πρώτης σύγχρονης Έγκυκλοπαίδειας του Γάλλου Denis Diderot.</p> <p>1752: ανακαλύπτεται ο ηλεκτρισμός από το Βενιαμίν Φραγκλίνο.</p> <p>1753: ιδρύεται το Βρετανικό Μουσείο.</p> <p>1755: σεισμός στη Λισαβόνα.</p> <p>1756: τυπογραφείο Θωμά Trattner στη Βιέννη.- Αρχίζει ο επταετής πόλεμος.</p> <p>1759: ανοίγει το Βρετανικό Μουσείο.</p> <p>1762: ιδρύεται η πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη στο Παρίσι.- Η Μεγάλη Αικατερίνη στο θρόνο της Ρωσίας.</p> <p>1763: συνθήκη Παρισιού.</p> <p>1764: εφευρίσκεται η ατμομηχανή από τον Watt.- Ιδρύεται το μουσείο Ερμιτάζ στην Πετρούπολη.</p> <p>1765: στο θρόνο της Αυστρίας ο Ιωσήφ Β'.</p> <p>1767: η Βιβλιοθήκη Arsenal του Παρισιού ανοίγει στο κοινό.</p> <p>1768: Ρωσοτουρκικός πόλεμος.</p>	<p>1750</p> <p>1760</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1770	<p>1770: ο Σκώτος εξερευνητής Τζέιμς Μπρους (James Bruce), ανακάλυψε, εν μέρει, τις πηγές του Νείλου. Ανήλθε τον ποταμό και στη συνάντηση του Λευκού με τον Γαλάζιο Νείλο ακολούθησε τον Γαλάζιο και κατέληξε στις πηγές του στη λίμνη Τάνα στην Αιθιοπία. Οι πηγές του κύριου ποταμού, που είναι ο Λευκός, παραμένουν άγνωστες για έναν αιώνα ακόμη.</p> <p>1773: ο θαλασσοπόρος Κουκ στο δεύτερο ταξίδι του στον Ειρηνικό, διέρχεται τον Ανταρκτικό Κύκλο. (Η πρώτη θαλάσσια διέλευση του Αρκτικού Κύκλου έγινε, το 870, από έναν Βίκινγκ, τον Ottar).</p> <p>1778: ο πλοίαρχος Κουκ, στο τελευταίο του ταξίδι, εξερεύνησε τα δυτικά παράλια της Βόρειας Αμερικής και ανακάλυψε τα νησιά Χαβάη, που ονόμασε «Νησιά Σάντουιτς» προς τιμή του κόμη του Σάντουιτς.</p>	<p>1769: καταστρέφεται η Μοσχόπολη.- Ορλωφικά (-1770).</p> <p>1770: ναυμαχία Τσεσμέ.</p> <p>1774: συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή</p>
1780	<p>1780: τυπώνεται ναυτικός «Χάρτης – Πορτολάνος» από τον εκδοτικό οίκο Νικολάου Γλυκή, στη Βενετία.</p> <p>1781: τυπώνεται η «Θεωρία τής Γεωγραφίας» του Ι. Μοισιόδακα.</p>	<p>1781: Εμπορική Συνθήκη Κων/πολης.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1769: πεθαίνει ο Κων/νος Μαυροκορδάτος.</p> <p>1771: ο Κοραής στο Αμστερνταμ.</p> <p>1774: ο Ν. Θεοτόκης γράφει τα «Στοιχεία Γεωγραφίας». – Γεννιέται ο Διονύσιος Πύρρος.</p> <p>1776: το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταδικάζει το Βολταίρο.</p> <p>1777: γεννιέται ο Κων/ντίνος Κούμας.</p>	<p>1770: Ο Βενιαμίν Φραγκλίνος (Benjamin Franklin), χαρτογράφησε το θερμό ρεύμα του Κόλπου του Μεξικού. - Ιδρύεται η εθνική Βιβλιοθήκη του Μιλάνου.</p> <p>1772: ιδρύεται Βιβλιοθήκη στις Βρυξέλλες.</p> <p>1773: ο πάπας Κλήμης ΙΔ', οργανώνει το Μουσείο Clementino του Βατικανού.</p> <p>1775: ο πάπας Πίος ΣΤ' ολοκληρώνει το Μουσείο Clementino.</p> <p>1776: ανακηρύσσεται η Αμερικανική Ανεξαρτησία.- Ιδρύεται Πανεπιστήμιο στο Ζάγκρεμπ.</p>	<p>1770</p>
<p>1779: θανατώνεται ο Κοσμάς ο Αιτωλός.- Ο Ν. Θεοτόκης Αρχιεπίσκοπος Σλαβονίου και Χερσώνος. – «Περὶ Παίδων Αγωγῆς» και «Παραλλαγή τοῦ πρὸς Νικοκλέα λόγον...», του Ι. Μοισιόδακα.</p> <p>1780: «Ἀπολογία», του Ι. Μοισιόδακα.- Εισάγεται η διδασκαλία των Φυσικῶν Επιστημῶν στις Ηγεμονίες.</p>	<p>1779: αρχίζει η δημοσίευση του περιοδικού «Archaeologia» στο Λονδίνο</p> <p>1780: ανακαλύπτεται το αερόστατο.</p>	<p>1780</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1790	<p>1783: καταρίπτεται η θεωρία του Κοπέρνικου περί ακινησίας του Ήλιου, από τον Γουίλλιαμ Χέρσελ (William Herschel).</p> <p>1784: ιδρύεται η πρώτη ευρωπαϊκή αποικία στην Αλάσκα, από Ρώσους εμπόρους γούνας ενυδρίδας.</p> <p>1788: «Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα», του J. Barthelemy.</p>	<p>1786: ο Αλ. Υψηλάντης στη Ρωσία. – Ο Νικόλαος Μαυρογένης γίνεται ηγεμόνας της Βλαχίας.</p> <p>1788: πασάς των Ιωαννίνων γίνεται ο Αλής.</p> <p>1790: ναυμαχία της Άνδρου.- Εκτελείται ο Νικ. Μαυρογένης.</p>
	<p>1791: τυπώνεται η «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωνσταντά.</p> <p>1792: τυπώνεται το πρώτο «Γεωγραφικὸν Λεξικὸν, πρόχειρον Ἰταλικὸν -Γραικικὸν», στη Βενετία από τον Ν. Γλυκή.</p> <p>1793: ο Καναδός εξερευνητής Αλεξάντερ Μακένζι (Alexander Mackenzie), προχώρησε στο εσωτερικό του Καναδά, ακολούθησε τον ποταμό Μακένζι, που πήρε το όνομά του και έφτασε στις εκβολές του στον Αρκτικό Ωκεανό.</p>	<p>1792: η συνθήκη του Ιασίου.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΙΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1782: ο Κοραΐς φτάνει στο Montpellier. – «Κατήχηση» του Πλάτωνα, από Α. Κοραή.</p> <p>1783: τυπώνεται η «Εκκλησιαστική Ιστορία» του Μελέτιου Μήτρου.- Ο Δ. Καταρτζής γράφει στη δημοτική.</p> <p>1784: ο Γρ. Κωνσταντάς, σχολάρχης στην Ακαδημία Βουκουρεστίου.- «Σημειώσεις Φιλολογικαί», του Ι. Μοισιόδακα.</p> <p>1786: «Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικῶν ...» του Χρ. Παμπλέκη.</p> <p>1787: «Γνῶθι σαυτὸν» του Δ. Καταρτζή.</p> <p>1788: ο Α. Κοραΐς εγκαθίσταται στο Παρίσι. Γεννιέται ο Λόρδος Βύρων.</p> <p>1789: «Ὁ Ἀνώνυμος».</p>	<p>1782: ιδρύεται το τυπογραφείο Ιωσήφ Baumeister στη Βιέννη.</p> <p>1783: η Συνθήκη των Βερσαλλιών.- Επιτρέπεται από τον Ιωσήφ Β' της Αυστρίας, η ελεύθερη κυκλοφορία ελληνικών βιβλίων.</p> <p>1786: εγκαθίσταται φωτισμός με γκάζι στο Παρίσι.</p> <p>1787: ψηφίζεται το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. – Ξεκινά Ρωσοτουρκικός πόλεμος.</p> <p>1788: ιδρύεται η εφημερίδα The Times του Λονδίνου.</p> <p>1789: έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης. Άλωση της Βαστίλλης. Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.- Ο Τζωρτζ Ουάσινγκτον εκλέγεται πρόεδρος των Η.Π.Α.</p>	
<p>1790: «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», «Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν», του Ρήγα. – Η «Εφημερίς» των αδελφών Πούλιου. – «Ἑλληνική Τυπογραφία» του Γεωργίου Βεντότη. – Ιδρύεται σχολείο στο Άργος.</p> <p>1791: «Ἀληθῆς Εὐδαιμονία», του Αθ. Ψαλίδα.</p> <p>1792: «Περιγραφή τοῦ Παντὸς», του Γ. Βεντότη.- «Αἰκατερίνα ἢ Β' ...», του Αθ. Ψαλίδα. – Ιδρύεται το Γυμνάσιο της Χίου.</p> <p>1793: διώκεται ο Χριστόδουλος Παμπλέκης. – Το Παριαρχείο καταδικάζει το Βολταίρο.</p>	<p>1791: καταδικάζεται η Νέα Γαλλική Εκκλησία από τον πάπα.</p> <p>1792: καταργείται η Βασιλεία στη Γαλλία. Γαλλική Δημοκρατία. – Πόλεμος Γαλλίας – Αυστρίας.</p> <p>1793: κηρύσσονται ο Λουδοβίκος ΙΣΤ' και η Μαρία Αντουανέτα. – Η Αγγλία και η Ολλανδία κηρύσσουν πόλεμο εναντίον της Γαλλίας. – Δολοφονείται ο Μαρά. – Ανοίγει η Μεγάλη Πινακοθήκη του Λούβρου.</p>	1790

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
	<p>- Ο Βρετανός θαλασσοπόρος Τζώρτζ Βανκούβερ (George Vancouver), ανακάλυψε το νησί Βανκούβερ, βορειοδυτικά της Βόρειας Αμερικής.</p>	<p>1797: κατάλαμβάνονται τα Ιόνια νησιά από τους Γάλλους. – Συλλαμβάνεται ο Ρήγας.- Οι αδελφοί Στεφανόπολι φτάνουν στη Μάνη.</p>
	<p>1797: «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», του Ρήγα.</p>	
	<p>1798: «Λακωνική Χωρογραφία» του Νικήτα Νηφάκη.</p>	<p>1798: θανατώνεται ο Ρήγας.</p>
		<p>1799: Ρώσοι και Τούρκοι στα Επτάνησα.</p>
1800	<p>1800: «Ἄτλας» και «Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος» επιμ. Ἀνθιμου Γαζή.</p>	<p>1800: ιδρύεται η Ιόνιος Πολιτεία.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1794: «Όμιλίες περί πληθύος κόσμων» του Fontenelle, μτφρ. Π. Κοδρικά</p> <p>1795: «Καλοκινήματα», του Α. Ψαλίδα.</p> <p>1796: «Περί ἀδικημάτων καὶ ποινῶν» του Βεκκαρία, μτφρ. Κοραή.- «Κυριακοδρομίον» του Ν. Θεοτόκη. - Ο Α. Ψαλίδας, διευθυντής στο Μαρούτσειο. - Ο Σπ. Βλαντής, σχολάρχης στο Φλαγγινιανό Ελληνομουσείο.</p> <p>1797: «Νέα πολιτική διοικήσεις», «Ἠθικός Τρίπους», Επαναστατικά Φυλλάδια, του Ρήγα. - «Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος», μτφρ. ἀπὸ τον Ρήγα καὶ τους συνεργάτες του. - «Τρόπαιον κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπέρνικου» του Σέργιου Μακραιού.- Επανασυστήνεται ἀπὸ τον Γρηγόριο Ε' το πατριαρχικό Τυπογραφείο.- Ἀπάντησις του Ευγ. Βούλγαρη στα «Καλοκινήματα» του Ψαλίδα.</p> <p>1798: ἰδρύεται τυπογραφεῖο στην Κέρκυρα. - Ἰδρύεται ἡ «Λογοκριτικὴ Επιτροπὴ» του Πατριαρχείου - Ο Γρηγόριος Ε' ἐκδίδει ἐγκύκλιον κατὰ τῆς γαλλικῆς παιδείας.«Θούριος» του Ρήγα.- «Χριστιανικὴ Ἀπολογία». - «Πατρικὴ Διδασκαλία».- «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία». - «Στοιχεῖα Μαθηματικῶν» του Ν. Θεοτόκη.</p> <p>1799: «Χαρακτῆρες» του Θεόφραστου ἀπὸ τον Κοραή. - «Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν» του Ἀνθιμου Γαζή.</p> <p>1800: «Περί ἀνέμων, ὑδάτων, τόπων» του Ἰπποκράτη ἀπὸ τον Κοραή. - «Ἄσμα Πολεμιστῆριον» του Κοραή. - «Φιλοθέου Πάρεργα» του Γρ. Κωνσταντά.- Πεθαίνει ο Ν. Θεοτόκης.</p>	<p>1794: ἀπελευθερώνονται οἱ Μαύροι στις γαλλικὲς ἀποικίες. - Ἐκτελείται ο Ροβεσπιέρος. - Ἐθνικὸ Μουσεῖο στη Στοκχόλμη.</p> <p>1795: ἰδρύεται το Institut de France.</p> <p>1796: θεσμοθετεῖται ἡ ἐλευθερία του Τύπου στη Γαλλία.</p> <p>1797: ἡ συνθήκη του Καμποφόρμιο.</p> <p>1798: ἐκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αἴγυπτο.- Κηρύσσεται ο Γαλλοτουρκικὸς πόλεμος.</p> <p>1799: ο Ναπολέων γίνεται Ὑπάτος.- Ἀνακαλύπτεται ἡ τρίγωνοση ἐπιγραφή της Ροζέττας.</p> <p>1800: ἰδρύεται ἡ Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου στην Ουάσινγκτον.</p>	<p>1800</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
	<p>1801: «Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Εὐρώπης» από τον Α. Γαζή.</p> <p>1802: «Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἀσίας» από τον Α. Γαζή.</p> <p>1804: οι εξερευνητές Μεριγουέδερ Λιούις (Meriwether Lewis) και Γουίλλιαμ Κλαρκ (William Clark), κατ'εντολή του προέδρου Τζέφφερσον, διέσχισαν τις Η.Π.Α. από τον έναν Ωκεανό στον άλλον, ακολουθώντας τον ποταμό Μιζούρι. – Τυπώνονται στη Βιέννη τα «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» του Ν. Θεοτόκη, επιμ Α. Γαζή.</p> <p>1807: «Πίνακες» του Αμπουλφέδα Ισμαήλ και του Νασσίφ Εδδίνου από τον Δημ. Αλεξανδρίδη. - «Ἱστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος...» του Βασιλείου Παπαευθυμίου. – «Συλλογή τῶν ἐν Ἐπιτομῇ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων» επιμ. Δημ Αλεξανδρίδη. - «Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα», του Μελέτιου Μήτρου, επιμ. Ανθιμου Γαζή.</p> <p>1808: «Ὁ Νέος Μεθοδικός Σχολαστικός Ἄτλας», «Περί τῆς Μεθοδικῆς Παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας καὶ τῶν ἀρμοδίων πρὸς τοῦτο βοηθητικῶν μέσων», «Σχολαστικὴ Γεωγραφία Διηρημνηυτικὴ τοῦ νέου Μεθοδικοῦ Σχολαστικοῦ Ἄτλαντος»</p>	<p>1801: ο λόρδος Elgin μεταφέρει στο Λονδίνο το μεγαλύτερο τμήμα της ζωφόρου του Παρθενώνα.</p> <p>1803: το Σούλι καταλαμβάνεται από τον Αλή Πασά.</p> <p>1806: Ρωσοτουρκικός πόλεμος.</p> <p>1807: ο Αγγλικός στόλος στην Κων/πολη. - Οι Γάλλοι στα Επτάνησα. – Επανάσταση των Γενιτσάρων. – Εκθρόνιση του σουλτάνου Σελίμ Γ'.</p> <p>1808: επανάσταση Βλαχάβα.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1801: «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» του Κοραή. – «Άλοδεσχία Φιλόθεος» Ευγ. Βούλγαρη.- «Λογική» του Condillac μτφρ. Δ. Φιλιππίδη.</p> <p>1802: «Χημική Φιλοσοφία» και «Έπιτομή Αστρονομίας» μτφρ. Δ. Φιλιππίδη.- «Άντιφώνησις» από τον Αθ. Πάριο.</p> <p>1803: «Ίστορία σύντομος του Σουλίου και της Πάργας» του Χρ. Περραιβού.</p> <p>1804: ιδρύεται Βιβλιοπωλείο στα Ιωάννινα.- Ο Κοραής προτείνει τη λέξη πολιτισμός για τον όρο civilization.- «Στοιχεία Λογικής μεταφυσικής και Ήθικης» μτφρ. Γρ. Κωνσταντά.- «Ήλιοδώρου Αιθιοπικῶν» του Κοραή.- Πεθαίνει ο Ζαβίρας.</p> <p>1805: «Τὶ πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ...» του Α. Κοραή. – «Πρόδρομος τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» του Α. Κοραή. – «Άπολογία Χριστιανική» του Α. Πάριου. - «Ὁ Ρωσαγγλογάλλος».</p> <p>1806: «Ἑλληνική Νομαρχία». – «Ἑλληνικός Καθρέπτης» Δημ. Αλεξανδρίδη. – «Στοιχεία Γενικῆς Ίστορίας» Γρ. Κωνσταντά. – «Ίστορία τῆς Ἑλλάδος» Goldmith από τον Δημ. Αλεξανδρίδη. – Ἑλληνικό βιβλιοπωλείο στο Ιάσιο..</p> <p>1807: «Ἑλληνική Βιβλιοθήκη» Ἀ. Γαζή. – «Σειρά στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν» του Κ.Μ. Κούμα.</p> <p>1808: «Χημείας Ἐπιτομή» Κ.Μ.Κούμα.</p>	<p>1801: οἱ Γάλλοι αποχωροῦν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.</p> <p>1802: ἡ συνθήκη τῆς Αμιένης.</p> <p>1804: ο Ναπολέων Α', στέφεται αυτοκράτορας. – Οἱ Σέρβοι επαναστατοῦν.</p> <p>1805: ἡ ναυμαχία τοῦ Τραφάλγκαρ. – Ἡ μάχη τοῦ Αούστερλιτς. – Ὁ Μωχάμεντ Ἄλη γίνεται πασάς τῆς Αιγύπτου..</p> <p>1807: ναυτικός αποκλεισμός τῆς Γαλλίας. – Καταργεῖται ἡ δουλεία στὴ βρετανικὴ επικράτεια.- Συνθήκη Τιλσίτ.</p> <p>1808: ἀπαγορεύεται ἡ εἰσαγωγή δούλων στὶς Η.Π.Α.</p>	

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1810	<p>του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. των αδελφών Καπετανάκη.</p> <p>1812: «Πίναξ χωρογραφικός τῆς Μεγάλης Ἀρχισατραπείας τοῦ Ἰκονίου» Α. Γαζή.</p> <p>1815: «Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα» ἀπό τον Α. Κοραή (1819).- «Λεξικὸν Γεωγραφικὸν...» επιμ. Σπ. Βλαντή.</p> <p>1816: «Εἰσαγωγή Γενικὴ τῆς Γεωγραφίας», του Αδάμ Χ. Γάσπαρη, μτφρ. Καπετανάκη.- «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» ὑπὸ Ε. Ζουῖ, μτφρ. Αικατερίνης Ραστή.- «Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμανίας» Δ. Φιλιππίδη.</p> <p>1817: «Ὁδηγία Θαλάσσιος Θεωρητικὴ καὶ Πρακτικὴ» καὶ «Σχέδιον τοπογραφικὸν τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου», του Καπετάν Νικολάου Κεφαλά.</p> <p>1818: «Χάρτα ἐκτεταμένη τοῦ Ἀρχιπελάγους» καὶ «Χάρτα Ναυτικὴ συμμαζωμένη τοῦ πρώτου μέρους τῆς Μεσογυίου θαλάσσης, ἀπὸ το στενὸν Γκιπράλτας ἕως Μάλτας» του</p>	<p>1809: οἱ Ἀγγλοὶ στὴ Ζάκυνθο.</p> <p>1814: ξεκινᾶ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης.</p> <p>1815: λήγει τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης.- Τὰ Ἐπτάνησα ὑπὸ ἀγγλικὴ προστασία.</p> <p>1818: ἐφαρμόζεται τὸ Ἐπτανησιακὸ Σύνταγμα.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1809: ο Κ.Μ.Κούμας δάσκαλος στη <i>Νέα Δημόσιο Σχολή</i> της Σμύρνης. – «Λεξικόν Ἑλληνικόν...» Α. Γαζή. Πρώτο ταξίδι του Βυγον στην Ελλάδα.- <i>Ἑλληνόγλωσσον Ξενοδοχεῖον</i> στο Παρίσι.</p> <p>1810: <i>Φιλολογικὸν Γυμνάσιον Σμύρνης</i>. – Τυπογραφείο στη Ζάκυνθο.</p> <p>1811: «Λόγιος Ἑρμῆς». - «Φεραυγῆς Γραμματικὴ» Β. Παπαευθυμίου.</p> <p>1812: ιδρύεται Τυπογραφείο στο Ιάσιο.- εφ. «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» «Σύνοψις Φυσικῆς» Κ.Μ.Κούμα.- «Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» Β. Παπαευθυμίου. –«Childe Harold's» Λόρδου Βυγον.</p> <p>1813: συστήνεται η <i>Φιλόμουσος Ἐταιρεία</i>.-Ιδρύεται Τυπογραφείο στη Σμύρνη.- «Κορακιστικά» Ι. Ρίζου Νερούλου.-«The Giaour» Λόρδου Βυγον.</p> <p>1814: ιδρύεται η Φιλική Ἐταιρεία.- Ο Κ.Μ.Κούμας δάσκαλος στο Κουρούτσεσμε.-«Ἐγκυκλοπαιδεία Ἑλληνικῶν Μαθημάτων» Στ. Κομμητά.</p> <p>1815: ιδρύεται Βιβλιοπωλείο στη Χίο.</p> <p>1816: επανεκδίδεται ο «Λόγιος Ἑρμῆς» από τους Φαρμακίδη – Κοκκινάκη.</p> <p>1818: «Ἱστορικὴ Χρονολογία» και «Σύνοψις Φιλοσοφίας» του Κ.Μ. Κούμα.</p>	<p>1809: ο Μέτερνιχ Καγκελάριος.</p> <p>1812: Συνθήκη Γαλλίας –Αυστρίας. Συνθήκη Βουκουρεστίου.- Ο Ναπολέων στη Ρωσία.</p> <p>1813: η μάχη της Λειψίας.</p> <p>1814: οι Σύμμαχοι στο Παρίσι.- Ο Ναπολέων στην Ἑλβα.- Ο πρώτος ατμοκίνητος σιδηρόδρομος από τον Stephenson.</p> <p>1815:ιδρύεται η <i>Τερά Συμμαχία</i>.- Η μάχη του Βατερλώ.- Οι σύμμαχοι ξανά στο Παρίσι.- Ο Ναπολέων στην Αγία Ελένη.- Οι Σέρβοι επαναστατούν.</p> <p>1816: καταργείται η δουλεία στη ρωσική Εσθονία.</p> <p>1817: μερική αυτονομία στους Σέρβους.</p>	<p>1810</p>

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
1820	<p>N. Κεφαλά - .-«Γεωγραφία Μεθοδική άπάσης τής Οίκουμένης», Διονυσίου Πύργου.</p> <p>1819: «Ηπειρωτικά, ήτοι Ιστορία και Γεωγραφία τής Ήπειρου», του Αθ. Σταγειρίτη.- «Σύνοψις Έπιστημών διά τους πρωτοπείρους» και «Σύνοψις τής παλαιᾶς Γεωγραφίας» του Κ. Μ. Κούμα.</p>	<p>1819: ο Αλή Πασάς εναντίον της Πύλης.- Η Πάργα στους Τούρκους.</p> <p>1820: ο Αλ. Υψηλάντης αξιωματικός στη Ρωσία.</p> <p>1821: Ο Αλ. Υψηλάντης κηρύσσει την Επανάσταση από το Ιάσιο.- Ο Γρηγόριος ο Ε' αφορίζει τον Υψηλάντη. -Κηρύσσεται η Επανάσταση στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου. - Απαγχονίζεται ο Γρηγόριος Ε'. - Αλαμάννα (πεθαίνει ο Διάκος).- Χάνι Γραβιάς. - Μάχη στο Δραγατσάνι. - Μάχη στο Βαλτέτσι. - Άλωση Τριπολιτσάς.- Ο Αλ. Μαυροκορδάτος φτάνει στο Μεσολόγγι.</p>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	
<p>1819: ο Δ. Φιλιππίδης γίνεται μέλος της Φιλικής Εταιρείας.- περ. «Καλλιόπη» από τον Αθ. Σταγειρίτη.- «Σύνοψις τῶν ἐλευθέρων ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν» του Β. Παπαευθυμίου.- Τυπογραφεία στις Κυδωνίες και στη Χίο. – Ελληνικό Βιβλιοπωλείο στο Βουκουρέστι.- Το Πατριαρχείο απαγορεύει να δίνονται αρχαία ελληνικά ονόματα.</p> <p>1820: «Συμβολή Τριῶν Ἐπισκόπων» Α. Κοραή.- «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς» Β. Λέσβιου.-</p> <p>1821: ο Κ.Μ.Κούμας φτάνει στην Τεργέστη.</p>	<p>1820: Επανάσταση στην Ισπανία – Επανάσταση στη Νεάπολη. – Επανάσταση στην Πορτογαλία.- Ελληνικοί πάπυροι στη Μέμφιδα.</p> <p>1821: Συνέδριο του Λάιμπαχ.- Πεθαίνει ο Ναπολέων.- Η Αφροδίτη της Μήλου στη Γαλλία.</p>	<p>1820</p>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμέα Άννα, «Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους», εκδ. Ολκός, Αθήνα 1985.

Αγγέλου Άλκης, «Η κατάσταση τῆς παιδείας στις υπόδουλες ἑλληνικές χῶρες», *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ', Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Αθήνα 1978, σελ. 366 - 367.

Αγγέλου Άλκης, «Τῶν Φώτων», ἐκδ. Ἑρμῆς, Αθήνα 2000.

Αγγέλου Άλκης, «Πλάτωνος τύχαι», ἐκδ. Ἑρμῆς, Αθήνα 1985.

Αγγέλου Άλκης, «Η Ἐκπαίδευση», *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Αθήνα 1975, σελ. 306 - 328.

Ἀθηναγόρας Ἐλευθέριος, «Φῶς ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων», Μελέτη πρώτη, *Η ὁμηρικὴ Αἰθιοπία καὶ ἡ Λέσβος*, ἐκδ. Ἑλευσίς, Αθήνα 2002.

«Αἰγαιοπελαγίτικοι Πορτολάνου», ἐκδ. Ναυτικό Μουσείο τῆς Ἑλλάδος, 1981.

Ἀλεξανδρίδης Δημήτριος, «Συλλογῆς τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς πάλαι γεωγραφηθέντων», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Σχραιμβλικῆς Τυπογραφίας, ΑΩΖ.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς», (ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν ΣΤ'), Ἐν Ἀθήναις, τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας, 1933.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Γεωγραφικὰ Ὄνόματα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος ΚΗ', Ἀθήναι 1958, σελ. 3 - 10.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Η παιδεία εἰς τὴν Τουρκοκρατημένην Χίον (1566 - 1822)», *Ἑλληνικά*, τόμ. 3^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1930, σελ. 381 - 414.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Αἰγαῖον Πέλαγος - Ἀρχιπέλαγος», *Ἑλληνικά*, τόμ. 10^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1937 - 1938, σελ. 130 - 132.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ», Ἐν Ἀθήναις 1930.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, «Ρήγας Φεραῖος», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 43^{ος}, Ἀθήναι 1948, σελ. 396 - 400.

Ἀναστασιάδη Ἰφιγένεια, «Γκὺς - Κεῦνός - Κοραῆς», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 15^{ος}, Ἀθήνα 1979, σελ. 253 - 260.

Ἀνδριτσάκη - Φωτιάδη Δήμητρα, «Κατάλογος παλαιῶν εντύπων τῆς Ἱστορικῆς βιβλιοθήκης Μηλεῶν Πηλίου», [Υπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων - Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Μηλεῶν], Αθήνα 1993.

Ἀνθρακίτης Μεθόδιος - Μπαλάνος Βασιλόπουλος, «Ὁδὸς Μαθηματικῆς», τόμ. πρῶτος, (Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου τοῦ Βόρτολι), Ἐνετίησιν αψμθ (1749).

- Αξελός Λουκάς, «Ρήγας Βελεστινλής», εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2003.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, «Βιογραφική Συλλογή Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας», εκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1960.
- Αργυρόπουλος Περικλῆς, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς», Βιβλιοθήκη τῆς Ἑστίας ἀριθ. 3, Αθήναι 1877.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη – Ἄννα Ταμπάκη (ἐπιμ.), «Τὰ Ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά», Εὐρετήρια Γ' (Εἰδήσεις διὰ τὰ Ἀνατολικά μέρη, Ἑλληνικός Τηλέγραφος, Φιλολογικός Τηλέγραφος), Αθήνα 1983.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ., «Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκὴ σκέψη του δεκάτου ογδόου αἰώνα», Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Αθήνα 2003.
- Αργυροπούλου – Λουγγῆ Ρωξάνη, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», Ὁ Ἐραμιστής, ἔτος ΙΒ', τόμ. 11/1974, Αθήνα 1980, σελ. 197 - 216.
- Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Ζητήματα Ἱστορίας», εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1983.
- Asimov Isaak, «Το χρονικὸ των επιστημονικῶν ανακαλύψεων», ἀπόδοση στα ελληνικά Γιώργος Μπαρουξῆς – Νικηφόρος Σταματάκης, 7^η ἐκδ. Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Αὐγουστίνος, «Περὶ Τριάδος, βιβλία πεντεκαίδεκα, ἅπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλλάδα μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης», Μανώλης Παπαθωμόπουλος, Ἰσαβέλλα Τσαβάρη, Gianpaolo Rigotti, Ἀκαδημία Αθηνῶν 1995.
- Βαγιακάκος Δικαῖος Β., «Χέρσος Ἑλλάς – Στερεὰ Ἑλλάς καὶ τινα συγγενῆ σημασιολογικά», Ἀθηνᾶ, τόμ. 80^{ος}, Ἐν Αθήναις 1985 – 1989, σελ. 137 - 178.
- Βακαλόπουλος Ἀπόστολος Ἐ., «Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ», τόμ Α', - Ε', Θεσσαλονίκη 1961, 1964, 1968, 1973, 1980.
- Βακαλόπουλος Ἀπόστολος Ἐ., «Πηγές τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», τόμ Ι, ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1965, 1970.
- Βακαλόπουλος Ἀπόστολος Ἐ., «Νέα Ἑλληνικὴ Ἱστορία (1204 – 1975)», Θεσσαλονίκη 1979.
- Βακαλόπουλος Ἀπόστολος Ἐ., «Ἡ Πορεία τοῦ Γένους - Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὸν Νέο Ἑλληνισμό», Αθήνα 1966.
- Βάλβι Ἀδριανός, «Γεωγραφία», ἐκτεθεῖσα μὲν γαλλιστί, ἐρμηνευθεῖσα ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἄντ. Μπένκο (πρώην Ἀϋκούλ) 1838.
- Barber Peter, «Το βιβλίον των Χαρτῶν», μτφ. Κώστας Αντύπας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Baynes H. Norman – H. St. L.B. Moss, «Βυζάντιο - Εἰσαγωγή στον Βυζαντινὸ Πολιτισμό», εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1983

Βατοπαιδινός Θεόφιλος, «Χρονικὸν περὶ τῆς Ἱερᾶς καὶ Σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους», *Μακεδονικά*, τόμ. 12^{ος} (1972), σελ. 71 - 122.

Βέης Νίκος Α., «Ἐρευνές καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸ συγγραφέα της», στο *Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλληνοσ, Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας*, κείμενο – σχόλια – εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας, μελετήματα Ν. Βέης – Μ. Σιγοῦρος, Βιβλιοεκδοτικὴ, Ἀθήνα 1957³.

Βέης Νικόλαος, «Ἀρκαδικὰ χωρικά περιπαίγματα», *Ἀρμονία*, τχ. 2^ο (1902), σελ. 89 – 96, τχ. 3^ο – 4^ο (1902), σελ. 135 - 157.

Βελεστινλῆ Ρῆγα, Θετταλοῦ, «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» (φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόση), Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης *Φερῶν-Βελεστίνου-Ρῆγα*, Ἀθήνα 1991.

Βελουδῆς Γιώργος, «Τὸ Ἑλληνικὸ Τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670 – 1854)», ἐκδ. Χ. Μπούρα, Ἀθήνα 1987.

Βελουδὸς Ἰωάννης, «Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία», *Ἱστορικὸν ὑπόμνημα*, Βενετία, τυπογραφεῖον Φοῖνιξ, 1893.

Βέργος Κώστας, «Γεωπολιτικὴ των Ἐθνῶν καὶ τῆς Παγκοσμιοποίησης – γιὰ μιὰ Ἱστορία τῆς Γεωγραφίας καὶ μιὰ Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας», Ἀθήνα 2004.

Βερέττας Μάριος, «Τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρῆς Θάλασσας», Ἀθήνα 1997.

Βέρτουχ Φραγκίσκος Ἰωάννης, «Εἰκονολογία Παιδική», μτφρ. Μανουήλ καὶ Κυριακὸς Καπετανάκης, τόμ. 1 -10, Βιέννη 1810 – 1812.

Βισβίτζη - Δοντᾶ Δόμνα, «Τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978, σελ. 366 - 376.

Βλαντὶ [sic] Σπυρίδων, «Νέον Λεξικὸν Ἰταλικὸ - γραικικὸν», ἐκδοσις πρώτη, Ἐνετίησι, Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, ἀψηβ' (1792).

Βλαντῆς Σπυρίδων, «Λεξικὸν Γεωγραφικὸν πρόχειρον Ἰταλικὸ - γραικικὸν». Ἐν Βενετία, παρὰ Νικολάω γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1815.

Βλαχάκος Πέτρος Κ., «Νικηφόρος Γρηγοράς - Φυσικὴ Γεωγραφία καὶ Ἀνθρωπογεωγραφία στο ἔργο του», ἐκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.

Βούλγαρης Εὐγένιος, «Περὶ Συστήματος τοῦ Παντός», Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας, 1805.

Βουρνᾶς Τάσος, «Ὁ Πολίτης Ρῆγας Βελεστινλῆς», ἐκδ. Πυξίδα, Ἀθήνα 1956.

Βουρνᾶς Τάσος, «Φιλικὴ Ἑταιρία: α' τὸ παράνομο ὀργανωτικὸ της, β' ὁ διωγμὸς της ἀπὸ τοὺς ξένους», ἐκδ. Τολίδη, Ἀθήνα 1982.

Βρανούσης Λεάνδρος Ἰ., «Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου, ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα», ἐκδ. Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1962.

Βρανούσης Λεάνδρος Ἰ., «Ρῆγας Βελεστινλῆς (1757 – 1798)», Ἀθῆναι 1957.

Βρανούσης Λεάνδρος Ι., «Φαναρωτικά έγχειρίδια Πολιτειολογίας καὶ Πολιτικῆς», *Ε.Μ.Α.*, τόμ. 10(1960), Ἀθήνα 1997, σελ. 241 – 255.

Βρανούσης Λεάνδρος, «Ἰδεολογικές ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978, σελ. 433 - 451.

Βρανούσης Λεάνδρος Ι., «Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους», εκδ. Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας, Ἰωάννινα 1952, β' ἔκδ. Σύνδεσμος Ἀποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολῆς Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2008.

Braudel Fernand, «Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακός κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας», τόμ Α', «Ὁ ρόλος τοῦ περιγύρου», μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1991.

Braudel Fernand, Filippo Coarelli, Maurice Aymard, «Ἡ Μεσόγειος Ὁ χώρος καὶ ἡ Ἱστορία», μτφρ. Ἐφη Αβδελά – Ρίκα Μπενβενίστε, εκδ. Αλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1990.

Braudel Fernand, «Ἡ Γραμματικὴ τῶν Πολιτισμῶν», μτφρ. Ἄρης Αλεξάκης, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2005.

Braudel Fernand, «Ὑλικός Πολιτισμός, Καπιταλισμός καὶ Οἰκονομία 15^{ος} – 18^{ος} αἰώνας», τόμ. Α': «Οἱ δομὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ δυνατό καὶ τὸ ἀδύνατο», μτφρ. Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ, ἔκδ. Μορφωτικό Ἰνστιτούτο Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1995, τόμ. Β': «Τὰ παιχνίδια τῆς συναλλαγῆς», μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδῆς, ἔκδ. Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1998.

Γαβαθᾶ - Παναγιωτοπούλου Ἀθηνᾶ (ἐπιμ.), «Τὰ Ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά, Εὐρετήρια Α'» (Ἀθηνᾶ, Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον), Ἀθῆναι 1971.

Γαβριήλ (Ἀρχιμανδρίτου), «Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου», Ἀθῆναι 1959.

Γαζῆς Ἄνθιμος, «Λεξικὸν Ἑλληνικόν, εἰς τόμους τρεῖς», Α' 1809, Β' 1812, Γ' 1816, Βενετία, τύποις Μιχαήλ Γλυκῦ.

Γαζῆς Ἄνθιμος, «Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν», Βιέννη 1799.

Γαζῆς Ἄνθιμος, «Βιβλιοθήκης Ἑλληνικῆς Βιβλία δύο», Βενετία (ἐκ τῆς τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου), 1807.

Γάσπαρης Ἀδὰμ Χριστιάνος., «Περὶ τῆς Μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας καὶ τῶν ἀρμοδιῶν πρὸς τοῦτο βοηθητικῶν μέσων», Διερμηνευθὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν νῦν Ἑλληνικὴν διάλεκτον ὑπὸ τοῦ Κ. Καπετανάκη. Ἐν Βιέννῃ, 1808, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Λεοπόλδου Γροῦνδ.

Γάσπαρης Ἀδὰμ Χριστιάνος, «Σχολαστικὴ Γεωγραφία διερμηνευτικὴ τοῦ Νέου Μεθοδικοῦ Σχολαστικοῦ Ἄτλαντος», μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν νῦν Ἑλληνικὴν διάλεκτον ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ Καπετανάκη. Ἐν Βιέννῃ, 1808, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Λεοπόλδου Γροῦνδ.

Γάσπαρης Άδὰμ Χριστιάνος, «Ό Νέος Μεθοδικός Σχολαστικός Άτλας», έπιστασία Κυριακού Καπετανάκη, Έν Βιέννη (Άλεξάνδρου Ράουκ) 1808.

Γάσπαρης Άδὰμ Χριστιάνος, «Είσαγωγή Γενική τής Γεωγραφίας εις πλήρη τής Γής γνῶσιν», έξελληνισθεισα υπό τῶν Άδελφῶν Καπετανάκη, τόμ. Α' - Β', Έν Βιέννη τής Αουστρίας, κατά τήν Τυπογραφίαν Ίωάννου Σνεϊρερ 1816.

Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Φυσικό και Άγροτικό τοπίο στη Μεσαιωνική Κρήτη 13^{ος} - 14^{ος} αϊ.», Αθήνα 1994.

Γεδεών Μανουήλ, «Μάξιμου του Πλανούδη Έπιστολαί 6 άνέκδοτοι», Έκκλησιαστική Αλήθεια, έτος Δ' (1883-1884), εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, σελ. 184 - 185.

Γεδεών Μανουήλ, «Ό Άθως», εκδ. Έρμη, Αθήνα 1990.

Γεδεών Μανουήλ Ι., «Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα», (εκδοτική φροντίδα Άλκη Άγγέλου - Φίλιππου Ήλιού), Αθήνα 1976.

Γιαννακόπουλος Κωνσταντίνος Ι., «Έλληνες Λόγιοι εις τήν Βενετίαν», μτφ. Χρίστου Πατρινέλη, εκδ. Γ. Φέξη, Αθήναι 1965.

Γκίνης Δημήτριος, «Κατάλογοι έλληνικῶν κωδίκων έν Έλλάδι και Ανατολή», Ε.Ε.Β.Σ., έτος ια', Αθήναι 1935, σελ. 361 - 382.

Grant Edward, «οι Φυσικές Επιστήμες στον Μεσαιώνα», μτφρ. Ζήσης Σαρκιάς, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης (Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας), Ηράκλειο 1994.

Γόλσμιθ, «Ίστορία τής Έλλάδος», (μεταφρασθεισα υπό Δημητρίου Άλεξανδρίδου), Βιέννη 1807.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή», τόμ. Α' Β', Έν Αθήναις 1966, 1971.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Γρηγόριος Ε' ό πατριάρχης του έθνους», Δ.Ι.Ε.Ε., τόμ. 14^{ος}, Έν Αθήναις 1960, σελ. 164 - 230.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Η διαθήκη Άνθιμου Γαζή», Δ.Ι.Ε.Ε., τόμ. 15^{ος}, Έν Αθήναις 1961, σελ. 351 - 355.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Σχολή Δημητσάνας», Αθήναι 1962.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Σχεδιάσματα», Αθήναι 1963.

Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου τῶν Δημητριέων, «Γεωγραφία Νεωτερική», Έν Βιέννη, παρὰ τῷ εὐγενεῖ κυρίῳ Θωμᾷ τῷ Τράππνερν, 1791.

Darembert Ch., «Άντιγραφή χειρογράφων δια φωτογραφίας», Πανδώρα, τόμ. 9^{ος}, Αθήνησι 1859, σελ. 191 - 195.

Δασκαλάκης Απόστολος Β., «Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή», Αθήνα 1964.

Δελιαλής Νικόλαος, «Κατάλογος Έντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης», μέρος πρώτον, Θεσσαλονίκη 1948.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας - Ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας», ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 2000⁹.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ. (ἐπιμ.), «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του», ἐκδ. Ἰ. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1974.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Ἱστορικά Φροντίσματα Α' - Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορυφώμα του», ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα, 1994.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Οἱ συμπτώσεις στὴν ἱστορία τῶν ιδεῶν», *Ἐποχές*, τχ. 21 (1965), σελ. 22 - 25.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Τὸ κείμενο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου», *Ἑλληνικά*, τόμ. 17^{ος}, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 188 - 201.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Τὰ προεπαναστατικά περιοδικά, στο ἔργο Μέλισσα ἢ Ἐφημερὶς Ἑλληνική», *Ε.Λ.Ι.Α.*, Ἀθήνα 1984.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος, «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* τόμ. ΙΑ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σελ. 328 - 359.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Δύο ἀκόμη ἀθησαύριστα ἀπόγραφα τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου», *Ὁ Ἐρανιστής*, ἔτος Γ', τχ. 13, Ἀθήνα 1965, σελ. 1 - 11.

Δημαρᾶς Κωνσταντίνος Θ., «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς», Ἀθήνα 2007⁹.

Δημητράκος Δημήτριος, «Γεωγραφία Γιὰ τὴν Γ' καὶ Δ' τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου», ἐπιμ. Δημ. Τσαμασφύρου, Ἀθῆναι 1940.

Δημητρακόπουλος Ἀνδρόνικος Κ., «Ὁρθόδοξος Ἑλλὰς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν», Λειψία 1872.

Δήμιτσας Μαργαρίτης, «Ἱστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας», Ἐν Ἀθήναις, 1886.

Δήμιτσας Μαργαρίτης Γ., «Περιοδεία τῆς Αἰγύπτου», Ἐν Ἀθήναις, 1876, τόμ. Β'.

Δημοσία Ἰλαρία, *Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας*, Βενετία 1999.

Διαμάντης Κωνσταντίνος Αθ., «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖο του», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τόμ. 14^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 550 - 583.

Diehl Charles, Βενετία, «Μία Δημοκρατία Πατρικίων», μτφ. Σπύρου Διον. Μοτσενίγου, Ἀθῆναι (Τυπογραφεῖον Ἀ, Σιδέρη) 1948.

Δρούλια Λουκία, «Στροφή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὸν ἑλληνισμό», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σελ. 360 - 365.

Ἐδδίνου Νασσίω - Οὐλούγ Μπέι, «Δύο Πίνακες Γεωγραφικοὶ», Ἐπιμελεία καὶ σπουδῆ Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Σχμιδίου, Βιέννη 1807.

Ἐνεπεκίδης Πολυχρόνης, «Κοραῆς -Κούμας -Κάλβος», Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1967.

Ένεπεκίδης Πολυχρόνης, «Ρήγας –Υψηλάντης – Καποδίστριας», Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1965.

Εὐαγγελίδης Τρύφων Ἐ., «Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας - Ἑλληνικά Σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου», α' ἔκδοση, Ἐν Ἀθήναις 1936, ἀναστατική ἔκδοση: Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου καὶ Νότη Καραβία, Ἀθήνα ΜСМΧСΠ 1992 (τόμ. Α, Β).

Εὐστρατιάδης Σωφρόνιος, «Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων», Paris 1924.

Ζαβείρας [sic] Γεώργιος Ἰωάννου μτφρ., «Μέθοδος Ἀστρογνωσίας», Ἐν Πέστη τῆς Οὐγγαρίας, ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Τ. Τράππνερ, 1815.

Ζαβίρας Γεώργιος Ι., «Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον», ἔκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872.

Ζακυθηνός Διονύσιος Α., «Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά», Ἀθήναι 1978.

Ζαχαράκις Χρῖστος, «Ἐντυπη Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου – ἀπὸ τὸν ΙΕ' μέχρι τὸν ΙΗ' αἰ.», ἐκδ. Γεωγραφικὸς Ὀμιλος Κύπρου, Λευκωσία 1976.

Ζολώτας Γεώργιος, «Γεωγραφικά εἰς Παχυμέρη», Ἐπετηρίς (Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός), ἔτ. Θ', Ἀθήναι 1906, σελ. 5 – 18.

Ζόρζι Μαρίνο, (εἰσαγωγικά κείμενα) στον τόμο, *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, [=ἀναστατική ἔκδοση, Ἀθήνα 1998 «Μίλητος»=].

Herbert Hunger, «Βυζαντινὴ Λογοτεχνία», τόμ Α', Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2001.

Ἡλιού Φίλιππος, «Σημειώσεις γιὰ τὰ “τραβήγματα” τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τοῦ 16^{ου} αἰ.», *Ἑλληνικά*, τόμ. 28^{ος}, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 102 – 141.

Ἡλιού Φίλιππος, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα», τόμος πρῶτος (1801 – 1818), Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1997.

Ἡλιού Φίλιππος, «Διὰ τοῦ Γένους τὸν φωτισμὸν - Ἀγγελίες προεπαναστατικῶν ἐντύπων (1734 – 1821), ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Φίλιππου Ἡλιού», ἐπιμ. Πόπη Πολέμη, Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιού» - Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2008.

Ἡλιού Φίλιππος, «Ἱστορίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου», Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

Ἡλιού Φίλιππος, «Βιβλία μὲ συνδρομητὲς. Ι. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749 – 1821)», *Ὁ Ἐρανιστῆς*, ἔτος ΙΓ', τόμ. 12 / τχ. 69 – 70, Μάϊος – Αὐγουστος 1975, σελ. 101 - 179.

Ἡλιού Φίλιππος, «Τύφλωσον Κύριε τὸν λαὸν σου», *Ὁ Ἐρανιστῆς*, ἔτος ΙΒ', τόμ. 11/1974, Ἀθήνα 1980, σελ. 580 - 626.

Ἡλιού Φίλιππος, «Βιβλία καὶ ἀριθμοὶ - ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ 8^{ος}, τχ. 14, 15, Ἀθήνα 1991, σελ. 157 - 216.

Ἡλιού Φίλιππος, «Ἡ πατριαρχική καταδίκη τοῦ Ρήγα», *Τὰ Ἱστορικά* τόμ 14ος, τχ. 27, Ἀθήνα – Μέλισσα 1997, σελ. 297 – 302.

Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, Βιβλίο Δ' «Μελλομένη» - 184., μτφρ. Ἀγγελου Βλάχου, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1978.

Θεοτόκης Νικηφόρος, «Στοιχεῖα Γεωγραφίας», πλείστοις δὲ Σημειώμασι καὶ Σχήμασι πλουτισθέντα ὑπὸ Ἀνθιμου Γαζῆ, Βιέννη, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βεντώτη, 1804.

Θερεϊανός Δημήτριος, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς», Τεργέστη 1889.

Θεσπρωτοῦ Κοσμᾶ – Ἀθανασίου Ψαλίδα, «Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου», β' ἐκδ. Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1964.

Ἰνδικοπλεύστης Κοσμᾶς, «Χριστιανική Τοπογραφία», εἰσ., μτφ., σχόλια, Φάνης Καλαϊτζάκης, ἐκδ. Στοχαστής, Ἀθήνα, 2007 -2008.

Ἰσμαήλ Ἀμπουλφέδα, «Ἐκ τῶν Γεωγραφικῶν Πινάκων Περιγραφὴ Χορασμίας, Μαουαραλνάχρης, ἤτοι τῶν πέραν τοῦ ποταμοῦ Ὠξου τόπων, Ἀραβίας, Αἰγύπτου, Περσίδος, ἔτι δὲ τῆς Περσικῆς καὶ Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης». Μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου. Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Σχιμίδιου, 1807.

Καββαδᾶς Στέφανος, «Ἡ ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κοραῆ», Ἐν Ἀθήναις, 1933.

Καββαδᾶς Στέφανος Δ., «Νοταριακοὶ Κώδικες τῆς Βολισσοῦ Χίου», τόμ Α', Ἐν Ἀθήναις 1966.

Καδᾶς Σωτήριος Ν., «Προσκυνητάρια των Ἀγίων Τόπων – Δέκα ἐλληνὰ χειρόγραφα 16^{ου} – 18^{ου} αι.», Θεσσαλονίκη 1986.

Καδᾶς Σωτήριος, «Ὁ κώδικας τοῦ Πτολεμαίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (αρ. 655)» στον τόμο *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, [=αναστατική ἐκδοση, Ἀθήνα 1998 «Μίλητος»=].

Καλιτσουνάκης Ἰωάννης, «Ἡ διέλευσις τοῦ περιηγητοῦ Arnold von Harff δι' Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1477', *Ε.Ε.Β.Σ.*, ἔτος ΚΓ', Ἀθήναι 1953, σελ. 245 - 260.

Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ Βαρβάρα, «Μαξίμου Πλανούδη προσωπογραφία», *Παρνασσός* XXIV (1982), σελ. 558 - 599.

Καλονάρος Πέτρος Π., «Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἢ ἐπιλεγομένη Βαρνάκοβα, Ἱστορία – Τέχνη – Ἐγγραφα», Ἀμφισσα 1957.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὴν παγκόσμια ἱστορία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Δ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 232 - 235.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», τόμ Α', Β', Ἀθήναι 1947.

Καρᾶς Γιάννης, *Οἱ Ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία, χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τόμ Β' «Οἱ Ἐπιστῆμες τῆς φύσης», ἐκδ. Ἐστία 1992 – 1993.

Καρᾶς Γιάννης (επιμ.) «Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία των Ἐπιστημῶν στον Ἑλληνικό χώρο», ἐκδ. Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2003.

Καρῶς Γιάννης, «Η εξέλιξη της Νεοελληνικής Επιστήμης», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1999.

Καρῶς Γιάννης, «Οί θετικές ἐπιστήμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (15^{ος} – 19^{ος} αἰῶνας)», ἐκδ. Δαίδαλος, Ἰωάννης Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1991.

Καρῶς Γιάννης, «Πνευματικές ἐστίες κατὰ τὸ πτῶτο μισό τοῦ 17^{ου} αἰ., Πατριαρχική Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας», (ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Τετράδια Ἐργασίας τχ. 9), Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1987.

Καραμπελόπουλος Δημήτρης, «200 χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997», Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Καρολίδης Π., «Στράβωνος Γεωγραφικῶν τὰ περὶ Μικρῶς Ἀσίας», μετὰ σημειώσεων ἐρμηνευτικῶν, Ἐν Αθήναις, 1889.

Καρυκόπουλος Πάνος, «Συμβολή στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας (1476 – 1976)», Αθήνα 1976.

Καταρτζῆς Δημήτριος, «Τὰ Εὐρίσκόμενα», ἐκδ. Ἐρμῆς Αθήνα 1970.

Καταρτζῆς Δημήτριος, «Δοκίμια», ἐπιμ. Κωνσταντῖνος Θ. Δημαρῶς, ἐκδ. Ἐρμῆς, Αθήνα 1974.

Κατηφόρης Παναγιώτης, «Ἡ ἐποποιῖα τοῦ χάρτου» (Μελέτη καὶ ἔρευνα ἱστοριονομική), Αθήνα 1965.

Κατσιαρδῆ Ὀλγα, «Ἑλληνικά διαβήματα στὸν Βοναπάρτη», Ὁ Ἐραμιστής 1977, σελ. 36 - 68.

Κατσίκης Απόστολος Ν., «Διαθεματική Γεωγραφία», ἐκδ. τυπωθῆτω Γ.Δαρδανός, Αθήνα 2004.

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν, «Οἱ Επιστήμες στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο», ἐκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997.

Κεφαλᾶς Νικόλαος, «Ὁδηγία Θαλάσσιος Θεωρητικῆ καὶ Πρακτικῆ», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἰωάν. Βαρθ. Τσβεκίου, 1817.

Κεφαλᾶς Νικόλαος, «Θαλάσσιος Νομοθεσία», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1817.

Κεφαλᾶς Νικόλαος, «Χάρτα ναυτικῆ συμμαζωμένη τοῦ δευτέρου μέρους τῆς Μεσογείου Θαλάσσης», Παρίσι 1818.

Κεφαλᾶς Νικόλαος, «Χάρτα ναυτικῆ συμμαζωμένη τοῦ πρώτου μέρους τῆς Μεσογείου Θαλάσσης», Παρίσι 1818.

Κιτρομλίδης Πασχάλης Μ., «Ἰώσηπος Μοισιόδαξ», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

Koder Johannes, «Τὸ Βυζάντιο ὡς χῶρος, Εἰσαγωγή στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ανατολικῆς Μεσογείου στὴ Βυζαντινὴ Ἐποχὴ», μτφ. Διονύσιος Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005.

Κοδικᾶς Παναγιωτάκης (Καγκελλαρίου) μτφρ. ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Διαλέκτου εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπλὴν Ῥωμαϊκὴν γλῶσσαν, «Ὁμιλῖαι περὶ Πληθύος Κόσμων» (τοῦ Κυρίου Φοντενέλ). Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βεντότη, 1794.

Κοκκίνης Σπύρος, «Ταξίδια στην Ελλάδα με συντροφιά τούς παλαιούς Γεωγράφους και Περιηγητάς», εκδ. Έστια, Αθήνα 1975.

Κόλιας Γεώργιος Τ., «Ιστορική Γεωγραφία του Έλληνικού Χώρου», Αθήνα 1969.

Κομίνης Αθανάσιος Δ., «Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων», Έν Αθήναις 1968.

Κόμης Κώστας, «Ιστορική δημογραφία του Νεοελληνικού χώρου», Ιωάννινα 2002.

Κόμης Κώστας, «Σύναμμα, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού χώρου...», Ιωάννινα 2007.

Κονδύλης Παναγιώτης, «Ο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός», τόμ. Α', Β', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993².

Κονδύλης Παναγιώτης, «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οί φιλοσοφικές ιδέες», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Κοντορλής Κωνσταντίνος Π., «Ιστορικός Άτλας», Αθήναι 1967.

Κοντοσόπουλος Νικόλαος Γ., «Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεία ἑλληνικῶν βιβλίων», *Άθηνᾶ* 58 (1954), σελ. 286 – 342.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», Έν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1805.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Άδελφική Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὕρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν Ὠθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς», Έν Ρώμῃ, Έν ἔτει Α. τῆς Ἐλευθερίας (1798).

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι», *Άκολουθία Ἀντοσχέδιων Στοχασμῶν*, τόμ. Β', ἐκ τῶν τυπογραφίων [sic] Ἀ. Κορομηλά καὶ Π. Μαντζαράκη, Έν Αθήναις, 1838.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδεκα», Έν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου, τόμ Α' 1815.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822», (προλεγόμενα Γεώργιος Φιλάρετος), Αθήναι 1949.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Πολιτικαὶ Παραινέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας», εἰσ. Ἐμμανουήλ Παντελάκη, Έν Αθήναις 1923.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Σάλπισμα Πολεμιστήριον», Έν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἄτρομητοῦ τοῦ Μαραθωνίου, 1801.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Προλεγόμενα εἰς τὰς πρὸς Τιμόθεον δὺν καὶ Τίτον μίαν ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου», (ἔκδοσις τετάρτη ἐκ τοῦ τυπογραφίου Λακωνίας), Έν Αθήναις 1879.

Κοραῆς Αδαμάντιος, «Ἐπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι», *Συνταχθὲν μὲν Γαλλιστὶ καὶ ἀναγνωσθὲν εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν ἀνθρωποποιητῶν* (1803), μεταφρασθὲν ὑπὸ Ἀναστασίου Κωνσταντινίδου, Έν Αθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Χ. Φιλαδελφέως, 1853.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, «Ἐπιστολαὶ» τόμ. Α' (1782 – 1808), τόμ. Β' (1808 – 1820), ἐπιμ. Νικολάου Μ. Δαμαλᾶ, Ἀθήνα 1885.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, «Ἀλληλογραφία» τόμ. δεύτερος (1799 – 1809) ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς, Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἐμμανουήλ Φραγκῖσκος, Ἀθήνα, 1966.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, «Προλεγόμενα στους Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του», πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1984.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, «Πολιτικὰ Φυλλάδια (1798 – 1831)», Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, (ανατυπώσεις 150ετηρίδας), Ἀθήνα 1983.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, «Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους», Σμύρνη ἐκ τῆς Ἰωνικῆς Τυπογραφίας 1835.

Κορδῶσης Μιχαήλ Σ., «Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὸν Ἰνδικὸ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ», *Ἱστοριογεωγραφικά*, τόμ. τρίτος, Γιάννενα – Θεσσαλονίκη 1989 - 1990, σελ. 255 – 273.

Κορδῶσης Μιχαήλ Σ., «Τὰ γεωγραφικὰ στοιχεῖα στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», Ἰωάννινα 1991.

Κορδῶσης Μιχαήλ Σ., «Ἱστοριογεωγραφικά Πρωτοβυζαντινῶν καὶ ἐν γένει Παλαιοχριστιανικῶν χρόνων», Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου καὶ Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1996.

Κορδῶσης Μιχαήλ Σ., «Ἱστορικὰ καὶ Τοπογραφικὰ προβλήματα κατὰ τὶς πολεμικὲς συγκρούσεις τῆς πρώτης περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας στὴ Νότια Ἑλλάδα (1204 – 1262)», Ἰωάννινα, 1984.

Κορδῶσης Μιχαήλ, «Σκέψεις γιὰ τὴ σύνθεση μιᾶς ἱστορίας τῆς Γεωγραφίας στὸ Βυζάντιο», *Ἱστοριογεωγραφικά*, τόμ. 2^{ος}, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 131 - 154.

Κορδῶσης Μιχαήλ, «Τὰ ὅρια τῆς Οἰκουμένης στὸ Νότο κατὰ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη», *Ἱστοριογεωγραφικά*, τόμ. 2^{ος}, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 155 - 165.

Κουγέας Σωκράτης, «Χαριτάκη Γ. Ἡ Τουρκία εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ὑπὸ Ἀ. Ψαλίδα» (Βιβλιογραφία), *Ἑλληνικά*, τόμ. 4^{ος} Ἐν Ἀθήναις 1931, σελ. 518 - 519.

Κουγέας Σωκράτης, «Τὶ ἐπῆρε μαζί του ὁ Ρήγας ἐρχόμενος εἰς Ἑλλάδα», *Νέα Ἔστια*, τόμ. 43^{ος}, Ἀθήναι 1948, σελ. 401, 402.

Κούκκου Ἑλένη, «Ἡ Παιδεία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΒΒ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978.

Κούκκου Ἑλένη Ἐ., «Ἱστορία τῶν Ἐπτανήσων ἀπὸ τὸ 1797 μέχρι τὴν Ἀγγλοκρατία», ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1999³.

Κουλούρη Χριστίνα, «Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στα ἑλληνικὰ σχολεῖα 1834 – 1914», *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας*, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1988.

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., «Ιστορική Χρονολογία», (μεταφρασθεῖσα εἰς χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου), Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1819.

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1819.

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., (*Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμ. IB', Ἐν Βιέννῃ 1832), «Οἱ Ἕλληνες, Διαφωτισμός – Ἐπανάστασις», Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, Ἀθῆναι MCMLXVI (1966).

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., «Σειρὰ στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν», Ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, αὐζ' (1807).

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., «Σύνοψις Φυσικῆς», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰ. Β. Σβεκίου, 1812.

Κούμας Κωνσταντίνος Μ., «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους», Ἐν Βιέννῃ τῇ Αὐστριακῇ, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρου, ΑΩΙΘ' (1819).

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη, «Ἀθηνᾶ - Παρίσιοι 1819 Τετράδια Α'-ΣΤ'», Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη - Κωνσταντίνος Δημαρᾶς, «Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική», Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1984.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη, «Ἐφημερίδες στὸν Ἀγῶνα ἀπὸ το 1821 ὡς τὸ 1827», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. IB', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη, «Προεπαναστατικὸς Τύπος 1790 – 1821», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. IB', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη (πρόλογος Κωνσταντίνου Δημαρᾶ), «Δανιὴλ Φιλιππίδης – Barbie du Bocage - Ἄνθιμος Γαζῆς Ἀλληλογραφία (1794 – 1819)», ἐκδ. Ἐστία, Ἀθήνα 1966.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη, «Κείμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἐποχές*, τχ. 30 (1965), σελ. 70 - 73.

Κουμαριανοῦ Αἰκατερίνη (ἐπιμέλεια), «Δανιὴλ Φιλιππίδης – Γρηγορίου Κωσταντᾶ, Γεωγραφία Νεωτερικὴ Περὶ Ἑλλάδος», ἐκδ. Ἐστία, Ἀθήνα 2006.

Κουρνούτος Γεώργιος (ἐπιμ.), «Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας», τομ. Α', Ἀθῆναι 1956.

Κοφινιώτης Εὐάγγελος, «Ὀμηρικὴ Γεωγραφία», ἐκδ. Δημιουργία Ἀπ. Χαρίσης 1988 (1^η ἔκδ. 1884).

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Ἡ Μεγάλῃ ἰδέα - Μεταμορφώσεις ἐνὸς ἐθνικοῦ ιδεολογήματος», ἐκδ. Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 2010.

Κρουμπάχερ Καρλ, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας» (τόμ. Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ), ἐκδ. Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Πάπυρος, Ἐν Ἀθήναις 1964.

Κυριακόπουλος Κωνσταντίνος Θ., «Μελέτιος (Μήτηρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος», Διδακτορική Διατριβή, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1990.

Κύρου Αχιλλέας, «Βησσαρίων ο Έλληνας», τόμ. Α', Β', έκδ. Αετός, Αθήνα 1947.

Κωνσταντινίδης Κώστας – Μαυρομάτης Γιάννης, «Τα Ελληνικά Χειρόγραφα της πόλεως των Ιωαννίνων», Αθήνα 2009.

Κωστής Νικόλαος, «Άνέκδοτος έπιστολή του Παρίου προς Κοραήν», (Άπόσπασμα έκ της Έπετηρίδος του Παρνασσού), Έν Αθήναις, 1901.

Λαδάς Γ.- Χατζηδημος Α., «Προσθήκες Διορθώσεις και Συμπληρώσεις στην ελληνική βιβλιογραφία των Emile Legrand, Louis Petit και Hubert Pernot», Αθήνα 1964.

Λαδάς Γεώργιος – Χατζηδημος Αθανάσιος, «Έλληνική Βιβλιογραφία τών έτών 1791 – 1795», Αθήνα 1970.

Λαδάς Γεώργιος Γ. – Χατζηδημος Αθανάσιος Δ., «Έλληνική Βιβλιογραφία τών έτών 1796 – 1799», Αθήνα 1973.

Λάιος Γεώργιος, «Οί χάρτες του Ρήγα», Δ.Ι.Ε.Ε., τόμ. 14^{ος}, Έν Αθήναις 1960, σελ. 231 – 312.

Λάμπρου Σπυρίδων, «Κατάλογος κωδίκων τής Βιβλιοθήκης τής Βουλής», Νέος Έλληνομνήμων, τόμ 4^{ος} (1907).

Langlois Ch. V. - Seignobos Ch., «Εισαγωγή εις τας ιστορικάς μελέτας», μτφρ. Σπυρίδωνος Λάμπρου, [Βιβλιοθήκη Μαρασλή], Έν Αθήναις 1902.

Λεοντσίνης Γεώργιος Ν., «Ζητήματα Νεότερης Έλληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης», Αθήνα 1995.

Λίβας Ξενοφών, «Η Αίγιής κοιτίς τών Αρίων και του Έλληνισμού», Αθήναι 1963.

Λιβιεράτος Ευάγγελος, «200 χρόνια της Χάρτας του Ρήγα 1797-1997», Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Lindberg David C., «Οι απαρχές της Δυτικής Επιστήμης», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., β' ανατύπωση 2003.

Λουκάτος Σπυρίδων Δ., «Ο πολιτικός βίος τών Έλλήνων τής Βιέννης κατά τήν Τουρκοκρατίαν και τὰ αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», Δ.Ι.Ε.Ε., τόμ. 15^{ος}, Έν Αθήναις 1961, σελ. 286 – 350.

Maas Paul, «Κριτική τών κειμένων», μτφρ. σχόλια Ν. Χιονίδη, Αθήναι 1975.

Μαγιάκου Παναγιώτη Στυλ., «Ρήγας Βελεστινλής ό Θεσσαλός 1757 – 1798», Αθήναι 1935.

Μακρομίχαλος Στέφανος, «Έλληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας», Ο Έρανιστής, έτος Α', τεύχος 3 / 4, Ιούνιος – Αύγουστος, Αθήνα 1963, σελ. 126 - 155.

Μακρυμίχαλος Στέφανος, «Ελληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας», Συμπληρώματα, *Ὁ Ἐραμιστής*, ἔτος Α', τεύχος 5, Ὀκτώβριος, Ἀθήνα 1963, σελ. 211 - 221.

Μακρυμίχαλος Στέφανος, «Ἑλληνες χαρτογράφοι τοῦ 16^{ου} αἰ.» *Ὁ Ἐραμιστής*, ἔτος Β', τχ. 9/10, Ἰούνιος – Αὐγούστος, Ἀθήνα 1964, σελ. 158 - 162.

Μακρυμίχαλος Στέφανος Ἰ., «Τὸ χειρόγραφο σημεῖωμα τοῦ Πορτολάνου (1780)», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 12^{ος}, Βενετία 1975, σελ. 200 - 202.

Malecki Mieczyslaw, «Μέθοδοι Γλωσσογεωγραφίας», *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 44^{ος}, Ἀθήνησιν 1932, σελ. 184 - 192.

Μαλτέζου Χρύσα, «Χρονικά, Βενετία, πόλη του βιβλίου», *Ὁ Ἐραμιστής*, τχ. 60, Ἀθήνα 1973, σελ. 280 - 282.

Μαλτέζου Χρύσα, «Ἡ Βενετία τῶν Ἑλλήνων», ἐκδ. Μίλητος, Ἀθήνα 2005.

Μανούσακας Μανούσος Ἰ. και Κωνσταντίνου Στάικου, «Venetiae quasi alterum Byzantium, Οἱ εκδόσεις των ελληνικῶν βιβλίων ἀπὸ τον Ἄλδο Μανούτιο και τα πρῶτα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας», Ἴδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1993.

Μανούσακας Μανούσος Ἰ. (παρουσίαση) Κωνσταντίνου Στάϊκου Σπ. (επιμ. καταλόγου), «Οἱ ἀπαρχές της Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας», Ἀθήνα 1989.

Μανούσακας Μανούσος Ἰ., «Ὁ πρῶτος ἔντυπος αὐτοτελῆς ἑλληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) τῶν τυπογράφων Σάρου/Βόρτολι τῆς Βενετίας», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 3^{ος}, τχ. 5, Ἀθήνα 1986, σελ. 211 - 224.

Μαρκόν Σούζυ, «Ὁ πολυτιμότετος Πτολεμαῖος του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος», στον τόμο *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, [=ἀναστατική ἐκδοση, Ἀθήνα 1998 «Μίλητος»=].

Μαστροδημήτρης Παναγιώτης Δ., «Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία», ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2005⁷.

Μελαῦς Βίκτωρ Θ., «Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2005.

Μελαῦς Βίκτωρ Θ., «Γῆς Περίοδος Πάσης», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2003.

Μελαῦς Βίκτωρ – Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Δύο Χειρόγραφοι Πορτολάνοι – Οἱ κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς καὶ τῆς δημόσιας βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2003.

Μελαῦς Βίκτωρ, Εὐάγγελος Λιβιεράτος, Δημήτρης Καραμπελόπουλος, «200 χρόνια τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα 1797-1997», *Χαρτογραφικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Ἑλλάδος*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Μελετίου, «Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα», παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῶ ἐξ Ἰωαννίνων, *Ἐνετίσι αψκη* (1728).

Μελισσάκης Ζήσης, «Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου», Αθήνα 2007.

Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Οκτώ Ἄδειαι διὰ τὴν ἐκτύπωσιν βιβλίων ἐν Βενετία», *Ἀθηνα*, τόμ. 69^{ος}, (1966 – 1967), ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 171 - 180.

Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Κατάλογος τῶν ἐν Ἑνετίησι παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκτυπωθέντων καὶ ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ 1670 – 1831», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, ἔτος δέκατον, ἐν Ἰωαννίνοις 1935, σελ. 53 - 157.

Μέρτζιος Κωνσταντίνος, «Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκῆδων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* (10) 1935, σελ. 1 - 52.

Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Τὸ ἐν Βενετία Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, ἔτος ἐνδέκατον, ἐν Ἰωαννίνοις 1936, σελ. 1 - 4.

Μεταξᾶς Νικόλαος, «Γεωγραφία - Ἄτλας» (πρὸς χρῆσιν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων, Γυμνασίων, Διδασκαλείων, Παρθεναγωγείων, ἔμπορικῶν, στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν Σχολῶν), Ἐν Ἀθήναις 1925⁵.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Ὁδηγὸς τῶν Ἀπλῶν Τοπογραφικῶν Περιγραφῶν», Ἐν Ἀθήναις 1901.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Κυκλαδικὰ ἦτοι Γεωγραφία καὶ Ἱστορία τῶν Κυκλάδων νήσων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῶν ἀπὸ τοὺς Φράγκους», Ἀθήνα - ἀναστατικές ἐκδόσεις Διονυσίου Νότη Καραβία – 1991 (α' ἐκδοση Ἐν Ἀθήναις 1874).

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Κίμωνος», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τόμ. 6^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1901, σελ. 3 - 48.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Ὀδοιπορικὰ Μακεδονίας, Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸν Emile Isambert», Ἐν Ἀθήναις, 1878.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Νεοελληνικὴ Γεωγραφικὴ Φιλολογία, ἦτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1800 – 1889 γεωγραφηθέντων ὑπὸ Ἑλλήνων», Ἐν Ἀθήναις 1889.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Γεωγραφία Πολιτικὴ Νέα καὶ Ἀρχαία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας», Ἐν Ἀθήναις 1886.

Μηλιαράκης Ἀντώνιος, «Περὶ τῆς ὠφελείας τῶν Γεωγραφικῶν Ἐπιστημῶν», *Ἔστια*, τόμ. 4^{ος}, Ἀθήνησι 1877, σελ. 423 – 426.

Mioni Elpidio, «Εἰσαγωγή στην Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία», μτφ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2004.

Μιχαλόπουλος Φάνης, «Ὁ Ρήγας καὶ οἱ Φαναριῶτες», *Νέα Ἔστια*, τόμ. 43^{ος}, Ἀθήναι 1948, σελ. 403 – 408.

Μοισιόδαξ Ἰώσηπος, «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας», Ἐκδοθεῖσα νῦν το πρῶτον, Παρὰ τῷ Εὐγενεῖ, καὶ Αὐτοκρατορικῷ ἢ Βασιλικῷ / Τυπογράφῳ Ἰωάννῃ Θωμᾷ τῷ ἀπὸ Τράττνερν. Ἐν τῇ Οὐϊέννῃ [sic] τῆς Ἀουστρίας, 1781.

Μοισιόδαξ Ἰώσηπος, «Ἠθικὴ Φιλοσοφία», μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος, τόμος πρῶτος, Ἑνετίησι, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, 1761.

Μοισιόδαξ Ίώσηπος, «Πραγματεία Περί Παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία», Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐνετίησι 1779.

Μοσχονᾶς Ἐμμανουήλ Ἰ., «Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863» (Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις), Ὁ Ἐρανιστής, ἔτος Γ' τχ. 13, Ἀθήνα 1965, σελ. 12 - 26.

Μοσχονᾶς Νικόλαος, «Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Δύσεως», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978, σελ. 235 - 245.

Μοσχόπουλος Νικηφόρος, «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑλβιᾶ Τσελεμπῆ - Μιὰ τουριστικὴ περιγραφὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα», Ε.Ε.Β.Σ., ἔτος ΙΔ', Ἀθῆναι 1938, σελ. 486 - 514.

Μπαρᾶς Βασίλειος Γ., «Ἡ διδασκόμενη ὕλη εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τόμ. ΙΑ' (1962), σελ. 465 - 475.

Μπῶκος Γεώργιος Δ., «Τὰ πρῶτα Ἑλληνικά Τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς (1627 – 1827)», Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1997.

Μυστακίδης Β. Α., «Κρίσεις Διορθώσεις Προσθήκες στὴν βιβλιογραφία τοῦ Ἀντ. Μηλιαράκη», ἀναστατικὴ ἔκδοση, ἐκδ. Κουλτούρα, (α' ἔκδοση Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890).

Ναβᾶρι Λεονόρα, «Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις καὶ τὸ πτολεμαϊκὸ πρόβλημα» στὸν τόμο *Κλαύδιος Πτολεμαῖος Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, [=ἀναστατικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 1998 «Μίλητος»].

Νερούλος Ἰάκωβος Ρίζος, «Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι», (συνταχθεῖσα κατὰ τὸ 1826 ἐν Γενεύῃ, ἐδημοσιεύθη ἐν Γενεύῃ ὑπὸ Jean Humbert (1827), ἐξελληνίσθη ὑπὸ Ὀλυμπίας I.N.Abbot), Ἀθήνησι 1870.

Νηφάκης Νικήτας, «Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα», προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Σωκράτη Β. Κουγέα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1964.

Νηφάκος Σωκράτης (Μοιράρχου ἐ. ἀ.), «Νικήτας Νηφάκος, Ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς Μάνης (1748 – 1818)», Ἀθῆναι 1963.

Νικολαΐδης Εὐθύμιος, «Οἱ ἐπιστῆμες στὸ Βυζάντιο στὴ Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία στὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο (17^{ος} – 19^{ος} αἰ.)», Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν-Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2003.

Νικολαΐδης Σολομών, «Χρονολογικὸς Πίναξ», Ἐκ τῆς ἐν Αἰγίνῃ Βασιλικῆς Τυπογραφίας Διευθυνομένης ὑπὸ Π.Πατρικίου, 1833.

Νοταρᾶς Χρῦσανθος, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ», Ἐν Παρισίοις 1716.

Οικονομίδης Δημήτριος Β., «Τὰ ἐν Βλαχία Ἑλληνικά Τυπογραφεῖα (1690 – 1821)», *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 76^{ος} (1976 – 1977), σελ. 59 - 102.

«Οἰκονομικὸς καὶ Κοινωνικὸς Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1964. (τρίγλωσση ἔκδοση - ἑλληνικὰ, ἀγγλικά, γαλλικά - τοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν).

Όμηρου, «Ιλιάδα», μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης – Γιώαννης Θ. Κακριδῆς, Αθήνα 1962.

Όμηρου, «Οδύσσεια», μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης – Γιώαννης Θ. Κακριδῆς, Αθήνα 1965.

Παγωνάρη – Αντωνίου Περσεφόνη, «Οί χάρτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου», *Παρουσία* (Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν), τόμ Η' - 1992, σελ. 125 - 168.

Πάλλας Δημήτριος Ί., «Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Αθηνῶν», Αθήναι 1955.

Παναγιωτάκης Νικόλαος Μ., «Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία», τεῦχος Α' (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ἰωάννινα 1973.

Πανταζῆς Βαγγέλης, «Χάρτες και Ἰδεολογίες – ο προσανατολισμὸς των χαρτῶν και η μοίρα των λαῶν», εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1989.

Παπαδάκη Ειρήνη, «Ἡ ελληνικὴ εκδοτικὴ δραστηριότητα στη Βενετία» στον τόμο *Δημοσιὰ Ἰαρία* (500 χρόνια ἀπὸ την ίδρυση της ελληνορθόδοξης κοινότητος Βενετίας 1498 – 1998), Βενετία 1999.

Παπαδόπουλος – Βρετὸς Ἀνδρέας, «Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, με βιβλιογραφικὰς καὶ κριτικὰς σημειώσεις περὶ τῶν ἀξίων λόγου συγγραμμάτων», τόμ Β', ἐν Αθῆναις 1857.

Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Α., «Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη» ἤτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V, Βρυξέλλες 1963.

Παπαευθυμίου Βασίλειος, «Ἱστορία Συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος», Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας, Ἐν τῇ Νέα Τυπογραφίᾳ, 1807.

Παπαϊωάννου Ἀπόστολος Γ., «Χαιρώνεια 1454 – 1902, Εἰκόνα καὶ Πραγματικότητα», Χαιρώνεια - Πνευματικὸ κέντρο 2002.

Παπαϊωάννου Ἀπόστολος Γ., «Ἡ Cosmographia Universalis (1544) του Sebastian Münster και η Ἡπειρος», *Ἡπειρωτικὰ Γράμματα*, περίοδος Β', ἔτος Α', τεῦχος 2, Ἰωάννινα 2002, σελ. 45 - 69.

Παπαϊωάννου Ἀπόστολος Γ., «Ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας - Ἡ Ἱστορία τῆς μακρᾶς διάρκειας», (Βιβλιοκρισία), Λιβαδειά - Ἰωάννινα 2002.

Παπαϊωάννου Ἀπόστολος Γ., «Ο Ρήγας και η εποχὴ του (1757 – 1798)», *Τρις*, τχ. 3^ο, 1998, σελ. 11 – 13.

Παπακώστας Ἄγγελος, «Ἀθανασίου Ψαλίδα: Ἀνέκδοτα ἔργα», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, 1952, σελ. 498 - 500.

Παρανίκας Ματθαῖος Κ., «Σχεδιάσμα, Περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως

Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνδρέα Κορομηλά, 1867.

Πάριος Ἀθανάσιος, «Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων καὶ ἐπὶ ἀφιλοσοφία τὸ ἡμέτερον Γένος ἀνοήτως οἰκτειρόντων», Ἐν Ἐρμουπόλει, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἑθνους, 1866².

Παρθένιος (Ἀρχιμανδρίτης), «Βησσαρίων ὁ Καρδινάλιος», *Alexandrie, Imprimerie Du Commerce*, 1957.

Πατρινέλης Χρῆστος Γ., «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ε.Μ.Α., τ.χ. 8 - 9* (1958 - 59), σελ. 63 - 124.

Πατρινέλης Χρῆστος, «Ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τις ἀπαρχές τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους*, τόμ. Ι', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978, σελ. 367 - 377.

Πατρινέλης Χρῆστος Γ., «Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1474 -1820)», περιλήψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων, Θεσσαλονίκη 1981.

Περραιβὸς Χριστόφορος, «Βιογραφία Ρήγα Φεραίου», ἐπιμ. Ἀπόστολος Χαρίσης, ἐκδ. Μπάϋρον, Ἀθήνα 1971 (πρώτη ἔκδοσις Ἀθῆναι 1860).

Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεοελληνικοῦ χώρου», Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 151, Ἀθήνα ΜCMLXXXI (1981).

Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Τὸ Βενετικὸν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1824)», Ἀθήνα 1969.

Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Ἡ Βενετοκρατία στὴν Ἑλληνικὴ Μεσόγειο», (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Β' ἔκδοσις, Ἰωάννινα 1991.

Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα συντηρούμενα ἀπὸ κληροδοτήματα Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1603 - 1797)», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 9^{ος}, Βενετία 1972, σελ. 236 -249.

Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Ἀνακύκλιση τοῦ χρόνου καὶ Γεωγραφία», *Ἱστοριογεωγραφικά*, τόμ 2^{ος}, Γιάννενα - Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 11 - 14.

Πολίτης Λίνος, «Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1991.

Πολίτης Λίνος, «Ὁδηγὸς Καταλόγου Χειρογράφων», Ἀθῆναι 1961.

Πουλόπουλος Στυλιανός Κ., «Ἡ Γεωγραφία καὶ ἡ γεωοικονομικὴ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν σύγχρονον, Νέα εὐρήματα εἰς τὸν Ἱπποκράτη, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Θουκυδίδην καὶ ἰδιαίτατα τὸν Στράβωνα», Ἀθῆναι 1963.

Πτολεμαῖος Κλαύδιος, «Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, Ὁ κώδικας 655 τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους», [=ἀναστατικὴ ἔκδοσις, Ἀθήνα 1998 "Μίλητος"=].

Πτολεμαῖος Κλαύδιος, «Γεωγραφική Ὑφήγησις», Ὁ ἑλληνικός κώδικας 388 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, [=αναστατική ἔκδοσις, Ἀθήνα 1998 “Μίλητος”=].

Πύρρος Διονύσιος, «Γεωγραφία Μεθοδικὴ Ἀπάσης τῆς Οἰκουμένης», Ἑνετίησιν, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1818.

Reynolds L.D. – N.G. Wilson, «Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλόλογοι», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2001.

Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος Α., «Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Τοπογραφίαν», Ἀθηνᾶ, τόμ. 14^{ος}, Ἀθήνα 1902, σελ. 3 - 36.

Samaran Charles, Encyclopédie De La Pléiade, «Ἱστορία καὶ μέθοδοι τῆς», τόμ. Α', μτφρ. Ἑλένης Στεφανάκη, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985.

Σάθας Κωνσταντῖνος Ν., «Τουρκοκρατούμενη Ἑλλὰς (1453 – 1821)», ἐκδ. ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἀθήνησι 1869, βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Ἀθήνα MCMLXXXV (1985).

Σάθας Κωνσταντῖνος Ν., «Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγεροσύνης (1453 – 1821)», ἐν Ἀθῆναις 1868.

Σαλαμάγκας Δημήτριος, «Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα», Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, 1952, σελ. 495 - 497.

Σαμσάρης Δημήτριος, «Ἡ ρωμαϊκὴ ἀποικία τῆς Φωτικῆς στῆ Θεσπρωτία τῆς Ἡπείρου», Γιάννινα 1994.

Σαμσάρης Δημήτριος, «Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 1989.

Σαρρῆς Ἰωάννης, «Τις ἢ Ἀρχαία Ἀλόνησος», Ἀθηνᾶ, τόμ. 36^{ος}, Ἀθήνησιν 1924, σελ. 214 - 222.

Σβορῶνος Νίκος Γ., «Ἐπισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας», ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1983.

Σβορῶνος Νίκος Γ., «Το Ἑλληνικὸ ἔθνος – Γένεσις καὶ Διαμόρφωσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2004.

Σεφέρης Γιώργος, «Δοκιμῆς», τόμ. Α' (1936 – 1947), Β' (1948 – 1971), Ἀθήνα (4^η ἔκδοσις), Ἴκαρος 1981.

Σιγάλας Σέργιος(μητροπολίτης Γρεβενῶν), «Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνορος (Ζαβορδᾶς) καὶ τὸ Κειμηλιοφυλάκιον αὐτῆς», Γρεβενά 1991.

Σιμόπουλος Κυριάκος, «Ἐέννοι ταξιδιωτῆς στὴν Ἑλλάδα», τόμ Α' (333μ. Χ. – 1700), Β' (1700 – 1800), Γ₁ (1800 – 1810), Γ₂ (1810 – 1821), Ἀθήνα 1981⁴, 1881³, 1975, 1975.

Σιμόπουλος Κυριάκος, «Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21», τόμ Α' (1821 – 1822), Β' (1822 – 1823), Γ' (1823 – 1824), Δ' (1824 – 1826), Ε' (1826 – 1829), Ἀθήνα 1979, 1980, 1981, 1982, 1984.

Σιστάκου Εβίνα, «Ἡ Γεωγραφία τοῦ Καλλίμαχου καὶ ἡ Νεωτερικὴ Ποίησις τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων», ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 2005.

Σκαρβέλη – Νικολοπούλου Αγγελική Γ., «Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», ἐκδ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφέλιμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1993.

Σκιαδᾶς Νίκος Ἐ., «Χρονικό τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας, Σκλαβιά – Διαφωτισμός – Ἐπανάσταση 1476 – 1828», ἐκδ. Cutenberg, Ἀθήνα 1976.

Σκουβαρᾶς Βαγγέλης, «Χρῦσανθος Νοταρᾶς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἕνας πρωτοπόρος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Αἴγιο 1972.

Σκουβαρᾶς Εὐάγγελος, «Ὀλυμπιώτισσα», [περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Μονῆς, κατάλογος τῶν χειρογράφων – χρονικά σημειώματα, ἀκολουθία Παναγίας τῆς Ὀλυμπιωτίσσης, ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς (1336 – 1900)], Ἀθήναι 1967.

Σμυρνάκης Γεράσιμος, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος», ἐκδ. Πανσέληνος, Καρυές Ἁγίου Ὄρους 1988.

Σολιώτης Χρῖστος, «Ὁ πορτολάνος τῆς Ζαγορᾶς», *Ναυτική Επιθεώρηση*, τεύχη 425, 429, 430, 431, Ἀθήνα 1985.

Σούλης Χρῖστος Ἰ., «Δημήτριος Σάρρος», *Η.Χ.*, ἔτος 13^ο (1938), σελ. 191- 196.

Σούρλας Εὐριπίδης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὡς Παιδαγωγός», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, Αὐγουστος – Σεπτέμβριος 1952, σελ. 471 - 484.

Σοφοκλῆς Ανδρέας Κλ., «Γεωγραφία καὶ Διπλωματία», *Γεωγραφικά Χρονικά* (Δελτίον Γεωγραφικοῦ Ὁμίλου Κύπρου), ἔτος Ζ' αρ. 12, Ἰούλιος – Δεκέμβριος 1977, σελ. 27 – 34.

Σπανδάγος Εὐάγγελος, «Ἡ Μαθηματικὴ Σύνταξις τοῦ Πτολεμαίου», ἐκδ. Αἶθρα 2003.

Σταγειρίτης Ἀθανάσιος, «Ἡπειρωτικὰ ἤτοι Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ἡπείρου Παλαιὰ τε καὶ Νέα καὶ Βίος τοῦ Πύρρου», Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1819, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Ἰωάννου Τσβεκίου, 1819.

Σταῖνχάουερ Γεώργιος, «Ἱστορικὴ Γεωγραφία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, Ελλάδα – Ρώμη», Ἀθήνα 2009.

Στάϊκος Κωνσταντῖνος Σπ., «Τὰ πρῶτα βήματα –η συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας κατὰ τὴν Αναγέννηση», *Ἐπτὰ Ἡμέρες τῆς εφ. Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα 2001.

Στάϊκος Κωνσταντῖνος – Σκλαβενίτης Τ. (επιμ.), «Πεντακόσια Χρόνια Ἐντυπῆς Παράδοσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1499 – 1999)», Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2000.

Σταυρίδης Ἀριστομένης, «Ἐγχειρίδιον Πολιτικῆς Φυσικῆς καὶ Ἐμπορικῆς Γεωγραφίας τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους», (Κυδωνιές 1876), [φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση], Μυτιλήνη 1996.

Στεφανίδης Μιχαήλ Κ., «Αἱ Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι», Ἀθήναι 1926.

Στράβων, «Γεωγραφικά», Βιβλ. Ι, ΙΙ, (εἰσ. –μτφ.- σημ.) Π. Βαλάκη, ἐκδ. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήναι 1940.

Σφυρηῆς Κωνσταντίνος, «Αἱ τῶ Γεωγράφῳ χαρτογραφικαὶ γνῶσεις», *Ἀθηνᾶ*, τόμ 22^{ος}, Ἀθήνησιν 1910, σελ. 392 - 416.

Σφυρόερας Βασίλης, Άννα Αβραμέα, Σπύρος Ασδραχάς, «Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους», εκδ. Ολκός, Αθήνα 1985.

Tallack Peter, «Το Βιβλίο των Επιστημών», μτφ. Τεύκρος Μιχαηλίδης, Ανδρέας Μιχαηλίδης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.

Τατάκης Βασίλειος, «Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία», Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα 1977.

Τατάκης Βασίλειος (ἐπιμ.), «Σκοῦφος, Μηνιάτης, Βούλαρης, Θεοτόκης», ἐκδ. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1957.

Τζαμτζῆς Α. Ι., «Αἰγαιοπελαγίτικοι Πορτολάνοι, 28 Χάρτες με λιμάνια τοῦ Αἰγαίου ἀπ' τὸ 19^ο αἰῶνα», ἐκδ. τοῦ Ναυτικοῦ Μουσείου τῆς Ἑλλάδος, 1981.

«Το Ἴόνιο Πέλαγος – Χαρτογραφία και Ἱστορία 16^{ος} – 18^{ος} αἰῶνας», (κειμένα: L. Navari, Ν. Καραπιδάκης, Δ. Ἀρβανιτάκης, Στ. Κακλαμάνης, Ἀλ. Κραντονέλλη, Βίκτωρ Μελάς) εκδ. Αρχεῖο Χαρτογραφίας του Ἑλληνικοῦ Χώρου - Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2007.

Τόλιας Γεώργιος, «Τῆς Εὐρυχώρου Ἑλλάδος: ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 15^{ος} τχ 28,29, Μέλισσα Αθήνα 1998, σελ. 3 - 30.

Τόλιας Γεώργιος, «Χάρτες και Ἱστορίες (ελληνικὲς τοπογραφίες της Αναγέννησης και των Φώτων)», εκδ. Ζήτη, Θεσ/νίκη 2008.

Τόλιας Γεώργιος, «Οἱ Ἑλληνικοὶ Ναυτικοὶ Χάρτες, Πορτολάνοι 15^{ος} – 17^{ος} αἰῶνας», εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999.

«Τόπος καὶ Εἰκόνα, χαρακτηριστικὰ ξένων περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα», τόμ. Α', ἀπὸ τὸν 15^ο ἕως τὸν 17^ο αἰῶνα, τόμ. Β' 18^{ος} αἰ., Ἀθήνα 1979, τόμ. Γ' 18^{ος} αἰ., ἐκδ. Ολκός, Αθήνα 1978.

Τσάγκας Νικόλαος Μ., «Οἱ πρῶτοι Γάλλοι Τυπογράφοι ἑλληνιστὲς Ροβέρτος καὶ Ἑρρίκος Στέφανος (Robert et Henri Estienne)», Ἀθήνα 1995.

Τσάτσος Κωνσταντίνος, «Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι (περίοδος 323 – 201 π. Χ.)», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Δ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 238 - 239.

Τσάτσος Κωνσταντίνος, «Ὁ Θρύλος», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 43^{ος}, Ἀθήναι 1948, σελ. 393 – 394.

Τσελίκας Ἀγαμέμνων (εἰσ. Βίκτωρος Μελά), «Δύο χειρόγραφοι ἑλληνικοὶ Πορτολάνοι», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003.

Τσιότρας Βασίλειος Ι., «Ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς Γεωγραφικῆς Ὑψηλήσεως τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου», εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.

Τσιρπανλῆς Ζαχαρίας, «Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης και οἱ μαθητὲς του (1576 – 1700)», Θεσσαλονίκη 1980.

Τσοκοπούλου Βάσια, «Αἰγαίου Περίπλους με ὁδηγοὺς τοὺς παλιοὺς χαρτογράφους», Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003.

Τσοπανάκης Άγαπητός Γ, «Στραβωνικά» (I), *Ελληνικά*, τόμ. 13^{ος}, Θεσσαλονίκη 1954, σελ. 11 - 23.

Υψηλάντης Κομνηνός Αθανάσιος, «Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453 – 1789)», (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ), Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870.

Φάλμπος Φίλιππος Κ., «Μάρκου Ἀντώνιου Κατσαΐτη Δύο Ταξίδια στὴ Σμύρνη», ἐκδ. Ἐνώσεως Σμυρναίων, Ἀθῆναι 1972.

Φάλμπος Φίλιππος Κ., «Μάρκου Ἀντώνιου Κατσαΐτη Ταξίδια τοῦ 1742, Βορειοδυτικὴ παραλία Μικρᾶς Ἀσίας. Προποντίδα. Κωνσταντινουπολη», Ἀθῆναι 1972.

Φάρρινγκτον Βενιαμίν, «Ἡ Ἐπιστήμη στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα», μτφ. Ν. Ραΐση, ἐκδ. Κάλβος, Ἀθήνα 1989.

Φασουλάκης Στέργιος, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Γαλλικὸ Στράβωνα - Ἡ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Gosselin», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ 19^{ος}, Ἀθήνα 1993, σελ. 188 - 192.

Φατζέας Γεώργιος, «Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ», Ἐνετίησιν 1760.

Φιλιππίδης Δανιήλ, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, «Γεωγραφία Νεωτερικὴ» (ἐπιμ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ), Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2006.

Φινόπουλος Εὐστάθιος – Λεονόρα Ναβάρη, «Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Πτολεμαίου, Ἐκδόσεις χαρτῶν τῆς Γεωγραφίας, 1477 – 1730», συγκριτικὴ μελέτη, Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Χαρτογραφίας, Ἀθήνα 1990.

Χάρης Πέτρος, «Δύο πνευματικοὶ ὁδηγοὶ [Ρήγας Φεραῖος – Διονύσιος Σολωμός]», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 43^{ος}, Ἀθῆναι 1948, σελ. 394, 395.

Χαριτάκης Γ., Αθανασίου Ψαλίδα, «Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ*, 1931, σελ. 32 – 74.

Χασιώτης Ἰωάννης, «Οἱ πρῶτες κατακτήσεις τῶν Τούρκων στὴ Βαλκανικὴ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978.

Χατζῆς Δημήτριος Γ., «Τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη», *Ελληνικά*, τόμ. 17^{ος}, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 296 – 306.

Χατζηφώτης Ἰωάννης Μ., «Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς», ἐκδ. Ἀλκαῖος, Ἀθήνα 1971.

Χατζηφώτης Ἰωάννης Μ., «Ὁ ἀγιορειτικὸς Τύπος καὶ τὰ ἀγιορειτικὰ Τυπγραφεῖα», *Ἐφημέριος* 1981, σελ. 41.

Χατζηφώτης Ἰωάννης Μ., «Ἄνθιμος Γαζῆς (1758 – 1828)», ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 1969.

Χατζιδάκις Γεώργιος Ν., «Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά», Ἐν Ἀθῆναις 1905.

Χρήστου Παναγιώτης Κ., «Τὸ Ἅγιον Ὄρος [Ἀθωνικὴ Πολιτεία - Ἱστορία – Τέχνη – Ζωή]», ἐκδ. Ἐποπτεία, Ἀθήνα 1987.

«Χριστιανική Απολογία», συντεθεισα μὲν ὑπὸ τινος Φιλαδέλφου Χριστιανοῦ πρὸς ὠφέλειαν τῶν Εὐσεβῶν..., Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, ἔτει 1897.

Ψαλίδας Ἀθανάσιος Πέτρος, «Ἀληθῆς Εὐδαιμονία ἤτοι βάσις πάσης Θρησκείας», τόμ. Α', Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας, Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βαουμαϊστέρου, 1791.

Ψημμένος Νίκος Κ., «Ἡ ἐλληνική φιλοσοφία ἀπὸ το 1453 ὡς τα 1821», τόμος Β', «Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας, Μετακορυδαλική περίοδος», εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989

Ψυρούκης Νίκος, «Ἱστορικὸς χῶρος καὶ Ἑλλάδα», Αθήνα 1973.

Jacob Christian, «Γεωγραφία καὶ Ἐθνογραφία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα», μτφ. Εἰρήνη Τουνταςάκη, εκδ. Cutenberg, Αθήνα 1997.

Wilson N.G., «Οἱ Λόγιοι στὸ Βυζάντιο», εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ascarelli Fernanda - Menato Marco, *La Tipografia Del '500 in Italia*, Firenze 1989.

«Atlante geografico economic», Istituto Geografico de Agostini Novara, 1974.

Barberi Francesco, «Paolo Manuzio e La stamperia del popolo Romano (1561 - 1570) con documenti inediti», Roma 1985.

Bassi Dominicus, Aemidius Martini, «Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae», Georg Olms Verlag, Hildesheim New York, 1978,

Bandini Angelo Maria, «Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae», Lipsiae MCMLXI (1961).

Calderini Aristide, «Dizionario dei nomi Geografici e Topografici dell' Egitto Greco - Romano», Vol. I.

D' Anville M., «Memoires sur L' Egypte Ancienne et Moderne», Paris 1766.

Delatte Armand, «Les Portulans Grecs, Faculté de Philosophie et Lettres», Liège 1947.

Diller Aubrey, «Studies in Greek manuscript tradition, Codices Planudei», Adolf M. Hakkert – Publisher, Amsterdam 1983.

Dilke O. A. W., «Greek and Roman maps, The development of Ptolemaic maps», Thames and Hudson, London 1985.

«Epigrammatum Anthologia Palatina», Parisiis 1869.

Gasparrini Tullia Leporace, «Mostra "L' Asia nella Cartografia degli Occidentali"», Venezia, Biblioteca nazionale Marciana, 1954.

Gordon Patrick, «Geography Anatomiz'd or the Geographical Grammar», London 1693.

Hammond Nicholas G. L., «Atlas of the Greek and Roman world in Antiquity», New Jersey 1981.

Hunger Herbert, «Katalog der Griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek», Wien 1961.

«I Olympiodorus», North – Holland Publishing Company, Amsterdam, Oxford, New York, 1976.

Kugeas Socrates, «Analecta Planudea», Byzantinische Zeitschrift 18, Leipzig, 1909.

Kubitschek Wilhelm, «Studien zur Geographie des Ptolemäus», I. Die Ländergrenzen (οί περιόρισμοί), Wien und Leipzig 1934.

Lambros Spyr., «Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos», Volume I, Cambridge 1895.

Legrand Émile, «Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles», τ. I – IV, Παρίσι 1885 -1906. Paris 1918.

Legrand Émile, «Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix – septième siècles», τ. I – V, Παρίσι 1894 -1903.

Legrand Émile, «Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix – huitième siècle, Oeuvre posthume complete et publiée» par Louis Petit et Hubert Pernot, τ. I – II, Παρίσι 1918 – 1928.

Litzica Constantin, «Catalogul Manuscriptelor Grecești» (Biblioteca Academiei Române), București 1909.

L. G. Westerink, «The Greek Commentaries on Plato' s Phaedo», Volume

Meineke Augustus, «Strabonis Geographica», I, II, III, Lipsiae (1915, 1921, 1925).

Mercati Iohannes, «Codices Vaticani Graeci, typis Polyglottis Vaticanis», Romae MCMXXIII (1923).

Mercati Giovanni, «Per la storia del manoscritti Greci, di Genova di Varie Badie Basiliene d' Italia e di Patmo», Città del Vaticano MDCCCCXXXV (1935).

Miller E., «Catalogue des Manuscrits grecs de la Bibliotheque de l' Escorial», Amsterdam 1966.

Mioni Elpidius, «Bibliothecae divi Marci Venetiarum, Codices Graeci Manuscripti», tom. I, II, Roma 1967.

Müllerus Carolus, «Geographi Graeci Minores», I, II, III, Hildesheim 1965.

«Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft», Alfred Prucken Müller Verlag in Stuttgart 1950.

Pavlikia von Cyril, «The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707», Sofia 2008.

Ptolemaei Claudii, «Geographia», Edidit C.F.A.Nobbe cum introductione a Aubrey Diller, Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1966.

Platner Samuel Ball, «A Topographical Dictionary of Ancient Rome», (stampa anastatica del testo Pubblicato ad oxford nel 1929), Roma 1965.

Polaschek Erich, «Ptolemy' s geography in a new light», Imago Mundi, 1959.

Praeside I. B. Cardinal Pitra, «Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae», ex Typographeo Vaticano MDCCCLXXXV (1885).

Stornajolo Cosimus, «Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae», ex typographeo Vaticano, Romae MDCCCXCV (1895).

Sources Chretiennes, «Ptolemee Lettre a Flora», Les Editions du Cerf, 29, Latour – Maubourg, Paris 1966.

Scapecchi Piero, «Aldo Manuzio I suoi libri, I suoi amici tra XV e XVI secolo, Libri, biblioteche e guerre in Casentino», Poppi, Castello dei conti Guidi, 1994.

Sbordone Franciscus, « Strabonis Geographica, Libri I – II», Romae MCMLXIII (1963).

Silberman A., «Pomponius Mela, Chorographie», Paris 1988.

Treu Maximilianus, «Maximi Monachi Planudis Epistulae», Amstelodamum, Apud A. M. Hakkert, MCMLX.

Wallraff Martin, «Iulius Africanus Chronographiae», Berlin 2007.

Wanda Wolska – Conus, «Cosmas Indicopleustès Topographie Chrétienne», tome II - III, Paris 1970 – 1973.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

«...για να εύρη στήριγμα ό νοῦς.»

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Θεώρησα σκόπιμο να συνοδεύσω το κείμενο της διατριβής μου με εικόνες από τις πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποίησα για την ολοκλήρωσή της. Και επειδή καμμία Γεωγραφία, που εκπληρώνει βασικές προϋποθέσεις και θέτει όρους, δεν μπορεί να αγνοήσει τα χειρόγραφα, όταν μάλιστα κυκλοφορούν σε αναστατικές εκδόσεις, μετέφερα, από τον κώδικα MBV, αρ. 655, 1300 ci, της Μονής Βατοπαιδίου τμήμα του δέκατου πίνακα της Ευρώπης (εικ. 4) και τα φφ. 1r και 18r. της «Γεωγραφικής Ύφηγησεως», (εικ. 2 και 3), μέρος, δηλαδή του παλαιότερου γραπτού κειμένου της πτολεμαϊκής «Γεωγραφίας...». Από τον κώδικα Marc. Gr. 388, μεταφέρω τον χάρτη της οικουμένης (εικ. 5) και την παράσταση του Πτολεμαίου (εικ. 6), ως δείγματα του άριστου σχεδιασμού.

Θα ήταν πρακτικά αδύνατο να επιχειρήσω την παρουσίαση της εξέλιξης της χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου κατά τη χρονική περίοδο τεσσάρων και πλέον αιώνων. Έτσι, περιορίστηκα σε μια γενική ανασκόπηση δίνοντας έμφαση στην αναπαραγωγή των πτολεμαϊκών χαρτών κατά τον 15^ο και 16^ο αι. (εικ. 7, 8, 11), στην παρουσίαση ναυτικών χαρτών – πορτολάνων του 16^{ου} και 17^{ου} αι., οι οποίοι χρησιμοποιούνταν από τους εμπόρους, τους θαλασσοπόρους και τους ταξιδευτές της εποχής (εικ. 9, 10, 12, 14) και στα έργα μεγάλων χαρτογράφων (εικ. 13, 15, 16, 17, 18, 19).

Συμπεριέλαβα, ακόμη, ενδεικτικά ορισμένες σελίδες των τίτλων γεωγραφικών συγγραμμάτων του 18^{ου} και των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αι. (εικ. 20-50). Θέλησα, με αυτόν τον τρόπο, να δώσω την ακριβή εικόνα, της ιστορικής αυτής περιόδου σε ό,τι αφορά τις εκδόσεις βασικών κειμένων, τα οποία αποτέλεσαν μέρος της «διάρκειας» του ελληνικού πολιτισμού και προετοίμασαν τη συνέχειά του.

X.I.M.

Εικ. 2. Το φ. 1r της «Γεωγραφικής Ὑφηγήσεως», από τον κώδικα 655 της Μονῆς Βατοπαιδίου, το οποίο φέρει τη σφραγίδα της Βιβλιοθήκης της Μονῆς του Αγίου Ὄρους.

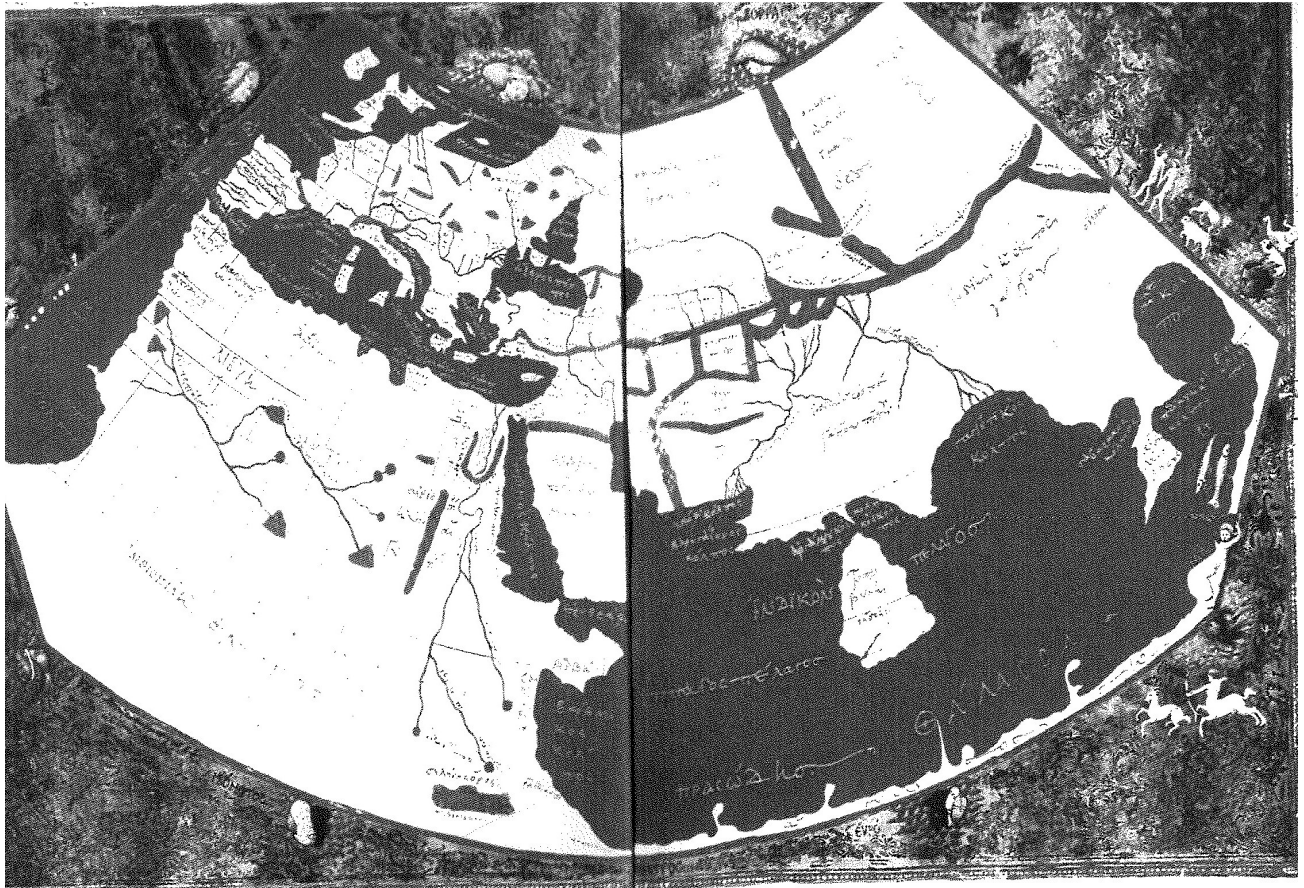

Εικ. 3. Το φ. 18r του κώδικα 655 της Μονής Βατοπαιδίου, από το τρίτο Βιβλίο της «Γεωγραφικής Ὑφηγήσεως». Αρχή της περιγραφῆς των ελληνικῶν χωρῶν.

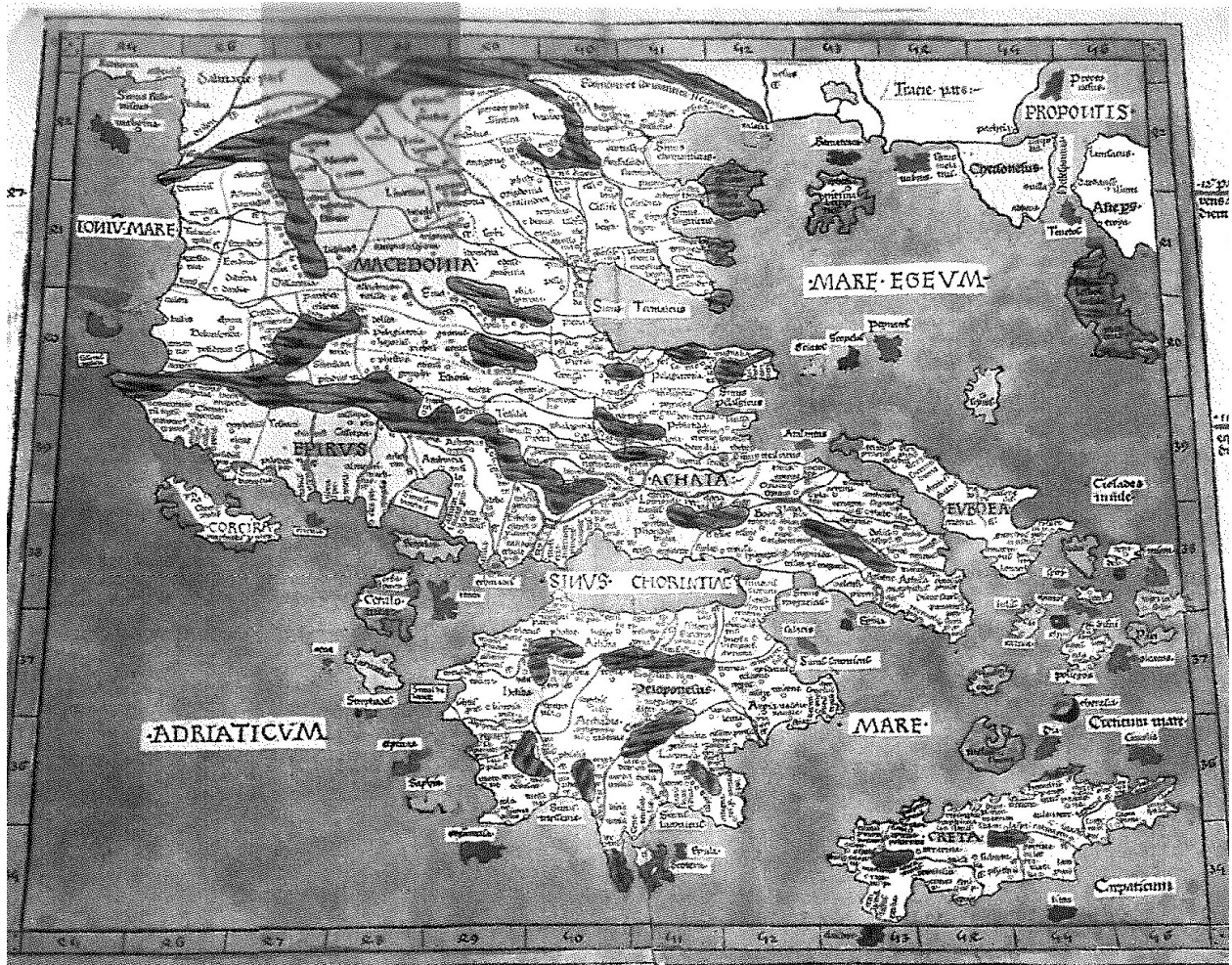
Εικ. 4. Το φ. 40ν του κώδικα 655 της Μονής Βατοπαιδίου. Τμήμα από τον «Δέκατο πίνακα τῆς Εὐρώπης», της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως», στον οποίο παριστάνονται οι ελληνικές χώρες.

Εικ. 5. Ο χάρτης της Οικουμένης, από τη «Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, όπως αποτυπώνεται στον κώδικα 388 της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης της Βενετίας.

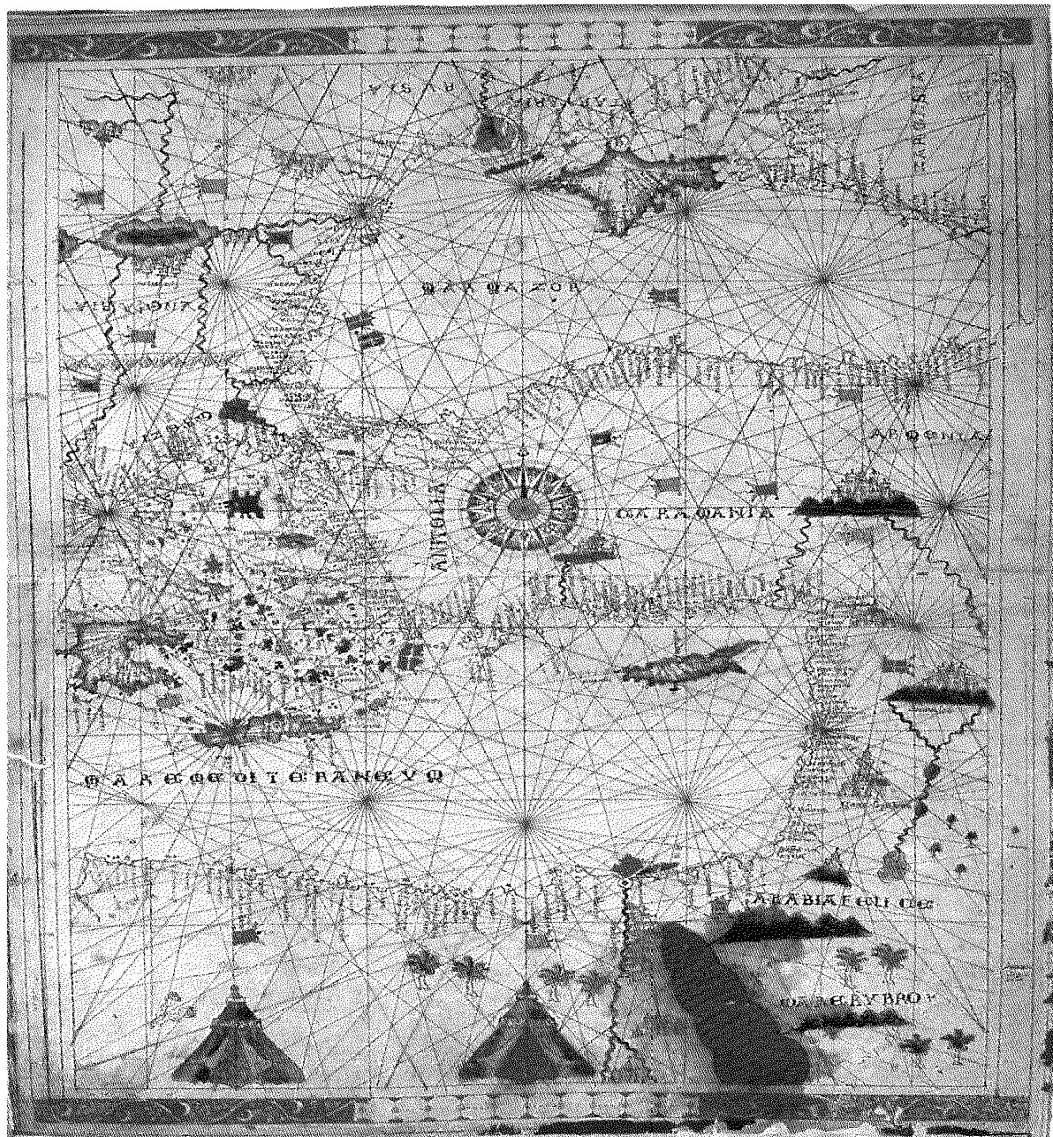
Εικ. 6. Η περίτεχνη παράσταση του Κλαύδιου Πτολεμαίου από τον κώδικα 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας.

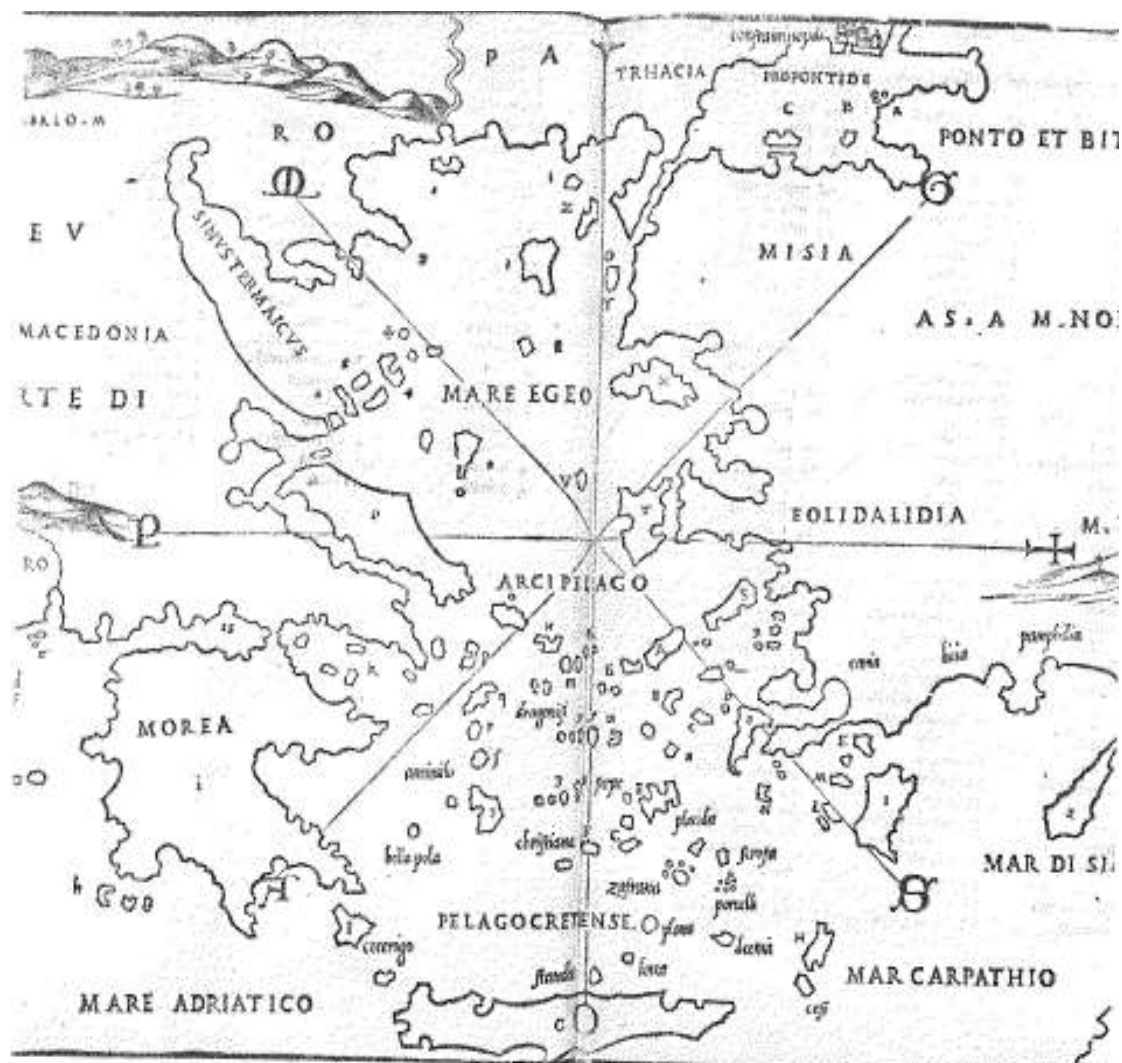
Εικ. 7. Χάρτης της Ελλάδας από την έκδοση της «Γεωγραφικής Υφηγήσεως», Ουλμ 1480, έγχρωμη ξυλογραφία, Μουσείο Μπενάκη.

Εικ. 8. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας, έκδοση Στρασβούργου 1513, ξυλογραφία επιχρωματισμένη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Εικ. 9. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος της Ανατολικής Μεσογείου από τον Ιωάννη Ξενοδόχο, 1520.

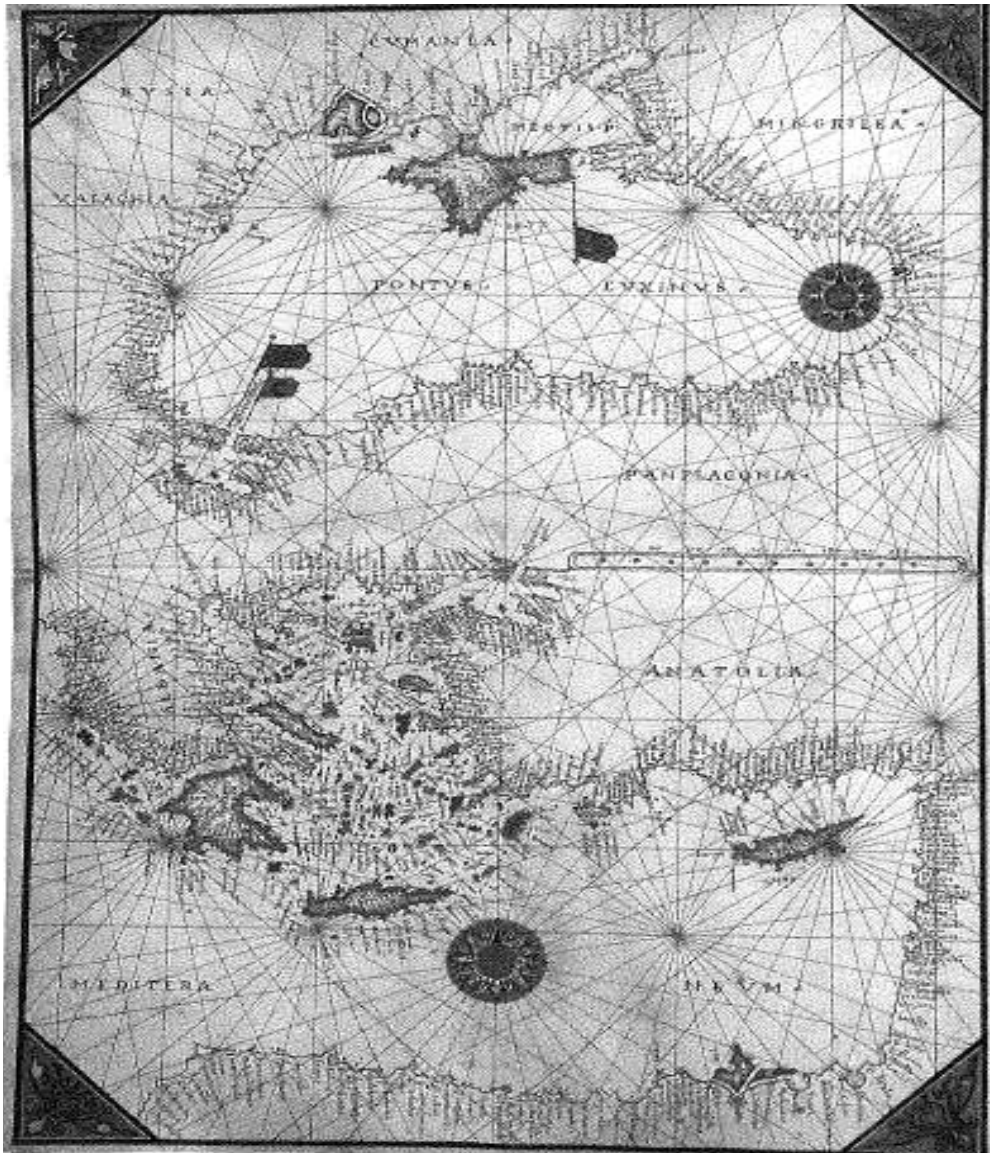

Εικ. 10. Χάρτης των νησιών του Αιγαίου από τον Benedetto Bordone, 1538, ξυλογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

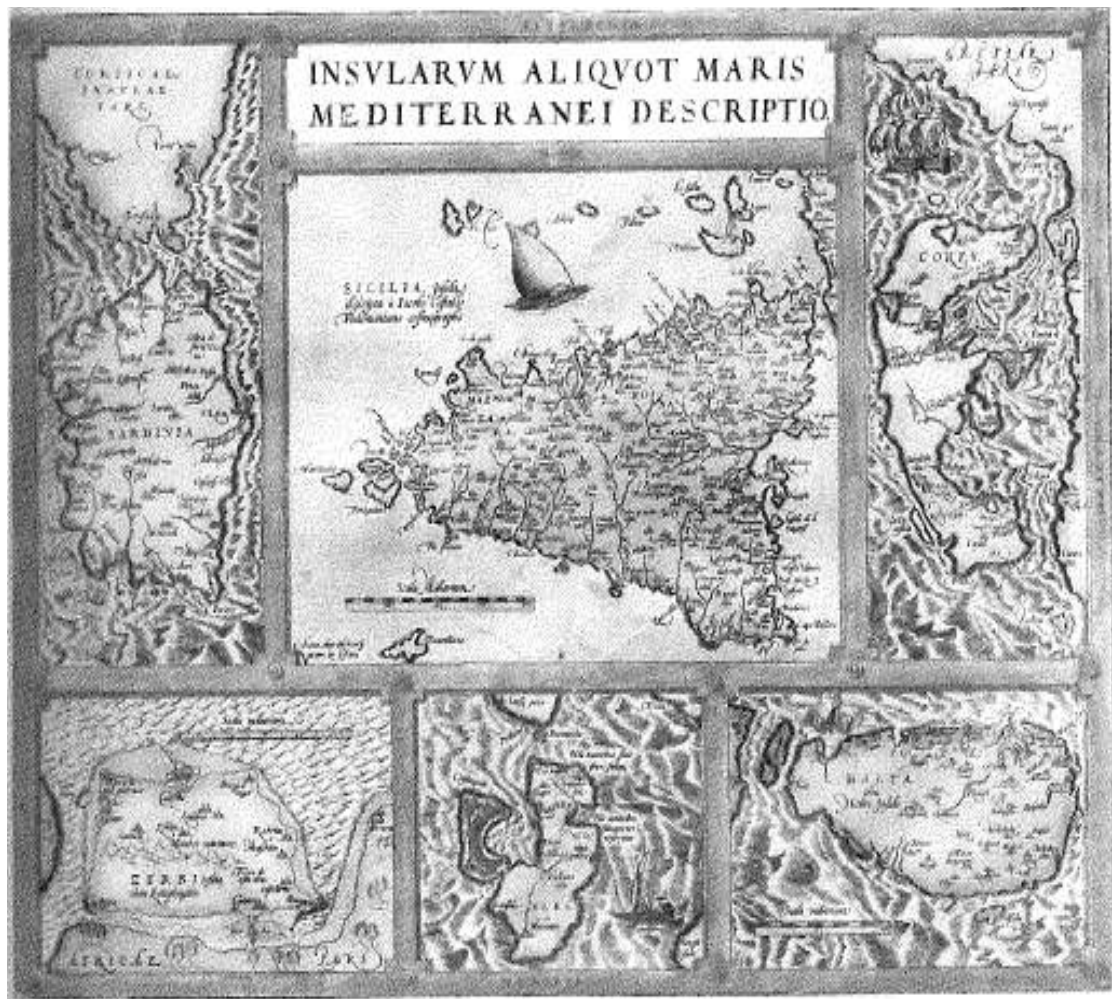

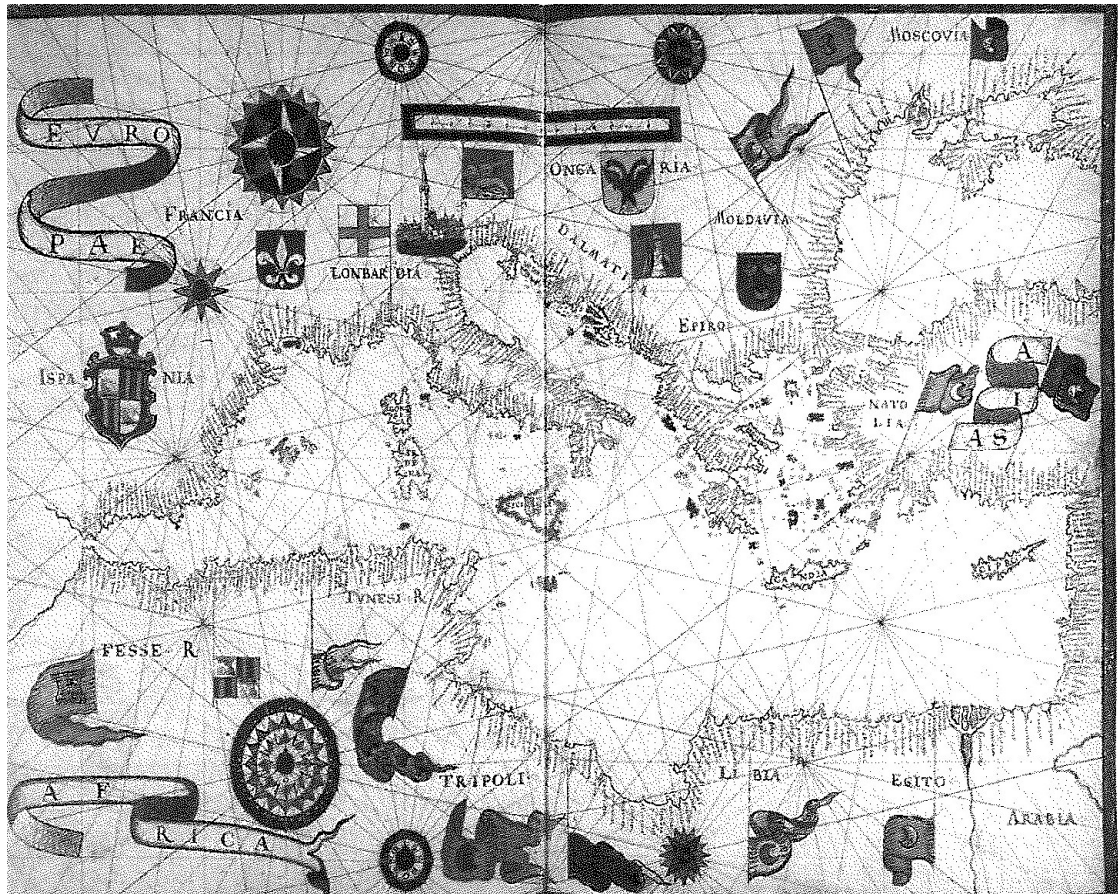
Εικ. 11. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας του Sebastian Münster, 1555, ξυλογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Εικ. 12. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος του Ευξείνου Πόντου και της Ανατολικής Μεσογείου από τον Γεώργιο Σιδέρη (Καλαποδά), 1563.

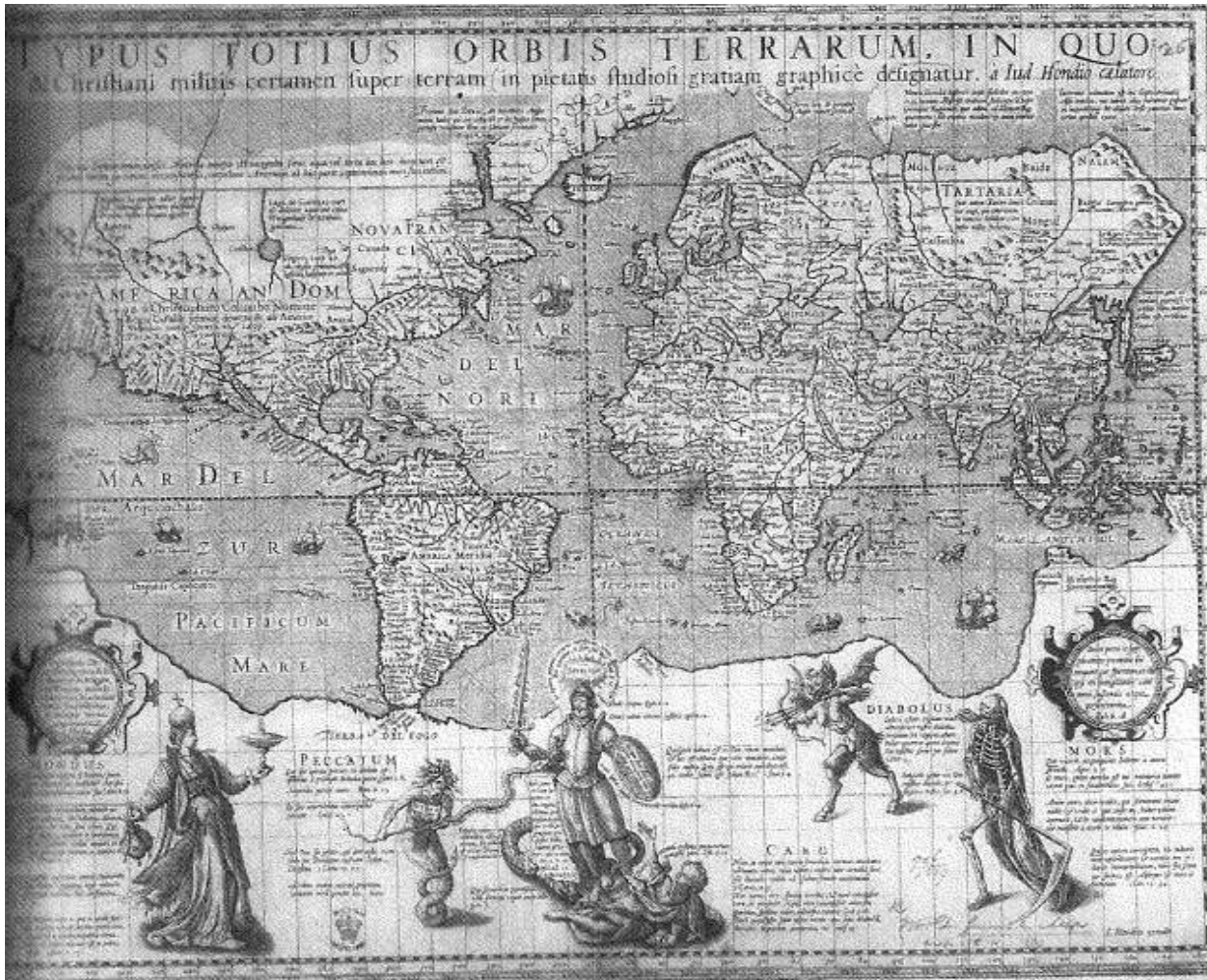
Εικ. 13. Χάρτης των κυριότερων νησιών της Μεσογείου, μεταξύ αυτών και η Κέρκυρα, από τον Abraham Ortelius, 1570, ιδιωτική συλλογή.

Εικ. 14. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος της Μεσογείου από τον Αντώνιο από τη Μήλο, 1586.

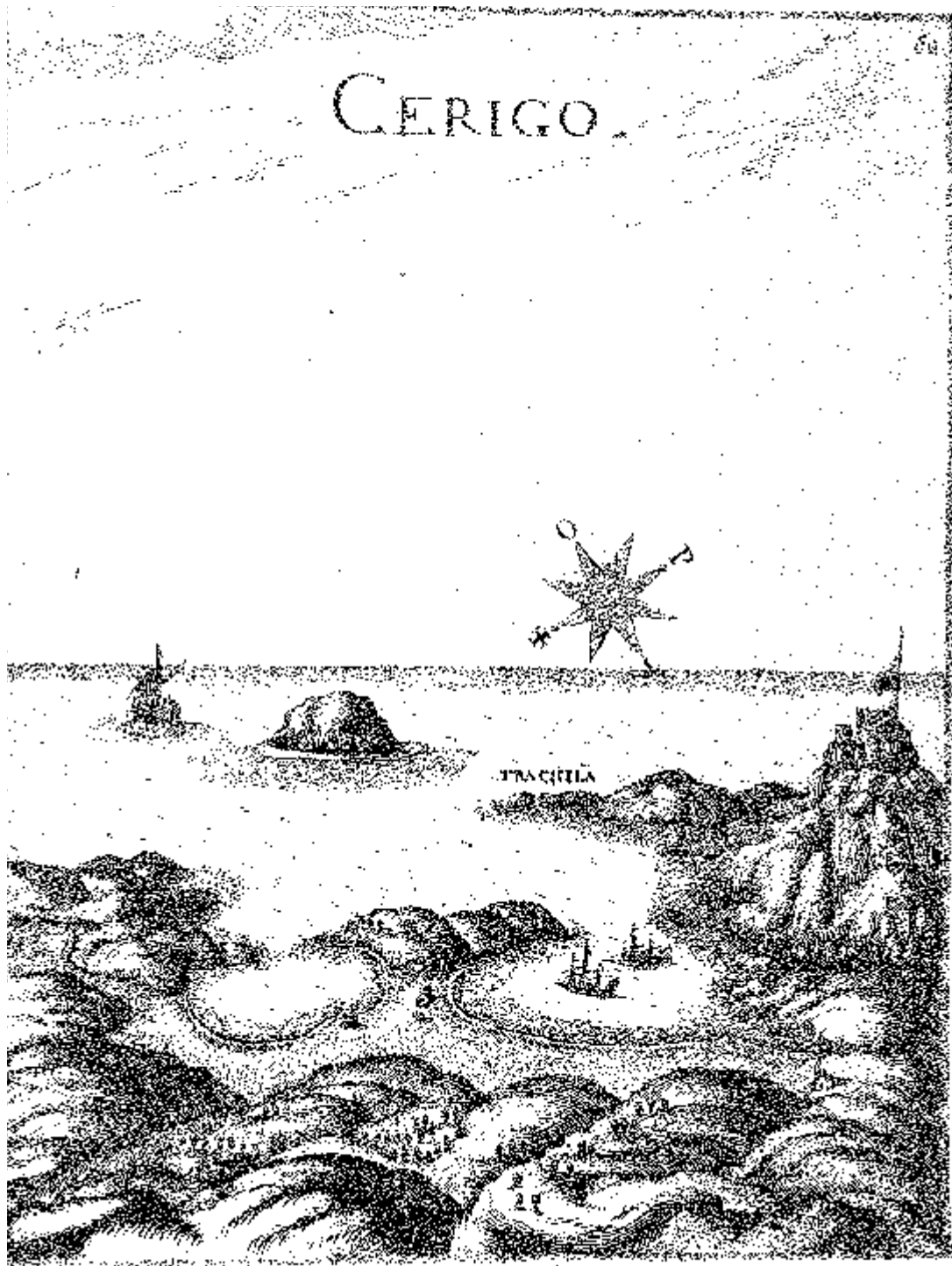
Εικ. 15. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας (Έλλάς Graecia Sopheriani), του Abraham Ortelius, 1590, ξυλογραφία επιχρωματισμένη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Εικ. 16. Παγκόσμιος χάρτης από τον Hondius, 1597.

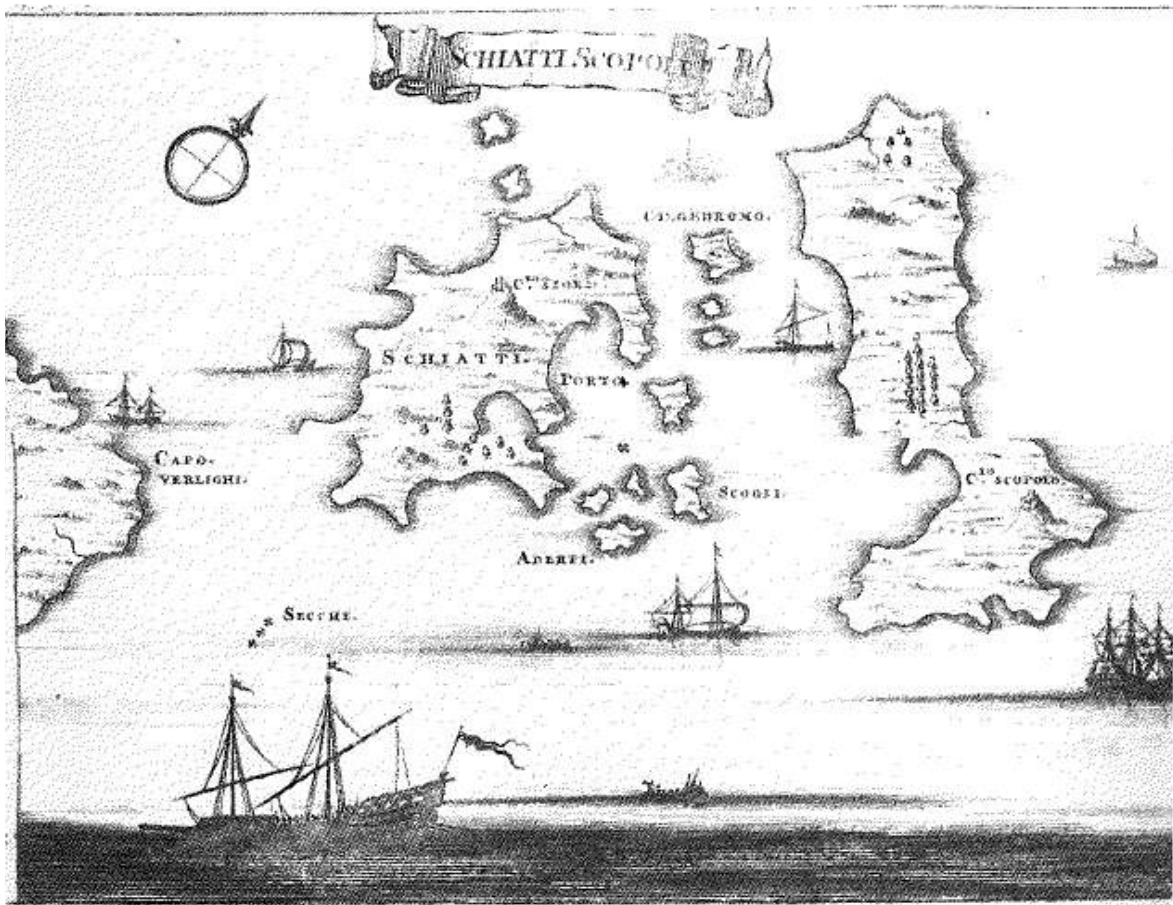

Εικ. 17. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ατλας» του Μερκάτωρ, 1623.

Εικ. 18. Χάρτης των Κυθήρων του Marco Boschini, 1651, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Εικ. 19. Χάρτης της Σκιάθου και της Σκοπέλου του O. Dapper, 1688.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΝΟΤΑΡΑ

ΠΡΕΣΒΥΤΤΕΡΟΤ, ΚΑΙ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΤ ΤΟΤ ΑΓΙΩΤΑΤΟΤ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΤ, ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΤ ΘΡΟΝΟΤ
ΤΩΝ ΓΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΣ ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ, ΚΑΙ ΣΦΑΙΡΙΚΑ,

ΑΞΙΩΣΙ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΜΠΡΟΪΤΗ, ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΛΗΠΤΗ ΚΥΡΙΑ

ΣΚΑΡΛΑΤΟΤ ΜΑΤΡΟΚΟΡΔΑΤΟΤ

ΤΙΟΥ ΑΞΙΟΠΡΟΪΤΗ ΤΩ ΤΨΗΛΟΪΤΗ, ΕΙΣΙΒΟΪΤΗ, ΚΑΙ ΣΟΦΙΪΤΗ ΚΥΡΙΑ ΚΥΡΙΑ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

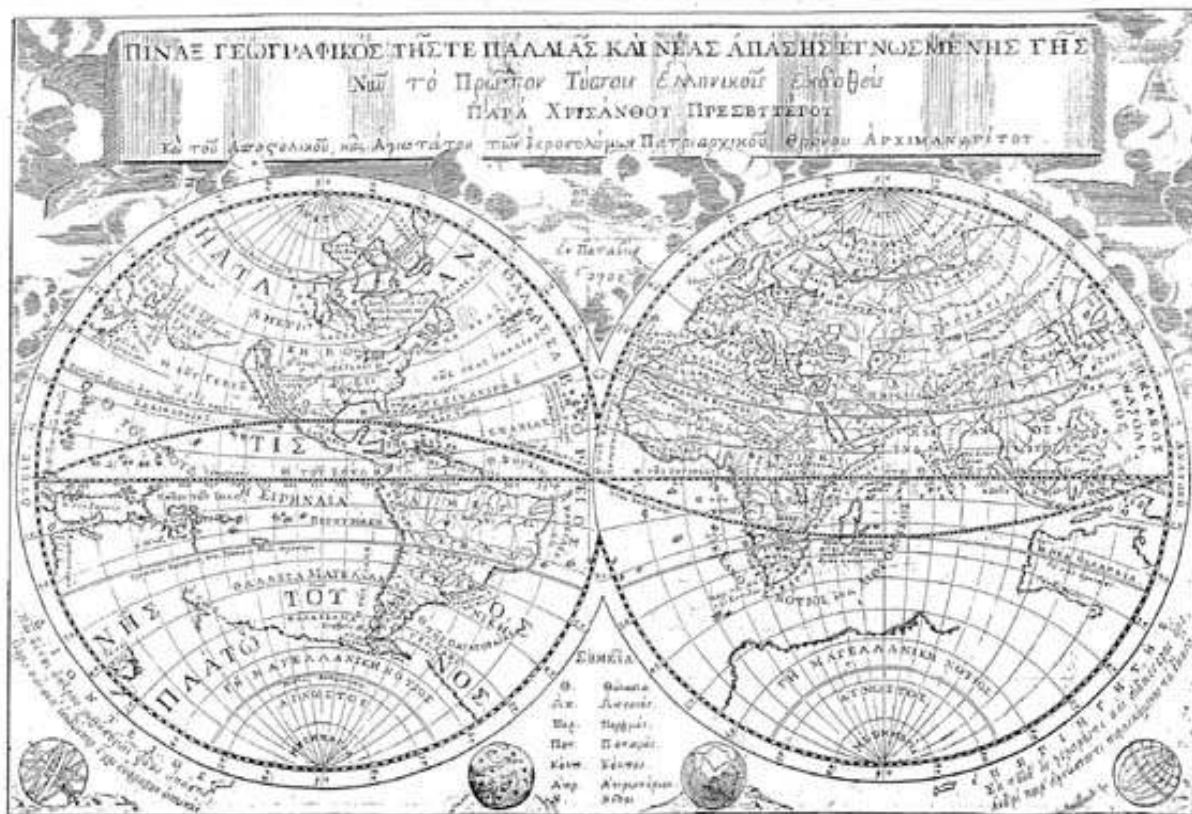
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΤ ΜΑΤΡΟΚΟΡΔΑΤΟΤ

ΑΓΓΛΟΤ, ΚΑΙ ΗΤΕΜΩΝΟΤ ΠΑΪΣΗ ΟΤΤΙΓΡΟΒΛΑΧΙΑΪ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, 1716.

Εικ. 20. Η σελίδα τίτλου του έργου «Εισαγωγή εις τὰ Γεωγραφικά και Σφαιρικά» του Χρύσανθου Νοταρά, Παρίσι 1716.

Εικ. 21. Ο παγκόσμιος χάρτης που σχεδίασε ο Χρυσάνθος Νοταράς και συμπεριέλαβε στη «Γεωγραφία...»του.

Μ Ε Λ Ε Τ Ι Ο Υ
Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Α
ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ

Συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν καὶ Νέων,
καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν, ἤδη ἐκ λίθων,
καὶ εἰς κοινῇ Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα
χάσεν ἤδη πολλῶν τοῦ
ἡμετέρου Γένους.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Θ Ε Γ Σ Α Δ Ε

Τῷ Ἐπιμοτάτῳ καὶ Εὐγεμεράτῳ
Κυρίῳ Κυρίῳ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΑΡΑΦΗ

Ταυτὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα τύποις, καὶ μετ'
ἐπιμελείας διορθωθεῖσα.

Β Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι *α.ψ.κ.σ.*

Παρά Νικολάῳ Γλυκί τῷ ἔξ Γουανίων.
Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

Εικ. 22. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Παλαιά καί Νέα» του Μελέτιου Μιχαήλ Μήτρου, Βενετία 1728.

Εικ. 23. Η εσωτερική σελίδα της «Γεωγραφίας...» του Μελέτιου, στην οποία εικονίζονται οι τέσσερις ήπειροι, η «Επιστήμη Γεωγραφία» και μια αγγελική σαλπίζουσα μορφή.

Εικ. 24. Η σελίδα τίτλου του έργου «Geografia in Dialogo» του Marco Antonio Cazzaiti, Βενετία 1738 και η σελίδα με τη μορφή του συγγραφέα και το οικόσημο της οικογένειάς του..

ΟΔΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗΣ

Σαρά βαδμυδόν προΐσα, παλαιακτινὴ τῆς κατ' ἄλδος κυριωτέρων τῆς
μαθητικῆς πραγματειῶν, οἷον
Τῶν στοιχείων τῶν Εὐκλείδου. Στοιχείων κατὰ Θεωδόσιον. Γεωμετρίας θεωρητικῆς καὶ
πρακτικῆς. Τετραγωνικῆς. Τῆς πτελῆς Κελευσῆος σφαιρῆς κατὰ Πρόκλον.
Τῆς πτελῆς χριστοῦ σφαιρῶν. Ἀστρολαβίου. Γεωγραφίας, ἢ Ὀπτικῆς.
πρότερον μὲν παρὰ

ΤΟΥ ΑΓΓΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΤΑΤΟΥ ΚΤΥΡΙΟΥ
ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλληνίδα μεταχθεῖσα τὸ φωνὴν καὶ ἱερῶν ἀδείσα
λίαν μίσητι συνισχυμένης, ἢ ἀμυδρῶς. ὕστερον δὲ παρὰ

ΤΟΥ ΑΓΓΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΟΓΙΜΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ

Τῷ ἐκείνῳ συμπληρωμένῳ ἐπὶ ταύτην πρὸς ταῖς ἀλλὰς ἐπιστήμας, Ἀρχιγομαστῆν,
ΚΤΥΡΙΟΥ ΜΗΑΛΛΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ,

ἀναπευχθεῖσα τὴν καλλιωθεῖσα τῆς τε φράσεως τῆς λέξεως καὶ τῆς σαφηνείας τῆς νοη-
μάτων, πλατυθεῖσά τε, καὶ πλατυθεῖσα τῆς προθέσεως καὶ ὀλίγων θεωρημάτων
τε, καὶ προβλημάτων, πάνυ χρησίμων ὄντων ἀπαιτισμάτων, τῆς μὲν συλλογῆς
ἐκ διαφόρων ἐπιστήμων συγγραφῶν παλαιωτέρων τε καὶ νεωτέρων, τῆς δὲ παρ' αὐτῶν
ἀριθμητικῶν καὶ ὅπως ἐς κρείστων πῶς διαταχθεῖσά τε, καὶ ἀπληρωθεῖσα χεῖρον τῆς
παρ' αὐτῶν μαθητικῶν, Προσφωνηθεῖσα μὲν

ΤΟΙΣ ΕΚΔΑΜΠΡΟΤΑΤΟΙΣ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΙΣ ΤΙΟΙΣ ΚΑΡΑ-
ΓΩΑΝΝΟΥ, ΚΑΙ ΜΑΡΟΥΤΤΖΗ, ΕΥΠΑΤΡΙΔΑΙΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.

Τῶν δὲ ἐκείνῳ πρώτων ἐκδοθεῖσα, προσεσημῆ μὲν καὶ σωδωροῦ τῆς φιλομαθῶν
καὶ φιλολόγων ἐπιμελείας δὲ, ὡς εἶδεν τε ἦν, καὶ διορθώσεως
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΟΡΙΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
διαιρεῖται δὲ εἰς τόμους ἑαῖς προσειρημένῳ ἐπὶ πέντε καὶ τετάρτῳ,
ὡς ἢς Ἀριθμητικῆς.

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΕΝΕΤΗΣΙΝ ΕΤΕΙ ΤΩ ΣΩΤΗΡΙΩ, αψμθ.
Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου τῶ Βόρτολι.
CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

Εικ. 25. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ὀδὸς Μαθηματικῆς» των Μεθόδιου Ἀνθρακίτη και Μπαλάνου Βασιλόπουλου, Βενετία 1749.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ
Γ Ε Ω Γ Γ Ρ Α Φ Ι Κ Η
Η Μ Α Δ Λ Ο Ν
 Ανάλυσις καθαρά, ὑψηκωμένη, κὶ σωτομος
 τῶ ὀλοκλήρου σώματος
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
Η Τ Ι Σ
 Μένειαν, καὶ μερικώτερων Μένεσων, θεωρεῖ, καὶ ἀξιοῖται ὅλων
 τῶ ὑπόρου Σφαιρῶν, ἢ τῶ Ἐπιπέδων αὐτῶν.
Χ Ρ Η Σ Ι Μ Ω Τ Α Τ Η,
 Καὶ Πάνυ ὀφέλιμος, ὅθεν ἐκείνους ὅπως καταγίνονται
 εἰς τῶ μελέτῃ τῆς Γεωγραφίας.
 Πρότερον μὲν εἰς τῶ Ἀγγλικῶ Συγγραφῆσα Διάλεκτον, ὕστερον δὲ
 εἰς τῶ Γαλλικῶ μεταγερθεῖσα, καὶ ἔς τῶ Ἰταλικῶ, καὶ πάλιν
 εἰς τῶ ἀπλῶ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν καὶ ἠυξήθη τὰ μάλιστα
Π Α Ρ Α
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΡΕΩΣ ΦΑΤΖΕΑ
ΤΟΥ ΕΚ ΚΗΘΩΡΩΝ
 Διαρθεῖσα μὲν εἰς τόμους ἑξῆς
ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ ΤΩ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΩ,
ΓΕΝΕΙ ΤΩΝ ΓΡΑΙΚΩΝ,
 ὅπως ἐνοικεῖ εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς Ἑνετιῶν.
 Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, σπουδρομῇ Κυοῖς
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ
ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.
Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι Ν 1760.
ΠΑΡΑ ΑΝΤΩΝΙΩ ΤΖΑΤΤΑ,
CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

Εικ. 26. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γραμματική Γεωγραφική» του Γεωργίου Φατζέα, Βενετία 1760.

Εικ. 27. Η σελίδα τίτλου του έργου «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ἰώσηπου Μοισιόδακα, Βιέννη 1781.

Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Α Ν Ε Ω Τ Ε Ρ Ι Κ Η

Επιμεθεύσα από διαφόρων Συγγραφείς παρὰ
Κωνσταντίνου Φιλιππίδη καὶ Γρηγορίου Κωνσταντῆ
τῶν Δημητρίων.

Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τῶν
καὶ διλοτίμων χρηματικῆ συνδρομῆ καὶ
ἐπιμετατά κῆρα

Ἰωάννου Δεσποῦ Χατζῆ καὶ τῆ ἐξ Ἀμπτελκίαν

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΝ

τῆς Εὐρωπαϊκῆς Γερμανίας, Ἰταλίας, Σκωτίας, Πορτο-
γαλικῆς καὶ Φράντζας.

ἘΝ ΒΙΕΝΝΗ.

Παροῦ τῶ ἐγγενῆ κυρίου Θεωμᾶ τῶ Τράιττνερ.

1 7 9 1.

Εικ. 28. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωνσταντῆ, Βιέννη 1791.

Λ Ε Ξ Ι Κ Ο Ν
Α Ε Ζ Η Κ Ο Ν

ΙΤΑΛΙΚΟ - ΓΡΑΙΚΙΚΟΝ,

Συμπεριλαμβανόμενον ἐκ τῆς μεγάλης Λεξικῆς τῆς Ἀκαδημαϊκῆς
πῶς καλεῖται Κρόσιας,

ΚΑΙ ΠΛΟΤΤΙΣΘΕΝ

Διαφόροις Γεωγραφικαῖς, καὶ μυθολογικαῖς εἰδήσεσι

Π Α Ρ Α

Σ Π Υ Ρ Ι Δ Ω Ν Ο Σ Β Λ Α Ν Τ Ι .

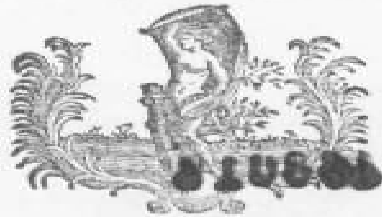
Ποίημα ἀπόδημον, μέγιστον ἀναγκαῖον πᾶσι τοῖς ποδοῦσι
μαθεῖν τὴν Ἰταλικὴν διάλεκτον, ἀναγνωσκόντες, καὶ
μικροπλοττίζον ὁρθῶς τὰ αὐτῆς Βιβλία.

Περιέχον ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ Πραγματεῖαν τῶν διηρημένων εἰς
δύο Βιβλία * (ὡς τὸ μὲν α. ἐστὶ περὶ Ἰταλικῆς
Ὁρθογραφίας, τὸ δὲ β. περὶ Προσημίας, ἢ Προσοφίας .)

Ἐν δὲ τῇ τέλει εἰς Λεξικὸν Γεωγραφικόν * ἅπασιν ἐχθρῶς
ἐν τοῖς ἄλλοις μέχρι τῶν αὐτῶν εἰς φῶς ἀχθεῖται Λεξικαῖς .

ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΡΩΤΗ

Μετ' ὅσων οἴοντο πῶς ὑπεμελείας διορθωθεῖσα .

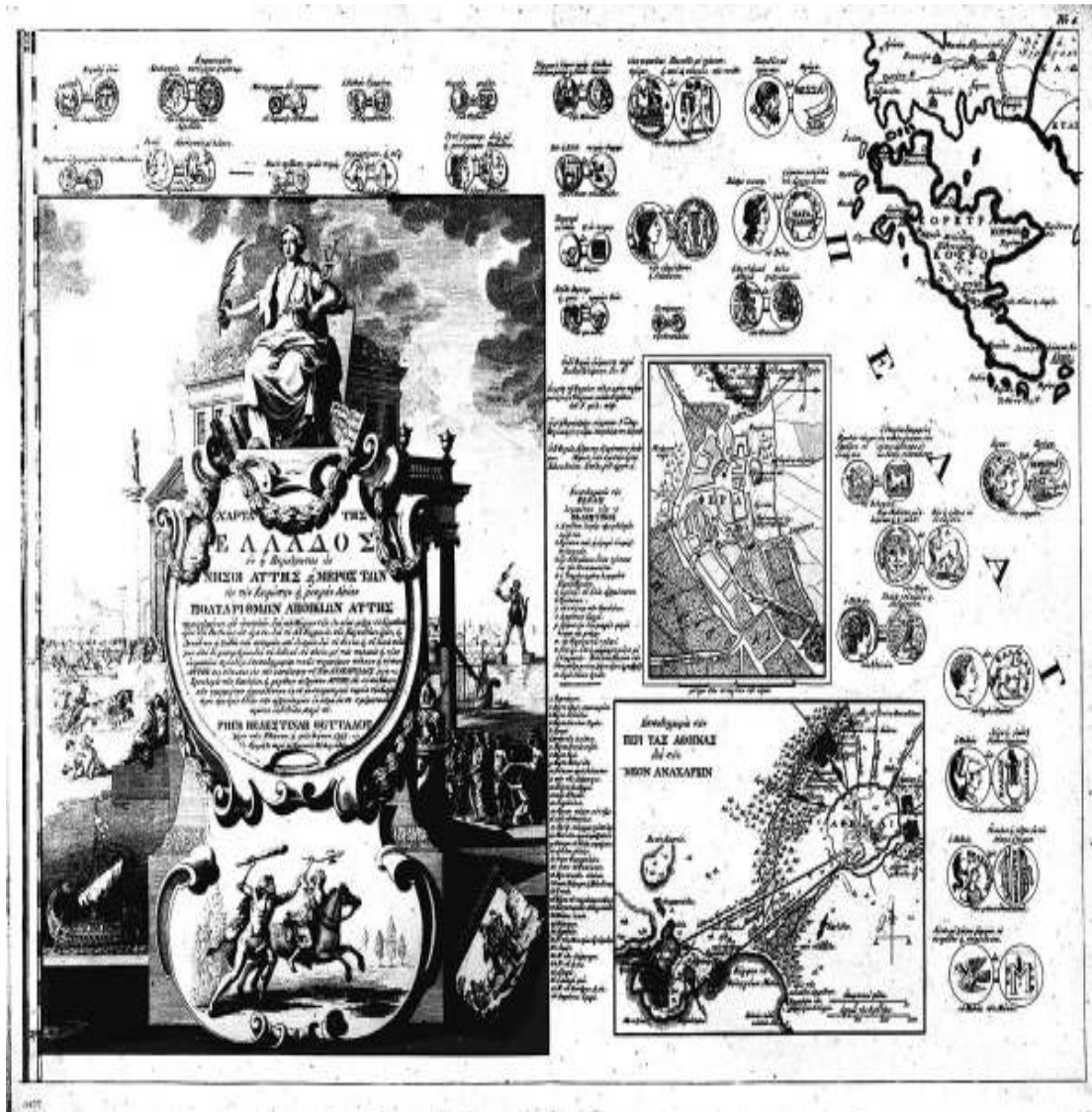
Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι , α ψ γ β .

ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΑΤΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
CON LICENZA DE' SUPERIORI E PRIVILEGIO.

Εικ. 29. Η σελίδα τίτλου του «Νέου Λεξικού» του Σπυρίδωνα Βλαντή, το οποίο περιείχε και «Γεωγραφικὸν Λεξικόν», Βενετία 1792.

<p>384</p> <p>Cáncels, Ορ. τῆς Αἰ. Καύκασος.</p> <p>Caux, πόσις τῆς Φραν. εἰς τὴν Νορμ. ἢ Καυξίος πόσις.</p> <p>Catalonia, Ν. τῆς Ἑλ. λαδης, ὑπὸ τὴν ἄνωσιαν τῆς Αἰουαρ. ἢ Ἐνπιό. Κεφαλονία.</p> <p>Ceilan, Ν. εἰς τὴν Αἰουτ. Γεδίω. Κεϊλά.</p> <p>Cépéda, Π. τῆς Ἰνδ. εἰς τὴν Ταρμισιόνη Μαρκίαν. Κεϊπέα, καὶ Τζιπέδα.</p> <p>Cenia, Ορ. εἰς τὴν Σαβαυδίαν, καὶ Σαυόια, εἰς τὴν Αἰουαρ. Κεϊνία.</p> <p>Cérénia, Π. εἰς τὴν Ρωμανδιόνην, καὶ Ρωμανγία. Κεϊρένια, καὶ Τζιρέβια.</p> <p>Cesaría di Cappadocia, ἰδί Κεσαρία.</p> <p>Césaria, Π. εἰς τὴν Ρωμανδιόνην. Κίσερα, καὶ Τζιζόια, ἢ Τζιζόνα.</p> <p>Chablais, ἢ τὸ Sciablé, πόσις εἰς τὴν Σαβαυδίαν. Καβλαίς.</p> <p>Charlemont, Π. τῆς Γαλλίας. Καρολομόντιον, καὶ Χαρλεμόντ.</p> <p>Charleroi, Π. εἰς τὴν Ἀγγελοπόλιν Βέλγιοι, ἢ εἰς τὴν Κοστ. τὴν Νορμ. Καρολορογιόν, καὶ Καρλεροί.</p> <p>Cherfo, Ν. τὴν κόλπον τῆς Βεν. Κρί-λα, ἢ Κρί-απα, καὶ Χίρσο.</p> <p>Cherfonto τῆς Φρανκ. Χερσόντιος.</p> <p>Chiavenna, Π. ἢ Γελοσίον, Μπῆ, τὴν Κομπαίν τὴν αὐτὴν οἰκίαν. Κλαβέννα, καὶ Κεϊβέννα.</p> <p>Chichester, Π. εἰς τὴν</p>	<p>Ἰγγλ. Κουστία, καὶ Χηχίστερ.</p> <p>Chieri, Π. τὴν Πεδεμοντίν. Χέιερ, καὶ Κεϊέρα.</p> <p>Chieri, Π. εἰς Ἰταλ. εἰς τὴν Αἰουαρ. καὶ Αἰουαρ. Τεσπ. ἢ Τεσπ. καὶ Κίετι.</p> <p>Chili, Ἐπαρ. εἰς τὴν Αἰουαρ. ἢ Χίλι.</p> <p>China, μέγα μέρος εἰς Ἀσίαν. Ὁ πῶσις ἢ Σινοί, ὑπὸ ἢ Τάρταρος Χανταί Χαν, ἢ Τζι Μαντζι, ἢ ἢ παρὰ ἢ Βόρειον. Χίνα, ἢ Κίνα.</p> <p>Chiozza, Π. τὴν Σινοί ἢ Ἐνπιό. Κλαζία Φοσσά, καὶ Κεϊζία.</p> <p>Chiodi, Π. εἰς τὴν Τοσκ. Κλαϊότι, καὶ Κεϊζι.</p> <p>Chios, Νῆσος τὴν Αἰουαρ. Κυκλάδης, καὶ Διδεκαίσιμα.</p> <p>Cilicia, Ἐπαρ. εἰς Ἀσ. Κιλικία, καὶ Καρμασίτιος.</p> <p>Cinque-chiése, Π. εἰς κατωτέρως Ούγγ. αἰ πῶσις Ἐκκαλασία, καὶ ὑπὸ ἢ Γερμανίον, Φινκεϊρχον.</p> <p>Cipro, Ν. εἰς Ἀσ. εἰς τὴν Μεσόγ. Κύπρος.</p> <p>Circassia, Χώρα εἰς Ἀσ. Κερκασία, ἢ τὴν Τζιρκασία.</p> <p>Cirester, Π. εἰς Ἰγγλ. Κιρστίστερ.</p> <p>Citrone, ἢ Citron, Π. εἰς τὴν Βαρκελονίαν Ἐπαρ. Κυρσίον, ἢ τὴν Κεϊρόσιον.</p> <p>Città-nuova, εἰς τὴν Ἰταλ. Αἰμαρία, καὶ Τζιττι Νόβα, ἢ τὴν Νέα πόλις.</p>	<p>Cividati del Friuli, Π. εἰς τὴν Σινοί ἢ Ἐνπιό. Φόρεν Γεδίον, καὶ Τζιζιόνα τὴν Φεϊόλι.</p> <p>Civita vécchia, Π. εἰς λαλιό εἰς τὴν Σινοί τὴν Πάπα. Κεϊβιανόνη καὶ ἢ τὴν Ἐκκαλασία, καὶ Τζιζιαν-Βιανία.</p> <p>Clermonte, Π. τῆς Φραν. εἰς τὴν Αἰουαρ. Κλαρομόντιον, καὶ Κλαρομόντ.</p> <p>Clusa, Φρανκ. τῆς Δαυμα. Κλαύσα.</p> <p>Cluni, ἢ Clugni, Π. τῆς Φραν. τῆς Μασσικονίας εἰς τὴν Βεργ. Κλαυσιάν, καὶ Κλαυσι.</p> <p>Coblenz, Π. τῆς Αἰουαρ. εἰς τὴν Τρεβιανόνη Ἐλκίαν. Κοβλεντς, καὶ Κοβλεντ.</p> <p>Cochin, Π. τῆς Αἰουαρ. Κόχιν, καὶ Κόχιν.</p> <p>Cochinchina, Βασ. τῆς Αἰουαρ. Γεδίον. Κοκκινία.</p> <p>Cóimbra, Π. εἰς τὴν Πορταγ. ἢ τὴν Κεϊμβριανία καὶ Κεϊμβρία.</p> <p>Coira, Μπῆ, ἢ Γελοσίον. Κεϊρά, καὶ Κεϊρά ἢ Χίρα.</p> <p>Coblenz, Π. εἰς τὴν Αἰουαρ. Κολβιργκ, καὶ Κολβιργκ.</p> <p>Colchester, Π. εἰς τὴν Ἰγγλ. Κολχέστερ.</p> <p>Colmar, Π. τῆς Φραν. εἰς τὴν Αἰουαρ. Κολμαρία, καὶ Κολμαρ.</p> <p>Colmar, Π. τῆς Φραν. εἰς τὴν Προβηντς. Κολμαρ.</p> <p>Colonia, Π. τῆς αἰουαρ. Αἰουαρ. Κολόνη Ἀργεντινία, καὶ Κολόνη.</p>
---	--	--

Εικ. 30. Σελίδα από το «Γεωγραφικόν Λεξικόν» του Σπ. Βλαντή που περιλαμβάνεται στο «Νέον Λεξικόν...», Βενετία 1792.

Εικ. 31. Το δωδέκατο φύλλο της «Μεγάλης Χάρτας τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤ

ὑπὸ τῆ Ἀρχιεπισκόπου

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ τῆ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

πλείοις δὲ Σημειώμασι καὶ Σχη-
μασι πλετισθέντα

ὑπὸ

ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ

ἕν πρώτον τύποις ἐκδοθέντα, φιλοτίμῳ Δαπάνῃ
τῶν Ἀδελφῶν

ΚΥΡΙΩΝ ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ

ἵνα διανέμωται δωρεάν εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν
Φροντιστηρίων.

Ἐπιστολὴ ἸΩΝΑ, τῆ ἐκ Μονῆς Κλήμετος
τῆς ἐν Ὀλύμπῳ.

Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀυστρίας.
ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γ. Βεντῶτη.

1804. c

Εικ. 32. Η σελίδα τίτλου του έργου «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» του Νικηφόρου Θεοτόκη, Βιέννη 1804.

ΣΥΛΛΟΓΗ

ΤΩΝ

ΕΝ ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΟΙΣ ΠΑΛΑΙ
ΓΕΩΓΡΑΦΗΘΕΝΤΩΝ

τύποις ενδοθέντων

φιλοτίμου δαπάνης τῶν ἐξ Ἰωαννίνων φιλογενεσάτων
ἀδελφῶν

ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ.

ἔδραν τῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐπιμέλειαν ἔχοντων Ἑλλήνων.

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΠΕΡΙΕΧΩΝ

Σκύλακος καὶ Ἀνακίμω τινὲς περίπλους· Ἀγαθημέρου Γεω-
γραφίας Βιβλία Β'. Ἀγαθαρχίδου, Ἰννικῶνος, Ἀρρίανῦ, Νε-
άεχου, Μαρμιαῖ, περίπλους· τεμάχιά τινά Μελίππου ἢ Ἀρ-
τεμιδίου· Δικαιάρχου Βίον Ἑλλάδος ἢ Ἀναγραφὴν τῆ Πη-
λου ὄρου· Γουιδίου Σταθμοὺς Παρθικῶν· Σκύμου Περιήγη-
σιν· Πλουτάρχου περὶ ποταμῶν, καὶ τῆν ἐπιτομὴν
τῶν Ἰταλῶν Γεωγραφημένων.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ, ΤΗΣ ΑΤΤΥΡΙΑΣ
ΕΚ ΤΗΣ ΣΧΡΑΙΝΒΑΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ
Α. Ω. Σ.

Εικ. 33. Η σελίδα τίτλου του Α' τόμου, του έργου «Συλλογῆς τῶν ἐν ἐπιτομῇ τῶν παλαι γεωγραφηθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, Βιέννη 1807.

ΣΥΛΛΟΓΗΣ

ΤΩΝ

ΕΝ ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΟΙΣ ΠΑΛΑΙ

ΓΕΩΓΡΑΦΗΘΕΝΤΩΝ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΚΔΟΘΕΝΤΩΝ

φιλοτίμω δαπάνη τῶν ἐξ Ἰωαννίνων φιλογενεσάτων
ἀδελφῶν

ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ

χάρη τῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐφιερμένων Ἑλλήνων.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

ΠΕΡΙΕΧΩΝ

Διουσίτη Οἰκουμένης Περιήγησιν μετὰ τῶν παρεκβολῶν τῆ Εὐ-
ρασίας· Ἀνωόμε Περιήγησιν Εὐξείνου Πόντου· Πτόλεμαίᾳ Κανό-
να ἐπισήμων πόλεων, Ἀραβίαν, ἔξ τῶν Ἀστρονομῶν ἐκθεσίαν·
Ἀνωόμε παραφράσιν εἰς τὴν Διουσίτη περιήγησιν· Παρ-
εκβολὰς τινὰς εἰς τὴν αὐτὴν Περιήγησιν· ἔξ Ἀπο-
κασμάτια τῶν Γεωγραφικῶν.

Τούτοις προστετέθη

ΑΜΠΟΥΤΑΦΕΔΑ

Ἀποσπάσματα Γεωγραφικῶν.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ, ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ

1808.

Εικ. 34. Η σελίδα τίτλου του Β' τόμου, του έργου «Συλλογῆς τῶν ἐν ἐπιτομῇ τῶν παλαι γεωγραφηθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, Βιέννη 1808.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

Διηρημένη εἰς τέσσαρα μέρη
ᾧ ν

Τὸ Α΄: περιέχει ἐν συντόμῳ τὴν Γεωγραφίαν τῆς
Ἑλλάδος.

Τὸ Β΄: τὴν Ἱστορίαν τῶν διαφόρων Βασιλείων καὶ πολι-
τειῶν αὐτῆς.

Τὸ Γ΄: μίαν εἰδησίην περὶ Θρησκείας, Νόμων, Ἀγώνων
καὶ Ἑθίμων τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ δὲ Δ΄: μίαν σύνοψιν ὅλων τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν.

Συντεθεῖσα μὲν Ἀγγλιστὶ ὑπότινος ἀνωνύμου
εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων τῆς Λόνδρας.

Μεταφραθεῖσα δὲ ἐπ' αὐτῷ τέτρω εἰς τὴν Γερμα-
νικὴν, καὶ ἐξ αὐτῆς μετενεχθεῖσα εἰς τὴν ἀ-
πλοελληνικὴν ἡμῶν Διάλεκτον παρὰ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Π:Π: ΕΥΘΥΜΙΟΥ

τῆ ἐκ Κωσάντζικα τῆς Μακεδονίας

εἰς χρῆσιν τῶν Σχολείων μας.

Προσφωνηθεῖσα δὲ τῇ Ἐντιμοτάτῃ Ἀδελφότητι
τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Ρωμαιοβλάχων.

Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀυστρίας

Ἐν τῇ Νέᾳ Τυπογραφίᾳ.

1807.

Εικ. 35. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ιστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος» του Βασιλείου Παπαευθυμίου, Βιέννη 1807.

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΗ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΔΙΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ
ΜΕΘΟΔΙΚΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ
ΛΑΤΑΝΤΟΣ.

Συντεθείσα Γερμανιστί
ὑπὸ τοῦ
Αδάμ Χριστιάνου Γάσπαρης
ἀξιῶσει δὲ
τοῦ
ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΜΠΟΥΤΜΠΑ,
μεταφρασθείσα
εἰς τὴν νῦν
Ἑλληνικὴν διάλεκτον
ἐκ τῆς τελευταίας ὀγδόης ἐκδόσεως
ὑπὸ τοῦ
Κυριακοῦ Καπετανάκη.
Πρὸς χρῆσιν
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.

Ἐν Βιέννῃ, 1808.
Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Λεοπόλδου Γρούνδ.

Εικ. 36. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σχολαστική Γεωγραφία» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. Κυριακού Καπετανάκη, Βιέννη 1808.

Εικ. 37. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ο Νέος Μεθοδικός Σχολαστικός Άτλας» του Αδάμ Γάσπαρη, επιμ. Κυριακού Καπετανάκη, Βιέννη 1808.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΜΕΘΟΔΙΚΗΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ

τῆς
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

καὶ τῶν

ΑΡΜΟΔΙΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΤΟ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ.

τοῦ
Α. Χ. τοῦ Γασπάρεως.
Διερμηνευθὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς
εἰς τὴν
νῦν Ἑλληνικὴν διάλεκτον
ὑπὸ τοῦ
Κ. Καπετανάκη.

Ἐν Βιέννῃ, 1808.
Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Λεοπόλδου Γρούνδ.

Εικ. 38. Η σελίδα τίτλου του έργου «Περὶ τῆς μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας...» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. Κυριακού Καπετανάκη, Βιέννη 1808.

Λ Ε Ξ Ι Κ Ο Ν
Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Ο Ν Π Ρ Ο Χ Ε Ι Ρ Ο Ν

Ι Τ Α Λ Ι Κ Ο - Γ Ρ Α Ι Κ Ι Κ Ο Ν ,

Ἡ

*Σύντομος περιγραφή τῶν αἰχματωσῶν Βασιλείων, Ἐπαρχιῶν,
Πόλεων, Νήσων, Λιμενίων, Φρεσιῶν, Ὄρειων, Ποταμῶν,
Λιμνῶν, καὶ ἄλλων ἀξιολόγων τῶν ποταμῶν μερῶν τοῦ Κόσμου.*

Π Α Ρ Α Σ Π Υ Ρ Ι Δ Ω Ν Ο Σ Β Λ Α Ν Τ Η .

Ε Ν Β Ε Ν Ε Τ Ι Α .

Π Α Ρ Α Ν Ι Κ Ο Λ Α Ο Σ Γ Α Τ Κ Ε Ι Τ Ο Σ Ε Π Ι Ω Α Ν Ν Ι Ν Ο Σ .

1 8 1 5 .

Εικ. 39. Η σελίδα τίτλου του «Γεωγραφικού Λεξικού» του Σπυρίδωνα Βλαντή, Βενετία 1815.

ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ

ΒΙΒΛΙΑ ΕΠΤΑΚΑΙΔΕΚΑ,

ΕΚΔΙΔΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΟΥΝΤΟΣ Α. ΚΟΡΑΗ,

φιλοτίμη δαπάνη τῶν ὁμογενῶν Χίων, ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑλλάδος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Ι. Μ. ΕΒΕΡΑΡΤΟΥ.

SE TROUVE,

CHEZ THÉOPHILE BARROIS, PÈRE, LIBRAIRE, RUE HAUTEFEUILLE, N° 12.

ΑΩΙΕ.

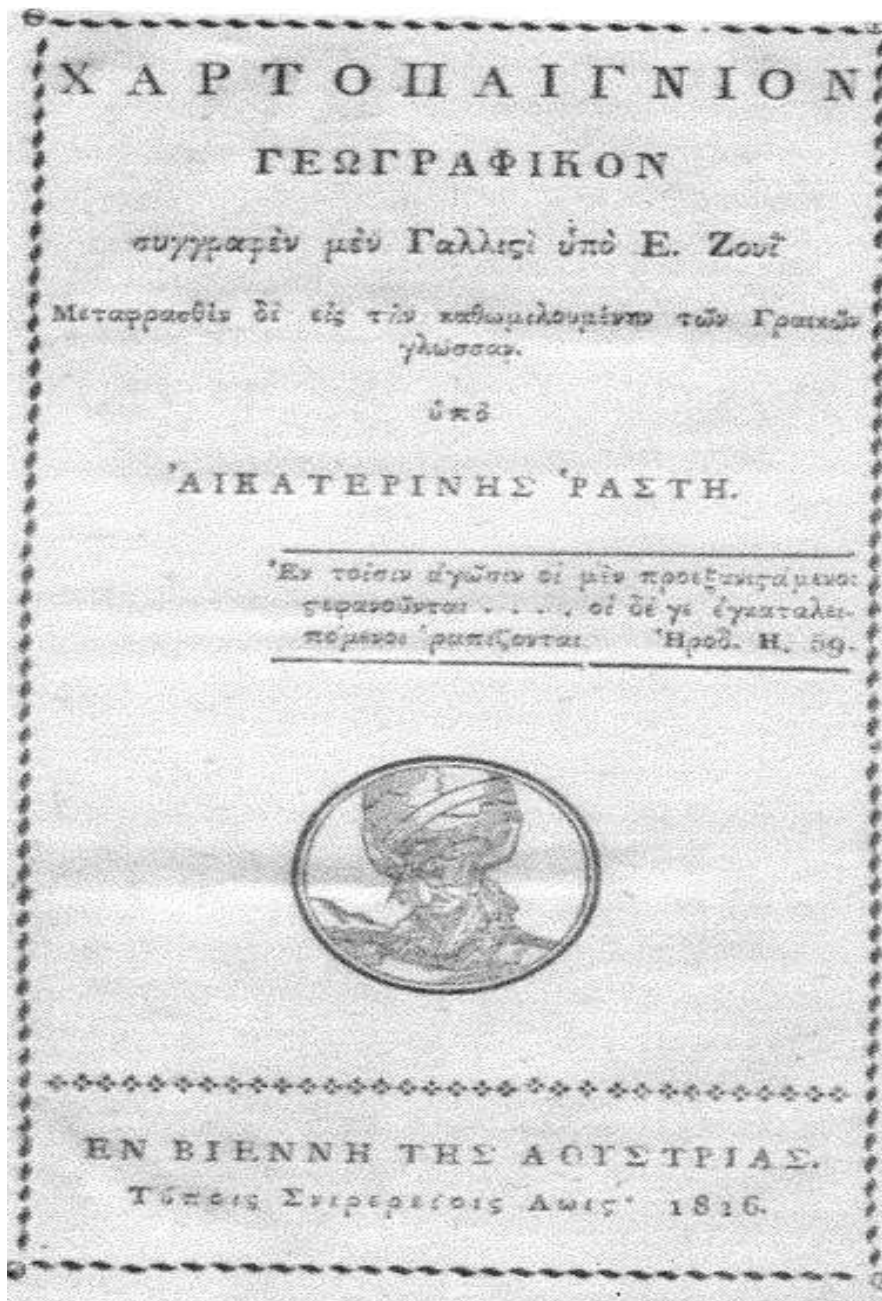
Εικ. 40. Η σελίδα τίτλου του έργου «Στράβωνος Γεωγραφικῶν...» επιμ. έκδοσης Αδαμάντιος Κοραΐς, Παρίσι 1815-18 (τόμ. 4).

**ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΓΕΝΙΚΗ
ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ.**
ΕΙΣ ΠΛΗΡΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΓΝΩΣΙΝ
Συντεθείσα μὲν Γερμανισί
ὑπὸ
ΑΔΑΜ Χ. ΤΟΥ ΓΑΣΠΑΡΕΩΣ
Ἐξελληνισθεῖσα δὲ καὶ ἐκδοθεῖσα
ὑπὸ τῶν
ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ,
~~~~~  
**ΤΟΜΟΣ Α΄.**  
~~~~~


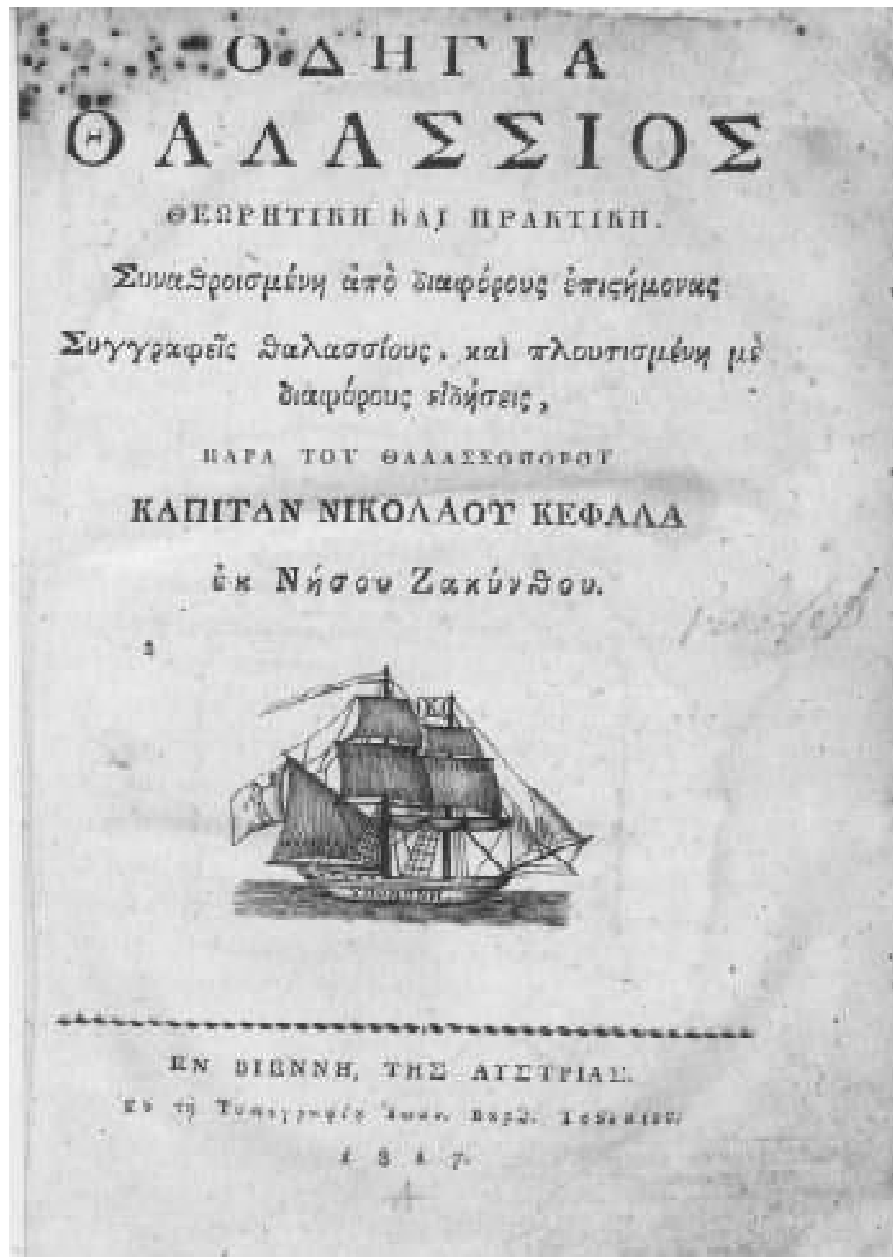
~~~~~
ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ.
κατὰ τὴν Τυπογραφίαν Ἰωάννου Σενίρερ.
1816.

Εικ. 41. Η σελίδα τίτλου του έργου «Εισαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. αδελφών Καπετανάκη, Βιέννη 1816 (τόμ 2).

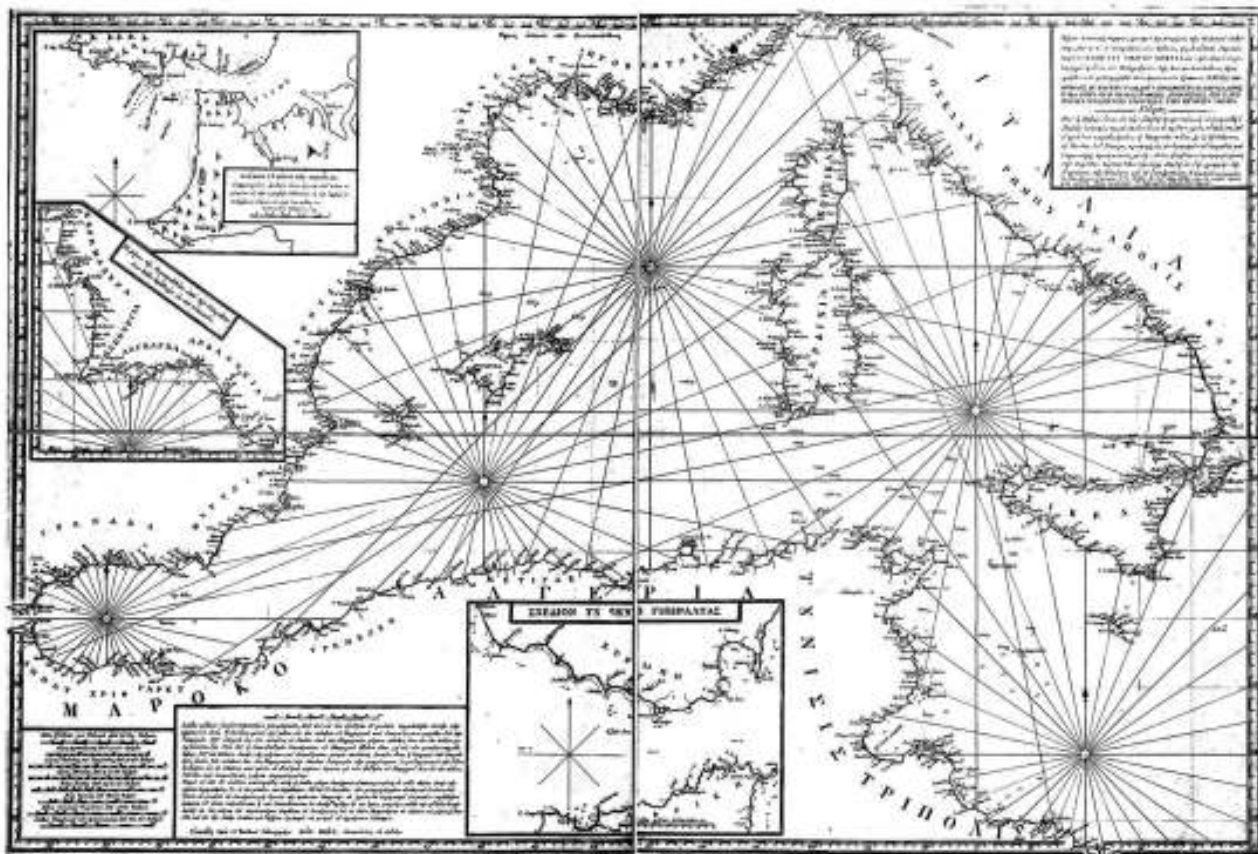

Εικ. 42. Η σελίδα τίτλου του έργου «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» του Ε. Ζουῖ, μτφρ. Αικατερίνη Ραστή, Βιέννη 1816.

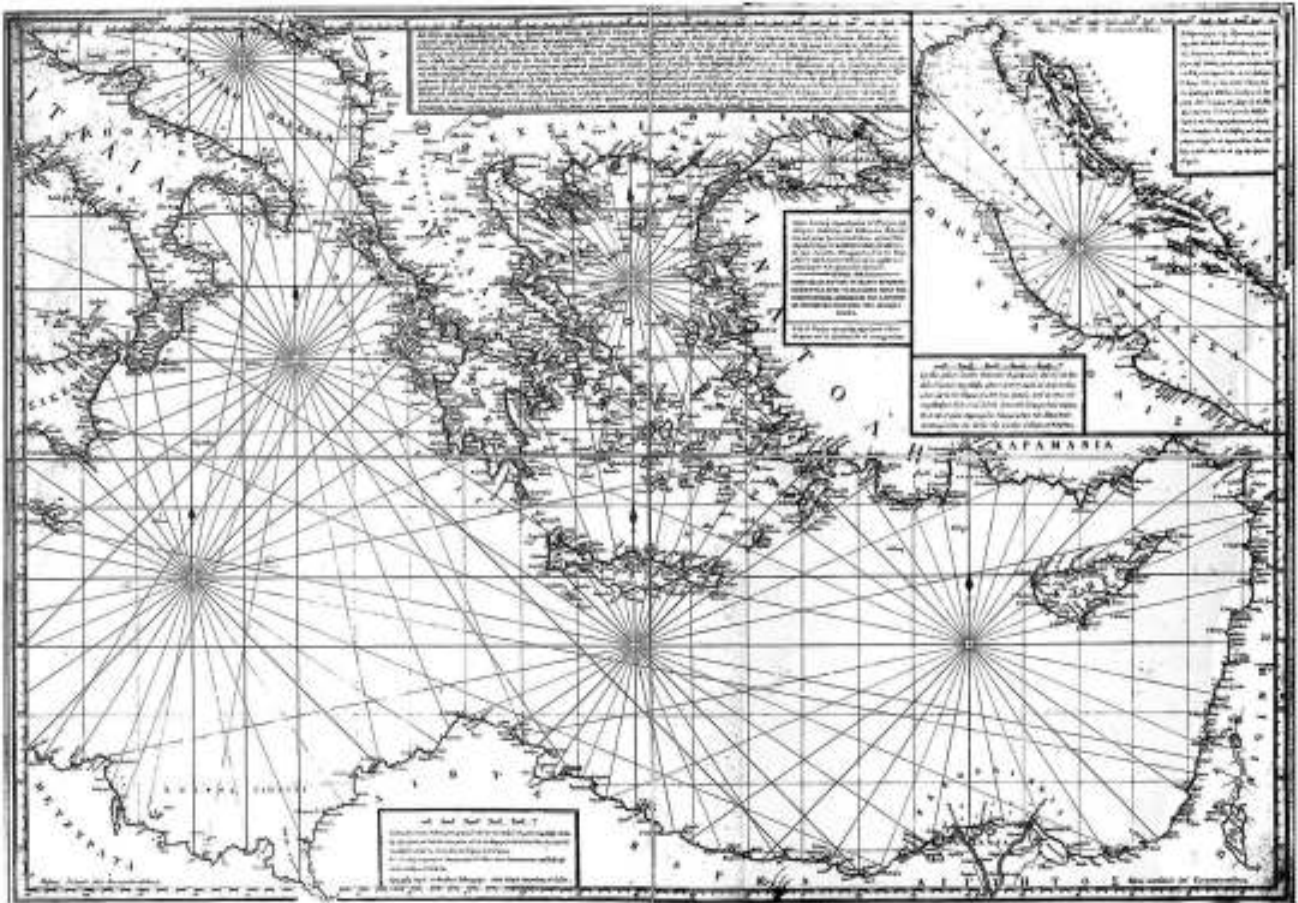

Εικ. 43. Η σελίδα τίτλου του έργου «Οδηγία θαλάσσιος...» του Νικολάου Κεφαλά, Βιέννη 1817.

Εικ. 44. Η «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη του πρώτου μέρους της Μεσογείου θαλάσσης» του Νικολάου Κεφαλα, Βιέννη 1817.

Εικ. 45. Η «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη του δευτέρου μέρους της Μεσογείου θαλάσσης» του Νικολάου Κεφαλα, Βιέννη 1817.

Εικ. 46. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Αλβανίας και Ἡπείρου» του Αθανασίου Ψαλίδα και του Κοσμά Θεσπρωτού, όπως εκδόθηκε από την Ε.Η.Μ. το 1964.

**ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΜΕΘΟΔΙΚΗ
ΑΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ**

*Ἐκ Παλαιῶν τε καὶ Νεωτέρων Σοφῶν Συγγραφέων
συνερανισθεῖσα καὶ συντεθεισα*

Π Α Ρ Α

**ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΥΡΡΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΤΤΑΛΟΥ**

*Γατροφιλοσόφου καὶ Διδασκάλου τῶν Ἐπισημῶν καὶ τῆς
Ἱατρικῆς εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις κοινὸν Σχολεῖον*

*Χάριν τῶν αὐτοῦ φίλων Μαθητῶν
καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.*

**Ν Τ Ν Π Ρ Ω Τ Ο Ν Τ Τ Η Ο Ι Ε Ε Κ Δ Ι Δ Ε Τ Α Ι
Φ Ι Α Ο Τ Ι Μ Ω Δ Α Π Α Ν Η**

Τ Ο Υ Ε Λ Λ Ο Γ Ι Μ Α Τ Α Τ Ο Υ Α Ρ Χ Ι Δ Ι Α Κ Ο Ν Ο Υ Τ Ο Υ Α Γ Ι Ο Υ Α Θ Η Ν Ω Ν

Κ Υ Ρ Ι Ο Υ Ν Ε Κ Τ Α Ρ Ι Ο Υ Τ Ο Υ Λ Ε Σ Β Ι Ο Υ .

Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι Ν .

Π Α Ρ Α Ν Ι Κ Ο Λ Α Ω Γ Α Τ Κ Ε Ι Τ Ω ΕΞ Ι Ω Α Ν Ν Ι Ν Ω Ν .

Ι 8 Ι 8 .

Εικ. 47. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Μεθοδική ἀπάσης τῆς οἰκουμένης» του Διονυσίου Πύρρου, Βενετία 1818.

Ἡ Π Ε Ι Ρ Ω Τ Ι Κ Ἀ :

Ἡ Ἱ ὸ Ἰ

**ἹΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ἩΠΕΙ-
ΡΟΥ ΠΑΛΑΙΑΤΕ ΚΑΙ ΝΕΑ,**

Κ Α Ι

Β Ι Ο Σ Τ Ο Υ Π Υ Ρ Ρ Ο Υ.

Συλλεχθέντα ἐκ πολλῶν Συγγρα-
φῶν καὶ παραφρασθέντα εἰς τὴν
ἀπλουσίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν,

ὑ π ὸ

Ἀ Θ Α Ν Α Σ Ι ὸ Τ τοῦ Σ Τ Α Γ Ε Ι Ρ Ι ὸ Τ Ο Υ

Καθηγητοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐν τῇ
ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας Καισαροβασιλικῆς
Ἀκαδημίας τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν.

ἘΝ ΒΙΕΝΝῃ, ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ.

Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Ἰωάν. Βαρθ. Τσέκελου.

1 8 1 9.

Εικ. 48. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ἡπειρωτικά» του Διονυσίου Πύργου, Βιέννη 1819.

ΣΥΝΟΨΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΟΥΣ,

περιέχουσα

Ἀριθμητικὴν, Γεωμετρίαν, νέαν Γεωγραφίαν,
Ἀστρονομίαν, Λογικὴν, καὶ Ἠθικὴν.

Συλλεχθεῖσα μὲν εἰς χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης
Γυμνασίου

ὑ π ὀ

Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ

Ἐκδοθεῖσα δὲ διὰ φιλοτίμου δαπάνης

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΥ.

EN VIENNE Τῆ ΑΥΣΤΡΙΑΚῆ,
Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρσου.
ΑΩΙΘ΄.

Εικ. 49. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους» του Κωνσταντίνου Κούμα, Βιέννη 1819.

ΣΥΝΟΨΙΣ
ΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ.

Μεταφρασθεῖσα μὲν ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς
χρῆσιν τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης
Γυμνασίου

ὑπὸ

Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ

Ἐκδοθεῖσα δὲ ἐξ ἐπιχορηγίας τοῦ

Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Σμυρναίου.

EN BIENNE ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ,
ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνειρέρου.
ΑΩΙΘ'.

Εικ. 50. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας» του Κωνσταντίνου Κούμα, Βιέννη 1819.

Τα ὄνόματα τῶν Συνεδραμηκῶν Φιλογενῶν ἐν τῇ Τυκώσει
 τῆ Παρέντος Βιβλίου Λόγῳ Ἀσσοσιζήτων.

- Ο Τιμιώτατος Μάξιμος Κερτοβίτης.
- Ο Τιμιώτατος κωνσταντῖνος σεβαστὸ ἀπὸ σανήμαχον.
- Ο Τιμιώτατος Πέτρος δεσποδοβίτικης.
- Ο Τιμιώτατος Ἰωάννης τῆ χι: σήμυ, κάτοικος ἐν Κομαρανή.
- Ο Τιμιώτατος Κωνσταντῖνος ῥέβος μπλατζιώτης.
- Ο Τιμιώτατος Ναέμιος ντέρας μοροπολίτης.
- Ο Τιμιώτατος Δημήτριος Στρενάρος μοροπολίτης.
- Ο Τιμιώτατος Κωνσταντῖνος Δεμεσκῆς Κοζανίτης.
- Ο Τιμιώτατος Νικόλαος Γεωργιάκη Παπάρογλης.
- Ο Τιμιώτατος Νικόλαος Γεωργιά Πέσιος.
- Ο Τιμιώτατος Δημήτριος Σιατήρης.
- Ο Τιμιώτατος Θεόδωρος Ραϊκοβίτικης.
- Ο Τιμιώτατος Παῦλος Ὀκονόμυ Σιατισεῖς.
- Ο Τιμιώτατος Ἀναστάσιος Πολύζος.
- Ο Τιμιώτατος Γεώργιος Ὀκονόμυ ἐκ Κασορίας.
- Ο Τιμιώτατος Δημήτριος Παπᾶ Γεωργίτζη Τζαριτζα-
νιώτης.
- Ο Τιμιώτατος Μιχάλης Βιτικοβίτζης ἀπὸ Ἐγνης.
- Ο Τιμιώτατος Μάρκος Λαζάρε ἀπὸ Γεάμποδον.
- Ο Τιμιώτατος Γεώργιος Ἰωβίτζης Μεγαλοθηραβίτης.
- Ο Τιμιώτατος Ἀναστάσιος Σάφου Μπιθακεκιανός.
- Ο Τιμιώτατος Θεόδωρος Σιαπιάνη Σεβδιώτης.
- Ο Τιμιώτατος Βερέτας Παπᾶ Ἀναστάση Βοσκοπολίτης.
- Ο Τιμιώτατος Λάζαρος Λαζάρε Τζιατήρης Βοσκοπολι-
της.
- Ο Τιμιώτατος Ἰωάννης Καραγιάννη Φηριιώτης.

• Ο

Εικ. 51. Μια σελίδα του καταλόγου των «Φιλογενῶν Συνδρομητῶν» δημοσιευμένη στη «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας του Ἰώσηπου Μοισιόδακα» (1781).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. Η «Οικουμένη καθ' Όμηρον», Έρμηϋ ό Λόγιος 1813, σελ. 96 ή 98.
- Εικ. 2. Το φ. 1r της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως», από τον κώδικα 655 της Μονῆς Βατοπαιδίου, το οποίο φέρει τη σφραγίδα της Βιβλιοθήκης της Μονῆς του Αγίου Όρους.
- Εικ. 3. Το φ. 18r του κώδικα 655 της Μονῆς Βατοπαιδίου, από το τρίτο Βιβλίο της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως». Αρχή της περιγραφῆς των ελληνικῶν χωρῶν.
- Εικ. 4. Το φ. 40v του κώδικα 655 της Μονῆς Βατοπαιδίου. Τμήμα από τον «Δέκατο πίνακα τῆς Εὐρώπης», της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως», στον οποίο παριστάνονται οι ελληνικές χώρες.
- Εικ. 5. Ο χάρτης της Οικουμένης, από τη «Γεωγραφικὴν Ὑφήγησιν» του Κλαύδιου Πτολεμαίου, ὡπως αποτυπώνεται στον κώδικα 388 της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης της Βενετίας.
- Εικ. 6. Η περίτεχνη παράσταση του Κλαύδιου Πτολεμαίου από τον κώδικα 388 της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης της Βενετίας.
- Εικ. 7. Χάρτης της Ελλάδας από την έκδοση της «Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως», Ουλμ 1480, ἐγχρωμη ξυλογραφία, Μουσείο Μπενάκη.
- Εικ. 8. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας, έκδοση Στρασβούργου 1513, ξυλογραφία επιχρωματισμένη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Εικ. 9. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος της Ανατολικῆς Μεσογείου από τον Ιωάννη Ξενοδόχο, 1520.
- Εικ. 10. Χάρτης των νησιῶν του Αιγαίου από τον Benedetto Bordone, 1538, ξυλογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Εικ. 11. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας του Sebastian Münster, 1555, ξυλογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Εικ. 12. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος του Ευξείνου Πόντου και της Ανατολικῆς Μεσογείου από τον Γεώργιο Σιδέρη (Καλαποδά), 1563.
- Εικ. 13. Χάρτης των κυριότερων νησιῶν της Μεσογείου, μεταξύ αυτῶν και της Κέρκυρας, από τον Abraham Ortelius, 1570.
- Εικ. 14. Ναυτικός χάρτης – Πορτολάνος της Μεσογείου από τον Αντώνιο από τη Μήλο, 1586.
- Εικ. 15. Πτολεμαϊκός χάρτης της Ελλάδας (Ἑλλάς Graecia Sophiani), του Abraham Ortelius, 1590, ξυλογραφία επιχρωματισμένη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Εικ. 16. Παγκόσμιος χάρτης από τον Hondius, 1597.
- Εικ. 17. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ἄτλας» του Μερκάτωρ, 1623.
- Εικ. 18. Χάρτης των Κυθῆρων του Marco Boschini, 1651, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Εικ. 19. Χάρτης της Σκιάθου και της Σκοπέλου του O. Dapper, 1688.
- Εικ. 20. Η σελίδα τίτλου του έργου «Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικά καὶ

- Σφαιρικά» του Χρυσάνθου Νοταρά, Παρίσι 1716.
- Εικ. 21. Ο παγκόσμιος χάρτης που σχεδίασε ο Χρυσάνθος Νοταράς και συμπεριέλαβε στη «Γεωγραφία...» του.
- Εικ. 22. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα» του Μελέτιου Μιχαήλ Μήτρου, Βενετία 1728.
- Εικ. 23. Η εσωτερική σελίδα της «Γεωγραφίας...» του Μελέτιου, στην οποία εικονίζονται οι τέσσερις ήπειροι, η «Επιστήμη Γεωγραφία» και μια αγγελική σαλπίζουσα μορφή.
- Εικ. 24. Η σελίδα τίτλου του έργου «Geografia in Dialogo» του Marco Antonio Cazzaiti, Βενετία 1738 και η σελίδα με τη μορφή του συγγραφέα, τους τίτλους ευγενείας του και το οικογένειό του..
- Εικ. 25. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ὁδός Μαθηματικῆς» των Μεθόδιου Ανθρακίτη και Μπαλάνου Βασιλόπουλου, Βενετία 1749.
- Εικ. 26. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γραμματική Γεωγραφική» του Γεωργίου Φατζέα, Βενετία 1760.
- Εικ. 27. Η σελίδα τίτλου του έργου «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ιώσηπου Μοισιόδακα, Βιέννη 1781.
- Εικ. 28. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγορίου Κωνσταντά (Δημητριάδων), Βιέννη 1791.
- Εικ. 29. Η σελίδα τίτλου του «Νέου Λεξικού» του Σπυρίδωνα Βλαντή, το οποίο περιείχε και «Γεωγραφικόν Λεξικόν», Βενετία 1792.
- Εικ. 30. Σελίδα από το «Γεωγραφικόν Λεξικόν» του Σπ. Βλαντή που περιλαμβάνεται στο «Νέον Λεξικόν...», Βενετία 1792.
- Εικ. 31. Το δωδέκατο φύλλο της «Μεγάλης Χάρτας τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797.
- Εικ. 32. Η σελίδα τίτλου του έργου «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» του Νικηφόρου Θεοτόκη, Βιέννη 1804.
- Εικ. 33. Η σελίδα τίτλου του Α' τόμου, του έργου «Συλλογῆς τῶν ἐπιτομῆ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, Βιέννη 1807.
- Εικ. 34. Η σελίδα τίτλου του Β' τόμου, του έργου «Συλλογῆς τῶν ἐπιτομῆ τῶν πάλαι γεωγραφηθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, Βιέννη 1808.
- Εικ. 35. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ἱστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος» του Βασιλείου Παπαευθυμίου, Βιέννη 1807.
- Εικ. 36. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σχολαστική Γεωγραφία» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. Κυριακού Καπετανάκη, Βιέννη 1808.
- Εικ. 37. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ὁ Νέος Μεθοδικός Σχολαστικός Ἄτλας» του Αδάμ Γάσπαρη, επιμ. Κυριακού Καπετανάκη, Βιέννη 1808.
- Εικ. 38. Η σελίδα τίτλου του έργου «Περὶ τῆς μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας...» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. Κυριακού Καπετανάκη,

Βιέννη 1808.

- Εικ. 39. Η σελίδα τίτλου του «Γεωγραφικού Λεξικού» του Σπυρίδωνα Βλαντή, Βενετία 1815.
- Εικ. 40. Η σελίδα τίτλου του έργου «Στράβωνος Γεωγραφικῶν...» επιμ. έκδοσης Αδαμάντιος Κοραΐς, Παρίσι 1815-18 (τόμ. 4).
- Εικ. 41. Η σελίδα τίτλου του έργου «Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας» του Αδάμ Γάσπαρη, μτφρ. αδελφών Καπετανάκη, Βιέννη 1816 (τόμ 2).
- Εικ. 42. Η σελίδα τίτλου του έργου «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» του Ε. Ζουΐ, μτφρ. Αικατερίνη Ραστή, Βιέννη 1816.
- Εικ. 43. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ὁδηγία θαλάσσιος...» του Νικολάου Κεφαλά, Βιέννη 1817.
- Εικ. 44. Η «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη του πρώτου μέρους τῆς Μεσογείου θαλάσσης» του Νικολάου Κεφαλα, Βιέννη 1817.
- Εικ. 45. Η «Χάρτα ναυτική συμμαζωμένη του δευτέρου μέρους τῆς Μεσογείου θαλάσσης» του Νικολάου Κεφαλα, Βιέννη 1817.
- Εικ. 46. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου» του Αθανασίου Ψαλίδα και του Κοσμά Θεσπροτού, ὅπως εκδόθηκε ἀπὸ την Ε.Η.Μ. το 1964.
- Εικ. 47. Η σελίδα τίτλου του έργου «Γεωγραφία Μεθοδική ἀπάσης τῆς οἰκουμένης» του Διονυσίου Πύρρου, Βενετία 1818.
- Εικ. 48. Η σελίδα τίτλου του έργου «Ἡπειρωτικά» του Διονυσίου Πύρρου, Βιέννη 1819.
- Εικ. 49. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους» του Κωνσταντίνου Κούμα, Βιέννη 1819.
- Εικ. 50. Η σελίδα τίτλου του έργου «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας» του Κωνσταντίνου Κούμα, Βιέννη 1819.
- Εικ. 51. Μια σελίδα του καταλόγου των «Φιλογενῶν Συνδρομητῶν» δημοσιευμένη στη «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας του Ἰώσηπου Μοισιόδακα» (1781).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	11
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
1.1. Αντικείμενο, περιεχόμενο και σκοπός της διερεύνησης.....	15
1.2. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα.....	20
1.3. Πηγές - βιβλιογραφία.....	20
1.4. Μεθοδολογική προσέγγιση.....	21
ΜΕΡΟΣ Α': Η Ιστορία της Γεωγραφίας στον ελληνικό χώρο.	
Κεφάλαιο I: Η Γεωγραφία στην αρχαιότητα.....	27
Κεφάλαιο II: Η Γεωγραφία στους μέσους χρόνους.....	35
Κεφάλαιο III: Η Γεωγραφία στους νεότερους χρόνους.....	41
ΜΕΡΟΣ Β': Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (περ. 100 – 178 μ. Χ.).	
Κεφάλαιο I: Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος	53
Κεφάλαιο II: Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος και η «Γεωγραφική Ύφήγησις».....	57
II. 1: Η αναγνώριση του έργου.....	69
II. 2: Η χειρόγραφη παράδοση.....	73
II.3: Ο κώδικας 655 της Μονής Βατοπαιδίου.....	81
II.4: Ο κώδικας 388 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας.....	87
ΜΕΡΟΣ Γ': Η Παιδεία κατά την Οθωμανική περίοδο	
Κεφάλαιο I: Η παιδεία κατά την οθωμανική περίοδο.....	93
Κεφάλαιο II: Οι «Φυσικές Επιστήμες» και η παιδεία: πρωτοβουλίες και προβλήματα.....	107
Κεφάλαιο III: Το ελληνικό βιβλίο: συμβολή – διακίνηση – συνδρομητές, από τις απαρχές της τυπογραφίας ως την ύστερη οθωμανοκρατία.....	117
ΜΕΡΟΣ Δ': Τα γεωγραφικά εγχειρίδια του 18 ^{ου} αιώνα	
Κεφάλαιο I: Τα «Γεωγραφικά...» του Χρυσάνθου Νοταρά (1716).....	125
Κεφάλαιο II: Η «Γεωγραφία...» του Μελέτιου Μήτρου (1728).....	131
Κεφάλαιο III: Η «Geografia...» του Marco Antonio Kazzaiti (1738).....	143
Κεφάλαιο IV: Η «Όδος Μαθηματικῆς» του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Μπαλάνου Βασιλόπουλου (1749)	147

Κεφάλαιο V: Η «Γραμματική Γεωγραφική» του Γεωργίου Φατζέα (1760).	151
Κεφάλαιο VI: Η «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας» του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1781).....	159
Κεφάλαιο VII: Η «Νεωτερική Γεωγραφία» των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά (Δημητριάων) (1791).....	169
Κεφάλαιο VIII: Το «Νέον Λεξικόν» τοῦ Σπυριδώνος Βλαντῆ (1792).....	181
Κεφάλαιο IX: Η «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή (1798).....	183
Κεφάλαιο X: Η «Λακωνική Χωρογραφία» του Νικήτα Νηφάκη (1798)....	195

ΜΕΡΟΣ Ε': Τα γεωγραφικά εγχειρίδια των δύο πρώτων δεκαετιών του
19^{ου} αιώνα.

Κεφάλαιο I: Η εκδοτική δραστηριότητα του Ἄνθιμου Γαζῆ (ἀπό το 1800)	201
Κεφάλαιο II: Τα «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» του Νικηφόρου Θεοτόκη (1804).....	205
Κεφάλαιο III: Οι «Πίνακες...» και η «Συλλογή...γεωγραφεθέντων» του Δημητρίου Αλεξανδρίδη (1807).....	211
Κεφάλαιο IV: Η «Ἱστορία ... τῆς Ἑλλάδος...» του Βασιλείου Παπαευθυμίου (1807).....	215
Κεφάλαιο V: Οι «Γεωγραφίες...» του Ἀδάμ Γάσπαρη (1808).....	221
Κεφάλαιο VI: Τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνος (έκδ. Ἀδ. Κοραή 1815)..	229
Κεφάλαιο VII: Το «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» της Ε. Ζουῖ, μτφρ. Αικατερίνης Ραστή (1816).....	237
Κεφάλαιο VIII: Οι «Χάρτες...» του Νικολάου Κεφαλαῦ (1817 -1818).....	241
Κεφάλαιο IX: Η «Γεωγραφία...» του Διονυσίου Πύρρου (1818).....	243
Κεφάλαιο X: Η «Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου», του Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ και Ἀθανασίου Ψαλίδα	249
Κεφάλαιο XI: Τα «Ἠπειρωτικὰ ...» του Ἀθανασίου Σταγειρίτου (1819)...	253
Κεφάλαιο XII: Η «Σύνοψις Ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους» και η «Σύνοψις τῆς Παλαιᾶς Γεωγραφίας» του Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα (1819).....	257
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	267
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ.....	271
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	337
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	363
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	419
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	423